

175 ЖЫЛ

Абай Құнанбайұлының
мерейтойы

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Шығыс Қазақстан облыстық әкімдігі
Шәкәрім университеті
Шығыс Қазақстан облысының мәдениет, архивтер және құжаттама
басқармасы**

**Министерство образования и науки Республики Казахстан
Акимат Восточно-Казахстанской области
Университет Шакарима
Управление культуры, архивов и документации ВКО**

**«Құнанбай: аңыз және ақиқат»
халықаралық ғылыми-практикалық конференция**

ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

**международной научно-практической конференции
«Кунанбай: мифы и реальность»**

Семей, 2020

УДК: 82-94

ББК: 6/8

Қ76=К91

«Құнанбай: аңыз және ақиқат» халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы.– Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2020 ж. – 242 б.

Бас редактор:

Ескендіров М.Ф., Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

Абдиқаримов М.О., ректор кеңсесінің жетекшісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Нурмуханова Р.К., Шығыс Қазақстан облысының мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасы басшысының міндетін атқарушы

Есимбеков Ж.С., ғылыми және инновациялық қызметі басқару бөлімінің басшысы, PhD

Ибраимова М.С., Шәкәрім университетінің Тарих және саясаттану оқу кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Каримов М.Қ., Шәкәрім университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Конференцияның мақсаты: дала заңын, патша низамын, шариғат жолын тең ұстаған Құнанбайдың азаматтық, күрескерлік, қайраткерлік бейнесін әр қырынан ашу, тұлғалық тағылымын зерделеу, кейінгі ұрпаққа дәріптеу.

Жинаққа конференцияның пленарлық, секциялық отырысында ұсынылған негізгі ғылыми бағыттар бойынша баяндамалар енгізілді.

Конференция жұмысының негізгі бағыттары:

1. XIX ғасырдағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайы

2. Ауызша және жазбаша деректердегі Құнанбай Өскенбайұлы.

3. Құнанбай Өскенбайұлы: әдебиет пен өнердегі бейнесі. проблемаларды талқылауға арналған баяндамалар енгізілді.

Жинақ жоғары оқу орындарының оқытушыларына, магистранттарға арналған.

Материалы международной научно- практической конференции «Кунабай: мифы и реальность». – Семей: Государственный университет имени Шакарима города Семей, 2020. – 208 с.

Главный редактор:

Ескендіров М.Г., ректор Государственного университета имени Шакарима, доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Абдиқаримов М.О., руководитель офиса ректора, кандидат педагогических наук, доцент

Нурмуханова Р.К., и.о. руководителя управления культуры, архивов и документации Восточно-Казахстанской области

Есимбеков Ж.С., руководитель отдела по управлению научной и инновационной деятельности, PhD

Ибраимова М.С., аведующий кафедрой «История и политология» Университета Шакарима, к.и.н., доцент

Каримов М.К., профессор Университета Шакарима, кандидат исторических наук

Цель конференции: изучение разносторонней личности Кунанбая - гражданина и общественного деятеля в переломный период вхождения Казахстана в состав Российской империи. Показать потенциал личностного влияния величественного образа на воспитание.

В сборник включены доклады, представленные на пленарном заседании секционных платформах конференции, посвященные обсуждению проблем по основным научным направлениям:

1. Социально-экономическое и общественно-политическое положение Казахстана в XIX веке.

2. Кунанбай Оскенбайулы в устных и письменных источниках.

3. Образ Кунанбая в литературе и искусстве.

Сборник адресован преподавателям вузов, магистрантам.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТЕГІ БАЯНДАМАЛАР

Д.К. Ахметов
Шығыс Қазақстан облысының әкімі
Құрметті конференцияға қатысушылар!
Қадірменді қонақтар!

Күллі адамзаттың рухани өмірінің дамуына айтарлықтай үлес қосқан ұлы ақын Абайдың туғанына 175 жыл толуына орай ұйымдастырылып отырған «Құнанбай: аңыз және ақиқат» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми конференцияны ашуға рұқсат етіңіздер.

Бүгінгі ғылыми бас қосуымыздың арқауы болып отырған Абайдың әкесі, би, шешен, ел билеуші аға сұлтан, көрнекті қайраткер – Құнанбай Өскенбайұлы.

1933 жылғы Абайдың тұңғыш толық жинағында кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезов: «Құнанбайдың кім болғанын білмесек, Абайдың кім екенін білу де қиын» деп Құнанбай болмысына асқақтата баға берген. Сонымен қатар аға сұлтан туралы өмірлік ақиқат материалдар жазушының «Абай жолы» эпопеясында көркемдік шешімін тапқан.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы ұлы ақын Абайдың әкесі турасында «еуропалық саяхатшылардың аузынан «Дала Цицероны» деген атақ алған, ескі мен жаңаға бірдей жорға болған. Ел жақсылары мен патша әкімшілігіне сөзін бірдей өткізе білген» деген сипаттама береді. Расымен де Еуропа саяхатшыларының Құнанбайдың білгірлігі, шешендігі туралы аса таңданыспен естеліктеріне қосуы – оның заманынан асып туған тұлға екендігін айғақтай түседі.

Құнанбай Өскенбайұлы – ізгі істерімен артына өлместей атақ қалдырған тарихи тұлға. Ол саналы ғұмырын ел ісіне арнаған қоғам қайраткері. Заманның ауқымын аңдап, ертеңін болжай білген. Ол қазақтың дәстүрлі заңын, патша өкіметінің заңдарын жақсы меңгерген. Қатал да әділ шешім шығара білген. Құнанбайдың ел билеуі, балаларын медреседе оқытуы, Қарқаралыда мешіт салдыруы сол замандағы қазақ даласындағы жаңалықтың белгілері еді.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Семейге келген сапарында:
«Ұлы Абайды ұлықтағанда, оның әкесі – Құнанбайдың ел тарихындағы еңбегін ұмытпауымыз қажет. Ол – Семейде ғана емес, тұтас қазақ тарихында өз орны бар тұлға. Оны халқымыз жақсы біледі, қадір тұтады», – деп Құнанбай есімін ұлықтауға қатысты айрықша тапсырма берген еді.

Құнанбайдың қоғамдық қызметі, қайраткерлік бейнесі, айналасына, балаларына ықпал-әсері, мұсылмандық кейпі әлі де зерттеуді қажет етеді. Құнанбайды толық танып-білу Абайды тереңдей зерделеуімізге септігін тигізеді сөзсіз.

Халық жадындағы қағидалар әке арқылы берілген үлгі-өнегенің бөлек, айрықша екенін көрсетеді. Құнанбайдың «Сен маған жете тудың. Өте туу үшін Абай секілді бала тәрбиелей алуың керек» деп Абайға берген жауабы ел аузында сақталған. Бұл – қазақ қоғамында Әкелер институтының маңызды рөл атқарғандығының бір кепілі. Құнанбайдай қатал да сыншы Әкенің тәрбиесінен өткен балалар тектілік, парасаттылықтың үлгісін көрсете білді. Тіптен бұл тектіліктің кемел үлгісі Құнанбай қажы әулетінің бойынан көрінуі де заңдылық тәрізді. Мұқым қазақ баласы, Тегіс ақыл сұрапты», – деп Абайдың әкесін жырға қосуы тек балалық құрметтен ғана тумаған. Құнанбайдың қайраткерлік тұлғасына тәнті болудан туындаған.

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Сөз соңында айтарым, халқының ықыласы мен құрметіне бөленген, ел Ағасы Құнанбай Өскенбайұлы есімін асқақтата берейік!

Халықты бір шаңырақтың баласындай өмір сүруге шақырған Абай ұлағаты мәңгілікке берік тұғыр, сүйенішіміз болары анық. Ендеше, хакім Абайдың ұлағатымен адамзатты сусындатуға күш жігерімізді аямайық!

Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

М.Ғ. Ескендіров
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Шәкәрім Университетінің ректоры

ҚҰНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫ: ТҰЛҒА, ТАРИХ, ФЕНОМЕН

КІРІСПЕ

«Абай» романының тағдыры 1943 жылы талқыға түсті. Басты қарауылға Құнанбай образы ілікті. Шабуылға шығушылар романда «трагедия, драма жоқ», «таптық тартыс жоқ», «шығарма ешқандай үлгіге сай келмейді, феодалдық роман», «кедей кейіпкер жоқ», «рушылдықты қоздырады», «Құнанбай — солардың көсемі!» десті. Бұларға дау айтқан жақтаушылар да байсалды, орнықты, дәлелді пікір айта алмады [1, 22].

Әділін айтып, шындыққа иландырған төрелік – сол мәжілістегі Ғабит Мүсіреповтің қорытынды сөзі болды... Ғ.Мүсірепов сыпшылардың ала өкпелігін баса отырып:

«...Халық шығармаларын жауып тастап, Абайдың өзін көп қатын алған *феодал, аға сұлтан болған Құнанбайдың баласы* деп, жиырма жыл бойы маңымызға жақындатпадық. Ал, Мұхтардың «Абай» романы — әрі бүгінгі тілектен туған, әлі күнге дейінгі бұл жөніндегі кәтемізді түзеп берген бірінші еңбек», деп кесіп айтты.

Төрелік те, кесім де осы сөз болды.

Бұл айтыс он жылға, ал «Абай жолы» эпопеясының жазылу мерзімі тура жиырма жылға созылды [1, 23].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің "Абай және ХХІ ғасыр" атты мақаласында: «Ұлы Абайды ұлықтағанда, оның әкесі Құнанбайдың ел тарихындағы еңбегін ұмытпауымыз қажет. Ол – Семей ғана емес, тұтас қазақ тарихында өз орны бар тұлға. Оны халқымыз жақсы біледі, қадір тұтады» - деп Құнанбай тұлғасының қазіргі қазақ тарихындағы орнын айрықша назар аударды [2].

ҚҰНАНБАЙ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ

Тарихта аты да, атағы да бірегей тұлғалардың бірі, Абайдың әкесі Құнанбай туралы көркем әдебиетте тартыс осылай жалғасса, ХХ ғасырдың басынан аяғына дейін басқару жүйесіне сай оның есімі де, ол туралы тарихи деректер де тасада қалып келді.

Әлихан Бөкейхановтың Абай қайтыс болғаннан кейін (1904) Семей қаласынан шығатын орыс тіліндегі "Семипалатинский листок" (1905, №250-252) газетінде жарияланған азанамасында: "...Абайдың әкесі Құнанбай да басқа рудың қазақтарына өктемдік жүргізген, оны тек қана төре тұқымдарының сұлтандарына ғана тән лауазым - Қарқаралы округінің аға сұлтаны болып сайлануы дәлелдейді. Құнанбай өмірінің соңында Меккеге барып, одан қайтып оралған соң ел билігінен бойын аулақ салады. Бұның өзі де Құнанбайдың беделін өсіре түседі" - деп атап көрсетілген [3,12].

Ал Құнанбайдың үлкен ұлы Құдайбердінің баласы Шәкәрім өзінің еңбегінде: "...1874-інші жылы қажыға барғанында қазақ қажылары түсетұғын Меккеде бір тәкие, яғни үй сатып алып құдайы қылып еді. Осы күнде кіші тәкие деп атайды. Кіші жүзден бір Сұлтан деген бек ғалым жігіт ие болып тұр - басында қажы мархұмның қойған күтушісі Қанатбай сопы еді. Ол кісі өлген соң кемпір қатыны бір жиен қызын асырап тұрған кезде, осы Сұлтан кез болып, кемпір соған жиен қызын беріп, тәкиеге Сұлтанды ие қылыпты. Мен пақыр 1905-1906ға қарай қажыға барғанда тәкиені көрдім. Меннен бұрын қажылар кіріп қалған екен. Оларды ренжітпей пәтер алып тостым... дейді [4,71].

Әкесінен ерте қалған Шәкәрімнің жан-жақты болып өсуіне атасы Құнанбайдың көп ықпалы болғанын білеміз [5,300].

Абайдың Әбдірахманға арнауында:

Меккеде уақып үй салып
Пәтер қып жаққан шырақты.
Бір Құдайдың жолына
Малды аямай бұлапты, -

деген жолдар қажы тұлғасына ақын көзімен берілген шынайы баға емес?! Қажылық сапарда Құнанбайдың Меккеде мұсылмандар түсетін «тәкие» салдыруы - қазақтардың қонақ үй ісін дамытудағы тарихи сәті.

"...Қазақтың қасиетті ұлы адамдарының бірі - Құнанбай Өскенбайұлы. Ол кісінің жайынан аз сөзжазбақпын... дей келіп, ... Мен жасымнан Құнанбай туралы сөздерді оның басына арналып айтылған түрлі оқиғаларды көп есіттім" - дейді Шәкәрім қажының баласы Ахат Шәкәрімұлы өзінің ұлы атасы жайлы естелігінде [6, 243]: "...Құнанбайдың әкесі Өскенбай Кеңгірбайдан кейін Тобықтыға би болған, хат танитын дам. Халық Өскенбайды өте әділ болған деседі. "Ісің ақ болса, Өскенбайға бар" деген халық аузында аңыз бар. Халық айтысына қарағанда, жат жердің адамдары Өскенбайға келіп, дауларын шештіреді екен. Құнанбайдың шешесі Найман ішінде Матай руының қызы Зере өте есті, адал, момын, тақуа, жомарт ана болған. 1804 жылы Құнанбай дүниеге келеді. Ол туғанда өте ірі, толық, зор болады. Бұл туарда анасы түс көреді. Ол түсінде: ері Өскенбай алтын сақаны ұйіріп отырғанын көреді. Анасы ол алтын сақа - Құнанбай деп жориды[6, 243-245].

Алтын сақа. Құнанбай. Болжам әрі сенім. Әрі көрегенділік. Құтсалдық. Бұл көрегенділік, яғни, болашақты игі әрекетке жору Құнанбайдың өз бойынан да кездесетінін ел аузынан, жазба деректерден жеткен мәліметтерден көре аламыз. Мысалы, "...Құнанбайдың алысты болжай білетін көріпкелдігі мен адам тани білетін көрегендігін"... Құнанбайдың Абайдай ұлына лайықты әке, Абай қабілетін алғаш танушы болғанын, екіншіден, Абайда бала шақтан-ақ ұтықты сөзге тоқтағыштық пен ұстамды мінез болғанын.." біле аламыз деген пікірден Құнанбайдың Абай болашағына зор үмітпен әрі сеніммен қарауы оның *тұлғалық болмысының жоғары, ойы көшелі азамат екендігін* танытады [7, 129].

Демек, Құнанбай - тұлға. Көреген тұлға. Тарихта орны бар тұлға. Тұлға болу екінің бірінің қолынан келе бермейді. Бұл туралы Түрік пәлсапа сөздігінде:

"Kişilik- kişiyi bütün öteki kişilerden ayıran ruhsal ve bilinçsel özelliklerini tümü..." - деп анықтама берілген [8, 220].

Яғни, кісілік немесе тұлғалық - бұл адамның барлық басқа адамдардан ерекшеленетін барлық рухани және саналық қасиеттері. Тұлға болу адамның қайраткерлігімен қоса, жан болмысымен қатар келетін қасиет. Аристотель өзінің "Жан туралы" еңбегінде жанның болмысын: "...Так как мы чувствуем, что мы видим и слышим, то необходимо либо зрением ощущать (это состояние) видения, либо другим чем. - деп атап көрсетеді [9, 82].

Тұлға болу, құтсал адам болу - тарихтағы Құнанбай Өскенбайұлына берілген табиғаттың сыйы. Құтсалдық - алысты көре білу, әулиеліктің бір нышаны [10, 988]. Егер құтсалдық нышан бойында болмаса, Құнанбай ұзақ жылдар ел билігін ұстап тұра алмаушы еді...

Отандық тарих ғылымындағы Құнанбай Өскенбайұлының тұлғалық болмысы тұлғатануда зерттеу нысанына айналуы керек. Себебі тарихтың қай кезеңіне де көз салсаңыз, саяси үрдістер мен халық тағдырына қатысты өзгерістер зор рөл атқарады.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамының билік жүйесі хандық билік жойылғаннан кейін, аға сұлтандардың қолына шоғырланды. Аға сұлтандыққа әуеліде төре тұқымынан шыққандар отырғанымен, уақыт өте келе қара қазақтан шыққан тұлғалар да таласа бастады. Тарихта бұл үрдіс қазақта «қарадан шығып хан болғандардың» ел басқару ісіне араласа бастаған кезеңі. Шоң би, Шорманның Мұсасы, Зілқараның Әлібеті, Сандыбайдың Ердені - қазақ ортасына қадірі асқан тұлғалар.

Осылардың бірі, «патши мизамын, шарифат жолы мен дала заңын тең ұстаған» Қарқаралы өңірінің аға сұлтаны Құнанбайдың орны тарихта зор.

Өскембай орта жасқа келгенде баласы Құнанбай ер жетіп, сол атқа мінген. Бұл 1804 жылдарда туған. Өскембайдың айттырып алған бәйбішесі Зереден басқа тоқалдары, күң-қатындары да көп болған. Құнанбай – Зереден туған баласы, Құнанбаймен бірге туған Құттымұқамбет деген інісі, Тайбала деген апасы болған. Құттымұқамбет жас кезінде өлген. Сонымен Құнанбай бидің жалғыз болып есептелген [11, 31].

Демек, Құнанбай есімі арқылы ел тарихын зерделеуде басқару тәсілдерінің бірізділігі мен алдын бағдарлай алу болжамы оның тарихи тұлға екендігін растай түседі.

ҚҰНАНБАЙ ЖӘНЕ ТАРИХ

"...Бердіқожа Тобықты ішіне келген соң бірталай заман өмір сүрді. Артынан бір қызын Құнанбай тоқалдыққа алған. Сонымен бұл елмен құдандалы жақын болып Тобықты ішінен қоныс алып мекен етіп тұрып қалған" деп М.Әуезов өзінің өмірбаянында Құнанбайдың ықпалы зор адамдардың бірі екендігін атап жазып кеткен [12, 4].

...Ол уақытта Сібір өлкесіндегі қазақ аймақтары 1822 жылдың "Сібір қазақтары турасындағы устав" деген заңы бойынша биленетін. Бұдан бұрын патша үкіметі бекіткен хандық – хандыққа бөлініп, биленіп жүретін қазақ өлкесі мына заңнан соң өкірік-өкірікке бөлінетін болған.

Сондай өкіріктерді бірі жоғарыда айтылған Қарқаралы өкірігі. Өкірікті өкіріктік приказ билейді. Бұл бес адам. Соны бастығын аға сұлтан деген. Орынбасары – кіші сұлтан. Қалғандары мүше. Құнанбайдан бұрын Қарқара өкірігіне аға сұлтан болушылар Бөкей нәсілі төрелер екен. Құнанбай тұсында кезектесіп аға сұлтан болып жүргендер Жамантай, Құсбек дегендер болады. Аға сұлтандарды төреден сайлануы ол кездегі патша үкіметінің саясатына шарт есепті болады... Міне, осындай жайда Құнанбайды аға сұлтан болуы дағдыдан тысқары іс болған, ол аға сұлтандықты алғанда Құсбек Жамантайды бақталас партиясы арқылы арадан килігіп, бейнетсіз алып кеткен. Бірақ қалай да болса, алғаш рет төре еместі аға-сұлтан болушысы осы. Бұл уақытты өз тұсындағы қазақ ру басылары "қарадан хан болған", "жабыдан тұлпар туған" деп көтеріп, Құнанбай басына көп абұйыр, даңқ бітірген [13, 292].

Сондаймен өкірік көлемінде "жүлде алған", "хан баласын қармай озған" Құнанбай: өзінің Тобықты руының ішінде теңі жоқ, жалғыз әмірші халына ие болады. Дәреже, атақпен қатар мол байлық оралады. Оңды-солды көрші рулардан, әлсіз жақтарынан жер молайтып, қоныс баптап алады. Жалпы Тобықты қонысын бір молайтса, соны ішінде өз атасы, өз аулының қоныс, қыстауларын Тобықты жерінің тап ортасынан сара тілін алып, кейінгі ұрпағын байлық сақтауына да ірге қалайды [13, 294].

Заманындағы ел билеген әміршілерге үлгі қылып, діндарлықты ұстайды. Қарқаралы қаласынан мешіт салып, Меккеде тәкие салады. Қолында молдалар, дін басылар ұстайды.

Осындайлардың бәрімен атақ-даңқын зорайтып, әміршілік, үстемдік салмағын нығайтып алып, Тобықты руларын бір шыбықпен айдайды. Әмірші жалғыз өзі емес, бұны інісі, ағайыны болса – бәрі де Тобықты көпшілігінің басына қамшы үйіруден, тізе көрсетуден айықпайды.

Бірнеше үлкен руларды мекен етіп отырған қоныс-қыстауларынан аударып, екінші жерге әкеп сап, оны орнына тысқа сондай мол руларды тойдырып қондыру сияқты көп-көп аударыс, төңкерістер жасайды.

Сол сияқты көп мінез, көп қылықтардың салдары Тобықты ішінен Құнанбайға қарсы күшті ереуіл, үлкен қимыл туғызады. Жаулық ел ішінің көлемінен асып, ұлыққа шағу, араздасу, бас кетіру (айдату-байлату) сияқты халдарға да жетеді [13, 292].

Құнанбай туралы кейбір деректерде: "... 1846 ж. генерал Вишневскийдің Ұлы жүз қазақтарын Ресейдің боданы ету мақсатында жүргізген арнайы экспедициясына қатысты. Экспедиция құрамына қатысқан поляктың саяси қайраткері Адольф Янушкевич: "Құнанбай өңірге аты жайылған адам, қарапайым қазақтың баласы. Ғажайып ақыл-ес және жүйрік тілдің иесі. Іскер, аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен Құран

қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Жұрт пайғамбардай сыйлайды. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады. Тобықты руының сеніміне ие болып, болыстыққа сайланған..., әділетсіздік пен дәулеттілердің зорлығына қарсы қалқан болған" деп сипаттайды [14, 361].

Қарқаралы округіне аға сұлтан болып сайланып, ел басқару ісіне араласа бастаған жылдары Құнанбайдың қайраткерлерлік қызметі айрықша ашыла түсті. Аға сұлтандық құрған жылдары Құнанбай еншісі телінетін жарқын істердің бірі – Қарқаралы мешітінің құрылысы. Бұл сол кездегі Арқа жұртшылығы үшін елеулі оқиға еді. Әрине, мешіт 1950 жылы басталып, 1951 жылы аяқталғаны тарихи деректерден аян. Бұ игілікті іске Құнанбайдан басқа Қарқаралы округіне қарасты барлық ауқатты, абыройлы тұлғалар да атсалысқан. Алайда, құрылыс 1949-1952 жж. Құнанбай аға сұлтан болған кезде салынғандықтан, сондай-ақ іс аға сұлтанның өз қолына алуына байланысты ел «Құнанбай мешіті» деп атап кеткен.

Құнанбайдың ел игілігі үшін атқарған істерінің бірі – білім беру, ағарту ісіне көңіл бөлгендігі. Мәселен, Ескі там деген жерден мектеп ашып, жас буынның қара тануына қолдау жасаған. Тіпті, шекара басқармасына хат жолдап, орысша-қазақша тіл білетін оқытушы сұрағаны да мұрағат деректерінен белгілі. Атағы алты Алашқа жайылған Құнанбай өз заманының абыройлы адамдары санатында аталған [15, 370].

Құнанбайдың қайраткерлік тұлғасын зерделеуде оның Кенесары көтерілісіне қатысты ұстанымы мен мұрағат қорларында сақталған арыз-шағымдар зор рөл атқарады. Демек, Құнанбай ең алдымен тарихи әрі саяси тұлға.

ҚҰНАНБАЙ ФЕНОМЕНИ

Құнанбай тұлғасын зерделей түссек, көне түркі халықтарына ортақ "инсанлық" сөзінің мәнімен тығыз байланысты.

"Инсанлық" - бұл адамдық. "Инсан-е камил" - бұл "толық адам".

Бұл ұғым Шығыс шайырлары шығармашылығының, әсіресе, Қожа Хафиз шығармаларының өзекті арқауы. Ол ұстазы Ғавамуддин Абул Бағо Құранды мақамдап оқудың жеті түрін білсе, одан үйрене жүріп, Шамсаддин Құранды жатқа айтудың он төрт түріне машықтана бастайды. Өзінің ғазалдарында Құранды жатқажаттап жүргендігі жайлы үнемі тілге тиек ете жүріп, "Хафиз" деген "тахаллоспен" (бүркеншік есім) танылуының себебі де Құранды толық білуімен тығыз байланысты болса, Құнанбайдың кәміл имани инсанлыққа бет бұруы қажылықтан кейін ел басқару ісінен бас тартқызды.

Құнанбайдың қартайған шағында Меккеге қажылық парызын өтеу мақсатында сапарлауға бел бууы – атақ-абырой үшін емес, бойындағы тектілігі, имандылығы.

Иманы кәміл Құнанбай - оның өмірлік феноменінің бірі.

Мысалы, "Біржан мен Сара" өлеңдерінде:

Біржан:

...Адамның ақ иығы қажы Құнанбай,
Сан жүйрік сау кеткен жоқ бір сыналмай.
Найманның әулиесі батыр Барак
Шын құса болып кеткен түк қыла алмай.
Ыбырай жас жолбарыс білектенген,
Дұшпанға арыстандай жүректенген.
Өзінің заманының бозбаласы,
Перінің жігітіндей іріктелген.
Ей, Сара, қайсысың бар оған жетер,

Өнерін көрген жанның есі кетер, - дегенде байқап отырғанымыздай, Құнанбайдың инсан-е камилдігін, тұлғалық феноменін сөз етеді [16, 265].

Құнанбай феномені - стратегиялық басқарудың, әділдік пен биліктің, имандылық пен қазақылықтың формуласы.

Қорытынды

Осыған орай Ақшоқыдағы Құнанбай қорымының мемлекет қорғауына алынып, басна мұражай кешенінің салынуы - Абай әлеміне жасалған айрықша құрметтің белгісі.

Құнанбай тұлғасы зерттелуде. Әлі де зерттеле бермек. Осы зерттеу объектісінде:

а) Құнанбай туралы тарих құжаттардың жинақталуы;

ә) Ел басқарудағы лидерлік стратегиялары;

б) XIX ғасырдағы басқару институты жайында зерттеулер және т.б. қамтылуы тиіс деп есептейміз.

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихтағы тұлға, тұлғатану туралы анықтама беріледі. Тұлға ролі би-шешендер институты тарихтағы Құнанбай Өскенбайұлы ролімен байланыстырылады. Құнанбай дәстүрінің жалғастығы туралы айтылады. Құнанбайдың ел басқару принциптері салыстырмалы түрде қазақ қоғамындағы басқару принциптерімен ұсынылады.

Мақалада автор Құнанбай туралы зерттеу деректерін ғылыми тұжырымдай отырып, тарихи және мәдени ұғымдарға анықтама беріледі. Құнанбайдың тарихи ролі, әлеуметтік қоғаммен байланысы сипатталады.

Түйін сөздер: тұлғатану, би-шешендер институты, Құнанбай Өскенбайұлы, Құнанбай феномені

Аннотация. В статье рассматривается о понятие личности, и ее роль в истории. Казахские биш напрямую связывали роль личности с образом Кунанбая Ускенбаевича. Автор прослеживает продолжение традиций Кунанбая в принципах управления страной в современной реальности. Основываясь на научных исследованиях о культурном наследии Кунанбая, статья раскрывает феномен его исторической роли и связи с обществом.

Ключевые слова: учение о личности, биш, Кунанбай Ускенбаевич, феномен Кунанбая

Annotation. The article discusses the phenomenon of personality, and its role in history. Kazakh biys would directly link the importance of the role of personality with the image of Kunanbai Oskembaiuly. The author traces the continuation of the traditions of Kunanbai in the principles of governing the country in modern reality. Based on scientific research on the cultural heritage of Kunanbai, the article reveals the phenomenon of Kunanbai's historical role and his connection with society.

Key words: phenomenon of personality, Kazakh biys, Kunanbai Oskembaiuly, phenomenon of Kunanbai

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. - Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 1-том: Мақалалар, пьесалар. 1917-1920.- 464 б.

2. Тоқаев Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан. Егемен Қазақстан., 9 қаңтар, 2020 ж.

3. Абайды оқы, таңырқа. Алматы. Ана тілі. 1993. - 160 б (Ә.Бөкейханов. Абай "Ибраһим Құнанбаев).

4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі. Орынбор, 1911, 115 бет (Лобачевский кітапханасы қоры, Қазан).

5. Сыдыков Е. Кунанбай. Москва: Молодая гвардия, 2020. - 351[1] стр.

6. Абай туралы естеліктер. Алматы: Қаламгер.-2018. - 504 б.(Шәкәрімұлы Ахат, Құнанбай туралы).

7. Исабаев Б. Ұлылар мекені. Алматы: Информ-Арна. - 2010. - 336 б.
8. Hançerlioğlu Orhan. Felsefe Sözlüğü. İstanbul, 2016, 518 sayfa
9. Аристотель. О душе. Москва. Государственного социально-экономическое издательство. - 1937. - 181 б.
10. Cevizci Ahmet. Paradigma Sözlüğü. İstanbul, 2013, 1816 sayfa.
11. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. - Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 8-том: Мақалалар, зерттеулер, очерктер, әңгімелер, аудармалар, құжаттар. 1930-1934.- 504б.
12. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. - Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1929.- 424 б. (Өз жайымнан мағлұмат).
13. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. - Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 7-том: Оқулықтар. 1929-1933.- 456б. (Абайдың өмірі туралы)
14. Абылай хан. Энциклопедия. Алматы. Қазақ энциклопедиясы., 2013. - 656 б.
15. Абай. Энциклопедия. Қазақ энциклопедиясы. Атамұра., 1995. - 720б .
16. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. - Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 4-том: Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930.- 456б. (VI бөлім, Айтыс өлеңдер).

ӘОЖ: 94(574):821.512.122

Е.Б. Сыдықов

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, тарих
ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры

ҚҰНАНБАЙ – ҰЛТ ҚАСИЕТІНІҢ ТҰҒЫРЛЫ ТҮЛҒАСЫ

Құнанбай Өскенбайұлы (1804-1885) қазақ тарихында қазақтың ұлы ақыны, ғұлама ойшылы Абайдың әкесі ретінде жақсы танымал.

XIX ғасырда Құнанбай қажының есімі Тобықты руының бас көтерері, қамқоршысы ретінде халық арасында құрметпен аталған. Сол замандағы қазақ қоғамында беделі өте жоғары болғандығы оның атақ-даңқының сайын даланың түкпір-түкпіріне жайылғанынан-ақ байқауға болады.

Құнанбайдың тарихи тұлғасы түркілердің ежелгі қағандарына ұқсас ел билеушінің классикалық бейнесімен халықтың жадында сақталды.

Қажының дүниеден өткеніне қаншама жылдар өтсе де, қазақ қоғамы оның Тобықты елінің көшбасшысы және Қарқаралы округінің аға сұлтаны ретіндегі ел басқарудағы қайталанбас тұлғасын ұмытпақ емес. Құнанбай мінезінің суықтығы, қаталдығына қарамастан, ол өз өскен ортасының мұқтажы мен қажеттіліктерін үнемі назарда ұстаумен бірге дала көшпенділерінде қалыптасып келген қиын-қыстау кезеңде елінің қамын ойлап, демеу бола білетін адами жоғары қасиеттерімен де зор құрметке ие бола білді.

Мұндай ізгі қасиеттер қазақ даласында атаның қанымен, ананың сүтімен жекелеген тарихи тұлғалардың бойында ғана үйлесім табуы және ол сөзге шешендікпен, данышпандықпен, қайраткерлік пен парасаттылық, көрегенділік сынды адами қасиеттермен, елдің бағыты мен болашағын дөп басатын қасиеттердің астасып жатуы – тектілер тұқымындағы заңдылық болатын.

Көшпелі қоғамның ел басқарушысы қайсар да қатал мінезбен бірге ел ішінде қалыптасқан салт пен дәстүрді, сыртқы байланыс арқылы енген заң мен заңды, ережені жетік білуі, көшпелі-ата-бабаның мыңжылдық тарихын бойына жинақтаған, ел ішінде сол дәстүрді ұстанушы және келер ұрпаққа жеткізуші болуы шарт. Бұның астарында тиімді

басқаруды жүзеге асыру үшін көшпелі халықтың мал шаруашылығындағы жетік тәжірибе мен дағды, әдіс-тәсілді меңгеру ғана емес, сонымен бірге түркі әлемінің мәдени және тарихи өзегін терең түйсінуді, қолдануды мақсат тұтады дегенді білдіреді.

Ықылым заманнан дала көшпенділері арасында қалыптасқан ең жоғары моральдық-этикалық нормалар, сондай-ақ түркілер арасында Тәңірге сенуден басталып, исламда жалғасын тапқан рухани-адамгершілік дәстүрлер негізін құрайды. Түркі халқының ғасырлар бойы көшпелі-отырықшы қалыпта жүріп, дала өміріне әбден төселу, табиғаттың құпия сыр-қырын жетік білуінің арқасында табиғи апаттардан дін аман қалу тәжірибесінің болуы және сол қоныстық кеңістікпен экоүйлесімді өмір сүру факторлары тарихи шындық.

Міне, осындай түркілік-қазақтық негіздер Құнанбайдың жалпы қазақ халқына ортақ ұлттық көсем санатында танылуына орасан зор ықпал еткені сөзсіз. Ұлт мінезді және халықтық қасиеттерді бойына жиып, ақылына нәр қылған Құнанбай қалың қазақтың ішінен жарып шыққан би және тайпалық рудың бас көтерері ретінде қазақ сияқты көшпелі халықтың табиғаттың жойқын күшіне тұрар қауқарлық әлеуетінің тым қарабайырлығын бір сәтте естен шығарған емес. Сол себепті Құнанбай ел басшысы құзырымен сайын далаға ұласатын кең құлашты жазық төскейлері, қарлы аңғарлары мен құз-жартасты биіктері және сарқырап аққан өзен-көлдері мен тұнық бұлақтары бар Шыңғыстаудың құтты қойнауын төл халқының мыңжылдықтармен мерзімделетін ашық аспан астында өмір сүру тәжірибесіне қарай икемдеп пайдалануды ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырған тұлға болды.

Ата-бабаларымыздың өмір сүру тәжірибесі, дала заңдылығы ұрпақтан-ұрпаққа ауызекі тілмен, ал ел басқарып отырған даналардың бірінен соң біріне аманат қылып тапсыру арқылы жетіп отырды. Әрқайсысы ата-бабасының мол тәжірибесін әулетіне, өзі өмір сүріп отырған ортасына ынтымақ пен бірлік, ағайын-туыстық сезімін оятуға міндеттелді: егер бір отбасы көмекке зәру болып басына күн туғанда, барлығы көмектесуге, қолұшын беруге міндетті болды.

Тайпа, руластар арасында бір-біріне түсіністікпен қарауға, қамқор болуға жетелеу оңайға соқпайтын. Алайда Құнанбай өз руының арасында қарым-қатынасты ұлттық салт-дәстүрлерді ұстана отырып орната алды, қандай да бір даулы мәселелердің тігісін жатқызып, шешімін тауып отырды. Ол қазақ дәстүріне негізделген басқарудың жүйесін қалап, үлгісі болды.

Дала билігі – әділдік пен бабалар өмір тәжірибесінің тоғысуының көрінісі. Осыны анық аңғарған қазақ Құнанбайдың соңынан ерді, айтқанына көнді, мойынсұна отырып, даналықты бойларына сіңіре алды. Құнанбай бейнесінен, оның жүріп өткен жолынан қазақ тарихын тануға болады. Халықтың Құнанбайға үлкен құрметі, оның алдында бас июдің басты себебі – оның қабылдаған шешімдері мен әрекеттері өз ұлтының табиғатына тән қалыпты ұстануында.

Ол өте қатаң да қатал ру басшысы болды, тек сыртқы айбынды келбетімен ғана емес, іс жүзінде де айтқан сөзімен, қабылдаған шешімімен алмас қылыштай шауып түсіретін, бір рет қана айтатын және оның міндетті түрде орындалуын талап ететін.

Ел ішінде бұзуға болмайтын ережелер мен белгіленген қағидаларды, тәртіп бұзушыларға қатысты қатал шешімдері туралы көптеген дәлел бар екені мәлім және оның басым көпшілігі аңыз түрінде халық арасына кеңінен таралған. Құнанбай қабылдаған әділ шешімі мен дұрыс әрекеттерінің астарында асқан мейірімділік пен жаза басудан сақтандырар тұстары да байқалатын. Оның қандай да болмасын нұсқаулары бірден орындалатын. Қажы ретінде жолдан тайғанды, кінәлі адамдарды жазалағанымен, өз пайымынша, оларды ақ жолға салуға, адалдыққа жетелеуге, жаза басудың алдын алуға, ескертуге тырысты. Ол өз еліндегі әр азаматтың қиналғанын, түйінді мәселесін біліп отырды және әрдайым қамқор болуға тырысатын. Осыдан-ақ Құнанбайдың қаталдығы сырт көзге жүйесіз ру-тайпалық архаикалық биліктің көріністі ретінде көрінгенмен, шын мәнісінде мейірбан адам болғандығы байқалады.

Құнанбай аға сұлтан ретінде отаршыл ортада қандай да бір жұмыстың ретін дала өмірімен үйлестіруге, ортаға тез бейімделуге бағыттауға тырысты. Қателікті кешірмейтін

катал табиғи ортада, қыстың сарышұнақ аязында, ақырған боранында, күннің ми қайтанар аптап ыстығында қиындыққа тап болған адамның қасынан табылып, ағайындық қарым-қатынас танытуды, қолұшын берудің үлгісін көрсете білді және өзгелерден де сондай ауызбіршіліктің маңыздылығын да талап етті. Әсіресе, ағайын-туыс арасындағы байланыстың үзілмей, оның нығая түсуіне баса назар аударды. Міне, осы жағынан Құнанбай қазақ үшін дала сыйластығының тұтқасы бола білді. Оның сырт көзге катал көрінген тұлғасынан мейірімділіктің сәулесі нұрын шашып тұратын. Осы сәулелі нұр жан-жағына, айналасындағы адамдарға өмірдің қиын-қыстау өткелдерінен өтуге, қиыншылықтарды жеңуіне көмектесті. Тіпті Құнанбайдың ел алдында, жұртпен қарым-қатынасындағы терең мағыналы сөздері ел ішінде қанатты сөзге айналды. Алайда, кейінірек, XX ғасырда Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы жарыққа шыққаннан кейін, қоғамда Құнанбайға деген көзқарас басқа арнаға ойысты.

Ең бастысы, «Абай жолы» романы арқылы қазақ халқы ұлықтаған ақын әлемге танылып, ұлттың даналық үлгісі ретінде мойындалуымен қатар қазақ әдебиетінде классикалық шығарма ретінде бағаланды. Дәл осы көркем туынды, ең алдымен, қазақ халқының дүниежүзіне танылуына және әлемдік мәдениетке енуіне тікелей ықпал етті. Сондықтан Әуезовтің еңбегі әлемге Абайдың данышпандығын танытуымен ғана шектеліп қалған жоқ, ол эпопея арқылы қазақтардың өзіндік ерекше болмысын, мәдениеті мен өркениетті жолын, рухани-адамгершілік жан дүниесін оқырмандарға кеңінен танытқан ғаламат шығарма. Алайда автор роман арқылы жағымсыздық тұсы басым «жаңа» Құнанбай бейнесін алға тартты және қатігез «дала феодалының» символдық қалпын көрсетті.

Әуезовтің Абайдың әкесі Құнанбайдың бейнесін бұлай суреттеуінің өзіндік салмақты себептері де бар. Аға сұлтанның бейнесін жағымды етіп көрсету роман сюжеті үшін тиімсіз болатын. Заман ағымына сәйкес Кеңес өкіметі ауқатты, бай, ел басқарған қазақтың барлығын, оның үстіне ру басшыларын бай-феодал, қанаушыға теңеді, оларды таптық жау деп таныды. Құнанбайдың ру басшысы ретінде өз халқына қамқорлығын ашып көрсеткен жағдайда, идеологияны алға тартқандар, романның жарық көруіне тосқауыл болып, көркем туынды жарық көрмеуі де әбден мүмкін еді. Әрі Мұхтар Омарханұлының өз тағдырымен қоса, қазақ тарихының мен әдебиетінің тағдырының да басқаша болуы ықтимал еді.

Осы тұста жазушының Құнанбай бейнесін тарихи тұрғыдан гөрі көркем шындық тұрғысынан суреттеу шешімнің құны өте жоғары екенін баса айту керек. Құнанбайдың жағымсыз (көркем) бейнесі тек роман желісінде ғана көркемдік тұрғыдан ашылады. Осы орайда Алексей Толстойдың: «Тарихи роман тек хроникалық тізбекпен жазылмайды, бұл мүлдем керексіз дүние. Кез келген көркем туынды үшін оның құрайтын композициясы, құрылымы, демек архитектурасы болуы маңызды», – деген пайымымен әбден келісуге болады.

Міне, осылайша «Абай жолы» романы да ойдан шығарылған кейіпкерлер, оқиғалар автордың еркімен, өмірде шын болған адамдарды романға қосу арқылы көркем шығарманың басты міндетін, қазақтың өткен өмірін ашып көрсетудегі әсерді күшейтуге ықпал етеді.

Кеңестік дәуірдегі қылышынан қан тамған уақытта М.Әуезовтің Құнанбайдың бейнесін көркем шығарма арқылы сомдауында қалай қиналғанын елестету қиын емес. Роман жазу барысында ол Абайдың «ғылыми ғұмырбаянын» төрт рет жазып, өңдеп, толықтырып шықты және Құнанбай тұлғасы әрдайым жаңаша қырынан суреттеліп, танылып отырды.

Көркем шығарманың ең алғашқы нұсқасы 1924-1927 жылдары дайындалып, 1933 жылы басылып шықты. Онда Қажы бейнесі ойлы, сабырлы нағыз заңгер, әділ меценат ретінде көрсетілгені үшін М.Әуезов большевизмді ұлықтайтын қазақ әдебиеттанушыларының сынына ұшырады. Амалы болмаған Мұхтар Омарханұлы кейінгі басылымдарында Абайдың әкесі Құнанбайды катал феодал, «билеуші топтың өкілі» ретінде суреттеді. Осылайша романдағы Құнанбай бейнесін оқырман да дәл осылай қабылдауы заңдылық болатын. Мұхтар Әуезов осындай қадамға баруға мәжбүр болды және басқа амалы жоқ екенін жақсы білді. 1930 жылы ол «Алқа» әдеби ұйымымен байланысы бар және

байшыл идеологияны насихаттайтын шығармалар жариялады» деп айыпталып, тұтқындалды.

Ал шындығында «Алқа» ұйымы қағаз жүзінде болғанымен, іс жүзінде революциядан кейінгі алғашқы жылдары Алашорда үкіметін қолдауды көздеген. Жазушы буржуазиялық ұлтшылдығы үшін айыпталып, өмірінің екі жарым жылын түрмеде қиналумен өткізді. Түрмеден шыққаннан кейін өзінің әдеби шығармаларындағы идеологиялық қателіктерін мойындап, бұрын жазылған кейбір әңгімелері мен пьесаларынан бас тартатынын жариялады.

Кейін жазушы: «...1932 жылы менің идеологиялық және шығармашылық қателіктерімді батыл айыптай отырып, мен кеңестік жазушы, драматург, проза жазушысы, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші, қазақ университеттерінде оқытушы ретінде жаңаша жұмыс істей бастадым», – деп жазды. Бұл тоталитарлық режим үшін стандартты «мойындау» болатын. Соған қарамастан, кейінірек, Әуезовке «Алашордаға қатыстылығы» туралы бірнеше рет ескертіліп, қайтадан қамауға алу қаупі қынабынан суырылып, қиып түсуге дайын қылыштай төнді де тұрды. Сол себепті жазушы «Абай жолы» кітабында Құнанбайдың асқақ тұлғасының орнына оның жағымсыз бейнесін жасауға мәжбүр болды.

Бүгінде ақынның туыстары мен жақындарының және достарының естеліктерде Абайдың әкеге жоғары құрметі мен сүйіспеншілігі, әкенің өз ұлына үнемі жанашырлығы, жалпы Құнанбай әулеті мен Абай өскен ортада тек сыйластық пен ынтымақ, қамқорлық пен мейірім болғаны жан-жақты кеңінен ашылады.

XXI ғасырдағы қазақ тарихының қайраткер көшбасшысы, өз заманының құрметіне лайық болған тарихи тұлға Құнанбай қажыны қалың оқырман роман арқылы қатыгез шонжар ретінде қабылдау сеңі еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген уақытта бұзылды. Бұл көзқарас әділдік пен тарихи шындыққа негізделген жаңа қалыптағы ой-пікірлерді туындатты.

Тарих қойнауынан шыққан ауызша-жазбаша деректер мен енді ашылған естеліктер соған бастау болды. Тарихи көне һәм түпнұсқа естелік Адольф Янушкевич жазбалары осы санаттағы дерек көзі болып табылады. Сырт көздің Құнанбай қажы туралы шынайы әрі нақтылы көріністі естелігінің тарихи құндылығы біз үшін өлшеусіз. Сібір қырғыздарының шекара басқармасында қызмет еткен, поляк өз жазбаларында Құнанбай туралы терең мағыналы пікірлерін білдірген. Онда Құнанбай көшпелі қазақтың дәстүрлі өмір салтын сарқылмас қазына ретінде насихаттаушы, беделді және сауатты меценат-билеуші деп еске алынған.

Құнанбай шындығында қатыгез, қабағы ашылмайтын, ешнәрсеге көңілі толмайтын, бәріне наразы «феодал» емес, өмірде өте байсалды, жауапкершілігі жоғары, сенімді, әділ аға сұлтан, адамдар алдындағы парызын сезіне отырып, қиын сәтте әділ шешім қабылдаған би болды. Ол мағыналы әрі мазмұнды өмірінде айналасымен жақсы қарым-қатынаста әзілді бағалаған, сұхбаттасушысына құрметпен қарап, оң пейілдіе ой айтатын, сөзге ділмар, дала данышпаны бола білді. Әрі өткір, ойы жүйрік, терең, сөзге шебер, әзіл-оспақты жкінмен айтатын, тыңдаушысын тамсандыратын қара сөздің майын тамызып айтатын, нағыз шешен болды. Осындай болмысы ерен, халқына қамқор болған тұлғаның шынайы бейнесі мен жүріп өткен жолын бұрмалауға негіз жоқ деуге әбден болады..

Құнанбай – бүгінгі таңда біздің түсінігіміз бен түйсігімізден алшақ жатқан далалық көшпелі өркениеттің белгісі. Осындай тұлға туралы романның кейіпкері ретінде емес, оның тарихи бейнесі туралы шынайы айтудың да уақыты келді. Құнанбай сынды тарихи тұлғаның өмірбаянын ұлттық мәдени матрица үрдісі тұрғысынан қарамайынша, ел тарихының шынай баға беру мүмкін емес, себебі әр тарихи тұлғаның ғұмырбаяны – сол ұлттың бастан өткізген оқиғасы, тарихының меншігі.

Өз замандастарынан Құнанбай тұлғасын даралайтын әрі бірегей қылатын керемет қасиеттері болды. Оның ой-мақсаты мен арман-тілегінде, қателігі мен жетістіктерінде қазақтың тағдырына тікелей әсер еткен маңызды оқиғалар мен Құнанбай өмірген сүрген дәуір шындығы қатар өрбіді.

Оның өмір соқпағында XIX ғасырдағы қазақ тарихының ізі жатыр. Ол қарадан шыққанына қарамастан, жер көлемі жағынан үлкен округтің аға сұлтаны болды. Сонымен бірге халқының арманы мен мүддесін, болмысы мен жанын жете түсіне білген Құнанбай тек ру басы ретінде ғана емес, жүрек қалауымен елін, жерін, халқын сүйе білген, асқарушысы бола білді. Ал оның осы жүрек қалауы халқының рухымен біте қайнасты.

Құнанбай туралы тарихи шыңдық гуманист, ғұлама ақын және дана ойшыл Абайды «жартылай байлаулы» заманда өмірге қалай тәрбиелегені, оның төл халқының бар болмысы негізінде адами қарапайым пайымнан адамзаттық қарым-қатынас кеңістігі мәселелерін өрелі биіктерге шығаратын ой-қуатты пікілерге жеткен данаға ұлт қасиетінің бар құндылықтарын қалай сіңдіргені және ең бастысы, халқының аман-есендігі мен болашағын сақтау, оны әлеуметтік тұғырын үнемі жетілдіру мен дамытуға бейімдеу стратегиясын ақынның санасына құйған әрі түп мазмұнын ұқтырған Қажының кемеңгерлік пәлсапасын тереңнен түсінуге жол ашты.

Бұл кемеңгерлік пәлсапасы көне замандардан кең-байтақ жеріміз бен халқымызды сақтап келген «Елдіктің алтын қазығы» дер едім. Сондықтан Құнанбай қажы тұлғасын ұлт қасиетінің тұтас болмысы деп бағалаймыз.

ӘОЖ: 821.512.122

Еспенбетов А.С.
Филология ғылымдарының докторы, профессор
Шәкәрім университеті
Семей қ.

«ОЛ СЫПАТТЫ ҚАЗАҚТАН, ДҮНИЕГЕ ЕШКІМ КЕЛМЕПТІ»

Абайтану – бір жарым ғасырлық тарихы бар ғылым. Бұл жол шырғалаңы мол, қиыншылығы мол жол. Абайтану даңғыл жолмен дамыған жоқ. Оның алған биіктері де, сондай-ақ көптеген кемшіліктер мен қиыншылықтары да болды. Әсіресе XX ғасырдың 40-50 жылдарындағы Абай мұрасына, М.Әуезовтің шығармашылығына теріс көзқарастың барлығы Құнанбай тұлғасының сомдалуына өзіндік ықпал-әсерін тигізді.

Құнанбай – Абайдың әкесі, қазақтан шыққан аса беделді, сөзге шешен, елін бастаған көсем, халқына қызмет жасай алған, қамын ойлаған қарапайым жан екендігін бұрынғы да, қазіргі де зерттеушілер айтып жүр. Бірақ кеңестік заманда Құнанбайдың рөлі төмендетіліп, оны бірыңғай жағымсыз бейне ретінде қарастыру белең алып кеткені баршамызға белгілі. Шын мәнінде, әдебиетте, өнерде сол кезде белең алған жағымды-жағымсыз кейіпкер, ұнамды-ұнамсыз кейіпкер дейтін терминдер тегіннен-тегін пайда болған дүние емес. Бұл жоқ жерден жау іздеуден шыққан жағдай болатын. Сондықтан да Құнанбайдың, Абайдың бейнесін сомдауда М.Әуезов үлкен қиыншылықтарға кездесті. Бірақ өзінің алып ойы мен суреткерлік көрегендігімен тарихи полотно жасауға жетісті.

Қазіргі уақытта Ұлы Абайдың туғанына 175 жыл толуына байланысты бұл тақырып жаңаша, басқаша реңк алды. Жаңаша көтеріліп келе жатыр. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Семейде болған кездесуде: «Алдағы жылы Абай Құнанбаевтың туғанына 175 жыл толады. Осы айтулы датаны біз тұтас ел болып мемлекеттік деңгейде атап өтуіміз керек. Біз үшін бұл мерейтойдың маңызы ерекше, тарихи датаны ақыл-парасатпен салиқалы деңгейде өткізуге баса мән беру керек. Негізгі мақсат – дана Абайдың тағылымын жастардың санасына сіңіру, ұлы тұлғаның ой-толғамдарын кеңінен дәріптеу», – деп атап көрсеткен болатын. Зиялы қауым өкілдерімен болған кездесуде: «Ұлы Абайды ұлықтағанда оның әкесі Құнанбайдың өз тарихындағы еңбегін, ел тарихындағы еңбегін ұмытпауымыз қажет. Ол Семейде ғана емес тұтас қазақ тарихында өз орны бар тұлға. Оны халқымыз жақсы біледі, қадір тұтады», – деп Құнанбайдың есімін ұлықтауға да айрықша мән берді.

Менің баяндамамның тақырыбы «Ол сыпатты қазақтан, дүниеге ешкім келмепті» деп аталады. Бұл – Абайдың 1885 жылы жазған өлеңі. 1895 жылы 15 қарашада Алматыда 27 жасында сүйікті ұлы Әбдірахман қайтыс болады. «Кешегі Оспан ағасы», «Кешегі өткен ер Әбіш», «Әбдірахман өлгенде», «Әбдірахман өліміне», «Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы», «Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың шығарып берген жоқтауы» тағы басқа шығармалары сүйікті ұлының қазасына тебіренген, күйзелген ақынның жан дүниесінде өрнек тапқан. Қатты қайғырған және өзінің көптеген шығармаларын арнаған. «Әбдірахман өлгенде» деп аталатын өлеңінде Абай Құнанбайдың қоғамдағы орны, қадір-қасиеті, қайталанбас кесек бейнесін суреттеген. Ауыр қаза үстіндегі тебіреніс, өмір, өлім философиясы, Абайдың әкесіне берген бағасы, міне, осының барлығы бір өлеңде көрініс тапқан. Құнанбай сынды адам да бұл дүниеден өткен. Дүние жалғанның кімге болса да тартар бір сыбағасы өлім деген нәрсені айтқысы келген.

Арғы атасы қажы еді.
Пейіштен татқай шәрбатты.
Жарықтықтың өнері,
Айтуға тілді тербетті...
Мұңлы-шерлі жоқ-жітік,
Аңсап алдын кернепті,
Бәрінің көңілін тындырып,
Біреуін ала көрмепті.

Міне, Абайдың Құнанбайға беріп отырған бағасы осындай.

Әділ мырза ер болып,
Әлемге жайған өрнекті.
Тәубасын еске түсіріп,
Тентекті тиып, жерлепті.
Ол сыпатты қазақтан,
Дүниеге ешкім келмепті.
Өлмейтін атақ қалдырып,
Дүниеге көңілін бөлмепті.
Жарлығына Алланың,
Ерте ойлаған көнбекті,
Олар да тірі қалған жоқ,
Тірлік арты өлмекті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керекті,

– дейді. Міне, өлім философиясы. Әкесіне Абайдың өзі осындай жоғары баға беріп кетсе, Мұхтар Омарханұлы Құнанбайды бағалауда өзгеше тәсілге келген. Құбылмалы заман салқынын тигізгенімен, Әуезов Құнанбайын асқақтата суреттеген. Басқаша баға беруі мүмкін де емес еді. Романда ел ісіне ерте араласқан Абай іс-әрекетін жете бейнелеген. Түрлі тапсырмалар, сәлемді жеткізу, жауабын, бір сөзін өзгертпей баяндап беру сықылды нәрсеге үйреткен. Абай он жасында үш жыл Ахмет-Риза медресесінде болады да, үш жыл оқығаннан кейін ерте оянған, есейген, талапты, ақылды баласын ел билеу ісіне салмақ ойда болады, солайша тәрбиелейді. «Әке балаға сыншы» демекші, Құнанбай баласына түрлі тапсырмалар беріп, ел арасындағы сөзге, дау-дамайға, билікке араластыра бастайды. Қарапайым ғана бір адамдарға менің сәлемімді жеткіз дейді. Сәлемін жеткізіп, қайта емтихан тапсырған сияқты, ал менің сәлеміме ол қалай жауап берді? – деп бір сөзін өзгертпей, қайталап, қадағалап, айтуды үнемі талап етіп отырған. Бұл – үлкен нәрсе. Халықтық демократиядағы үлкен дүние. Сәлемді және оның жауабын өзгертпей жеткізу бұл тек санасы таза, жүрегі ояу жандардың қолынан ғана келетін нәрсе. М.Әуезов Құнанбай бейнесін әртүрлі іс-әрекеттермен, қимылдармен аша түседі.

Мұхтар Омарханұлы Абай өмірбаянының төрт нұсқасын жазғаны белгілі. Төрт нұсқада Құнанбай туралы деректер мен ордалы ойлар үнемі жаңартылып, үнемі жетілдіріліп

отырған. Тек қана Абайдың өмірбаянын жазып қоймаған, соның ішінде Абайдың әкесі, Абайға өмір сабағын берген Құнанбайдың өмір деректері мен іс-әрекетін өзгертіп отырған. Мысалы, бірінші нұсқа 1933 жылы толық жинақ жарық көргенде пайда болды, екінші нұсқа 1940 жылы 95 жылдығына орай, үшінші нұсқа 1944 жылы жазылды, төртінші нұсқа 1950 жылы жазылған.

Елдің арасында жиын болып отырғанда Абайды үнемі қатыстырған. Ақсақалдар, әр рудың басшылары отыр, солармен әңгімелесіп болғаннан кейін, «Балам, сен қала тұршы. Айтатын бір сөзім бар» дейді. Сонда мынадай сын айтады: «Кез келген жерде айтпақ болып жүрген сөзім бар еді соны айтайын дейді. Ең әуелі, сен жұрттың бәріне күліп сөйлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды. Кісіге қадірің болмайды. Екінші, көрінгенмен жақын боласың, кісі талғамайтын, делбегей жүрген кісінің басына ел үйірілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің – орысшылсың» дейді. Қарап отырсаңыздар, 1940 жылы жазған «Абай өмірбаянының» екінші нұсқасында, Құнанбайдың жаңағы айтқан үш сынының үшіншісін жазбай қалдырып кеткен. Өйткені халықтар достығы бар және т.б. дүниелердің барлығын ескере келіп, «орысшылсың» деген сөздің өзі ұлтшыл деп бағаланып келген М.Әуезовтің өзіне қайта оқ боп тиетіндігін түсінгендіктен алып тастайды. Ал 1944 жылы жазған үшінші нұсқада жаңағы мінді айтып көрсеткен. Бірақ сол міннің аяғы жоқ. Оны біз М.Әуезовтің басқа еңбегінен оқимыз. Жаңағы екеуі қайталады, «сен әлгі жайдақ су сияқтысың» деген нәрсені, «елдің бәрімен жақын ұстайсың» деген, үшінші «орысшылсың» деген сөзді толықтырып айтады: «Орысшылсың дегенге заман орыстікі. Ол – жеңген, біз – жеңілген елміз. Ендігі күнде алысатын дұшпанның айласы мен әдісін білмесең, алысқа шығудан мағына жоқ. Мен орыстың өзін сүймесем де, өнері мен ебінен үлгі алуға керек деп білемін», - дейді Абай әкесі Құнанбайға. Құнанбай бұл жауабына қанағат қылып тоқтап, «Ақыры не болса да бетіңнен жарылқасын. Өзің білген бетіңмен жүріп көрерсің» деген екен.

Біздің зерттеушілердің Құнанбай туралы айтқан пікірлері сан алуан. Құнанбайдың образын «былай жасау керек пе еді», «былай жасау керек пе еді» деп әртүрлі пікір айтады, әртүрлі ой тастайды. Тіпті кейбір сәуегейлер төрт томдық романның өзін қысқартып екі том қылуға да, бір том жасауға да болар еді дейді. Оның барлығы сөз емес, бөз деп айтуымызға болады. Бұл шығарма өзінің бағасын алған, Мемлекеттік сыйлыққа, Лениндік сыйлыққа ие болған. Әлемдегі жауһар дүниелердің қатарынан орын алған. Сондықтан оны өзгертуге біздің ешқандай құқымыз жоқ.

Поляктың саяхатшысы Адольф Янушкевич бір жарым ғасыр бұрын өте әділ бағасын берген. Янушкевич пен Құнанбай 1846 жылы 11 маусым күні кездескен. Бұл туралы саяхатшының күнделігінде анық жазылған. Құнанбайға берген бағасы ғажап: «Дала атақтыларының бірі Құнанбай бидің жасы Барақтан шамалы ғана үлкен. Қарапайым қазақтың баласы – Құнанбай. Табиғат оған кесек ақыл, ғажайып ес, және жүйрік тіл берген. Іскер, өз аталастарының, елі туралы қам жейді. Дала заңдары мен құран қағидаларының баянды білгірі. Қазақтарға қатысты Ресей заңдарын жатқа біледі. Қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Қарапайым Құнанбай әулиенің даңқына бөленген. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да қиырдағы ауылдардан келіп жатады». Құнанбайдың көзін көріп сөйлескен жан болғандықтан, Янушкевичтің бұл пікірі терең мағыналы деп бағалай аламыз.

Құнанбай – аға сұлтан, дүйім жұртты, халықты аузына қаратқан көреген басшы, қайраткер. Құнанбай – қазақтың шешімді биі, кесек сөйлейтін, кесіп айтатын, не іс әрекетке барса да ұстанған жолына берік, әділдік ауылынан алыстамайтын тұлға. Өзі оқымағанмен кейінгі ұрпақтың тәрбиелі, өнегелі, білімді болуын қолдаған зиялы жан. Білім құдіретін жан-жақты түсінген жан. Бұған дерек ретінде XIX ғасырдың ортасында, мөлшермен 1850 жылдары Абай елінде, Шыңғыстауда, Ескі там деген жерде мектеп ашқан. Оған Ғабитхан молданы, білімді адамдарды жинақтап оқытқан, және өзінің баласы Абайды Ахмет Риза медресесіне оқуға жіберген.

Ахмет Риза медресесі қазіргі абайтанушылардың пікіріне қарағанда озық үлгідегі, биік мұраттағы, биік мақсаттағы оқу орны болған. Ахмет Риза медресесінде қызмет жасағандардың көбі Қазандағы, Стамбулдағы, Уфадағы, Троицкдегі медреселерден үлгілі білім алған, жан-жақты білімді жандар. Ендеше Ахмет Риза медресесіндегі үш жыл Абайға зор нәр берген. Әрине, Ахмет Риза медресесінің кітаптарын, бағдарламаларын тауып, оны зерттеу болашақтың ісі.

Құнанбай дінді терең түсінген. Кеңестік кезеңде Құнанбайды жай тақуа, діндар, Меккеге барған жан ретінде түсіндіргісі келді. Ал Құнанбай шын мәнінде түсініп оқыған, түйсініп қабылдаған, діннің қағидаларына бойлай енген адам. Қарқаралыда мешіт салғызған, ол жайдан жай нәрсе емес. 1874-1875 жылдары Меккеге қажылық сапарға барған.

Қазақтың белгілі ауыз әдебиетін жинаушы, ақын, әулие бабамыз Мәшһүр Жүсіптің айтуына қарағанда Құнанбайдың өзі қазақтардан Меккеге барған жандардың ішінде үшінші лекте барған сияқты. «Құнанбай қажының қажыға барған жылы 1874 жыл, өзінің өлген жылы 1881 жылы 81 жасында тауық жылы өлді». Өлген жылы жөнінде сәл дәлсіздіктер бар. «Бұл Меккедегі тәкие әуел Құнанбай атына жазылған. Арғын атында болғандықтан, Орманшыдан барған Хасен шайхы даулап алған. Онан кейін тоқал Арғыннан барған Ешмұхаммед даулап алған. Бұл күнде кіші жүз Досжан қалпе атына жазылып қалды» деп сол кездің дерегін береді. Ал бұл тәкие Құнанбайдың халыққа жасаған бір жақсылығы деу керек. Арып-шаршап қаншама ай жүріп, біресе жаяу, біресе кемемен, біресе көлікпен әрең жеткен адамдардың тынығатын, демалатын жері, қонақ үй тәкиені салуы бұл тегіннен-тегін нәрсе емес.

Ел арасында бірде тәкие, бірде тақиа деп аталып жүр. Дұрысы қайсы? Абай тәкие демей «уақып үй» деген.

Меккеде уақып үй салып,
Пәтер қып, жаққан шырақты,
Бір Құдайдың жолына,
Малды аямай бұлапты.

Енді осыларды тарқатып көрсек, «тәкие» араб сөзі. Бұл бірінші дәруіштер жатағы, пақырлар баспанасы дейтін ұғым берсе, екіншіден қарттар үйі дейтін мағынаны береді. Парсы тіліндегі «тәкие» деген сөз «текие» тірек, сүйеніш деген мағыналары бар. Тәкие хақ паналайтын, жан сақтайтын жер деген сөз. Тәкиені тұрғызуы Құнанбайдың көрегенділігі, білімдарлығы, халыққа жасап отырған жақсылығы.

Биыл Ақшоқыдағы қорым жөнделіп, Құнанбайдың музейі ашылмақшы бұл да үлкен шаруа, әрі Құнанбайға деген зор құрмет. Жақында ғана қазақтың белгілі тарихшысы Ерлан Бәтташұлы Сыдықовтың «Жизнь замечательных людей» деп аталатын сериядан «Құнанбай» кітабы жарық көрді. Біз Бейбіт Сапаралының «Құнанбай қажы», Тұрсын Жұртбайдың «Құнанбайы», Рысхан Мусиннің т.б. еңбектерін білеміз. Бірақ мына еңбектің ерекшелігі жаңа заманның, жаңа уақыттың сөзін айтып отырғандығында. Орыс тілінде жазылғандықтан елдің баршасы оқитын дүние. Баспасөздегі хабарларға қарағанда Ерлан Бәтташұлының «Құнанбай» деп аталатын кітабы жуық арада бірнеше тілдерге аударылмақшы. Бұл да Құнанбай есімін насихаттауға көп септігін тигізері сөзсіз. Құнанбай туралы аңыз-ақиқат сарапталып, ғылыми жүйеге түскен. Құнанбай тұлғасын тануда түйінді ой, салмақты толғам ұсынған, сипаты, келбеті ерек туынды.

Ғ. Есім
Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі,
философия ғылымдарының докторы, профессор
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ҚҰНАНБАЙ МІНЕЗІ

«Адамның қай мінезі қасиеті болса, сол мінезі міні де болады. Мен өмірде ұстаған нәрседі берік ұстанам. Жақсылық – кісінің айнымас табандылығында деп білемін. Соның түбінен мін шығатын кез де болатын шығар!» – деп, үндемей түнеріп отырып қалды». (176 б.)

Қай мінез қасиет болса, сол мінез мін де болмақ. Терең ой. Бұл ойға жету және оны талқыға салу – кемеңгерлік. Парасатты жан ғана өз мінезіне төреші бола алады. Құнанбайдың өз-өзіне төрелік жасағаны – оның замандастарынан биік тұрғандығы.

Ол атқарып жүрген істердің бәрі түзу деуден аулақпыз, бірақ оның мына тұрлаусыз өмірде ұстанған, біздің лексикаға салсақ, «принципі» бар. Ол – табандылық, бірсөзділік, бұлтындап, соңына ерген елді адастырмаушылық. Осы табандылық – Құнанбай үшін жақсылық, ал өзгелер үшін қалай болмақ?

Тұрмыстағы қаншама істің дәл шешімі, жауабы жоқ болуы да мүмкін емес. Сондықтан компас тіліндей тұрақты бағыт керек, ол – ел басқарған адамның тұрақты, табанды, бір сөзді болуы. Осы философияны Құнанбай жете меңгерген, тіптен дәл сәтінде теріс шешім болғанымен, су тұна келе, оның бірден-бір дұрыс қимыл болғанына сенушілер, жақтаушылар жеткілікті болатыны тәжірибеде көрініп, талай аңғарылған.

Құнанбай бұл жерде ата дәстүрінен, талай өткен тарихи оқиғалардан сабақ алып, оны жандандырып, бүгінгі күнге рет-ретімен қолданып отыратын.

Тарихи оқиғалардан кей істер есте қалмайды, олар ұмытылады, ескіреді, қалатындары тосын, шұғыл шешімдер, олар келе-келе ғибрат болып, ел жадына сіңісті болмақ.

Құнанбайдың «не қылайыны жоқ» болатыны да сондықтан.

«Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықтының ішінде» (25 б.). Расы сол. Құнанбайды Құнанбай етіп көкке көтеріп отырған – Тобықты елі, сыртқы рулар оны Тобықтыдан тыс қабылдамайды. Құнанбайдың тірегі – өз руластары.

Ру – қазақ қауымының ұйымдасқан, әлеуметтік тәжірибе сұрыпталып топтасқан жұрты. Ел болу – биік ұғым, ал жұрт болып жұмыла кірісетін әлеуметтік орта – осы ру. Өз орталарынан неше алуан қиын-қыстаулардан жұртын аман-есен сақтап қала алатын ер-азаматтар шығатын. Оларды көпшілік құрмет тұтып, оларға бағынышты болатын. Қалың қауым ішінен шыққан Құнанбай сондай айтулы тұлға еді.

Құнанбайдың Тобықты ішіндегі әлсіздігіне келсек, ол – әлімсақтан белгілі қағида. Ғайса пайғамбарды ауылдастары туған жерінен қуып жібергендіктен, *«туған жерінде пайғамбарлық жоқ»* деген сөз қалған. Туған жердің, елдің сондай мінезі бары ертеден белгілі. Өзіміздің Құнанбай емес пе деу, әрине, Тобықты ішінде де орын алған. Бір атадан өнген ұрпақ өздерін бір-бірінен кем санамаған.

Құнанбай аға сұлтан болып тағайындалған соң, ол туралы руластарының түсінігі еріксіз өзгерді. Ол жұрттың ауыз толтырып айтатын мақтанышына айналды.

Құнанбай – кемеңгер. Айыбы – шағын жұрттың көсемі. Ол – шешімді, әрі тас түйін бола біліп, кесімді сөз айта алатын шешен. Қодар мен Қамқа оқиғасы. Ел ішіне індет-өсек жайылды. Ата-баба дәстүрі, тәртібі аяққа тапталды. Ол туралы өзге ру басшысы Құнанбайға мін тақты. Өз руы ішіндегі істі шешуге дәрменсіз деген үкім шығарылмақ. Не істеу керек? Дертті сылып тастауы қажет. Ол осал шаруа емес. Адам жанын алатын – Алла тағала. Мұндай істі хандар жасайтын, олардың қолын ешкім қақпайтын. Құнанбай болса, бар-жоғы аға сұлтан. Оның өзі – Ресей әкімшілігінің бір қызметі. Ол қызметтің кісі өліміне үкім шығаруға құқы жоқ. Сонда қалай болмақ? Құнанбай дәстүрге басқан. Дін бар. Шарифат бар. Ендеше неге шарифат бойынша тәуелсіз билік жүргізбеске! Мұндай шешімге Құнанбай секілді қайратты ел көсемдері бара алған.

Құнанбай қауіп-қатерлі болса да, осы жолды таңдады. Шешімге келу қиын, бірақ одан қиыны – оны жүзеге асыру, халық қалпын бұзып алмау, үй сыртында кісі бар. Ел ішінен арыз түссе, Ресей әкімшілігі, оның соты бар, іс насырға шауып кетуі әбден ықтимал. Елді өсек дертінен сақтап, өзінің Құнанбай екенін дәлелдеу үшін ол осы төтенше шешімге барды.

ӘОЖ: 94(574)

З.Е. Қабылдинов

тарих ғылымдарының докторы, профессор

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш.Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институтының директоры

АБАЙДЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІК БОЛМЫСЫ

Қазақ халқының тұтас бір дәуірінің ақыл-ойы мен мәдениетінің, өнері мен әдебиетінің асқан шыңын бейнелейтін кемеңгері Абай Құнанбайұлы – зерделі, зерек ел ағасы, ірі тұлға.

Тарихқа жүгінсек, Абайдың әлем таныған ұлы ақын, ғұлама ойшыл екені бәрімізге мәлім. Ұлы даланың ұлттық құндылықтарын ерекше дарытқан тұғырлы тұлғаның өмірі мен шығармашылығы негізінен әдебиетшілер мен философтар тарапынан көбірек зерттелді де, Абайдың өркениеттер төрінен алар орны мен қайраткерлік қызметіне тарихшылар тарапынан жеткілікті көңіл бөлінбей келгенін айтсақ, мұның өзі тарихшылар қауымына артылар зор міндет деп ойлаймыз.

«Тектіден текті туады, тектілік тұқым қуады» деген дана халқымыз. Ұлы ақынның шыққан тегі жөнінде айтатын болсақ, Абайдың арғы аталары қазақ даласына аттары мәлім от ауызды, орақ тілді би әрі еліне қорған батыр ретінде танылған. Осы ретте Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов Абайды бірінші рет Ресей жұртына мәлім еткен орыс тіліндегі «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» атты ғылыми-танымдық мақаласында ақынның ата-тегі туралы: *«Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз өзенінің бойында XVII ғасырдың елуінші жылдарында дүниеге келген. Көшбасшы көсем ретінде ол тобықты руын аса құнарлы жайылымы мол Шыңғыс тауына көшіріп әкеледі. Абайдың атасы Өскенбай дала халқына әділ би ретінде танылды. Оған басқа рулардың қазақтары да жүгініп, дауларын шешкізді»* деп жазған болатын.

«Шеге тағаны сақтайды, Таға тұлпарды сақтайды. Тұлпар ерін сақтайды, Ер елін сақтайды» демекші, артында мол рухани мұра қалдырған ақынның әкесі Құнанбай қажы да өз кезінің өте ықпалды, әділ де абыройлы биі екенін көпшілік біледі. Замандастарынан оза отырып, Ресейдің алдыңғы қатарлы зиялы қауым өкілдерімен тығыз қарым-қатынас орната білген еді. Шыққан тегі сұлтан әулетінен болмаса да, Қарқаралы сыртқы округіне алғашқы аға сұлтандардың бірі болып сайланды. Әрине, Ресей империясының саясаты да солай болды: 1847 жылдан бастап хан Кененің көтерілісін тұншықтырғаннан кейін төре тұқымдарын биліктен ашық түрде ығыстыру саясаты айқын жүрді. Мысалы, 1854 жылы

Ертістің оң жағында көшіп қонып жүрген қазақтарға патша үкіметі арнайы Семей ішкі округын ашып берді, бірақ оның басшылары тек қана орыс офицерлерінен тағайындалып, ал орынбасарлары «аға сұлтан» лауазымына ие болғанымен, төрелерден сайланбайтын болды. Міне осындай күрделі саяси жағдайда Құнанбай Өскенбайұлы жоғары лауазымды қызметке келді. Ғұмырының соңында Меккеге қажылыққа барып қайтып оралған соң ел билігінен біржола қол үзгенімен беделі тіпті арта түседі. Жақында ғана Мәскеудің «Молодая гвардия» баспасынан атақты «Өнегелі адамдар өмірі» сериясымен жарық көрген «Құнанбай» атты ғылыми-көпшілік еңбегінде белгілі тарихшы-ғалым, академик Ерлан Сыдықов тарихи тұлғаның өмірі мен қызметін құнды мұрағат деректерімен жан-жақты баяндап берді.

Поляк халқының көрнекті демократ-революционері Адольф Янушкевич қазақ даласына сапары кезінде дала данышпаны Құнанбаймен болған кездесуден алған әсерін туыстарына жазған хаттарында ерекше атап өтіп, оны білікті басшы, халық қамқоры ретінде былай сипаттайды: *«Қарапайым қазақтың баласы, табиғат оны ақылды ғып жаратқан, есіне сақтау және сөйлеу қабілеттері өте жоғары, іскер, өзінің руластарын қамқорлыққа алған, даланың заңдарын жақсы білетін, қазақтарға байланысты Ресей жарғыларын керемет түсінетін, ешқашан пара алмайтын таза би және үлгілі мұсылман, өз заманының пайғамбары болған кісі».*

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты деректеріне сүйенсек, Абай туралы ең алғашқы мәліметтерді сонау 1851 жылдан бастау алады: құнды дерек ретінде Құнанбай Өскенбайұлының формулярлы тізімін атап өткеніміз жөн. Құжаттық деректе, аталған жылдары Абай 7 жаста деп жазылған.

Абай әуелі ауыл молдасынан сауат ашып, сосын Семейдегі Ахмет Риза медресесінде үш жыл оқып білім алған. Шәкірт кезінен халық ауыз әдебиетінің үлгілерін өте жақсы білумен қатар кітапқа өте құмар болып, араб-парсы және көне түркі әдебиетінің туындыларын зер салып оқыды. Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып заңдары мен ислам дінінің қағидаларын терең меңгерді. *«Ұстаздан шәкірт озар»* дегендей, Абаймен білім жарыстырудан молдалардың өздері қашқақтағаны белгілі. Ол шәкірт кезінен-ақ өзінің алғашқы өлеңдерін жаза бастады. Әкесі Құнанбай талапты баласының болашағынан мол үміт күтіп, Абайды тобықты руының болашақ билеушісі ету мақсатымен оқудан ауылға кері қайтарып алады. Әкесінің төңірегінде ел жақсыларымен араласып, өз халқының рухани мәдениет жүйелерімен жете танысады. Халықтың қалың ортасына түсіп, арқалы да азулы билермен, атақты ақындар, сазгер-әншілермен араласуы барысында тағылымы мол қайраткерлік тәжірибе жинайды.

Ақынның жастық шағы патша үкіметінің Қазақстанның оңтүстігіне қарай әскери күшпен ентелеп ене бастаған кезімен тұспа-тұс келді. Ол патша үкіметінің сыртқы округтік дуандардағы жағдайының барған сайын нығая түскенін, XIX ғасырдың 60–90-жылдарындағы әкімшілік реформаларының күштеп енгізілгенін өз көзімен көрді. Абай Семей уезіндегі екі болыстың басқарушысы және биі болған кезінде қай істі болса да әділ және адал шешуге талпынды. Абай Құнанбайұлының ұтымды сөзімен, әділ билігімен елге танылып, 18 жыл бойы билік жүйесінде болыс және би қызметтерін жоғары деңгейде атқаруы бұлтартпас тарихи дерек. Елмен тығыз байланыста болған кезде қарапайым халықтың шынайы сый-құрметіне бөленді, бірақ қоғамның күрделі мәселелерін мұндай тәсілмен шешуге болмайтынына бірте-бірте кәміл көз жеткізе бастайды. Сондықтан да ол бүкіл жан дүниесімен қазақтың білім мен ғылымды игеруін қолдады және оған үгіттеді.

Билікке араласып, біраз тәжірибе жинақтағаннан кейін ол халық тұрмысындағы көлеңкелі жақтарға сәуле түсіруге күш салды. Айта кетерлік жәйт, Абай ой-өрісінің өркендеп дамуына әсер еткен елдің жақсылары, Ахмет-Риза медресесі мен орыс мектебінде дәріс берген ұстаздары, сонымен қатар шығыс және батыс классиктерінің мұрасын оқып, терең танымдылығы мен сол кезеңдегі саяси көзқарасы үшін қуғын көрген интеллектуалдық элитаның көрнекті қайраткерлері болды. Бұл ретте Е.Михаэлис, С.Гросс, Н.Коншин, Н.Долгополов және тағы басқаларын айтуға болады. Мысалы, Северин Гросс (1858 – ө. ж. белгісіз) – Польшадағы революциялық қозғалысқа белсене қатысқаны үшін 1883 жылы

Семейге жер аударылған. Осы қалада жүрген кезінде ол антропологиямен, этнографиямен және қазақтың әдет-ғұрып құқықтарын зерттеумен айналысқан.

«Адамды тұрар адам қып, ақжүректілік пен адалдық» дегендей, қазақтың ауыр тұрмысы, патша үкіметі шенеуніктерінің озбырлығы, жергілікті болыстардың паракорлығы мен қанағатсыз пайдакүнемдігі ақынды алаңдатпай қоймады. Ол өзінің өлеңдерінде еліне, жақын туыстарына көмек қолын созбайтын сараң байларды ашық сынады. Сондықтан да Абайды жек көретіндер, соңына түсіп домалақ арыз ұйымдастырғандар аз болған жоқ. Ұлы ақын қазақ қоғамын ерінбей еңбек етуге шақырды: өзінің кейбір замандастарының бойындағы жаман мінездерді – жалқаулықты, көрсеқызарлықты, алауыздықты, надандықты жеріне жеткізе әшкереледі. Кедейшіліктен құтылудың бір тәсілі егіншілікпен айналысу, қолөнер кәсібін және сауда-саттық жасауды үйрену екенін айтты. Осы орайда:

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде, –

деп пайдалы іспен айналысуға үндеді. Оның басқаша ойлауы мүмкін де емес еді. Қазақ даласында жиі болып тұратын жұт қарапайым халықты ауыр қайғы-қасіретке душар ететін. Ондай кезде жылдар бойы жинаған малдан бір-ақ күнде айырылып, тақыр кедейшілік қамытын киетін. Абай 1880, 1891 жылдары орын алған алапат ауыр жұттарды өз көзімен көрді. Сол жылдары оның сан мыңдаған жерлестері қайыршылық халге душар болған еді. Семей облысында кедей жатақтардың саны бұрын-сонды болып көрмеген көбейді. Кейбір тарихи деректерге жүгінетін болсақ, олар казак станицалары мен орыс шаруаларының деревняларына жаппай ағылып, болар-болмас тиын-тебенге жалданды, үй қызметшілері, бақташылар болды. Қайыр сұрап, ел кезіп кеткендер де аз болған жоқ. Ащы да болса, осындай оқиға орын алды. Осыны біліп отырып Ресей империясы 1881 жылы Семей облысында қазақтарды шоқындыру мақсатында Қырғыз миссиясын құрып үлгереді. Ол мекеменің басқа да қазақ облыстарына ықпалы болды. Бірақ Абай, Шәкәрім, Науан хазреттердің арқасында ондай арам саясат жүзеге аспады. Сондықтан да 1897 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанның 6 облысында бар жоғы 660 шоқынған қазақ қана тіркелген...

Абай қазақтың мал өсірумен қоса сауда жасауды, белгілі бір кәсіп түрімен шұғылдануды үйрену қажеттігіне баса назар аударды. Осы бағытта басқа қазақтарға жақсы үлгі көрсете білді: 1903 жылы Семей облысының әскери губернаторы Галкинның мәлімдеуінше, Абайдың өзінде 1000 жылқы, 2000 қойы болған. Бұл мұрағат деректің өзі қазіргі ауыл жағдайында кіші бизнесті дамытуға үлкен үлгі емес пе!?

Ақын Орта Азия тұрғындарының кәсіпшілігі түрлеріне үлкен ілтипатпен қызыға қарады. Абай екінші қара сөзінде былай деп жазды: *«Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды».*

Абай халыққа жаны ашымайтындарды жек көрді, кейбір байлардың қарапайым халыққа менсінбей қарауы оның ашу-ызасын келтірді. *«Айырылма жұртым, үйіріңнен, айырылсаң үйіріңнен, қолың кетпес бүйіріңнен» деп айтқысы келді.* Қоғамды прогресшіл түрде дамыту жолдарын үнемі іздестіріп отырды. Абай ел басқаруға халық үшін қызмет ететін, адал адамдар сайлануы тиіс деп есептеді. Ол өз төңірегіндегі адамдардың, жақындары мен шәкірттерінің бойындағы өз халқына риясыз адалдықты, оның мүдделерін қорғау қасиеттерін қолдап отырды.

Ұлы ақын жас ұрпақты имандылыққа, адамгершілікке, ғылым-білімді үйренуге шақырды. Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді, кеңілі ойлы» адамдарға үміт артып, олардың жүрегін оятып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жалпы, ақынның барлық шығармашылық жолының негізгі идеялық-тақырыптық желісінің бірі -жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі сынды асыл қасиеттерді уағыздау боды.

Абай құрдымға кете бастаған болыстық жүйе мен билер сотына да жаны ашыды. Бұрынғы істі әділ шешкен билерді еске түсіріп, Ресей империясы бекіткен болыс пен билерге наразылығын жиырма екінші қара сөзінде: *«Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ»* ашық білдірген.

Ақын әркімді өзінің өткен әр күніне міндетті түрде есеп беріп отыруға, келер ұрпақты парасаттылыққа шақырды. Оның пікірінше, адам болу үшін оның бойынан үш түрлі фактор табылуы тиіс. Біріншіден, баланың шыққан тегі жақсы болуы керек, екіншіден, оның әлеуметтік жағдайы немесе қоршаған ортасы жағымды болуы шарт, үшіншіден, балаға адамгершілік тұрғысында тәрбие берілуі қажет.

Мыңжылдықтарды құшағына сыйғызған, заманалар сырын толғаған, адам болмысының құпиясы мен тұңғық тереңін нәзіктікпен сөйлеткен, рухани жетілудің жолдарын көсемдікпен көрсеткен хакім Абай парақор билеушілерді, ашкөз билерді, надан молдаларды қатты әшкерелеп отырды. Абай қағидаты, ұстанымы – мемлекет өркендеуі мен қоғамды ізгілендірудің, елді сәулелендірудің кепілі. Халықтың игілігіне жету жолындағы бұл қырсықты ғылым мен білім арқылы ғана жоюға болады деп есептеді. Ол жастарға үздіксіз еңбек етіп, білім алуды міндет етіп қойды. Білім алуға жұмылған еңбек әрқашанда жемісті және ізгілікті болатынын қадап айтты. Қараңғылықтан шығар, елді өркениетке жеткізер жалғыз жол – оқу-білім екенін көзі қарақты жастарға түсіндірді. Бұл жағынан да Абай өркенді өнеге көрсетті: балаларының бәрін дерлік қазақша, орысша оқытты. Үлкен баласы Әбдірахман Семейде уездік мектепті тәмамдаған соң Түменнің реалдық училищесін оқып бітіргеннен кейін Санкт-Петербургтегі Михайлов артиллерия мектебіне оқуға түсіп, сәтті бітіріп шығады. Әбдірахман Абайдың қатты сүйеніш көріп, ерекше үміт қылған баласының бірі болған. 1903 жылы Семей облысының губернаторы Галкиннің мәлімдеуінше Абай үш айелінен 20 бала тәрбиелеп өсірген. Барлығын өзі оқытып, білімді қылып ел қатарына қосқан! Өкінішке орай, большевиктер бүкіл ұрпағын қырып тастады...

«Абыройың артқан сайын арқалар жүгің де ауырлайды» деген нақыл сөз тегін айтылмаған. Абайдың ел алдында атқарған үлкен бір абыройлы қызметі – оның білгір би ретінде танылуы. 1885 жылы мамырда бұрынғы Семей облысының Шар өзенінің бойындағы Қарамола деген жерде Семейдің генерал-губернаторы Цеклинскийдің басқаруымен өткізілген Семей облысының бес уездің жүзден астам би-болыстары бас қосқан төтенше съезде төбе би болып сайланған Абайға «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесін» әзірлеу сеніп тапсырылады. Абай бастаған комиссия барлығы 93 баптан тұратын ережені айналасы үш-төрт күнде әзірлейді. Жаңа заңды баршасы – болыс, билер мен ұлықтар мақұлдап, ереже астына қолдарын қояды. Бұл қазақтың ежелгі кертартпа әдет-ғұрып заңдарына да, патша өкіметінің отаршылдық саясатқа негізделген заңына да ұқсамайтын өзгеше құжат болды. Оның әсіресе ұрлық, қылмыс пен әйел мәселелеріне арналған баптары ерекше құнды. Осылайша Абай әдет-ғұрып мәселесін заманға лайықтап, халық пайдасына шешті, кем-кетіктің, әсіресе, әйел құқығын жақтады. Ақынның атақ-даңқын осынша көкке көтерген сол қызметі үшін де Абай көзінің тірісінде-ақ «әділ би» атанған. «Ереженің» жазылуы Қарамола съезінің басты тарихи оқиғасы болды да, төбе би сайланған әрі Ережені басқарып жазушы Абай өзін ерекше сезініп, ауылына зор әсерге бөленіп қайтады.

Қарамолада бірнеше дуан елдің бас қосқан төтенше съезіне төбе би болған сияқты Абай Жетісу мен Семей облыстарының бас қосқан төтенше Көктұма съезінде де осы екі облыстың билерінің үстінен қарайтын төбе би болып сайланған. Мұндай тағдырлы да келелі кеңес кезінде ұлы ақынның білікті білімі мен ой жүйріктігіне, әділ, кемел билігіне талай рет көзі жеткен ел іштей жау болып, дос болып жүрсе де Абайдың төбе би болуына еш уақытта қарсылық көрсетпеген. Абайдың би ретіндегі қайраткерлік тұлғасы туралы ақын мұрасын түбегейлі зерттеген ұлы жазушы, академик Мұхтар Әуезов: *«Осы тұстарда айтылған ерекшелігінен басқа, Абайдың би болуын көп-көп елдің тілейтініне тағы бір себеп, Абайдың билігі барынша әділ болғандығы. Қандай үлкен кісі болса да, қандайлық алыс-жақынына билік айтса да таза тексеріп, ақтықты сүйеп, әділ сын жасап, түзу кесік айтуға келгенде*

Абай өз тұсындағы қазақтың қайсысынан болса да шын мағынасында сонағұрлым ірі, сонағұрлым ілгері болған», – деп нақты жазған болатын.

«*Асқар таудың көлеңкесі алысқа түсер*» деген сөз тегін айтылмаса керек. Қайраткер Абайдың келесі бір назар аударарлық қыры – Семей қаласында орналасқан сол кездегі белгілі қоғамдық ұйымдарға мүше болып, туған халқын Ресей жұртына кеңінен таныстыру мақсатынан туған нағыз ұлтжандылық іс-әрекеттері. Кедей балаларына киім, оқу құралдарын сатып әперіп, қамқорлық жасаған, сонымен бірге қаражатының біраз бөлігін Семейдегі Абай тұрақты оқырманы болған қоғамдық кітапхана мен облыстық музейді жабдықтауға жұмсаған Семей бастауыш білім беру қоғамына ұлы ақын балалары Ақылбай мен Мағауия үшеуі 1893-1894 жылдары мүше болып, жарна төлеп көмектесіп отырған. Ал 1883 жылы саяси жер аударылған зиялылардың бастамасымен ашылған Семей облыстық кітапханасының алғашқы оқырмандарының бірі Абай болған да, ол осы киелі орында орыс және шетел әдебиеті туындыларын оқып қана қоймай, жер аударылғандармен танысып, орыс демократтарымен жақын пікірлескен.

Абай өзінің жақын досы, орыстың революционер-демократы Е.П.Михаэлистің бастамасымен 1883 жылы ашылған Семей облыстық тарихи-өлкетану музейінің жұмысына белсене қатысып, қазақ халқының салт-дәстүріне, этнографиясына байланысты тың мағлұматтар айтып, пайдалы ақыл-кеңестер берген, өз тарапынан музей қорына елуден астам ұлттық бұйымдарды тапсырған. Семей облысының экономикасын, тарихы мен халық шаруашылығын, табиғатын зерттеумен айналысқан ғылыми-зерттеу орталығы – Семей облыстық статистикалық комитетінің жұмысына ұлы ақын ерекше ынтамен қатысқан. 1886 жылы өзін жақсы білетін досы Е.П.Михаэлистің ұсынысымен Абай осы беделді комитеттің толық мүшесі болып сайланады, мәжілістеріне үнемі қатысып, ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысады, сол жылдары ғылым академиясының міндеттерін атқарған Императорлық орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесіне, осы өлкені зерттеген орыс ғалымдарына туған халқының тарихы, этнографиясы, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі туралы құнды кеңестер мен деректер береді.

Жалпы, Абай өз өлеңдері мен қарасөзбен жазылған ғибраттарында қазақ қоғамы өмірінің барлық жақтарын әдемі ашып көрсетті. Одан ақыл-кеңес сұраған дала тұрғындары ағылып келіп жатты. Атап айтқанда, оған Баянауыл өлкесіндегі белгілі шежіреші, энциклопедист әрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы келіп тұрды. Абаймен Семейге саяси жер аударылып келгендер де санасатын. Бірақ мұның бәрі патша үкіметі шенеуніктері мен олардың жергілікті кейбір итаршыларының тарапынан қызғаныш пен көреалмаушылық, тіпті саяси күдік туғызды. Ақынның үстінен өсек айту мен жала жабу әрекеттерін күшейтті. Патша үкіметінің әкімшілігі Абайдың соңына шам алып түсіп, аңду орнатты. Тіпті 1903 жылы сәуір айында Семей полицмейстері ақынның және оның балалары Мағауия мен Тұрағұл үйлерінде тінту жүргізді. Ақынның кейбір өлеңдері мен жинаған кітаптары тәркіленді. Ақын өзіне Көкшетау қаласынан жолданған хаттың кім жазғанын айтпады. Бұл хатта Абайға үкімет алдында қазақтарға мұсылмандардың дербес басшылығын (мүфтиятын) ашу туралы айтылған еді.

Абай көзі тірісінде өзінің өлеңдерін жинаған емес. Олардың әрқайсысын бір жапырақ қағазға жазып, жастарға таратып бере берген. Олар Абайдың өлеңдерін жаттап алып отырған. Сөйтіп Абай өлеңдері қазақ даласында ауыздан-ауызға таралып кете барды. Оның өлеңдері қолдан-қолға көшіріп алынды. Ондай қолжазба көшірмеге ие болу әрбір сауатты қазақ үшін зор ғанибет болатын. Кейінірек Абайдың туындыларын оның ұлы Тұрағұл жинастыра бастады. Абай өлеңдерінің ең алғашқы жинағы 1909 жылы Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың бастамасымен ақын тәрбиесінде болған немере інісі Кәкітай мен Тұрағұлдың қажырлы еңбегінің арқасында Санкт-Петербург қаласында басылып шығып, бүкіл қазақ даласына тарады.

Елбасымыз өзінің «Ұлы Даланың жеті қыры» аталатын мақаласында дархан Қазақ елі туғызған әл-Фараби мен Яссауи, Күлтегін мен Бейбарыс, әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген заңғар перзенттер шоғыры туралы айта келіп, осынау ұлы

тұлғалардың әдебиеттегі, музыка мен театр саласындағы және бейнелеу өнеріндегі галереясын жасауды қолға алу қажеттігіне тоқталғаны мәлім. Осы орайда қазір еліміздің түкпір-түкпірінде ұлы ақынның 175 жылдық мерейтойына арналған ауқымды мәдени-көпшілік және ғылыми шаралар өткізілуде. Осы ретте Абай туып өскен, өмір сүрген Шыңғыстау өңірінен бастап ұлы ақын аралаған Шығыс Қазақстан мен Батыс Сібірді қамтыған «Ұлы ақын ізімен» атты тарихи-танымдық ғылыми экспедиция ұйымдастырып, соның барысында деректі фильм мен арнайы телевизиялық хабар ұйымдастырса, республикалық газетте осы экспедицияның жұмыс барысы туралы топтама мақалалар жарияланса, нұр үстіне нұр болар еді. Бұл игі шараның өзі данышпан ақынның бүкіл шығармашылық келбетін ғана емес, қайраткерлік болмысын да толыққанды ашып беріп, торқалы тойға сүбелі тарту болар еді.

Қорыта айтқанда, Ұлы Даланың өрен тұлғасы болған Абай Құнанбайұлы – дара құбылыс, ақын-ойдың, парасаттың асқар биігі. Еңбегі біз үшін таусылмас асыл, рухани қазына. Абайдың дәстүрі, мектебі – Ұлы Дала руханиятының жаңарып-жаңғыруына, жас ұрпақтың ой-санасының жетілуіне өзіндік үлес қосары сөзсіз.

УДК: 330.342.2

Р.М.Жумашев

доктор исторических наук, профессор, КарГУ им.Е.А.Букедова

Абилов К.Ж.

доктор исторических наук, профессор, КЭУК

ИДЕИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ И ЕГО СОВРЕМЕННОКОВ

Во второй половине XIX- начале XX века экономика Казахстана стала составной частью экономики России. В казахский край интенсивно проникают капиталистические отношения, которые круто ломают привычный уклад жизни людей. В связи с этим, в казахском обществе резко возрастает интерес к поведению и психологии людей в сфере хозяйственной жизни, так как она, как впрочем и все остальные сферы жизни пронизана основными этическими категориями добра и зла, совести и чести, свободы и ответственности.

В казахском обществе второй половины XIX - начала XX века можно наблюдать две тенденции в развитии общественно-экономической мысли. Квинтэссенцией первой тенденции является поэзия "Зар заман" ("Поэзия эпохи скорби"). Ее представители Шортанбай Канай-улы, Мурат Монке-улы, Дулат Бабатай-улы и др. были яркими противниками происходивших под воздействием капитализма перемен в обществе. Их творчество объединяла- глубокая скорбь о былом времени, потеря надежды на лучшее будущее, боязнь грядущего. В их поэзии показан хищнический облик новых хозяев жизни, передаются поэтические картины зарождения в казахской степи торгового капитализма, борьбы баев и торговцев за приобретение больших богатств и денег, имущественная дифференциация общества, изменения в психолого-поведенческих настроениях людей.

Вторая тенденция, отображала помыслы и чаяния сторонников просветительского движения и представлена именами Абая, И.Алтынсарина, М.Сералина, А.Букейханова, А.Байтурсынова и др. с надеждой воспринявших воцарение в степи новых экономических порядков, и справедливо полагававших, что тем самым будет трансформирован патриархальный уклад и народ проснется к новой жизни.

Новые веяния экономической жизни нашли отражение в творчестве великого философа и мыслителя Абая, усмотревшего во втягивании казахов в рыночные отношения исторический шанс преодолеть вековую отсталость и приобщиться к мировой цивилизации.

Абай был сторонником рыночных отношений. По его мнению, только рыночные начала способствуют развитию ремесла, разделению труда, обеспечивают свободу предпринимательства. Говоря о свободе предпринимательства, Абай советует каждому кто обдумывает свое будущее смело браться за дело. Основным средством достижения экономического благополучия, по мнению мыслителя, является активная трудовая деятельность. В стихотворении "Аш карын жубана ма майлы ас жемей..." ("Успокойте ли голодный не отведав сытной пищи...") он пишет:

Не бойся в наем на чужбину идти,
Вернувшись с достатком, - ты будешь в чести,
У трусов, дерзнуть не посмевших, всю жизнь -
Как ветер, взметающий прах на пути.
Лишь риск и дерзание несут торжество

Ленивец вовек не создаст ничего[1].

Однако, Абай против алчного накопительства. Каждый достигший богатства должен заниматься благотворительной деятельностью, помогать бедным.

Пути улучшения жизни своего народа Абай видел прежде всего в изменении экономической основы общества, в развитии земледелия, ремесла и торговли. По мнению мыслителя, земледелие меньше всего подвержено случайностям, зависящим от климатических условий степи, оно могло обеспечить надежную основу благополучия и сторицей возратить затраченный труд. В стихотворении "Жазгытуры" ("Весна") Абай пишет:

Тяжек труд земледельческий - вспашка, посев,
Но земля все же сторицей воздаст под конец [2].

Определяя значение и место ремесла в экономическом развитии общества, в тридцать третьем слове Назиданий Абай прямо рекомендует учиться ремеслу: "Хочешь быть богатым - учись ремеслу. Богатство со временем иссякает, а умение - нет. Тот, кто продает плоды своего ремесла без обмана, в народе считается святым." [3]

Неотъемлемой частью процветания экономики Казахстана, по мнению Абая, является дальнейшее расширение торговли. Мыслитель рассматривает торговлю как средство общения между народами, стимул развития производительных сил общества, поэтому был активным пропагандистом дальнейшего ее развития в Казахстане. В стихотворении "Базарга карап турсам эркім барар..." (Каждый за товаром едет на базар) он пишет:

Каждый за товаром едет на базар.
Там торгует медник, пекарь и гончар.
Вам по вкусу жемчуг, а другому - хлеб,
По душе найдется каждому товар.
Стар и млад стремится утолить свой жар,
Каждого по средствам наделит базар[4]

В более широком, философском значении под базаром Абай подразумевает жизнь. Жизнь у него это большой базар, в котором каждый ищет свою нужную вещь, берет от жизни все в меру своих возможностей. Поэт отвергает бесцельное прожигание жизни и зовет свой народ к знаниям и благоразумию. Не случайно поэтому, в творчестве Абая значительное место занимает критика родовых пережитков, бахвальство, кумовство, чиновничество, сутяжничество и ряд других негативных черт характера современников мыслителя, которые по его мнению были большим препятствием в становлении новой экономической жизни.

Реформаторские взгляды Абая четко отразили противоречия между патриархально-феодальными порядками и зачатками складывающихся буржуазных отношений - свободы торговли, накопления капитала, найма рабочей силы и организации дела [5].

О путях экономического развития своего народа много размышлял И.Алтынсарин. Мысли о развитии предпринимательства среди казахов занимали значительное место в его экономических воззрениях. В своих рассказах, написанных в форме поучительных бесед для благонамеренного читателя, он пропагандирует бережливость, сметливость,

предприимчивость. Об этом свидетельствуют названия его рассказов: "Как можно разбогатеть?", "Бережливость и скупость", "Как распорядиться скотом?", "О пользе приобретенных навыков" и др. Герои его рассказов занимаются земледелием, скотоводством, торговлей, ремеслом, открывают фабрики и магазины. В рассказе "Кипчак Сейткул" он повествует о том, как бедняки проявив предприимчивость сумели вырваться из нищеты. Они занялись сначала земледелием, продав выращенный хлеб приобрели скот, организовав ярмарку развивали торговлю с соседями, и со временем стали богатыми и зажиточными людьми[6]. Алтынсарин потратил много сил и энергии на открытие ремесленных и сельскохозяйственных училищ, придавал исключительное значение подготовке из среды казахов специалистов, необходимых для экономического развития края.

Большой вклад в пропаганду предпринимательских идей среди казахского населения внесли издававшиеся в начале XX века газеты и журналы. Благодаря стараниям организатора и редактора М.Сералина, журнал "Айкап" издававшийся с 1911 по 1915 гг. проделал огромную работу по разъяснению населению сути происходящих перемен. Журнал ратовал за развитие инициативы, энергичности, предприимчивости, считая их важным качеством личности в новых условиях. Только наличие этих качеств позволит казахам идти по пути более развитых стран и не остаться на обочине истории. Журнал благосклонно относился к деятельности крупных казахских предпринимателей, видя в этом жизнеспособность нации. Пропагандируя капиталистические отношения журнал пытался показать народу выход из отсталости и рутины патриархальности. Айкаповцы призывали казахских баев к отказу от прежнего образа жизни и старых методов хозяйствования. Они хотели, чтобы баи быстрее становились на путь капиталистического развития, уменьшали нерациональные расходы, вводили прогрессивные формы хозяйства, развивали предприимчивость. В №№4-5 за 1913 г. автор статьи "О скотоводстве" призывает казахских крестьян учитывать свои доходы в денежном выражении, сопоставлять издержки производства с результатами труда и определять прибыльность хозяйства, следить за рыночным колебанием цен и изменять в связи с этим специализацию хозяйства. Таким образом, автор активно выступает за приспособление хозяйства к рынку, овладение механизмом рынка. В №8 за 1914 г. в статье "О хозяйстве" журнал разъясняет читателям, что использование сельскохозяйственных машин ведет к повышению производительности труда и снижению стоимости производимой продукции и в итоге к быстрой окупаемости стоимости приобретенных машин. Отдельные авторы считали необходимым введение севооборота и проведения других агротехнических мероприятий[7].

Немало места уделял журнал пропаганде среди населения кооперативного предпринимательства. Статьи о необходимости организации различных видов кооперативов в казахской степи разъясняли населению преимущества и выгоды совместной организации потребления, мелкого кредита, производства и сбыта. На страницах журнала рассказывалось о том, как трудящиеся втягивались в рыночные отношения, вступали в маслодельные союзы, кредитные, ссудо-сберегательные и потребительские товарищества.

Большое внимание уделялось вопросам развития промышленного производства в Казахстане и его социально-экономическим последствиям. Авторы призывали казахскую молодежь идти в город, на предприятия, на железную дорогу.

Другим центром распространения идей о предпринимательстве была газета "Казах", издававшаяся с 1913 по 1918 г. А.Байтурсынов, А.Букейханов и М.Дулатов редактировавшие ее номера были сторонниками рыночных отношений. В серийных статьях "Изменения в хозяйстве" А.Байтурсынов защищает эволюционный путь развития казахского народа. На страницах газеты видные знатоки аграрной проблемы во главе с А.Букейхановым раскрывали сущность колониализма, историю создания переселенческого фонда путем изъятия плодородных земель казахских шаруа, процесс обезземеливания крестьян. Газета встала на защиту концепции А.Букейханова по земельному вопросу, которая предполагала сохранение кочевого животноводства в сочетании с земледелием, целостности земельных массивов, их плодородия на основе общинного землевладения. Переход к оседлости при

минимальной норме наделов, создание аула деревенского типа при отсутствии опыта земледелия, агрономии, менталитета повседневного изнурительного труда хлебопашца грозил казахским шаруа безвозвратной потерей животноводческого ремесла, продажей земли из-за нужды переселенцам, как это случилось в Башкирии и Кустанайском уезде. В этих же статьях, автор рассматривает факторы, влияющие на развитие хозяйства: природные условия, плотность населения, искусность народа, захват чужих территорий, обычаи, политика, законы, религия, нравы, право, просвещение и степень его распространения, опыт, государственные цели и др.

А.Букейханов, участник статистической экспедиции Щербины, в своих ранних работах отмечал, что казахское кочевое хозяйство претерпело существенное изменение. "Былое, чисто пастушеское хозяйство киргиза, постепенно уступает место смешанному земледельческо-пастушескому типу... По данным киргизских бюджетов, земледелием занимаются 63% киргизских хозяйств, причем на каждое приходится в среднем 2,85 десятины посева"[8]. Газета "Казах" освещала и другие вопросы связанные с развитием товарно-денежных отношений. В номерах 25, 38, 39 за 1914 г. автор статьи о земстве рекомендует перейти к интенсивному скотоводству. Некоторые авторы статей отмечали, что значительная часть богатства края из-за отсутствия здесь перерабатывающей промышленности вывозится буржуазией более развитых народов, поэтому они призывали местных предпринимателей занять эту нишу на национальном рынке.

В устранении экономической отсталости страны они большую роль отводили кооперативному предпринимательству. В частности, один из авторов отмечал: "Хотя каждый из нас в отдельности не в состоянии построить заводы, фабрики, вести крупную торговлю, однако все это можно достигнуть общими усилиями" [9]. На страницах газеты появлялись материалы, в которых говорилось о желании отдельных лиц открыть те или иные промышленные предприятия. Так, корреспондент из Буртинской волости Актюбинского уезда писал, что местные жители хотят научиться хотя бы ремесленным способом на месте перерабатывать животноводческое сырье, в частности, шерсть и продавать на рынке готовую продукцию[10].

Конечно же, просветители не могли не понимать того, что их реформаторские идеи могли занять место в умах людей только в борьбе с косностью, невежеством и другими установками нравственно-психологического порядка. По мнению Ф.Жармакиной, казахскому народу присуща антикапиталистическая ментальность. И этот фактор, обусловленный вековыми традициями, природными, климатическими и иными условиями жизни был сильнейшим тормозом на пути перехода к рыночным ценностям. Он сформировал бессознательную установку и отношение к труду как, в конечном счете, занятию лишнему, не имеющему пользы, а значит и прямой связи с конечными устремлениями людей - жизнью с ее социально-ценными и престижными атрибутами [11]. Абай в словах назидания оставил горькие слова о праздности, бездельи и лени казахов: "Одна из причин пристрастия людей к порочному - безделье. Когда бы он возделывал землю, занимался торговлей, разве мог бы он вести праздную жизнь?" - вопрошает мыслитель[12]. Чтобы пробудить в казахах стремление к высотам цивилизации, Абай сравнивает их с другими народами и призывает учиться у сартов, ногаев, русских искусству торговли, земледелия, ремесла, предприимчивости.

Вместе с тем, нет основания квалифицировать установки кочевой ментальности казахов как нечто застывшее, не поддающееся переменам. В истории можно насчитать десятки примеров, когда вчерашние кочевники четко уловив рыночную конъюнктуру сумели приспособиться к новым условиям и занять свою нишу на экономическом поле. Из среды казахов стали выделяться предприимчивые люди, которые по новому организовывали свое хозяйство приспособив его к требованиям рынка. Казахские бай-предприниматели занимались товарным скотоводством и товарным земледелием, крупной торговлей скотом, являясь по сути скотопромышленниками, монополизировавшими торговлю скотом в степи. Баями предпринимательского толка становились не только выходцы из родовой знати, но и

представители других слоев общества не имевших равных стартовых возможностей для занятия предпринимательской деятельностью. Немало баев выросло из торговцев-саудагеров, альпсатаров, ростовщиков. Хозяйство Жетпысбая Андреева из Кустанайского уезда может быть примером того, как простой бедняк благодаря своей предприимчивости и трудолюбию круто изменил свой социальный статус, превратившись из свинопаса, потом мелкого скупщика, в крупного торговца и землевладельца. Он ежегодно засеивал по 300 десятин, имел около 300 лошадей улучшенной породы и около 100 дойных коров. На рынок в большом количестве доставлял пшеницу, масло, скот. Из сельскохозяйственного инвентаря имел две молотилки, 5 лобогреек, 8 сенокосилок, несколько вейлок, более 15 плугов. Количество сезонных рабочих у него доходило до 150 человек. И таких предпринимателей в Кустанайском уезде было несколько десятков [13].

Царское правительство поощряло развитие рыночных начал в казахской степи и награждало тех, кто добивался в этом очевидных успехов. Так, в 1878 г. к награде за примерное ведение хозяйства был представлен казах Илецкого уезда Чуйтас Кутанов. Хозяйство предприимчивого казаха напоминало хозяйство зажиточного крестьянина России. И что отраднее, это хозяйство было не единственным, в уезде были казахи, стоявшие выше Кутанова [14]. Однако, все же надо признать, что хозяйств нового, предпринимательского типа в Казахстане было не так уж много. По разным исчислениям, их число колебалось от 8 до 20 % [15].

Процесс формирования национального предпринимательства шел медленно и был опутан патриархально-феодальными пережитками. Нарождавшаяся казахская буржуазия экономически была слабой и зависела как от царизма, так и русских и иностранных капиталистов. А начавшиеся вскоре великие социальные эксперименты и вовсе уничтожили тонкий слой предпринимательской элиты Казахстана.

Литература:

1. Цитируется по кн.: Калмырзаев А.С. Эстетическое в творчестве Абая. А-А., 1979. С.72
2. Абай Кунанбаев. Избранное. А-А., 1958. С.134
3. Абай. Книга слов/ Абай. Записки Забытого/Шакарим; Пер с каз. К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. А-А., 1992. С.52
4. Абай Кунанбаев. Собрание сочинений в одном томе. Стихотворения, поэмы, проза. М.1954. С.62
5. С.Созакбаев. Абай о бизнесе и свободе предпринимательства// Мысль. 1994, №11, с.73
6. Алтынсарин Ы. Бір уыс макта. Астана, 2003. С.44-46
7. Здесь и далее материалы из журнала "Айкап" и газеты "Казах" цитируются по кн.: Кабдиев Д.К. Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX- начало XX века). А-А., 1978. С.52-53
8. Кабдиев Д.К. Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX- начало XX века). А-А., 1978. С.71
9. Там же. С.73
10. Там же. С.74
11. Ф.Жармакина. Антикапиталистическая ментальность казахского народа// Высшая школа. 2003. №4, с.186
12. Абай. Книга слов/ Абай. Записки Забытого/Шакарим; Пер с каз. К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. А-А., 1992. С.83
13. Тогжанов Г. Казакский колониальный аул. М.1934. С.97-98
14. ЦГА РК, ф.25, оп.1, д.2271, лл.1,2,4.
15. Асфендиаров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен), 2-ое издание. А-А., Казак университеті, 1993. С.260; Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана (На материалах Северо-Восточных областей) А-А., 1970. С.71

А.Т. Смағұлова
Филология ғылымдарының кандидаты,
Шәкәрім университетінің Абай институтының директоры,
Семей қ.

ТАРИХИ ҚҰНДЫ ЕҢБЕК

Биыл ғұлама Абайдың өмірге келгеніне 175 жыл толды. Осы орайда абайтану ғылымнан бөліп-жаруға келмейтін, әлі де терең зерттеуді талап ететін еңбектердің бірі Турағұл Абайұлының шығармашылығы.

Турағұл Абайұлы әкесінің мұрасын жинастырып бастыруда елеулі еңбек сіңірген жандардың бірі. Сонымен қатар Турағұл М.Горькийдің «Челкаш» әңгімесін тұңғыш рет қазақ тіліне аударған. А.Неверовтің «Мен өмірге жерікпін», Джек Лондонның «Балалық туралы ертегі» және «Балалы әйел не білу керек» деген ғылыми-медициналық кітапшаны аударып, бастырып шығарған.

Абайға қатысты әр дерек, әрбір тарихи жазба – баға жетпес құндылық. Абай тәрбиесін көріп, бауырында өскен балаларының бірі болғандықтан Турағұлдың «Әкем Абай туралы» естелігі тарихи құнды еңбек. Естелікте Абайдың күнделікті өмір тіршілігі, мінез-құлқы, ақын шығармаларының жазылуы сынды дүниелер әсерлі баяндалады. Бүгінгі қауымды кешегі күндердің сыр-сипатына қанықтырады.

Адамзаттың асылына айналған Хәкім әкесі туралы қарапайым да, жүрекке жылы тиетін сағынышты естелігі әркімді ойландырады сөзсіз. Бұл естеліктен халықтың ұлына айналған адамның балалары мен отбасына деген таза әкелік махаббаты мен шынайы сезімін байқаймыз. Естелік әңгіме ұлтының рухани ағартушысы Ұлы ақынның ең алдымен өз отбасының қорғаны, балаларының қамқор әкесі болғандығын көрсетеді. Турағұл естелігі адамзаттың Абайына айналған тұлғаның қарапайым адами қасиеттерін ең жақын адамы – бауыр еті баласының көзімен бейнелеуімен құнды.

Бұл естелік 1993 жылы ғалым М.Мырзахметұлының алғы сөзімен жеке кітап ретінде жарық көрген еді. Ал Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына орай жарық көрген еңбектің өзіндік ершелігі бар. Шәкәрім университеті ұжымы ұсынған Турағұл Абайұлының «Әкем Абай туралы» естелігі алғаш рет әдеби аудармада қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде оқырманына жол тартты.

Естелікті үш тілге аударып берудегі басты мақсат – қазақ тілінің мәртебесін өсіріп, тілдерді жақындату. Үш тілде отбасы құндылықтары талданған кітапты оқып отырған адам қазақ, орыс және ағылшын тілдерін өз еркімен меңгеруіне де зор мүмкіндік алады. Әрі оқырман көкжиегінің кеңеюіне ықпал етері анық.

XX ғасырдың басында жазушы М.Әуезовтің тапсырмасымен жазылған бұл еңбектің орыс тіліне аудармасын жасағандар: Гайнуллина Ф., Демежанов М., Исабаева Т. Ал ағылшын тіліндегі әдеби аудармасын Тулекова М., Оспанова А., Қайырхановалар жасады. Ағылшын тіліндегі аударманың рецензенті – Henson Kwok. Кітаптың қосымшасына суретші Нұрбұлан Өтепбаевтың осы кітаптағы ой бейнелерін білдіретін суреттері берілді.

Естелік несімен құнды? Көзі көрген, жанында жүрген, әңгіме-дүкенінің куәсі болған жанның айтары көп екені даусыз. Ал әңгіме Абай турасында болған соң, әрине оқырманы үшін одан қызықты дүние болмас. Себебі Абайды тану арқылы өмір құбылыстарын біліп, қоғам дамуының құпияларына да тереңірек бойлайтынымыз анық. Осы тұрғыдан келгенде Турағұлдың аталмыш естелігі тек абайтанушылар мен оқытушы, студенттердің ғана емес, ойлы оқырманның сұранысын қанағаттандыратын қазына. Әрбір жан естеліктен нәр алып, алып Абайдың рухани болмысына ынтыға түседі деген ойдамыз.

Абайдың 175 жылдық мерейтойына Шәкәрім университеті ұжымының ұсынған бұл еңбегі оқырман тарапынан өзіндік бағасын алады деген үміттеміз.

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ

УДК 94 (575.4) «18»

Г.Т. Мусабалина
Евразийский Национальный университет им.Л.Н.Гумилева
г.Нур-Султан

КУНАНБАЙ УСКЕНБАЕВ В ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Восточный Казахстан – это территория, связывающая Южную Сибирь и Алтай с Семиречьем и Средней Азией, во все времена играла важную роль в историческом развитии племен и народов степного пояса Западной Азии. Восточный Казахстан, как один из крупных регионов казахского края в XIX веке, входил в состав Российской империи, переживающей значительные социально-политические и экономические реформы. Вся общественно-политическая жизнь региона проходила под знаком реформ и их последствий. Важнейшим аспектом общественно-политической жизни Восточного Казахстана в XIX веке стал вопрос о системе управления [1].

Привлечение представителей казахского народа на административную службу в качестве чиновников было неожиданным шагом Российской империи.

«Устав» 1822 года изменил административно-территориальное деление Среднего жуза. Согласно Уставу на территории Среднего жуза образовались округа. Каждый округ делился на волости, «кои считались в одном роде или поколении». В связи с созданием новых административно-территориальных единиц, появилась новая иерархия чиновников в управлении такой системой. Управлять аулами избирались старшины, волостями – султаны, округами – старшие султаны (ага султаны). Управление в округах осуществлялось через окружной приказ, во главе которого стоял старший султан. Избирались старшие султаны округов и волостные управители.

Впервые «Уставом» 1822 года была введена выборная система. Функционирование выборной системы в степном крае стало средством централизации местных органов власти. Выборы шли на протяжении нескольких дней. Обсуждались кандидатуры на пост старшего султана, волостного правителя. Окружные приказы собирали именные списки султанов, старшин, имевших право голоса на выборах должностных лиц округа, что позволяло старшему султану держать в своих руках султанов и старшин, включая в список только преданных ему лиц [2]. В окружной приказ помимо старшего султана входили два русских заседателя, назначаемых военным губернатором и два заседателя из почетных киргизов, избиравшихся биями и старшинами сроком на два года. Все чиновники окружного приказа относились к низшему бюрократическому слою российского государства. Должность старшего султана приравнивалась к 8 классу, а русского заседателя к 9. Приказ выступал российским органом степной администрации. «Устав о сибирских киргизах» приказ рассматривал в качестве переходного этапа к внедрению уездной системы, характерной для внутренних провинций Российской империи.

Как видим, в степном крае, в том числе и в исследуемом регионе, был создан смешанный институт власти, сочетавший систему прямого государственного управления посредством российских заседателей, омского областного начальника и традиционного управления – старший султан и казахские заседатели.

На волостном уровне главными начальниками являлись волостные правители. Организация выборов волостных управителей и аульных старшин, несмотря на то, что она была предусмотрена церемонией, производилась несколько позднее уже после открытия приказа в связи с отсутствием точных данных о числе волостей и аулов в округе.

Необходимо отметить, что выборы в разных волостях состоялись в разное время. Это было связано с подготовкой списка лиц, участвовавших в выборах.

Русских чиновников без значительного увеличения жалования и решения жилищно-бытовых условий невозможно было привлечь в региональные органы управления Российской империи. Выборы волостного управителя проходили не в юрте, а на открытой площадке на виду у всего народа. Выборные сидели полукругом по порядку записи их. Лица, заявленные на должность волостного управителя, вносились в один список. Перед началом выборов всем присутствующим объяснялось значение «баллотирующегося». Во время выборов была напряженная ситуация в степи. Партийная вражда выражалась в ложных доносах, кляузах, подкупах выборных.

Но практика организации волостей показала, что на должность волостного управителя российская администрация зачастую вынуждена была утверждать не только лиц султанского происхождения, но и биев, и старшин [3].

Так, в 1844 году Кунанбай был избран волостным управителем Кучук-Тобуклинской волости. Для волостных управителей определен класс должности по Табелю о рангах [4, с. 95]. 22 октября 1849 года Ускенбаев К. был избран и утвержден старшим султаном Каркаралинского внешнего округа. Выборы старшего султана Каркаралинского внешнего округа состоялись в середине лета. Процедура голосования закончилась подсчетом голосов, который произвели заседатели окружного приказа. В рапорте Каркаралинского окружного приказа от 16 июля 1849 сказано, что исполняющий обязанности начальника Пограничной комиссии полковник Кейт лично присутствовал при избрании старшим султаном округа хорунжего Кунанбай Ускенбаева: «В присутствии сего произведен его Высокоблагородием выбор старшего султана, в чем и составлен по голосам и отзывам избирательный акт» [5].

Как человек религиозный, Кунанбай был привержен традициям старого образования, но и новое, связанное с русской культурой, понимал как общественную необходимость. В 1845 г. он отправил письмо в пограничное управление с просьбой прислать русского учителя, умеющего говорить по-казахски, чтобы открыть училище для казахских детей их аулов. Начальник пограничной заставы одобрил решение Кунанбая открыть училище и порекомендовал пригласить переводчика рода тобыкты к обучению детей в свободное от работы время. Кунанбай открыл школу в местности «Ески там» и назначил учителем татарина Габитхана Габдыназарулы, знающего русскую грамоту. В этой школе обучались и сыновья Кунанбая. Впоследствии Кунанбай отправляет своих сыновей продолжать обучение: Ибрагим (Абай) поехал учиться в Семипалатинск в мусульманское медресе, Халилулла — в Омский кадетский корпус, затем окончил в Москве военное училище [6].

В середине XIX века под влиянием реформ происходит рост общественной и частной благотворительности. Общественная благотворительность начинает складываться «в определенную систему со своими светскими институтами, появляется специальное законодательство, регулирующее деятельность не только приказов общественного призрения, но и благотворительную деятельность в обществе». На основе расширяющейся благотворительной практики создаются учреждения поддержки разным категориям нуждающихся.

Отечественные меценаты внесли огромный вклад в дело просвещения своего народа. Меценатской деятельностью в XIX-XX вв. занимались целые семейные династии. Так отец Абая Кунанбаева - Кунанбай Оскенбаев, один из самых состоятельных лиц в Каркаралинском округе, знаменитый оратор и прекрасный знаток «Степного права и предписаний алкорана» был не только крупным политическим деятелем своего времени (избранный народом старшим султаном из среды «черной кости»), но и оставил заметный след в духовной жизни казахов. Так, благодаря проявленной им инициативе, стараниям и средствам, в 1851 г. в Каркаралинске была построена первая мечеть [7].

Хадж — это паломничество в главную святыню исламского мира город Мекку (Саудовская Аравия) — пятый и последний из основных актов поклонения, предписываемых Исламом. Он был обязательным один раз в жизни для тех мусульман, которые могут

совершить его при условии его безопасного путешествия, а те, кто находится на иждивении этого человека, обеспечены всем необходимым [8, с. 3].

Хадж как один из основных и самых сложных ритуалов подтверждения веры в исламе имел важное значение для казахов и других русско-поданных Российской империи. Паломничество совершалось на территории Османской империи, поэтому Российское правительство ввиду неблагоприятных внешнеполитических отношений с Турцией должно было проводить меры по упорядочению паломнического движения, вследствие чего хадж стал подвергаться контролю со стороны царских властей еще с первой половины XIX века.

Об истории хаджа в XIX веке писал казахский мыслитель, этнограф Машхур Жусуп Копеев. По его мнению, история хаджа непосредственно казахов, начинается с паломничества Нуркен бая из рода уак, который отправился для паломничества в Мекку со своей токал, они пробыли в пути 4 года, вернулись домой на пятый год в полном здравии. После них в хадж отправились Самат из рода кулик и Байжан из рода ногай, оба скончались при совершении паломничества в 1858 году.

По сообщению М. Ж. Копеева третьими из казахов в хадж в 1874 году отправились Кунанбай из рода тобыкты, Кишыл Кыстаубай из рода айдабол из Акмолы, Шекшек кажи из Аккум – Коскопа и Егизбек и Жанайдар из Атбасара, из рода кулан кыпшак — Шонты-бай, дети муллы Батыркожа, из кыпчаков – Касен кажи, потомок Узынсазан Мухамет Салык кажи, внук Алдажумана Ешмухамет кажи, Кудияр кажи из Апайбори, Кожахмет кажи из рода атыгай, Султанкожа кажи, Жамеккожа, Байзолда ишан. Из Среднего жуза было двадцать человек, из Младшего жуза — сто. По рассказам среди них были Нурпеис хазирет, Досжан халфе. До этого случая, казахи не ездили в хадж вместе. Об этом факте сообщает Махшур Жусуп Копеев, которому удалось увидеться и поговорить с большинством вышеперечисленных хаджиев. Там, в Мекке был выстроен специальный гостевой дом для казахов, совершающих хадж – «такия», который назван именем [9]. По мнению исследователей Исабай К. и Байжан ата, Кунанбай и его соратники добирались до Мекки следующим маршрутом: по Транссибирской железной дороге они добрались до города Челябинска, оттуда пересадками на поезде до одного из портов Черного моря, затем на пароходе до Бейрута, оттуда до Дамаска, затем до Аммана, после чего они провели 13 дней в пути до Медины по арабской пустыне. Данных о том, какие разрешительные документы для паломничества получили Кунанбай Оскенбайулы и попутчики и сохранились ли они, как отмечают исследователи, к сожалению, нет [10, с. 121].

Вся общественно-политическая деятельность Кунанбая Ускенбаева была направлена на благо казахского народа. Об этом и написал Адольф Янушкевич: «Кунанбай был «большой знаменитостью в степи. Сын простого киргиза, одаренный природой здравым рассудком, удивительной памятью и даром речи, дельный, заботливый о благе своих соплеменников, большой знаток степного права и предписаний алкорана, прекрасно знающий все российские уставы, касающиеся киргизов, судья неподкупной честности и примерный мусульманин, плебей Кунанбай стяжал себе славу пророка, к которому из самых дальних аулов спешат за советом молодые и старые, и бедные, и богатые. Облеченный доверием сильного рода тобыкты, избранный на должность волостного управителя, исполняет ее с редкостным умением и энергией, а каждое его приказание, каждое слово выполняется по кивку головой. Обо всей этой родовой владетельной аристократии можно сказать словами нашей польской пословицы: “Стоит дворец Паца, а Пац — дворца”. “Белая кость” (султаны) рядом с Бараком кажется скорее серой, чем белой, а все баи (богачи) недостойны развязать шнурок на обуви Кунанбая» [11].

Список использованных источников

1. Мусабалина Г.Т. Восточный Казахстана: история, культура, политика. XIX век.- Семей, Тенгри- 2010.- 325с.
2. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. – Алматы: Жеты Жаргы, 1996. – 352 с.

3. Далаева Т.Т. Волостные управители в казахских степях Западно-Сибирского ведомства: особенности утверждения их в должности в XIX – начале XX вв. //Вестник КазНПУ. Серия «Исторические и социально-политические науки». - 2015. – № 3. - С. 30-38.
4. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 441 с.
5. Сыдыков Е.Б. Кунанбай.-М.:Молодая гвардия,2020.-С-161
6. http://www.shuak.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=192&catid=59&Itemid=136&lang=ru.
7. Касымбаев Ж.К. Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. – Алматы: Кітап, 1995. – С. 39, 87..
8. Ламашарип К. К. Хадж — паломничество. Алматы, 2010. — 224 с.
9. Ислам в Казахстане: паломничество (XIX — нач. XX вв.)//Сборник материалов. Сост. и руководитель проекта Г. Р. Мухтарова (Абдраимова). Алматы, 2009. — 592 с.
10. Исабай К., Байжан ата. Қажыға барған қазақтар. Алматы, 1996. — 192 с.
11. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям.- Алматы- 1966.- С. 61—63.

УДК 372.4 (075.8)

С.К. Түсіпбаева
Аға оқытушы, магистр
Шәкәрім университеті
Семей қ.

АБАЙ СӨЗІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

Мақалада автор Абай шығармашылығының қазақ әдеби тілінің қалыптасуында алар орнын айқындайды. Авторлық сөз қолданыстарына, сөзжасамдық фактілеріне тоқталады. Көтерген тақырыпқа өзіндік талдау жасайды.

The author defines Abai's creation's role in formation of Kazakh literary language. He explained author's word usage and word formation.

Then he peculiar analyzed the topic.

Тірек сөздер: миссия, Абай, тіл, сөз, прагматика

Абай сөзі – қазақтың сөзі. Халықтың өркениеттілікке ұмтылуының символы.

Ұлы жазушы М.Әуезов: «Менің тілімде Абай тілінің мәдениеті бар» деп, халқымыздың сөз өнерін зерделеуді Абай тағылымынан бағамдаудан бастауды жөн көреді. [1, 281].

Абай өз миссиясының маңызын өзі танытып, әсеріне жеткізе айтқан: «Сөз түзеледі, тыңдаушы, сен де түзел».

Қазақ тілінің өміршендігін Абай поэзияда ғана емес, философияда, тарихта, этикада, эстетикада, теологияда, педагогикада, психологияда, музыкада, әлеуметтануда, кәсіби шаруашылықтық тұтынымда, тұрмыстық салаларда терең, нәзік шеберлікпен байыптады. Әдеби тілдің көркемдік стильден басқа да тармақтарына кең өрістілік дарытты.

Абайдың тілдік тұлғасын прагматикалық тұрғыда айшықтайтын мақал-мәтелдерімен тұрақты тіркестері: «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез». «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал» «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысы» т.б

Лингвоонтогенездік, глоттогенездік ыңғайдан, сондай-ақ, теософиялық сенім биігінен «Әуелі аят хадис – сөздің басы. Қызықты қисынымен болмаса сөз, Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы» деген даналық тұжырым жасайды.

Алланың қатыстық, субути, кәләм, сөйлеу, сипаттарын жан-жақты талдайды: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас. Рас сөз еш уақытта жалған болмас»..

Бүгінгі күні қоғамда өзекті мәселе болып отырған тіл тазалығы, тілді шұбарламау, тілдің өміршеңдігін, тілдің күдіреттілігін Абай өз шығармаларында берік ұстанады. Оны сәтімен іске асырады. Мысалы, «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол ақынның білімсіз бейшарасы»

Сөзге қатысты ой Абай шығармаларында елеулі дәрежеде жиілікпен көзге түседі: «Хикмет сөз», «Білімдіден шыққан сөз», «Қызыл тіл», «Қара сөз», «Ақыл сөз», «Өлмейтұғын сөз», «Ақылдың сөзіндей», «Дайын сөз», «Бір ауыз сөз», «Біраз сөз», «Тура сөз», «Түпсіз сөз», «Көптің сөзі», «Жұрттың сөзі», «Жақсының сөзі», сөз қадірі, сөзін мыңға балау, сөз танымас, сөз қосарлап айту, шын сөзбенен өлу, «Сөз мәнісі», «қайырылып сөзді кім ұқсын», «сөзді ұғарлық жан», «сөзімді ұғар елім жоқ», сөзге ермеу, сөзіне қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма, «Сөзін құп алу», «Бір сөзімен тұру», «Сөзді тосу», «Сөз айта алмай бөгелу», «Сөз аша алмай пендеге», «Сөз қыдырту», «Ащы тіл», «Сөзі жылмаң», «Сөз қулық», «Сөзуар білгіш», «Сөзі сыбыр болу» сияқты асыл сөз әлденеше мәрте мәртебеленеді.

А.Құнанбаев – ұлттық әдеби тілдің негізін салушы деп ең алғашқылардың бірі болып дәлелдеген де М.Әуезов.

М.Әуезов Абайдың қазақ әдеби тілін дамытудағы маңызын орыс әдеби тілінің негізін салушы А.С.Пушкиннің рөлімен салыстырады. Мұндай салыстыруға белгілі заңдылық әрі шарттылық бар. Мәселенің екінші жағын М.Әуезов былайша айқындайды: «Шартты түрде дегеніміз – Абай шығармаларында қазақ тілінің байлығы бар қалпында, Пушкин шығармаларына кіргендей болған жоқ. Абай шығармаларының көлемі аз және әдебиеттің бір жанрында, көбінесе поэзия саласында жазғандықтан және көлемі шағын шығармалар шеңберінде Абай өзі білген қазақ тілінің барлық қорын түгел пайдалана алған жоқ. Рас, оның шығармаларының тілінде халықтық қордың ең асыл, көрікті, мән-мазмұнды қасиеттері шамасынша қамтылғаны анық. Егер Абай поэзиясымен қоса, қалың роман тәрізді, повест сияқты не драматургия сияқты үлгілерді көп жазған болса, өз халқының сол замандағы салттық сөздерін молынан пайдалануда драматургия жанрының орны ерекше. Шекспир сөздігіндегі төл сөздің саны 18 мыңға жетуі – саны көп, сапасы зор неше алуан драманы туғызғандықтан».[2, 249] Мұндай салыстырудың шарттылығы осындай болса, заңдылығы да түсінікті. А.С.Пушкин орыс көркем сөз тарихында атқарған ролі соған ұқсайды. Егер А.С.Пушкин шет тілдер сөздерімен былғанбаған, таза орыс тіліндегі көркем дүниелер жазудың асқан үлгісін көрсетсе, Абай да өз ана тілінің «бөтен сөзбен былғанбауына» шақырып қана қойған жоқ, оны өз творчествосымен дәлелдеді де. Абайдың тілді дамытып қалыптастырудағы қызметін М.Әуезов ақын өмір сүрген ортамен, тілдің даму тарихымен тығыз байланыста алып қарайды.

Академик М.Әуезов Абайдың әдеби тілді орнықтырудағы ерекшелігіне баса назар аударады. Ең әуелі,-деп көрсетеді ол,-Абай қазақтың халықтық, салттық және өзінен бұрынғы ауыз әдебиетіне көрік берген шебер сөздік қорынан мол пайдаланып, халықтың әдебиеттік тілін қалай жасаудың жолын көрсетті.»[2, 248].

Абайдың сөздігі мен әдебиеттік тіл жасаудағы ізденулерін, табыстарын алсақ, ол тек Шығыс Қазақстан өңірі тілімен жазды деу, біздіңше жеткіліксіз, дәлелсіз. Рас, Абайдың салттағы сөйлеу тілін өзі өмір кешкен қазақ өлкесінің сөздік үлгісінен алғаны даусыз. Бірақ классик жазушы Абай өзінің сөз қорын сол өзі жүрген ортадан ғана, ауызша сөйлеп жүрген салттық сөздерден ғана құрады десек, бұл пікір дұрыс болмас еді. Абай бүкіл қазақ халқының арғы-бергі заманда ауыз әдебиет үлгісінде тудырған шығармаларын: мақал-мәтелдерінің, ертегі-аңыздарының, үлкенді-кішілі дастандарының қазынасын да білді. Жазба күйде жетпесе де, ауызша айтылып, жыраққа тарап жатқан шешендік сөздердің, айтыс-тарғыстардың және өзінен бұрынғы, шығармаларын көптен-көп естіп, ұғынып, жадында тұтып, қолданып өсті[1, 252]. Ғалымның бұдан әрі дәлелдеп көрсеткендей, Абайдың Марабай ақынды жоғары бағалағандығы туралы Көкбай әңгімесі, Абайдың Бұқар, Шортанбайларға көзқарасы, Алпамыс жырлары жайындаалымның бұдан әрі дәлелдеп

көрсеткендей, Абайдың Марабай ақынды жоғары бағалағандығы туралы Көкбай әңгімесі, Абайдың Бұқар, Шортанбайларға көзқарасы, Алпамыс жырлары жайындағы ойлары осыны айғақтады. Оларды жүзбе-жүз көрмесе де, өнер тартушылардың сөз қолдану шеберліктерімен де таныс болғанын әйгілейді. Демек, Марабай, Шортанбай қолданған сөздердің дұрыс-бұрыстығын Абайдың саралай отырғаны даусыз. Ендеше, Абай творчествосын Қазақстанның бір түкпірінде ғана қолданылатын сөз қорымен шектеу әділеттен аулақ қорытынды болып шығар еді.

Абайтанудың негізін салушының ақылға қонымды толғамы беделді тіл мамандарынан да қолдау тауып отырады. Мәселен, «Жалпы халықтық тілге жақындығы, қуаты, сұлулығы және стильдік өңделуі жағынан Абайдың поэзиялық творчествосының тілі өткен ғасырдағы қазақ әдеби тілінің шыңы болып табылады», - деп атап көрсетеді, - академик Н.Сауранбаев. [2, 173 б.]

Абай тіліне қатысты М.Әуезовтің екінші бір көңіл бөлгені – Абай тілінің тазалығы, мәдениеттілігі, нақтырақ айтқанда, тілдің жоғары мәдениеті жолындағы күресі мен өнегесі. Абай сияқты халық ұлының алдында туған халқының таза тілін сақтап қалу, оны дамыту сияқты абыройлы да қиын міндетті абыроймен орындады.

...Тілді жалпыхалықтық негізде демократияландыру мен оның қадір-қасиетін аялау методологиясын орнықтырды. [1, 14]

Абайдың тіл байлығы мен шеберлігі, сөз жасау мен қолданудағы оның үлгісі және қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы алатын орнын әр қырынан айқындаған зерттеулер қатары толастамақ емес.

Атап айтқанда, Р.С.Сыздықованың «Абай қара сөздерінің негізгі морфологиялық ерекшеліктері» тақырыбындағы кандидаттық, «Абай шығармаларының тілі» тақырыбында қорғалған докторлық диссертациясы, Абайдың сөз өрнегі. А.,1995. сынды еңбектер зерттеушілерге айқын бағыт сілтейтіндігі анық.

Асыл сөзді іздесең,

Абайды оқы, ерінбе.

Адамдықты көздесең

Жат тоқып ал көңілге, - дейді Абай дәстүрін жалғастырушы С.Торайғыров. Ол өз халқының ұлттық бітімін жан-жақты пайымдаған ұлт ұстазының «іші алтын, сырты күміс» асыл сөзіне тәнті бола отырып, Абайдың ойшылдық қарымымен уақыт сынынан шыңдалып шыққан адамшылық идеясынан үлгі алады. Тіл шұрайлылығын үлгі тұтады.

Қорыта айтқанда, Абай шығармашылығы қазақ әдеби тілін дамытуда айрықша маңызды орын алады.

Әдебиет:

1. Шәкәрім ғылыми-танымдық журнал, 2013, №4
2. М.Әуезов. Шығармалар жинағы, 19 том «Жазушы» баспасы, 1985
3. Роль Абая в развитии казахского литературного языка.-В кн: Жизнь и творчество Абая, Алматы, Изд-во АН Каз ССР, 1954
4. «Абай жолы», II кітап
5. С.К.Кеңесбаев О казахском лит яз. М.,1960
6. Ғ.Мүсірепов.5 том ш.жин. 4т.

Ф.Ш. Айниязова
Қаскелен мәдениет колледжі
Қаскелен қ.

ЖАСТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ ҚҰЛҚЫ - ӨРКЕНИЕТ ПЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІК НЕГІЗІН ҚҰРАУШЫ

Зерттеудің өзектілігі. Заманауи жастардың мінез-құлқында едәуір өзгешеліктер байқалып келеді. Жастардың әлеуметтік желілерге тәуелділігі артып келеді. Осы орайда, жастардың ұлттық мінез құлқын қалыптастыру арқылы заманымыздың өркениеті мен мәдениет жаңғыртуға мүмкіншілік арта түседі. Ал ұлттық мінез-құлықтың қалыптасу негізі – ұлттық аспаптарда ойнау, ұлттық аспаптардың тарихы мен аспапта ойнаудың технологияларын мегеру болып табылады. Қаскелен қаласындағы мәдениет колледжі жастары – шын мәнінде қазіргі кездегі ұлттық мінез-құлықтың үлгісі бола алатын, өркениетті құрудың нышаны бола алатын, мәдениетті жаңғыртушы әлеует деп айтуға болады. Себебі осы аталмыш колледж жастары халық аспаптардың бірнеше түрлерінде ойнайтын, түрлі қолөнер шығармаларымен айналысады. Түрлі Республикалық, қалалық байқаулардың жеңімпаздары.

Негізгі бөлім. Қоғамның рухани-адамгершілік мәселелері, ҚР білім беру мекемелеріндегі тәрбие жүйесі мемлекетіміздің ХХ-ХХІ ғасырларда басынан өткізген әлеуметтік өзгерістеріне байланысты болып отыр. Әлеуметтік құрылымның өзгеруі, кеңестік идеологиялық институттардың жойылуы, «жабайы»нарықтық қатынастар, қоғамда қалыптасқан рухани өмірдің бұзылуы, «өз ойыңды еркін айту керек» дегенді «бәрін істеуге болады» деген ақпарат құралдарының әсерінен идеологиялық вакуум пайда болып, ізгілікке қарсы идеялардың, көзқарастардың, құбылыстардың (нашақорлық, алкогольизм, жыныстық көргенсіздік, жеке бастық прагматизм, арсыздық, ашушаңдық, және т.б.) дамуына әкелді. Бұлар біздің жастарға кері ықпалын тигізуде. Сондықтан, білім беру мекемелеріндегі тәрбие үрдісіне өзгерістер енгізу керектігі қазақ баласының ұлттық мінезін қалыптастыру қажеттілігінен туындайды.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында Рухани жаңғыру – бұл тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы, - деп көрсетеді. Оған қоса, ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс, деп жастардың бойындағы ұлттық мінездің маңызын, еліміздің өркениеті мен мәдениетінің жаңғыруын, қайта түлеуін баса назарға алады.

Осы орайда, жастардың бойынан жоғалып бара жатқан ұлттық мінез-құлықты қалыптастыру өз өзектілігін жоғалтпайды.

Колледж жастарын оқу-тәрбие үрдісінде түрлі қазақтың ұлттық аспаптарында онауды меңгерту арқылы, соның ішінде домбыра аспабында ойнауды меңгерту арқылы ұлттық кодты жаңғырта аламыз.

«Нағыз қазақ – қазақ емес, нағыз қазақ - домбыра» демекші, менің домбыра сабағымда студенттерге үнемі ұлттық нақыштағы тәрбиелік өнегедегі қасиеттерді бойына сіңіруге қатысты музыкалық шығармаларды орындауға тырысамын. Ұлттық мінез-құлықтың қалыптасуына ықпал ететін үлгі өнегелі шығармалармен таныстырып отырамын.

«Өнерді үйрен де, жирен», «Жігітке жетпіс өнер де аз», «Шебердің қолы артық», «Жауда жүрсе ат ойнатқан батырым, үйде жүрсе құрт қайнатқан батырым» сияқты бес аспап адамның психологиясы жайлы қанатты сөздер біздің заманымызға дейін жетті. Көшпелі қауым бірін-бірі жақсы білді, әр адамның қадір-қасиеті, оның жасына, жол-жоралғысына, әлеуметтік ортадан алатын орнына қарай белгіленіп отырды. Мұндай қауымдастық адам аралық қатынастарды қаршадайдан көріп өскен бала да өсе, ер жете келе ортақ мүдделілікті, көзқарас сәйкестілігін, кісілік белгісін, түсініп, жеке бастың өзіндік ерекшелігін

қалыптастыра біледі. Психологиялық тұрғыдан «бірауызды» болып қауымдасқан жандар үнемі өздерінің рулық одағына етене сіңіскен салттар мен дәстүрлерді ұстанды. Осыған орай көшпелі тұрмыс тәліміне лайықталған бата беру, ант ішіп ақталу, айтысқа, дау-дамайға төрелік айту сияқты этностық таптаурындар кең өріс алды.

Домбыра сабағы барысында ұлттық мінез-құлықты қалыптастырудың тағы бір ерекшелігі – домбыраның үні арқылы адам бойын музыкалық әуенмен тебіренер күйлерді орындау болып табылады. Күйлерді орындау арқылы жастардың бойында ұлттық қан қайнап, қан тамырлары діріл қағады.

Өз тәжірибемде байқағандай, музыкалық аспаптың құлағында ойнатын студенттер, әсіресе домбыраның шертпе күйлері мен ұлттық дәстүрлі әуендерді орындау барысында студенттер ерекше күйге енеді.

Қазақ елінің кез келген перзенті, музыкалық аспапта ойнау арқылы жұмыр жердің қай бұрышында жүрсе де өзінің іс-әрекеті мен мінез-құлқынан өз ұлты мен халқына деген сүйіспеншілік қасиеттерін тайға таңба басқандай айқын байқатып отыруы тиіс. Бұл үшін ата-бабалардың тарихы мен шежіресін біліп, оларды талдап таратуға ерекше мән берген абзал. Аталас ағайындарының аты-жөнін жүйелеп, оларды саусақпен санағандай айқын ажырата білу кім-кімге де болса жарасымды адамгершілік сипат.

Өзінің туған жерін жан-тәнімен сүйетіндер де, оны көздің қарашығындай қорғап, сақтайтындар да ең алдымен қазақ халқы, болашақ жастар, ұлттық мәдениеттің негізін құраушы домбыраны тани білу, құлағында ойнау, келешек ұрпаққа үйрету – ұлттық мінездің қалыптасуының қайнар көзі деп атуға болады. Қаршадайынан өз отбасын, әкесі мен шешесін, бауырлары мен туған-туысқандарын қастерлеп, қадір тұтқан адам ғана есейкеле туған халқы мен ел-жұртын, атамекенін шын көңілмен сүйетін болады. Өйткені халқымыз «Отан отбасынан басталады», деп бекерге айтпаған. Ата-анасын, өз үрім-бұтағын жанындай жақсы көріп сүймеген баланың ел-жұртын, халқы мен ұлтын сүйетін толыққанды азамат болуы екіталай. Ұлтжанды кісінің имандылық-адамгершілік қасиеттері, сондай-ақ, оның жекжат-жұрағатқа деген оңды көзқарасынан да жақсы байқалады.

Қорыта айтқанда, еліміздің өркениеті мен мәдениеті үйлесімділікте болу үшін жастардың ұлттық мінез-құлқының қалыптасуына баса назар аудару керек. Ол үшін мынадай жәйттарды үнемі еске алып отыру керек деп білемін:

1. Заманауи жастардың алдымен айналысатын іс-әрекет сипаттарына баса назар аудару қажет;

2. Жастардың бос уақыт тиімді ұйымдастыру үшін арнайы қазақтың музыкалық аспаптарын үйретуге арналған арнайы үйірмелер санын ұлғайту қажет, ақылы үйірмелердің санын азайтып, мектептерде тегін қосымша сабақтардың санын ұлғайту қажет.

3. Колледж студенттерінің музыкалық аспапта ойнау кезіндегі эмоциялық шабыттарын нұрландырып отыру үшін, мотивациялық кешенді іс-шараларды, байқауларды жиі ұйымдастыру отыру өз жемісін береді деп сенемін.

4. Колледж студенттеріне шефтік-тьюторлық қызметті жүзеге асыру үшін мектепке дейінгі мекемелердегі бүлдіршіндерге, бастауыш мектеп оқушыларына тәлімгерлік тіркеп қою арқылы, олармен үнемі байланыс жасап отыру – жастардың өзінің кәсіби қызығушылықтарын арттыра түседі деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.akorda.kz/kz/> Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты баяндамасы.
2. Төлеубекова Р.К. «Ұлттық тәрбие және оның философиясы» \\ Педагогика және Психология журналы №1, 2009.
3. Тілеужанов М.М. «Халық тағылымы» - Алматы: Рауан, 1996
4. Пралиев С.Ж. «Ұлттық тәрбие және жаһандану», Егемен Қазақстан, 25 желтоқсан, 2009 .
5. Аринова Г.К. Жаңа мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастырудың кейбір мәселелері // «Жаңа мектеп»- [№2]2010

Б.Т. Байтелекова
 Қаскелен мәдениет колледжі
 Қаскелен қ.

ЖАҒАҢДАҢУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНДЕ ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІКТЕРДІ ДАМУЫНДАҢ МАҢЫЗЫ

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» стратегиясында алға міндет етіп қойған ішкі және сыртқы саясатының аса маңызды 30 бағытының бірі – мәдени мұра бағдарламасы аясындағы халықтың мәдени құндылықтар мен дәстүрін дамыту. Осы бағытты ескере отырып көнере бастаған қолөнерді бүгінгі күнде өз кәдемізге жаратып, қолданудың маңызы өте зор. Қазақ халқының қолөнері – сонау ықылым заман тарихымен бірге өсіп, біте қайнап жатқан өте бай қазына.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қолөнер – қай заманда болмасын адам баласының негізгі кәсіби іс-әрекетінің негізі болып табылады. Баланың кішкентайынан еңбекке баулу – педагогикалық іс-әрекеттің негізгі міндеттерінің бірі. Осы орайда түрлі қолөнер бұйымдары жасау арқылы, табиғи заттармен көрнекілік сипатта бұйымдар жасау арқылы баланың еңбекке оң қатынасын қалыптастыруға болады.

Еңбекке баулу мәселесінің қажеттілігі, олардың ғылыми тұрғыдан ұйымдастырылып, жан-жақты зерттеуге үлкен мән беруде, Я.А. Коменский, Дж. Локк, И.Г. Песталоцци, А. Дестервек, К.Д. Ушинский және т. б. ғалымдардың еңбектерінде көптеген құнды идеялар айқындалған. Қазіргі өндірістегі еңбек адам баласынан терең білімді және кең көлемде техникалық дайындықты, жаңа технологияны тез меңгеру біліктілігін, еңбек тәсілдерін жетілдіру және өнертапқыштық пен бәсекеге қабілеттіліктің болуын талап етеді.

Негізгі бөлім. Баланың жастайынан еңбекке саналы көзқарасын жетілдіру арқылы жасөспірімдерде кәсіби іс-әрекетте абыройын жоғары ұстау, өз ісіне адалдығы мен мақтанышы, еңбектегі жеңісіне әсерлі қуанышы, оның нәтижесінде рахат күй кешу секілді жоғары сезімдік көңіл күйі айқындалып шындай түседі.

Әсіресе, жеткіншектердің оқу үрдісінен бос уақыттарында қолөнер ісімен шұғылдану арқылы күн тәртібін тиімді пайдалану мүмкіндігі арта түседі. Қолөнер жұмыстарымен айналысу барысында уақыттың өтуі тиімді жүзеге асады деу себебіміз, жастардың телефон, әлеуметтік желілерде уақыт өткізгенінен қарағанда әлде қайда мәнді екендігі айқын бола түседі.

Сондай-ақ, колледж жастарының қолөнер ісімен шұғылдану барысында еңбек өнімінің көз алдында нәтижелігі көрініп жатқандықтан, студенттердің өз ісіне деген мақтанышы артып, белгілі бір жеңіске жетуі айқындала түседі де, әсерлі қуанышқа толып, өзін бақытты сезініп, өзіндік бағасын түсіне бастайды.

Орта арнаулы оқу орындарында кәсіби іс-әрекетті меңгеру барысында, өз маманының шебері болуға машықтану барысында қолөнер ісінің мәні зор. Соның ішінде қазақ халқының ұлттық нақышта жасалынатын қолөнер саласының маңызы зор.

Қазақ ұлттық мәдениетінің ең байырғы, аса құнды салаларының бірі – қолөнері. Қолөнердегі ою өрнектер әсемдікпен, сәнділіктің белгісі ғана емес, сонымен бірге халықтың арман-ойының, тілек мүддесінің нышаны, осы тұрғыдан алып қарағанда ою өрнектің мазмұндылық ерекшеліктері сан алуан. Бүгінгі ұрпақ өзінің ұлттық сезімдерін, өнерін жоғалтпауы қажет. Өнер адамға жақсы әсер ететін және оны тәрбиелейтін нәзік дүние. Оның құндылығы орасан зор.

Қазақтың ұлттық қолөнері халқымыздың ата - бабадан ұрпаққа жеткен шеберлігі, ұсталығы, ісмерлігі.

Қазақтың ұлттық қолөнерінің бірнеше түрі бар: ағаштан жасалатын бұйымдар, ұлттық киімдер, ши орау қолөнері, теріден жасалатын бұйымдар, сүйек, мүйізден жасалатын заттар,

жүннен жасалатын заттар, зергерлік бұйымдар, кесте, көрмеп тігу қолөнері, өрмек, тоқыма қолөнері және т.б.

Еркін қолөнер ісі барысында өзінің және бүкіл қоғам мүшелерінің қажеттілігін қанағаттандыру үшін студенттер материалдық және рухани құндылықты жасайды. Шығармашылық еңбек барысында жастар өз күшінің шамасын және қабілетін анықтайды. Неғұрлым адам еңбегінің қоғамдық маңызына терең түсінсе, соғұрлым оның жұмысы нәтижелі, өз басының бақыты толыса түседі. Әсіресе колледж студенттері ұлттық салт-дәстүрлер негізінде орындайтын шеберлік жұмыстары өзінің бойына ұлттық қанның таралуын сезіне отырып, патриоттық сезімдерінің дамуын қамтамасыз етеді.

Міне, осылай мақсатқа бағытталып жүргізілетін ұлттық қолөнер жұмыстары студенттердің ынтасының, қабілетінің, шығармашылық ой-өрісінің дамуына мүмкіншілік жасайды, еңбектің тәрбиелік құндылығы артады.

Осы орайда, Қаскелен қаласы, мәдениет колледж студенттерімен орындалған қолөнер шығармалары өз жемісін беріп келеді.

Қабілеттің дамуындағы ең негізгі басты фактор еңбек. Адам неғұрлым еңбексүйгіш болса, ойлаған ісін ешбір ерінбей, жалықпай орындайтын болса, оның қабілеті соғұрлым жақсы дамиды болады. Қабілет те, нышан да іс-әрекет үстінде байқалады.

Педагогикалық іс-әрекетте студенттермен шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыруда, яғни шығармашылық тапсырмаларды іріктеуге қойылатын әдістемелік талаптарды білген абзал:

1. Шығармашылық тапсырмалар мазмұнының пән бағдарламасында белгіленген оқу материалынан асып кетпеуі керек.

2. Шығармашылық тапсырмаларды орындау үшін пән бағдарламасында көрсетілген ұғымдар мен заңдылықтардың қажет болмауы шарт.

3. Шығармашылық тапсырмалар мазмұны танымдық сипатта, яғни оқушының ой-өрісін, қиялын т. б. дамытатындай, соған байланысты іс-әрекеттің түрлі амалдарын қолдана алатындай білік қалыптастыруды көздеуі қажет.

4. Шығармашылық тапсырмаларды құрастыруда оқушының дара ерекшелігін, өнерге құштарлығын есепке алу қажет.

5. Шығармашылық жұмыстарды орындау нәтижесі әртүрлі пәндердегі негізгі білімдерді тереңдетуге, пәнге қызығушылығын арттыруға бағытталуы тиіс.

6. Шығармашылық жұмыстары балаға жалықтырмайтындай, керісінше жұмысының нәтижесі өнім беретіндей, оқушыға бақыт сыйлайтындай болуды басшылыққа алу қажет.

Шығармашыл тұлға, яғни жас дарын жасының ерекшелігіне, қызығуына қарамастан даралығымен, табандылығымен, шұғыл шешімдігімен, өз күшіне сенімділігімен, сезім ұшқырлығымен ерекшеленеді. Олай болса, студенттің шығармашылығын дамыту ешқашан өз мәнін жоғалтпайды.

Олармен төмендегідей жұмыстарды жүргізуге болады:

- өздігінен бақылау жүргізу;
- қарапайым тәжірибелер жасау;
- эксперимент қою;
- мәтінмен, сызбамен, суретпен, диаграммамен жұмыс істеу;
- модельдеу;

- жекеден жалпыға, жалпыны жекелей қолдану т. б. сияқты оқушыны іскерлікке, дербестікке баулитын, ойына түрткі болып шығармашылыққа жетелейтін, өздігінен ізденіске салатын, айналадағы дүниемен қарым-қатынасқа түсіретін, «жаңалық ашып», оның нәтижесінің қызығына бөлейтін әдіс-тәсілдер мен мазмұндық ойындар, қызықты тапсырмалар тұрақты жүргізіліп отырылуы қазіргі көтеріп отырған мәселені нәтижелі ететіні белгілі. Осы жұмыстарды жүргізіп, тиімді әдіс-тәсілдерді қолданып жүрген әрбір ұстаз шығармашылық үрдістің әр кезеңінде бала бойындағы әр түрлі сапалық қасиеттерді қалыптастыра алады.

Адам қиялы еңбек процесінде, іс-әрекет үстінде жарыққа шығып, дамып отырады. Мұндағы негізгі шарт: саналы мақсаттың болуы, болашақты болжай алу, істейтін еңбектің нәтижесін күні бұрын көре білу, яғни оны өңдеп, өзгертіп, елестете алу — адам қиялына тән негізгі белгілер. Қиялда адамның дүние жөніндегі әр-түрлі таным-түсінігі әртүрлі формада қиюласып, жаңа сапаға ие болады. қиял бейнелері адам қажеттігінен тәуелді бола тұрып, оны белсенді қызметке итермелейді, творчестволық ісіне күш-жігер қосады. Қиял тек теориялық және практикалық қызметте ғана емес ол адамның бүткіл рухани өмір жүйесінде елеулі орын алады.

Қолөнер ісімен шұғылдану барысындағы шабыттаныу күйі – шығармашылық үшін типтік сипат. Шабыт, бір жағынан жоғары жемістілігімен, екінші жағынан адамның күш-қуатының зор өрлеуімен сипатталады.

Қорыта айтар болсақ, колледж студенттерінің қолөнер ісімен шұғылдануы арқылы, жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыруға, түрлі келеңсіз жағдайлардан сақтауға, сүйікті ісімен айналысуға бағыттай отырып, әлеуметтік желілерге тәуелділіктің, девиантты мінез-құлықтың алдын алуға болады. Сондай-ақ, қолөнер еңбектерінің өнімдерін пайдалы бағытта қолдану мүмкіншілігі кеңейе түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрмаханова Г. Шығармашылық – танымдық іс-әрекет нәтижесі. // Бастауыш мектеп, 2004, №10, 36-37 б.б.
2. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. I том, II. Алматы, Рауан, 1994.
3. <https://baribar.kz/student/>сайты
4. Байжігітов Е.Б. Қазақтың қолөнер тарихы. Алматы: Экономика. 2012
5. Хамзин Н.А. Ұлттық қолөнерді жаңа технологиялар арқылы үйретудің оқу – тәрбие үрдісіндегі маңыздылығы. <https://agartu.com/>

Д.А. Махат
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Нұр-Сұлтан қ.

**АДОЛЬФ ЯНУШКЕВИЧТИҢ ХАТТАРЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ТАРИХЫ МЕН ЭТНОГРАФИЯСЫ**
(XIX ғ. бірінші жартысы)

XIX ғасырдың басында патша үкіметі Қазақстанды толығымен Ресейге қосу, оның табиғи байлықтары мен адам ресурстарын іс жүзінде игеру мақсатын көздеді. Осы мақсатта Қазақстанның территориясын, ауа райы, топырағы, табиғи байлықтары, өлкенің тарихы, әсіресе қазақ халқының әдет-ғұрпы, саяси құрылысы, басқару сипаты, шаруашылығы мен материалдық мәдениеті зерттелуі тиіс болды. Қазақстан туралы мәліметтер қазақ хандығы құрылған кезден, саяси және сауда-экономикалық қатынастар жүргізуімен байланысты басталып, патша үкіметінің қазақ хандарымен жүргізген дипломатиялық қатынас қағаздары, орыс елшіліктерінің баяндамалары, саудагерлердің, саяхатшылардың және қазақ даласында болған адамдардың хабарламалары мен жазбаларында жинақтала берді. Бұл мәліметтер Орта Азияға келген елшілер, түрлі экспедициялар мен керуендерге қатысушылар, патша үкіметінің отаршыл аппаратының шенеуініктері жинаған деректермен толықты. Олардың ішінде тау-кен инженерлері Т.С. Бурнашев, М.Поспелов, И.П. Шангин, Ф.И. Герман және 1813-1814 жылдары Орта Азияға келген тілмаш Ф. Назаров және тағы басқалар бар болатын. Бұл адамдардың жазған хат-хабарларын, есепті баяндамаларын және басқа да материалдарын қазақтар арасында зерттеу жүргізген, өлкемен таныс ғалым-журналист Г.И. Спасский өзінің «Сибирский вестник» (1825-1827 жылдары «Азиатский вестник») деген журналдарда жариялап отырды. XIX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақ даласын шаруашылық жағынан игеру және Қазақстанды патша үкіметіне бағындыру бағытындағы зерттеулердің басында М.М. Сперанский, С.Б. Броневский және басқа да патша үкіметі шенеуініктері тұрды. Сондай-ақ, Г.С. Карелин мен Э.А. Эверманның Бөкей ордасына жасаған тұңғыш ғылыми экспедициясы, әскери инженер Г.Ф. Генстің қазақ даласында жиі болуы осы уақытпен тұспа-тұс келеді. 1832 жылы қазақтар туралы жазылған деректерді жинақтап, қорытып ресейлік шенеуінік және ірі ғалым А.Л. Левшин «Описания киргиз-кайцаких орд и степей» деген атпен үш том еңбек жазып, жарыққа шығарды.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында Ресейге жер аударылған декабристер, сол сияқты саяси жер аударылған поляктар империяның шеткері аймақтарын зерттеуге қатысты. Оларда өздері барған өлкелерді отарлау мақсаты болмады, шеткері жатқан аймақтардың экономикасы мен мәдениетін, тарихы мен этнографиясын зерттеуде өзіндік дербес көзқарас ұстанды. Қазақстанға орыс елінің мейлінше көбірек назары ауған XIX ғасырдың 30-40 жылдарында қазақ елінде болған поляк халқының көрнекті демократ-революционері, осы іс-әрекеті үшін қуғындалып, саяси жер аударылушы Адольф Янушкевич¹ [1, 112 – 114 с.]. Оның дербес ұстанымда, еркін оймен жазылған хаттары мен күнделіктері қазақ тарихы үшін аса құнды дерек. Адольф Янушкевич – он сегіз жасында Винница гимназиясын бітіріп, 1821 жылы Вильно университетінің филология факультетіне оқуға түседі [2, 10-11 с.]. Мұнда ақын Адам Мицкевичтің басқаруымен филоматтардың² құпия ұйымдары пайда болады. Адольф Янушкевич «Жастар» атты ұлт - азаттық қозғалысын жақтайтын жасырын ұйымға мүше болып, Адам Мицкевичтің бостандық сүйгіш поэзияларын насихаттайды [3, Б. 95-97].

¹Ол 1803 жылы Несвиж қаласында (бұрынғы Минск губерниясы) ақсүйектер отбасында дүниеге келген. Оның балалық және жастық шағы осы жерде өткен.

²Филомат және филорет – XIX ғасырдың 20 жылдарының басында Вилен университетіндегі ғылымға қызығушылардың, ерікті студенттердің, ғылым әуесқойларының ұйымы, патша үкіметі жойған.

Университетті бітірген соң ол өзінің туған жеріне қайтып оралады да, кейіннен Подолия қаласында мұғалім, қалалық сеймге депутат болып сайланады.

Адольф Янушкевич 25 жасында Карлсбадқа емделуге барады, содан кейін Еуропаға саяхат жасайды. Австрияда, Италияда, Швецарияда, Германияда, Францияда болып, Римде Адам Мицкевичпен және оның достарымен танысып достасады, солармен бірге әрі қарай саяхатын жалғастырады. 1830 жылы А. Янушкевич революцияшыл Париж бен Брюссель арқылы отанына оралып, Варшавада басталған көтеріліске қатысу үшін, ағасымен бірге Варшаваға келеді. Ол поляктардың ұлт - азаттық көтерілісіне белсене араласып, көтерілістердің бірінде жеті рет жараланып, қолға түседі. 1831 жылы Брест, Мәскеу және Вяткаға арқылы Киевке сотқа әкелініп, 1832 жылдың 4 наурызындағы әскери сот үкімі оны ақсүйек (дворян) атағынан айырады, мүлкін тәркілеп, өзін 25 жылға Сібірге айдайды. 1833 жылы майда А. Янушкевичті Тобольскіге әкеледі. Көп кешікпей-ақ Омбыда жер аударылушы революционерлердің жасырын әрекеті әшкереленіп, «Омбы ісі» («Омское дело») басталады. А. Янушкевичті 1833 жылдың желтоқсанында Ешім уезіндегі Желяхово деревнясына жібереді. Оның Ешімге көшіп баруына 1835 жылы рұқсат етіледі. Мұнда жер аударылған, поляк революционерлері бар болатын. Солардың бірі поляк ақыны Густав Зеленскиймен танысып, жақын араласа бастайды. Ол А. Янушкевичтің кеңесімен қазақ елі туралы «Қазақ» және «Дала» атты дастандарын жазған.

1841 жылы оның алдына әскерге бару немесе шенеунік болып қызмет істеу мәселесі қойылады. Ол соңғысын мақұлдап осы жылдың тамыз айынан Омбы өлкелік сот кеңесшісі болып қызмет етіп, сол жылғы күзде «Сібір қырғыздарының» Шекаралық басқарма бастығының кеңесіне қызметке ауыстырылады. 1842 жылдан бастап Сібір қырғыздарының шекаралық басқармасында қызмет етіп, қазақ жерін көп аралайды, қазақ тілімен танысады [3, Б. 96]. Ол қызметін атқара жүрген кезінде, қазақ даласына шығатын экспедициялар құрамына енгізіліп, саяхат жасайды. 1843 жылы экспедиция құрамында жүріп «Комитет по уложению проекта киргизского права» деген комиссияның хатшысы болып қызмет атқарады. Көшпелі қазақ қоғамының тұрмыс-салтынан қатты әсер алған ол, өзінің жазбаларында: «Кең байтақ Қазақ даласы менің бүкіл өмір бойы есімде қалды» деп жазды.

А. Янушкевич өзінің саяхат-сапарлары, жол-жөнекей көрген-білгендері, қазақ даласынан алған әсері туралы күнделікке, хатқа түсіріп отырды. Оның хат, күнделік беттерінде жазып қалдырған қазақ елінің қонақжайлығы, әдет – ғұрпы мен салт - санасы, тілі, ақындық, шешендік өнері, қазақтың танымал тұлғалары: үйсін Мәуке би, аға сұлтан Құнанбай Өскенбайұлы, Барақ сұлтан, Жанақ және Орынбай ақындар жөніндегі пікірлері аса құнды.

А. Янушкевич 1845 жылы Орта жүз қазақтарының, 1846 жылы Ұлы жүз қазақтарының арасында болды. Ұлы жүздің бес тайпасының Ресей қоластына көшуіне байланысты ұйымдастырылған шекара бастығы генерал Вишневскийдің зерттеу экспедициясымен Лепсі өзені бойындағы ұлы жүз қазақтарына барып, олардың арасындағы жанжалды шешуге, сондай-ақ Орта жүздің халқы мен малына санақ жүргізу жұмыстарына қатысты. Бұл саяхат 1846 жылы мамырдан – қазанға дейін созылды. Осы уақыттың ішінде А. Янушкевич қазақ рулары мен ауылдарында болғандығы, оқиғалар мен одан алған әсері жайлы күнделік жүргізіп, хат арқылы анасы мен достарын хабардар етіп отырды.

Экспедиция маршруты – Ертістен Алатауға дейінгі жолды жүріп, содан кейін Тарбағатайға және Қытай шекарасына барған. Ол жерден Балқаш көліне қарай бет алып, 1846 жылдың қазан айында Омбыға қайта оралған. Осы жылы ол «Сібірге сапардың күнделігі» атты еңбегін жазады.

1846 жылы А. Янушкевич өзінің денсаулығының нашарлауына байланысты Шекаралық басқармадағы қызметін (колледждік тіркеуші (регистратор)) тастап, туған жеріне жақын Нижний Тагильге көшіп баруды ұйғарады. Мұнда келген соң ол Демидов кәсіпорнына кітапханашы болып орналасады. Ауыр науқастанып жүрген кезінде «кешірім» алып, 1856 жылы маусым айында Тагильден отанына жүріп кетеді. Мұнда ол бір жолата төсек тартып жатып, 1857 жылы қайтыс болады [1, Б. 112-114 с.].

Адольф Янушкевич қайтыс болғаннан кейін, оның досы Густав Зеленский Парижде эмиграцияда жүрген аға-інілеріне оның жазып қалдырған күнделіктері мен хаттарын табыс етеді. Францияға қоныс аударған туыстары оны мәңгі есте қалдыру мақсатымен күнделіктері мен хаттарын 1861 жылы «Адольф Янушкевичтің өмірі» («Жизнь Адольфа Янушкевича») деген атпен поляк тілінде, «Письма и дневники из путешествия по киргизским степям» деген атпен Париж қаласында поляк тілінде кітап етіп басып шығарады. Кейіннен 1875 жылы осы кітап Берлин қаласында екінші рет басылған. Адольф Янушкевичтің кітабы Қазақстанда «Дневники и письма из поездки по казахским степям» деген атпен Алматы қаласында 1966 жылы орыс тілінде жарық көрді [2]. Оны орыс тіліне аударған және А. Янушкевичтің өмірбаяндық очеркін жазған Қазақтың С.М. Киров атындағы мемлекеттік (қазіргі әл-Фараби атындағы) университетінің доценті Ф.И. Стеклова. Аталған еңбек 1979 жылы Алматы қаласындағы «Жалын» баспасынан «Күнделіктер мен хаттар немесе Қазақ даласына жасаған саяхат туралы жазбалар» деген атпен қазақ тілінде жарық көрді. Орыс тілінен аударған Мұқаш Сәрсекеев. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін, 2003 жылы Янушкевичтің туғанына 200 жыл толуына орай оның кітабы Астанада «Қазақ даласындағы сапардың жазбалары» деген атпен екінші рет қазақ тілінде басылды. Сол жылы А. Янушкевич атына пошта маркасы шығарылды, Астана, Семей және Аягөз қалаларындағы көшелерге Адольф Янушкевич аты берілді.

Адольф Янушкевич 1848 жылдың 8 мамырында анасына жазған хатында: «Мен ұзақ сапарға шыққалы отырмын. Бұл жолы мені едәуір қиындықтар мен кедергілер, бәлкім, қауіп-қатер де күтіп тұрған шығар. Цивилизациялы Европаны бұдан бірнеше жыл бұрын аралаған саяхатыма бұл мүлде ұқсамайды. Енді мен беймәлім елге барып, қазақ даласының түкпір-түкпіріне шейін аралауға бет алдым, қолына қару ұстап, көшіп-қонып жүрген ордалардың арасында өмір сүрмекпін, арқыраған атпен өзеннен өтіп, әлі күнге дейін бірде-бір поляктың табаны тимеген таулардың шыңына көтерілмекпін» [4, Б. 19] – дейді көшпелі қазақтар қоныстанған ұлы далаға сапары туралы.

А. Янушкевич өзінің інісіне арнап, 1848 жылдың 17 мамырында жазған хатында: Семей қаласының географиялық орналасуы, климаты, шаруашылығы, халықтың тұрмыс-салты, басқа елдермен сауда қарым-қатынасы туралы, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Семей өңірі, қазақ халқының көшпелі тұрмысы, салт-санасы туралы бай мағұлмат берген екен. Мәселен, қазақтардың кең кейілділігі жайында: «Семейдің қонақжай тұрғындары біздің Омбыдан шыққаннан бергі суыққа тоңғанымызбен, кезіккен қиындықтарымызды тез арада ұмыттырды» [4, Б. 26] деп жазса, 1848 жылдың 22 мамырында інісі Януариға жазған хатында қазақтардың әдет-ғұрпында тазалық пен мәдениеттілікке қаншама мән беретіндігіне көңіл аударады.

Семей қаласының географиялық орналасуы мен қала климатын: «... таза: қысы аязды келеді, дегенмен, Омбыдағыдай қатты болмайды, әрі ұзаққа созылмайды. Сусыма құм қала көшелерін басып кеткендіктен, бұл жердің жаздағы ыстықтығы жан шыдаттырмайды» дейді. Одан әрі Семей қаласының тарихи ескерткіштері мен тарихи маңызына, өнекәсіп, сауда салаларына тоқталып, былай деп жазады: «... Семей өзінің тарихи ескерткіштері мен саяси маңызы жағынан Тобыл мен Омбыдан кішірек әрі жұпынырақ екендігіне қарамастан, Сібірдің Қытаймен, Ташкентпен, Қоқандпен, Бұхармен, сол сияқты қазақтардың Орта және Ұлы ордаларымен кеңінен сауда-саттық жүргізетін орны есебінде ауызға алуға татиды.

... Семейдің Омбыдан бір тәуірі, оны қарағай орманы қоршаған. Қала тұрғындарына отын мен құрылыс үшін ағаш жеткілікті. Аң мен құстан аяқ алып жүргісіз. Ағашты және құмдақ жер болғандықтан, астық едәуір қымбат. Қаланың өнеркәсібі не бары бірнеше былғары заводы мен диірмендерден тұрады.

... Ірбіт пен Төменгі Новгородтан әкелінетін россиялық товарлар үшін бұл жердің көпестері шекаралас қытай қалалары Шәуешек пен Құлжадан шай, жібек маталары, фарфор,

әр түрлі ұсақ-түйектер алады. Ташкенттен, Қоқандан, Бұхардан шапандар, кілемдер, мақтадан жасалған сан алуан заттар, күріш, кептірілген жемістер, қазақ даласынан жылқының, сиырдың, қойдың, түлкінің және басқа аңдардың иленбеген терілері, киіз, т.б. сауда-саттық түсіп жатады. Осы сауданың бәрі түйенің күшімен жүргізіледі. Жер қайысқан түйе керуендері ол жақтан майда шығып, декабрьде қайта оралады» [4, Б. 22-23] деп жаза келе, Семей қаласындағы тілдік ахуалға аз-кем тоқталады. А. Янушкевич жазбаларынан кеңестік-тоталитарлық жүйе орныққанға дейін қазақ жерінде қазақ тілінің мәртебесі қандай деңгейде болғанын, оның мына жазбаларынан аңғаруға болады. Мәселен, ол қазақ тілі туралы былай деп баяндайды: «Жоңғарлардың қираған ескі қамалының орнына салынған бүгінгі Семейде 7000-ға тарта тұрғын бар, олардың көбі татарлар, ташкенттіктер, бұқарлықтар. Сондықтан шіркеу біреу, ал мешіт алтау немесе жетеу. Қазақ тілі барлық жерде дерлік қолданылады. Тіпті, мұндағы сән-салтанаты асқан россиялықтардың тең жартысы, біздің әйелдеріміздің французша сөйлейтініндей, осы тілде еркін сөйлейді» [4, Б. 23].

Семей өңіріне саяхаты барысында Шар өзенін жүзіп өтіп, Қақ жайлауына келіп тоқтайды. Ел билеуші Бейсеке деген азамат алдарынан шығып, аман-саулық білісіп, үлкен киіз үйге әкеліп, қымыз ұсынғанын айта келіп, А. Янушкевич қазақтардың кешкі ас ішу, қонақтарды күту рәсімін былайша баяндайды: «Қазақтың әдет-ғұрпын жетік білетін Виктор бір ережені бұзған үшін мені тамақ үстінде едәуір сөкті. Мен онымен қабаттаса күйылған су астына қолымды тосыппын. Түрегеліп емес, жүрелей отырып, әрқайсысымыз жеке-жеке жууымыз керек екен. Мен мұны білмеппін. Мені ұятқа қалдырған тағы бір қатем: қомағайланып табаққа түсе жаздап, еттің сүйегін мүже бастаппын. Шынында, әрбір көрегенді адам белдігіне байлап жүретін пышағымен әуелі оның етін турауы керек екен. Жанағы ескертуге қарамастан, төстік те, қуырдақ та, кесек ет те, қазы да, қазақтың басқа тағамдары да ұнады» [4, Б. 26]. Еуропалық А. Янушкевичтің XIX ғасырдың екінші жартысындағы бұл жазбаларынан қазақтардың гигиеналық тазалығы, әдебі, асмәзірі және оны қонаққа ұсыну мәдениетін жоғары бағалағанын байқаймыз. А. Янушкевич Қақ жайлауын кесіп өте жүріп, қазақ тұрмысының сән-салтанаты мен өзіндік ерекшелігіне, әлеуметтік ахуалына да маңыз беріп отырады. Қақ жайлауынан Януарийге жазған келесі бір хатында «Мен әрбір киіз үйден бақытқа кенеліп, жүзі нарттай жайнаған малшыларды таппақ болып үміттенген едім... Әттеген-ай! Аштық пен ауру иығынан басып, еңсесін түсірмеген үй менің көзіме тым сирек шалынды. Барлық қараша үйлердің адамдарының (байлар ақбоз үйлерде тұрады) жаны алқымға тірелген. Балаларының басы-көзі іріңдеп, шешек, қышыма қотырмен ауырады. Басқа түскен азаппен әркім өзінше күрескен болады. Өйткені Эскулаптың ғылымы мұнда жарымес және надан бақсылардың қолында. Олар ауру-сырқауларды дүмшелікпен, тәуіптік жолмен емдейді, алдап-арбайды...

Ақбоз үйлерге бас сұғуға әзірше мүмкін болмағандықтан, байлар табы туралы бұл жолы ештеңе айтпаймын. Біріншіден, олар қаптаған қараша үйлердің арасынан бірлі-жарымдап қана ағараңдап көзге түседі; екіншіден, алдын-ала арнап шақырмаса, ақсүйек қазақтың үйіне әдет-ғұрып бойынша, мен сықылды кәпір түгіл өзінің ауылдастары да бара алмайды. Дүниедегі басқа да кедейлер сияқты, жатақтар да бұл әдет-ғұрыпты қатаң сақтамайды» [4, Б. 44-45] – дейді қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктеліс туралы. Көшпелі қазақ қоғамы үшін көшпелі өмір салтының қастерлі тұсы деп, қазақтардың қыстаудан жайлауға көшуін атап, бұл – еңсесі түсіп, кейде жабығып, күнделікті күйкі тірлікпен күн кешетін қазақтың мәзмейрам болып, шат-шадыман қуанышқа бөленетін күні [4, Б. 42] деп ерекше суреттеп жазады. Ол бір хатында қазақтың көшу салты туралы: «... бұндайда гүл-гүл жайнап, өзінің ең жүйрік атына мінеді де, жайраңдап, жарқылдап, бір сергіп қалады.

Оты сөнбейтін отының басынан ұзамайтын оның әйелі ең әдемі шапаны мен ең асыл сәукелесін киеді. Ол керуен басына ұқсап, қазақтың көшпелі үйін, дүние-мүлкін, ұстап-тұтарын түйеге артып, көш бастап келе жатады.

Өздерінің ажарын алып, өңін қашыратын шаңырағын ыс басқан киіз үйден құтылғанына бойжеткендер де мәз. Олардың тоқпақтай қос бұрымы жерге түседі...

... кара домалақ сәбилер де мәз-мейрам, түйенің қомына байланған бесіктерден жылт-жылт қарап, сықылықтап күледі. ... Бір сөзбен айтқанда, көктемде қыстаудан көшу қазақ үшін өлгені тіріліп, өшкені жанғанға тең» [4, Б. 42-43] деп жазады.

Адольф Янушкевичтің «Күнделіктер мен хаттар» деп аталатын кітабында өзі көріп, білген оқиғаларға, әрбір құбылысқа баға беріп, ой түйеді, тұжырым жасайды. Оның дербес көзқараста жазылған хаттары мен күнделік жазбалары – ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы көшпелі қазақ қоғамы тарихының құнды дерек көзі.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Симонова С. Польский поэт-революционер о Казахстане // Советский Казахстан. – 1958. - № 1. – с. 112-114.
2. Янушкевич А. Дневники и письма из поездки по казахским степям. – Алма – Ата: «Казахстан», 1966. – 268 с.
3. Асаинов М., Семенюк Г.И. ХVI-ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанды зерттеу тарихынан. – Алматы: Қазақтың С.М. Киров атындағы Мемлекеттік университет «Ғылыми-методикалық кабинет», 1969. – 99 б.
4. Янушкевич А. Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар. Аударған М.Сәрсекеев. – Алматы: «Жалын», 1979. – 272 б.

УДҚ 372.4

Ш.С. Актанова
Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті
Семей қ.
Н. Берай
Памуккале университеті
Туркия, Денизли қ.,

ҚАЗАҚТЫҢ КӨРНЕКТІ ЖАЗУШЫСЫ М.ӘУЕЗОВ ПЕН АМЕРИКАНЫҢ АТАҚТЫ ЖАЗУШЫСЫ Э.ХЕМИНГУЭЙДІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ КОНЦЕПТІСІНІҢ БЕРІЛУІ

Өз ұлтының тұрмыс - салтын, тыныс – тіршілігін бейнелеуде жазушы өзіне дейінгі қалыптасқан ұлттық дүниетаным, халықтық көзқарас жүйесіне сүйенді. М. Әуезов шығармаларын көркемдік биігіне көтеріп тұратын берік негіздің бірі – талғам мәселесі. Өмір шындығы тұрғысынан алғанда М. Әуезов кейіпкерлері өмірде болған, тарихта орын алған адамдар, сондықтан олар туралы шындықты жазуқаламгерге көп міндеттер жүктегені дауысыз. Бұл тұста әдебиеттегі қажетті деректерді жинақтау, іріктеу, қорыту сияқты дайындық кезеңіне тән міндеттерді жазушының әрқашанда көп ізденіспен жасағандығы мәлім. Сөйтсе де М. Әуезов көркем туындыға күнделікті кездесе беретін қарапайым оқиғадан гөрі сирек кездесетін, уақыт елегінен өткен, ерекше есте қалатын оқиғаларды таңдап алады. М. Әуезовтың басқа көлемді туындылары сияқты әңгімелерінің көркемдік – эстетикалық құндылықтарындағы суреттелетін оқиғалардың, кейіпкер бейнесінің бөлек сипатымен ғана ерекшеленбейді, әлеуметтік орта, олар өмір сүрген тарихи жағдайлармен байланысты болуымен де қызғылықты. Мұндағы әңгіме кейіпкерлерінің адамдық сезімдері де тұтас, «толық адам» дәрежесінде. Әңгіме оқиғасының тартымды тақырыпқа арналып құрылуы, ондағы сезімдердің шынайы әрі көркем суреттелуі, шығарма сюжеті мен композицияның шебер құрылуы, ұнамды бейненің сәтті жасалуы, қаһарманның ішкі сұлулығы, мінез кемелділігі М. Әуезов әңгімелерінің басты ерекшеліктері деуге болады. [1/204] Осы орайда, қазақ әдебиетіне зор үлес қосқан қазақтың ұлы жазушысы М. Әуезов және американың жазушысы Э. Хемингуэй шығармаларындағы өздерінің кейіпкерлерінде тек қана шындықты асқақтататын, адамның ішкі жан дүниесі мен сыры, достық, мейірім,

махаббат, таза адамгершілікті бағалаудағы үндестікті таптым. Бірақ, қайсарлық, батырлық, қаһармандық және осы қасиеттері бола тұра адамның жалғыздығы туралы М. Әуезовтың «Қараш Қараш» повесіндегі басты кейіпкер Бақтығұл мен Ә. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» атты повесіндегі балықшы Сантьягоның өмірлері қаншама қиындықтан құралса да олардың мықты бейнелері өмірге талпыныстары, алдарына қойған мақсаттарына жетулері ұқсастық табуда. «Қараш Қараш» оқиғасы басты кейіпкер Бақтығұлдың өте кедей тұрмысы, туған інісінің бай қолынан тапқан ажалынан кейін, ол «інісінің жаңағы «кегім» деген арылмас арманын түсінгенде, Бақтығұл осындай тас қамаудың бар тынысты тарылтқан кесір кескіндерін еске алды» осы кезді еске алғаннан соң ол кек алу жолында жорыққа шығуды ойға алады. Бақтығұл адал жолмен байлармен келісе алмайтындығын ұққан соң олардан қалай да амалын тауып кек алу керектігін ұқты. М. Әуезов оны қараңғы, жауынды түнде жорыққа кетіп бара жатқанын суреттейді. Осы кезде ол батыр, ер, алдына тірі жан келе алмайтындай қайратты еді. Жорық кезінде Бақтығұл шыдымды, епті, қайраты берік адам ретінде танылады. «Қой торыған бөрідей енді жұтынып, қомданып алған дөңгелек денесін анда санда маңайды болжағанда алды арты, жан жағына шапшаң бұрылады. Барлық қозғалысына ұршықтай үйірілген жіті сергектік пайда болған. Кішкене қысық көздері жауынды түнді тіліп өткендей. Тау ішіне шаншылып қарағанда, көрсетпесін көргендей. Енді жылқыға оқ бойындай жақындап келді.»[4/9бет] Бірақ, сол мықты бейнесі ол ұрланған малды үйіне әкеп сойып алғаннан кейін артынан келген қуғыншылардан жеген таяғынан кейін кішірейіп кетеді. Себебі, басты кейіпкер өзін қате іс жасадым деп сезінбейді, қайта әділетсіздікке ұшырап, өзін қорғансыз және бұл дүниеде ол жалғыз екенін түсінеді. Расында да Бақтығұлдың сол кезде оның жақтасы болатындай ешкімі жоқ еді және сол жалғыздықты М. Әуезов оның ішкі ойы арқылы береді. «Осы жолы қорыққанда, Бақтығұл таудағы жайын аңның кей қатерден ерекше тағылық жайындықыпын зыта қашқандай қалтырай қорықты. Қорғансыз басын түндегі дұспандар ең аяғы абақтыға шейін де апаратынын ойлағанда, Бақтығұл дүние – тірліктің барлығын талақ еткендей. Аунақшып келіп күрсініп: - Мұншалық қорлыққа жеткізді ау! Жалғыз рет тұяқ серпіген қарсылығым. Панасыздың көрері осындай итшілік күн болмай, не болушы еді! Енді сүйенетін кісі таппай болмас. Қорған таппай, тірлік жоқ болды ғой. Барыңды беріп, құл болсаң да, кешегі Сәлмен айтқан кеселден сақтап қалар біреудің қолтығына кірмеске лаж жоқ. Сондай жауыз жаумен ұстасар менде не дәрмен бар еді? Ойласам, бойымнан артық артық жұмыс екен!- деген». [4/28бет] Иә, ол өзінің істеген ісіне өкінгенімен, берілмейді. Қаншама жаралы жатса да, бала шағасының алдында тепкіге қалып, намыстан өртеніп жатса да мойымай, келесі қадамдарын ойластыруда, себебі оның өмірінде осы қиыншылықтан, отбасының амандығы үшін ол өз бойынан қайсарлық тауып алдыға қадам жасауға бел буады. Міне, өмірдің осы «екі жердегі екі - төрт» деген сияқты мәңгі өзгермес негізгі заңы басты кейіпкерді алуан күйге салады.

Сәлменнен көрген қорлықтан кейін Бақтығұл Жарасбай болысты паналауға мәжбүр болады. Ал, Сәлмен болса «бір есепке, керекке жұмсайтын атқан оқ болар деп, болғанда да өз кегі бар анық уланған мығым оқ болар деп топшылап отырғанын» [4/35бет] Бақтығұл қайдан білсін. Өз жұмысын, бастапқыда ойлаған есебін түгендеп алған Жарасбай дәрежесі мен малын сақтап қалу үшін, оңай құрбандыққа шала салады. Енді, бұл жерден де қашып құтылуға мәжбүр болған Бақтығұлдың бойын ыза мен кек толтырады. Және де ол осы жолы өзін қорлаған, азаптаған, пайдаланған жауыздардан кек алмай тоқтамайтынын білді де оны өлтіруге мақсат қойды. Осының барлығы соншалықты шынайы да дәлелді.

М. Әуезов өзінің көптеген шығармаларында кейіпкердің мінезін, көңіл-күйін суреттеуде, жан дүниесін, болмысын ашудатабиғатпен байланыстыруда өте шебер. Бақтығұлдың өмірге деген жанталасы, болашақта жақсы өмір сүрем деген үміті, кегін ала аламағына, құлдыққа шыдауына қатысты жан айқайы: - «Әттең, жалған – ай!» [4/29бет] деген бір ащы күйік шықты. Орындалмаған арманы, кегі болатын. Осы кездегі табиғат құбылыстарын, заттың түр түсі барлығы осы повестьке керекті әр беріп, үлкен мағыналық күш артқан. «Буалдыр күнгірт күздің қазіргі күні кірлегендей болып, салбырап, кіржиіп тұр». [5/115бет] Автордың табиғатты суреттеу шеберлігі шығармада психологиялық сезіммен

қатар үйлесуі арқылы терең мағынада құрылатыны белгілі және көркемдеуші құралы ретінде пейзажды осы шығармада көп қолданған. Сонымен қатар, оны негізгі роль ойнату үшін ендіріп, кейіпкердің қамқоршысы ретінде көмегін тигізеді. Сол арқылы әңгіме әсерлене түседі және әрбір мекен орындарының өзіндік ерекшеліктері қатты ескеріледі, мысалы: жер, су, қыстау, жайлау аттары сол қалпында алынып, оқиғаның солармен бірлігін танытады. Табиғаттың әрбір бейнесін әңгіме барысында өзінің мақсатына сай етіп қатарластырып, үйлестіреді. Басты кейіпкер қуанса да, ренжісе де, ашуланса да ызғар шашып табиғаттан бөлектеніп, бөлініп қалмайды. «Сұр түсті, сұр тоңды жүдеу мерген сұр таспен түнерген аспанның түсіне боялып, қалың жым жыртыққа батып» [4/8бет] деп ашуланған Бақтығұлдың рухани жағдайы табиғатпен қатар қойылып, табиғатпен біртұтас боп көрінеді. Түнерген құз, сұрланған тау, гүрілдеп аққан өзен, қалың қарағай міне осы жаратылыстың барлығы кейіпкер әрекетімен тең. Осы жерде екі жазушының да өз кейіпкерлерін табиғат арқылы өз оқырмандарына таныстырып, түсіндіріп отыр. Бақтығұл да Сантьяго да адамдар арасында белгілі бір орынға жету үшін табиғаттың өздеріне кездестірген қаншама келеңсіздігіне де төтеп беруге дайын. Бақтығұлдың өзеннен өту кезіндегі арпалысы және жалғыз арқауы атынан айырылуы. Ал, Сантьягоның теңізде өзі жалғыз қалып, ыстық күннің астында, суық түнде бірнеше күн балықтың артынан қалмай жүруі. Міне, екі кейіпкер де қиыншылықтан қорықпайды олар батыл, айлакер, жүректі азаматтар. Әрбір іс қимылдары өлімге әкелетінін білсе де тәуекелшіл.

Осығын орай американдық ұлы жазушы Эрнест Хемингуэй, прозаик өзінің «Шал мен теңіз» атты шығармасында қарапайым адамдардың шындық өмірін философия элементтерімен шебер байланыстырған. Бір жағынан бұл әңгіме қарапайым қарт балықшының балық аулау кәсібі туралы жазылған әңгіме сияқты, ал, екінші жағынан қарастырсақ бұл – адам және оның табиғатпен күресі туралы шығарма. Кітапты оқи отыра батырлық, батылдық, ерлік туралы көп мадақтаулар айтылады автор жағынан. Оның кейіпкерлерінің әлемін қоршаған символын ол өз оқырмандарының талдауына ұсынады. Ол өз шығармаларында оқырманға екі көзқарасты жеңіл және ыңғайлы ғып беруі, бір жағынан оқырман шығарманың бетінде нақты айтылып тұрған мәселені көрсе, екінші жағынан оқырманның көзінен таса жасырын мағына да беріледі, ол символика әлемі деп аталады. Автор өзінің «Шал мен теңіз» повесінде адам рухының мықтылығы мен оның мүмкіндіктерінің жеңіске деген ұмтылысы және тілегін жоғары бағалайды. Бұл шығарманың жанры повесть притча сондықтан да терең символикалық мағына береді. Бұл шығарманың басты кейіпкері Сантьяго (сант - қасиетті, яго- эго) атының өзі қасиетті адам деген мағына береді. «Кәрілігіне қарамастан, шалдың жауырыны қақпақтай, екі иығына екі кісі мінгендей сом тұлғалы еді, мойны да жуан болатын; қазір ол басын төмен салбыратып ұйықтап отырғанда, желкесінің қатпар- қатпар әжімдері де жөнді байқалмады... Шалдың сырт бітімі сом көрінгенімен, өңі тым кәрі еді, қазір ол көзін жұмып, ұйықтап отырған шағында өңі мүлде солғын тартып, жансыз адам кескініндей елестеді. » [3/4 бет]

Өлімі жақындаған өте қарт адамның іс әрекеттері, ол қасиеттіліктің символы. Ал теңіз болса, адамның ғұмырының символы. Өзінің қарттығына қарамастан ол рухы да тәні де мықты адам. Жастық шағында ол өте мықты да ешқашан сырқаттанбаған адам болатын ал, бұл оның ешкімге тәуелді және әлсіз болмағанын көрсетеді. Сонымен қатар Сантьяго түсінде әрқашан арыстанды көреді, ал арыстан болса мықтылық пен күштің, айбаттылықтың символы. «Ол түсінде тек алыстағы елдерді теңіздің жағасына келген арыстанның күшіктеріне көріп жүрді. Қара көлеңкелеген кешкі шақта арыстанның күшіктері мысықтың балалары секілді бірін - бірі тістелеп, домалап – аунап ойнайды; шал бұларға қызығып, сүйсініп қарайды...» [3/9 бет]

Сонымен қатар, Хемингуэй адамның қаншалықты жалғыз бола алатыны туралы да жазып өтеді, егер, ол, сәті түсіп ауына балық түссе де оны жағаға шығару үшін де өзінің көп күш жігері мен еңбегі қажет екені де көрсетіледі.

Және ең жаманы біреудің олжасына көз тастап оның салмақты бөлігін тартып алуға тырысқан акула жаулары тіпті қорқынышты. Бұл жерде теңіз өмір оның түбінде көптеген

сәтсіздіктер болуы мүмкін. Сонымен қатар, ол жер көптеген жетістіктерге де толы, «балықтарға» да толы егер, де бейқам жағадан алыстап, қорықпай еңбектенетін болсаң, сенің өміріңе «ауына» да сәтті балықтар түсуі мүмкін.

Бұл автордың әдебиетте жаңа бағыт тапқаны деп те санауға болады, себебі бұл повесть астарлы, ол осы шығарма арқылы адам өмірі мен оның ішкі жан дүниесі, қанағат сезімін, адам рухы және сәттілік кезінде оның ішкі жан дүниесінің көрінісін ашады. Басты кейіпкер өмір бойы балық аулаумен айналысқан адам және өмірінде болып жатқан кедергілерді өзі жеңіп жүр жалғыз. Негізі, әрбір адам жалғыздық туралы күш қуаты кеткенде, кәрілік келгенде ойлана бастайды, міне сол тақырыпты Хемингуэйді де ойландырған сияқты. Бірақ бұл шығармада жалғыздық тақырыбы тек қана адамның әлемдегі барлық адамзаттан бәз кешіп кетуі емес, бұл жердегі тақырып одан да тереңірек жатыр. Өмірдегі жалғыз басты адамның өзінің бұл әлемдегі жалғыздығы оның табиғатпен бетпе бет келгендегі сәтте ғана сезінуі. «Қартайған шағында адамның жалғыз қалуына болмайды. Бірақ бұдан қашып құтыла алмайсың, - деп ойға шомды. – Жайынды иістенбей тұрғанда жеп алуды ұмытып кетпесем жарар еді, әл – қуатымды азайтпауым керек қой. Тіпті қарным ашпаса да, о балықты таңертең жеуім керек, тек есімнен шығып кетпесе екен, дей берді ішінен» [3/25 бет] соншама ұзақ күн теңізде болған жалғыз адам барлық қиыншылықты қайсарлықпен қарсы алады, қарны ашқанда тунец балығын аулап жеп, шаршағанда өзін демалтып, қолы мен арқасын қорғап. Эмоционалды түрде ол армандарына қарамастан өзінің нақты осы шақта өмір сүріп жатқанына назар аударуын қадағалайды. Нақ осы жерде ол өзін қоршаған тіршілікпен, ұшып жүрген құстармен, балықтармен, ақуламен сөйлеседі осылай істеу арқылы өзінің жалғыздығымен күреседі. Және де бойындағы энергиясын сарқылтпау үшін өзімен өзі сөйлеседі (өзінің қолдарымен, арқасымен және ақылымен). Дәлірек айтсақ, бұл оның жалғыз ғана қорғанысы, себебі ол басы аяғы көрінбейтін терең теңізде қармағына түскен балықтан айырылып қалмас үшін әрекет жасап келеді. Оның бұл әрекеті оның жалғыздығынан да қауіпті еді.

«- Альбакоре. Бұл балық қармаққа шаншуға келісті болды. Өзінің салмағы он қадақ шығар, одан кем бола қоймас, - деп үн қатты шал. Ол осылай өзімен өзі сөйлесуді қай кезден бастап дағды еткенін есіне түсіре алмады. Бұрын оңаша қалған сәттерінде ыңылдап ән айтатын еді, үлкен кемемен жолға шығып, немесе теңіз тасбақасын аулауға сапар шегіп бара жатқанда, күзетте тұрып кейде әндететін. Ол өзімен өзі әлгідей сөйлесуді, сірә, қасынан серік баласы кетіп қап, өзінің мүлдем жалғыз қалған кезінен бастап әдет еткен болса керек... Теңізде жүргенде аса бір қажет жағдайда болмаса, сөйлесудің керегі жоқ, бұл – жарамсыз нәрсе. Шал осылай есептейтін де, өзі осы дәстүрді берік ұстанатын еді... » [3/40 бет]

Жағадағы өмірде Сантьяго өзін ешқашан жалғыз екенін сезінбеген себебі, оның бала досы Манолин бар еді. Ол екеуі өмірде болып жатқан көп жаңалықтармен бөлісетін және де өзара қалыптасқан осы бір нәзік достық Сантьяго үшін жалғыздықтан қорған болатын.

Қос жазушының психологиялық суреттелулерінде кейіпкерлерінің көңіл күйін мейлінше тереңдетіп, жандарын, қандарын шығара, кей сәттерде абстракциялық тылсым тұңғыықтарға да алып кететін сияқты. «Қараш Қараш» та Бақтығұлдың: « Мен бүгін бір бұғы атып келемін» деп мұртының астынан жымығанымен осыдан бастап қашқындық өмірінің басталуы. Ал, «Шал мен теңізде» Сантьягоның өзін кәрі деп, жолы болмайтын балықшы атағынан жойылу үшін өзі жалғыз теңізге кетіп қалып бірнеше күн жүріп ғаламат балықты ұстауы. Екі кейіпкер де тәуекелшіл, намысшыл, қайсар екендіктерін дәлелдеу жолындағы құрбандар деп атауға болады.

Қорыта келе, қос жазушының шығармаларында адам, ұлтына, тіліне, дініне қарамастан өздерінің өмірлерінде болып жатқан оқиғалар барысында өздерін адам ретінде, тұлға ретінде бағалаулары ұқсастық табуда. Тағдырларына «күлдық» пен «кедейлік» жазылса да, олар құлап барып, қайта тұрып өздерінің бұл дүниеде өз орындары үшін күресе алды. Әр адам бұл жарық дүниеге бақытты болу үшін келеді, және де өз өмірлерінің соңына дейін өзін қоршаған ортаға дәлелдеумен болады. Бірақ, кейбір адамдар сол өмір сынақтарына сынып жатса, бұл кейіпкерлер өздерін мықты тұлға ретінде оқиға барысында

көрсете алды. Қос шығармадағы кейіпкерлердің ішкі күш-қуаты мен өмірге деген ұстанымдары оқырмандарына әсер етіп, өмірге деген құштарлықты арттырып, өмірдің мәнін түсінуге үндейді деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. М. Әуезовтың көркемдік дүниетанымдық ізденістері (1920 -30 жылдар). Алматы , 2006. - 304 бет.
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. Алматы: Ғылым, 2001.5 5,6,
3. Хемингуэй Э.«Шал мен теңіз»; повестер/ Аударғандар Н. Әбуталиев, Н. Ғабдуллин. – Астана; Аударма, 2002.
4. Әуезов М. Әңгімелер. Алматы: Жалын, 1987.
5. Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер.– Алматы; «Жібек жолы», 2009.

ӘОЖ 37С (қаз)+913

А.К. Рахметуллин

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті
Семей қ.

XIX Ғ. СОҢЫ-XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ АБАЙ МЕКТЕБІНІҢ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ - САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ

Абай әлемі адамзат баласын қоғамдық қараңғылықтан құтқаруға жол ашқан рухани мол мұра, шексіз тұңғыық іспетті. Абайдың шығармашылығы өз замандастарынан бастап бүгінгі өскелең ұрпақ үшін де өте маңызды.

Белгілі ғалым М.О.Әуезов «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласында «Абайдың дәл тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен» ақындар туралы айта келіп: «Мұндай ақын – төртеу, оның екеуі - Ақылбай, Мағауия. Абайдың өз балалары... Қалған екеуі –Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Абайдан аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін оқушы әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған... Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынаиды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушының мектебі сияқты болады» - дейді [1].

Өз кезегінде Абайдың қазақ халқының болашағы үшін оқу-білімі, ғылым мен өнері, береке-бірлікті насихаттайтын мектебі мен шәкірттері қалыптасып, қазақ зиялылары мен қараңғы халықтың санасына күшті әсер еткен қоғамдық құбылыс болды. Абай өз айналасына білімді жастарды топтастырып, болашақ зиялыларды тәрбиеледі. Ахмет Байтұрсынов «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында: «Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен қатарлас Торғай облысында Абайды білмейтін адам кем де кем, құдты жоқ деп айтса да боларлық. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді», - деп, Абайдың данышпандық сөздерінің Ақмола мен Семей облыстарындағы халыққа күшті ықпалы болғандығын атап көрсетсе, одан әрі Абайдың өлеңдерінің береке бірлігі жоқ, қараңғы қазақ қоғамының санасына шырақ боларлық маңыздылығына назар аудартады: «Абай сөздері 1909-шы жылы кітап болып басылып шықты. Бірақ жұртқа таралмай жатыр. ...Абайды қолымыздан келгенше жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетке басып, көпке көрсетпекшіміз» [2]. Сонымен бірге, көрнекті абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханов өзінің еңбегінде Абайтанудың ең алғашқы қадамын бастап берген Әлихан Бөкейханов екендігін атап көрсетеді [3]. Ал, Алаш идеологиясын қалыптастырушылардың бірі – Міржақып Дулатов өзінің «Абай» атты мақаласында: «...қазақ

халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз Абай», - деп, Абай ғибратының ұлттық сана үшін құндылығын, қоғам бірлігінің ұйытқысы болатындай маңыздылығын үлгі етеді [4].

Ұлы ойшыл шығармашылығына Алаш қозғалысының жетекшілерінің осыншама зор маңыз беруі, олардың ұлзаттық күрес идеологиясын қалыптастырудағы негізгі рухани дінгектің бірі – Абайдың өнегелі сөздері болғандығына және Абай ғибраты мен Алаш идеологиясының арасында тылсым үндестік пен сабақтастықтың көпірі орнатылғанына көз жеткіземіз. Абай қалыптастырған мектептің бағыт-бағдарының Алаш идеологиясымен сабақтастығын дәлелдейтін болсақ, төмендегі деректерді келтіруге негіз бар: «Сарыарқа» газетінде Құрылтай жиылысының сайлауына даярлық барысында Шыңғыстағы «Талап» атты жастар ұйымының төрағасы Мекаил Абайұлы ұйымның тұтынған жолы турасында: «Алаштың аты шығып, жарысқа түсіп тұрғанда һәм бар алаш баласы – еркек, әйел түгел, Алаш туының астында болуға міндетті...» - дейді [5]. Сонымен бірге, архив және басқа да дерек көздерінің көрсетуіне қарағанда Абай ұрпақтары мен шәкірттері де Алаш бірлігінде болып, Алаш жолында әлеумет істеріне белсене араласты: Тұрағұл Ибрагимов, Анияр Молдабаев, Имамбазар Қазанғапов – Семей облыстық Земство Жиылысының мүшесі болса, Көкпай Жанатаев пен Шәкәрім Құдайбердин Уездік Земство жиылысының мүшесі болған. Ал, Анияр Молдабаев Уақытша Семей уездік қазақ сотының төрағасы және Земскі Банкісінің төрағасының орынбасары қызметтерін атқарып, қоғамдық жұмыстарда өзінің іскерлігімен де ерекшеленді. Бұл көрсетілген деректерден-ақ Абайдың тек ақындық-шығармашылық мектеп ғана емес, өз қоғамы үшін зиялылық мектебін қалыптастырып кетті деген қорытынды шығаруға болады.

Әлемдік санада Абайдың өз орнын алатындай елеулі құбылыс болуы тек оның әдеби ізденістерімен шектелмейді. Әдебиет – оның күллі дүниелік болмысқа, адами, ұлттық, кісілік, тарихи, заманалық болмыстарға бойлайтын кәусар дариясы; ежелгі дүниеден мәңгілікке дейін көл-көсір көсіліп жатқан рухани әлемге, рухани ғарышқа, универсум деп аталатын ғалами дүниенің ғажайып қиырларына шегер бір жағынан азапты, бір жағынан ләзатты сапарының бастау қақпасы, әрі тереңге бойлап, кемелге ұмтылар талпыныстарының алтын баспалдағы болды. Абайдың ойшылдық қарымы мен зерттеушілік тегеурінін де өз заманының шым-шытырық қайшылыққа толы шындығы белгілеп берді. Сол шытырманнан шығар жол іздеп жүріп, ол өз халқының ұлттық бітімін жан-жақты пайымдады. Оның басындағы таксіретті егжей-тегжейлі талдады. Сөйтіп, кеселіне дауа, келешегіне бағыт қарастырды. Халқына қамқор, ұлтына жанашыр болам деп жүріп, күллі адамзатқа мейірбан гуманистік өреге көтерілді. Кісі мен кісінің де, халық пен халықтың да арасында бола беретін кикілжіндердің бәрінен жоғары тұра білді. Ұлықтарды ұнатпағанымен, көрші орыс халқына, басқа да халықтарға зор ілтипатпен қарады. Патшалық билікті мансұқтағанмен ұлы орыс мәдениетінен тәлім алды. Аз халықты да, көп халықты да бауырластыратын рухани ықпалдастық деп түсінді. Адамға адам баласының бәрін дос санады. Оны батысқа, шығысқа, алысқа, жақынға бөлмей біртұтас құбылыс ретінде қарастырды. Дала өмірін түзету үшін толассыз жетіп, толассыз шындалып жатқан адамзаттық қауымдастықтың тыныс тірлігіне үңілу қажет болды. Сөйтіп, ол өз дәуіріндегі өз жұртының әлеуметтік болмысымен шектелмей, оны қалай сауықтыру мен сауаттандырудың амалын іздеді. Өз пайымын ортаға салды. Ол қазақ зиялыларының осы ғасыр басындағы әлеуметтік прогреске талпынысына айта қаларлықтай ықпал етті. Онымен қоймай, қазақтың жиырмасыншы ғасырдағы санасына тікелей әсерін тигізе алды. Абайдың әлеуметтік ойшылдығына тереңірек үңілетін тұс – қазіргі кезең. Қоғамымызда түбегейлі өзгерістер болып жатқан бүгінгі күндер.

Ұлы даланың данышпаны, дала философы Абай осы тұрғыдан халқына жаны ашу деген онымен қосылып жылау емес, оған өзін-өзі шындаудың сара жолын айқындап беру деп түсінгені ешқандай күмән туғызбайтын басы ашық мәселе. Абайды мұндай нар тәуекелге бел буғызған, оның осыншылық намысын қайраған қазақ даласындағы кемсітушілік саясат пен оның шашбауын көтерген әлеуметтік көлгірлік еді. Оларды жағадан алып, жағаласа кеткеннен мән шықпайтынын түсінді. Кенесары көтерілісі аяқталар кезде дүниеге келген сәби бесіктен белі шықпай жатып, дербес ел болудан біржола күдер үзіп, бөтеннің көсеуін

көсеп, дәреже іздегендердің қырқылжың қырқысын көріп өсті. Тәуелділік мызғымастай боп орнығып, болары болып қойғаннан кейін аңғал халықты босқа арандату парасаттылыққа жатпайтынына көзі жетті. Есе қайтарудың жолы бар ма? Бар.

Абайға айтқызаңыз: әуелі мал тап, - дейді. Әйтпесе: «қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын?»... Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім, өнер керек екен...».

Өнер-білімді қайдан іздеген жөн?

Абайға айтқызаңыз: «орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор... Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті. Оны білгенге дүние арзанырақ түседі».

Абайтанудың ғылыми тұрғыдан зерттелу кезеңін үш салаға бөлінеді:

- Бірінші кезеңі, яғни абайтанудың алғашқы дәуірі ресми түрде баспасөзде 1889 жылдан басталып 1934 жылмен аяқталады.
- Екінші кезең 1934 жыл мен 1961 жыл аралығындағы абайтанудың Мұхтар Әуезов бастаған соңы танымдарының заманымен аяқталады.
- Үшінші кезең 1961 жылдан кейінгі Абай мұрасын тереңдей танып зерттеу дәуірімен жалғасады.

Абай қайтыс болысымен-ақ оның ақын шәкірттері Абай өлеңдерінің тұңғыш жинағын жариялауға кірісіп кетті.

Ә. Бөкейханов пен Кәкітай Ысқақұлы ең алғаш рет Абайдың өмірбаяны мен ақындық өнерге басты ерекшеліктері, орыс және орыс арқылы европалық әдебиетпен қарым-қатынасы алғаш рет сараланып, ақындық кітапханасының жайы біршама анықталғаны бар. Кәкітай Абайдың ақындық өнерге шынымен бет бұрғаны сексенінші жылдар озық ойлы орыс әдебиетімен танысуда жатқанын қадай айтты.

«Қазақ» газеті Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай қазақ елінің ұлы ақыны Абайдың өмірі мен ақындық өнерін таныту мақсатында ертерек қамданып, арнайы мақалдар цикілін жариялануы абайтану тарихына елеулі рухани құбылыс ретінде қабылданды.

А. Байтұрсынов Абай мұрасын ісі қазақтың танып білу керектігін уақыт талабы ретінде бағалады.

«Қазақ» газетінде жарияланған М. Дулатовтың, Н. Төреқұловтың мақалалары да Абайды қазақ халқының рухани данасы, жаңа бағыттағы әдебиеттің көш басшысы, шебер аудармашы ретінде танытып бағалауынан авторлардың білім деңгейі биік жатуын көреміз.

Семей қаласында 1918 жылы жарық көре бастаған «Абай» журналында ақын шығармаларын танып білу, халықтық таным тұрғысынан бағалау мақсатында зерттеулік мақалалар мен Абай шығармаларынан үзінділер жариялап жатты.

«Екеу» деген бүркеншілік атпен Абай өмірі мен шығармашылығы жайында зерттеу мақалалар жазған Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов сол кездегі абайтану тарихында ерекше дараланып шықты [6].

Екеудің «Абай» журналында басылым көрген «Абайдың ақындық өнері мен һәм қызметі» және «Абайдан соңғы ақындар» деп аталатын мақалаларында түйген ортақ танымнан туындаған ойлары, негізінен, Абайдың қара сөздері мен аудармашылық өнері әдебиет ғылымы тұрғысынан терең талдаулар жасаған. Өйткені Абайдан кейінгі қазақ ақындарының шығармаларын жанры жағынан талдап жіктегенде Мағжан мен Сұлтанмахмұтты лирик ақындар тобына жатқызса, А.Байтұрсынов пен С. Дөнентаевті халықтық сарындағы ақындар тобына қосады да, Абайдың ақындық дәстүріне еліктеген, шәкірт ақындар ішінен «Осы күнгі ақындардың ішіндегі Абай өлеңіне сырттай болса да ішкі мағынасымен еліктеген кісі Шәкәрім» деп Абайдың дүниетанымына тереңірек бой ұрған ерекшелігін сол тұста-ақ дөп басқан [7].

Абай мұрасын орыс тілінде танытып бағалауда Ә.Бөкейханов пен ағайынды Белослюдовтер, әсіресе С. Сәдуақасов тарапынан жарияланған мақалалардың Абайтану тарихында өзіндік орны бар, болашақты зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар берерлік өзіндік

танымымен ерекшеленетін еңбектер. Абай мұрасын орыс қауымына танытып насихаттауда дер кезінде елеулі үлес қоса білді.

Абайдың шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлы үлкен әдеби шығармашылық дарын-қабілетіне қоса, сол кездің өзінде-ақ гуманистік көзқарасы, белсенді азаматтық ұстанымымен елге кеңінен танымал болған әйгілі тұлға. Егер де данышпан Абай халқына: «Әкесінің баласы — адамның дұшпаны. Адамның баласы — бауырың», — деп өсиет етіп кетсе, ал ғұлама Шәкәрім: «Адам баласын алалап бөлуші болма. Адамзаттың бәрі — жақын, туыс», — дейді. Ол осы гуманистік, қоғамдық-ағартушылық бағытты өмірінің соңына дейін ұстанып өтті.

Шәкәрім Меккеге барғанда, шарифаттың мұсылмандарға міндет еткен бес парызының бірі — қажылық борышын өтеп және «қажы» деген атақ — дәреже алайын деген оймен бармаған. Не үшін барғанын өзі де ашық айтып отыр, және шынымен мұсылмандық жолын қуып, толық қажы (хажы, харамайын) болу үшін. Мұхамед пайғамбардың жерлеген орнына, Мединаға да барып тәуіп етуі керек еді. Шәкәрім онда бармаған, басқа үлкен қалаларда — Стамбулда, Парижде болған.

Шәкәрім Мекке сапарына қамқор ағасы, ұлы ұстазы Абай дүниеден қайтқан соң, бір жылдан кейін барған. Негізгі көздеп барған жері, үлкен мәдениет орталығы, бай кітапханалары бар — Париж, Стамбул қалалары болған. Әдейілеп іздеп барған өзіне керегін сол қалалардан тапқанын өзі де айтады ғой. Меккеге бару себебі: «Құдайдың үйі» деп жүрген Меккені көзімен көріп, білу үшін және Құнанбай тақиясын көру үшін болуы керек. Шәкәрімнің өзінің шежіре кітабында Мекке туралы бар жазғаны: «1874 жылы қажыға қазақ қажылары түсетұғын Мекке де бір тақия, яғни бір үй сатып алып, құдайы қылып еді... Мен пақыр 1905 жылдан 1906 жылға қарай қажыға барғанда тақияны көрдім», -дейді [8]

Шәкәрім дін мәселесіне көзқарасында фанатик емес, ол схоластик дінді тіпті мойындамаған, діни соқыр сенімнен мүлдем аулақ, сыншыл еркін ойдың, өз сөзімен айтқан, «ноқтасыз ойдың», «сау ақылдың» адамы.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Шәкәрім Құдайбердіұлы сияқты қазақтың қоғамдық, әлеуметтік, рухани, мәдени өміріне белсене араласып мол әдеби мұра қалдырған ғұлама. Оның жазған шығармаларынан, нақтылап айтсақ өлеңдері мен мәнді сөздерінен ой-тұжырымдарын анық байқауға болады. Олары бірлі-жарым емес, тіпті ондаған өлеңдерінен көрініс береді. Өйткені Шәкәрім өзі өмір сүрген ортаның, қазақ аулының болмысын, тұрмыстық, шаруашылық мәселелерін, әлеуметтік қатынастарын жақсы білген. Оған Шәкәрімнің әкімдік қызмет атқаруының да септігі аз болмағаны ақиқат. Тарихтан белгілі, Құнанбай ұрпағы Абай заманынан 1919-20 жылдарға дейін ұзақ уақыт уыстарынан шығармағаны аян. Соның бірі Шәкәрім. Ол мәнсапқа ақиық ақын "жуан атаның" өкілі болғандығынан емес, ең бастысы өзінің ақыл-парасаты, сөзге жүйрік, шешендігі, қара қылды қақ жарған әділдігі сияқты қасиеттері арқасында жеткен. Ағасы Абайтың ықпалы да болғандығы сөзсіз.

Жалпы, Шәкәрім Шыңғысқа екі сайлау (1882-84 және 1886-87 жылдары) болыс болады. Және екі жолы да сайлаусыз, ояздың "назначение" — ұйғаруымен тағайындалады. Сөйтіп, тағдыр жазуымен әкімдік қызметпен айналысқан Шәкәрімнің қайнаған өмірдің қақ ортасында жүруіне тура келеді. Сол кездегі қазақ қоғамындағы ру тартысы, жер дауы, жесір дауы және т.б. толып жатқан мәселелерімен айналысу, түйінін шешу Шәкәрімнің ой-өрісін байытып, жан дүниесін бей-жай қалдырмай, бүкіл болмысына үлкен әсер еткендігі ақиқат. Осы жайлардың кейіннен ақын шығармашылығының өзегіне айналуы занды құбылыс еді.

Бай мен кедей мәселесіне, олардың арасындағы қатынастарға Шәкәрімнің де көңіл аударғаны оның "бай мен кедей" атты өлеңінен көрінеді.

Байлық жақсы екені елге мәлім,
Өзің істеп әдет қыл келсе халің
Қолың білсе, біреуге жалынбайсың,
Шыдамды бол, еріншек болма, жаным

Бұл жерде ұлы ойшылдың айтып отырған негізгі ойы - әрбір адам ерінбей, жалықпай еңбек етсе, кәсіптің көзін тауып айналысса, дәулетке қолы жетеді, байлыққа кенеледі. Шәкәрімнің

пікірінше табыс әкелетін кәсіппен айналысқан, жан аямай еңбек еткен адам байлардың санатына қосылады. Оның еш айыбы жоқ. Қайта ауқаттылар көбейсе, халықтың да тұрмыс-тіршілігі жақсарады деген ниеттен туындаған.

Жалпы, Шәкәрімнің бай мен кедейге деген көзқарасында жаңа өкіметтің "бай – құлақты жаппай құртамыз деген науқаншылдық әрекетін жақтамаған. Оның ойынша ол шешім дұрыс емес. Қайырымды және қайырымсыз бай бар. Қайырымдысы жұртына қамқорлық жасап, жарлы-жақыбайларына көмектесті. Мәселен, Шәкәрімнің замандасы, семейлік атақты бай Үкіжан Қаражановтың халқына қамқор болып, Алаш қайраткерлері, зиялыларына да көмегін аямағаны тарихтан белгілі.

"Шаруа мен ысырап" атты өлеңінде қазақтың «көрпеңе қарай көсіл» деген нақылына сай келетін ой-тұжырымдарын алға тартады [9]. Тым қымбат киімге әуестік, тамақты орынсыз ысырап қылу, қазақтың тойшылдығы, орынды, орынсыз ас беру, ат шаптыру, орынсыз шашылуды былай деп тұспалдайды:

Үш теңгелік сукнодан
Мәлескен берік емес пе?
Сыпайый пішіп, жөн тіксе,
Құба төбел демес пе?
Шайды азайтып сүт ішсек,
Жуытпай ма кеңеске?
Бая қоймай-ақ, май қойсақ,
Келген қонақ жемес пе?
Мұнша неге құмармыз
Түбі пайда емеске?

Бір қарағанда бұл таза тұрмыстық, от басы ошақ қасына айтылған сөз сияқты. Алайда оның мәні тереңде. Бұл жерде Шәкәрім сөзі Абайдың алтыншы қара сөзіндегі байлық пен молшылық тек қана тойып тамақ ішу, қарын тойдыру мен шектелмеу керек деген нақылына сай келеді. Көрсеқызарлық, қымбат киімге ұрынушылық, ысырапсыз дастарханның неге әкелетінін:

Бәрі мақтан, бәрі борыш
Рас сөзге егеспе
Не деген мал шыдайды
Бұл қиюмен, бұл жеске?
Өкінерсің, көрерсің,

Не таңертең, не кешке,- деп толғанады.

Әрине, Шәкәрімнің күнделікті тұрмысқа байланысты бұл айтқандары қазіргі кейбір адамдарға, әсіресе жастарға ұсақ-түйек болып көрінуі мүмкін. Алайда, қазіргі нарықтық экономика заманында көптеген мәселе "түкке тұрмайтын" мәселеден басталып соңы қиыншылықтарға апарып, кейбір кәсіпкерлердің банкроттық жағдайға ұшырауы кездесіп жатады.

Енді, ақынның "Мал жимақ" деген өлеңіне назар аударайық:

Ерінбесең еңбекке, дәулет дайын
Жаратқан жоқ жатсын деп бір құдайың.
Ойласын деп ой берді, көруге көз,
Аяқ берді, тапсын деп басқан сайын.
Егін сал, не сауда қыл, малыңды бақ,
Білім бермек - әр іске шебер болмақ.
Қол өнерден пайда қыл үйреніп – ақ,-
Кетпес дәулет осы ғой әмбеге хақ.

Шәкәрімнің осы өлеңінен бүкіл әлеуметтік-экономикалық көзқарасын байқауға болады десек, асырып айтпағандық болар еді. Егер Абайдың кредосын (сенімін) «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деп түсінсек, Шәкәрімнің өлеңдері мен қара сөздеріндегі ойлар түйіні

«Ерінбесең еңбекке, дәулет дайын деген» сөзінен анық байқалады. Осы тұрғыдан алғанда бұл мәселеде Абай мен Шәкәрімнің ойлары қабысып, үндесіп жатқанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы // Әуезов М. Шығ. Т. 6. – 45-55 бб.
2. Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны // Байтұрсынов А. Шығ.
3. Мұқаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы: Қазмембас, 1959. – 143 б.
4. Дулатов М. Абай // Дулатов М. Шығ. жинағы. – Алматы: Мектеп, 2002. – 18-20 бб.
5. Аймауытов Ж. Шығ. Т. 3. – Алматы: Ғылым, 1996. – 324 б.
6. Бұлда сонда
7. Әуезов М. Шығ. Т. 2. . – Алматы: Ғылым, 1996. – 425 б.
8. Құдайбердіұлы Ш. Түрік қырғыз – қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991. – 30 б.
9. Шәкәрім. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, кара сөздер.//Құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, А. Құдайбердиев. Алматы, 1988. – 320 б.

ӘОЖ:371.13

С.К.Ахмер
Магистрант
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ТӘРКІЛЕУ МЕН ҰЖЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Кеңестік тарихнамада күштеп ұжымдастыруға, одан туындаған ашаршылыққа, шаруа көтерілістері мен қарсыласу қозғалысына объективтік тұрғыдан баға берілмегені мәлім. Тек, идеологиялық қыспақтың біраз әлсіреуін пайдалана отырып, 1988 жылдан бастап қана М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Б. Төлепбаев, Т.Омарбеков, Ж.Әбілқожин, М.Қойгелдиев, Қ.Алдажұманов, В.Осипов сияқты және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде бұл мәселені қайта қарастырды [1]. Содан, әсіресе мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде осы мәселеге байланысты жаңа концептуалдық көзқарас айқын қалыптасты.

Жалпы 1920-1940 жылдардағы ауыл шаруашылығын социалистік тұрғыдан қайта құру тақырыбы көлеміндегі еңбектерді сарапқа салуды бағыт етіп алған тарихнамалық ізденістер 1960-жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін мақалалар, баяндамалармен қатар арнайы зерттеулер ретінде жарық көріп келді [2]. Мысалы, Т.Омарбеков өзінің докторлық зерттеуі және монографиялық жұмыстарында қозғалып отырған тақырыптарға байланысты еңбектерге жан-жақты талдау жасайды [3].

Н.Әлімбаев ұжымдастыру тарихнамасын кеңестік тарих ғылымында қалыптасқан үш кезеңге сәйкес төмендегідей үш дәуірге бөледі. Бірінші 20-шы жылдардың соңы – 30-шы жылдардың ортасын аграрлық мәселелердің қалыптасуы деп алып, бұл кезеңге автор лениндік кооперация жоспарын насихаттаушы партия-кеңес публистикалық мақалаларды жатқызады. Бірақ мұнда басқа көзқарастағы тұжырымдар айтылмайды. Екінші кезең 30-шы жылдардың соңы 50-ші жылдардың ортасын - тарихнамалық процесстердің жетіліп, кәсіби сапасының қалыптасуымен айқындалса, үшінші кезең 50-ші жылдардың екінші жартысы мен 80-ші жылдардың аралығын қамтиды деп көрсетіледі [4].

КСРО тарихының тарихнамалық кезеңдеріне сай Г.Ф.Дахшлейгер 1917 жылы қазан айынан 30-шы жылдардың ортасына дейін, 30-шы жылдардың ортасынан 50-ші жылдардың ортасына дейін, 50-ші жылдардың ортасынан қазіргі күнге дейін деп бөледі. Сонымен қатар, Ұлы Отан соғысы кезін бір кезең деп алуға көңіл бөлуге болатынын ескертіп өтеді.

Т.Омарбеков жаңа методологиялық тұрғыдан бұған былайша өзгеріс енгізуді ұсынады: алғашқы кезең 20-шы жылдардың орта шенінен басталып, жаппай

ұжымдастырудың және зорлап отырықшыландырудың басталуына, яғни, 1929 жылдың соңына дейін. Екінші кезеңде 1930-1985 жылдар аралығы жатқызылып, үшінші кезеңді 1985 жылдың ортасынан бүгінгі күнге дейін созады [5]. Тарихшы О.Мұратова да Т.Омарбековтың «коммунистік тоталитарлық жүйе біздің отанымызда 30-жылдардың соңына қарай берік орнығып ... ал тарих ғылымы осы жүйені қорғаушы «сарай» төңірегіндегі ғылым ретінде 1985 жылғы сәуірге дейін созылды» деген және 40-шы жылдардың соңы жаңа кезең бола алмайтыны туралы пікірін қолдайды.

20-шы жылдардың соңынан бері жарық көрген еңбектерді екі тапқа бөліп талдау қажет. Біріншісі – көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтар жойылмай елде жертылай феодалдық-патриархалдық қатынастар, ауылдардың экономикалық-мәдени артта қалуы ұзақ сақталады деген бағыт ұстаушылар. Бұлардың қатарына партия-кеңес ұйымдары қызметкерлерінің еңбектері енеді [6]. Олар тез арада қазақ даласын кеңестендіруді, көшпеліліктен отырықшалыққа, ұжымға көшіру теориясын ұсынып, осының негізінде көп ұзамай ұр да жық саясатпен жүзеге асырылған «кіші қазан» саясаты басылып кетті [7].

Екінші бағыттың өкілдері – мол, терең зерттелген статистикалық материалдарға сүйеніп, өндіріс құрал-жабдықтарын жетімсіздігі, қарапайымдылығы, яғни, ұжымдастырудың материалдық-техникалық базасының нашарлығына байланысты мал шаруашылығын қысқартып, отырықшылыққа көшу ауыл шаруашылығын үлкен дағдарысқа соқтырады деген көзқарастарды қорғаушылар. Олар өздерінің зерттеулерінде қазақ даласының экономикалық-әлеуметтік құрылымын толық жойып жібермей, керісінше, ауыл шаруашылығын қайта құруға, тиімді пайдалануға шақырды [8]. Алайда, ақиқатын тарих дәлелдеген екінші топтағылардың ұсыныстарын партия қолдауына ие болған алғашқы бағытты ұстаушылар жеңіп шықты.

Кеңес идеясының ықпалынсыз дайындалған ашық пікірлер ол кезде жасырын немесе сырт елдерде жарық көріп тұрды. Солардың бірі тарихымызға тәуелсіз көзқарас қалыптасқанға дейін бір жақты баға алып келген Мұстафа Шоқайдың көзқарастары мен деректері. Алаш қайраткері «Жас Түркістан», «Кеңестер билігіндегі Түркістан» атты еңбектері арқылы кеңестік биліктің сұрқия саясатын Еуропағаш етті. Ауыл шаруашылығындағы кеңес үстемдігі жайлы Мұстафа Шоқай бірнеше мақалалар жариялады [9].

30-жылдардың екінші жартысынан ұжымдастыру төңірегіндегі зерттеу жұмысының бәсеңдеушілігі байқалады. Оның себептері жөнінде айтатын болсақ, «табыстан бас айналу», яғни отырықшыландырудың қайғылы нәтижелері марксистер дәлелдеп баққан ұжымдастыру жөніндегі ағымдардың жоққа шығуы, елдегі жаппай саяси қуғын-сүргіннің етек алуы және басқалар бұған өз әсерін тигізбей қоймады.

Тек қана соғыстан кейін 40-жылдардың соңына таман 20-30 жылдар оқиғалары туралы мәселе қозғала бастады. 1947 жылы 15-19 мамыр аралығында Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология, этнология институтының I сессиясы болып өтті. Ғылым академиясының мүшесі С.Юшков «Қазақстан тарих ғылымының негізгі міндеттері» атты баяндамасында «... кеңестік Қазақстан тарихының маңызды мәселелерінің бірі ретінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды зерттеуді жолға қоюды» ұсынды. Ә.Тұрсынбаев та осы сессияда сөйлеген сөзінде «кеңестік Қазақстан тарихында ауылды кеңестендіру жөнінде мәнді зерттеулер жоқ, тек қана қателер жеткілікті журнал мақалалары ғана бар» деп айтып өтті [10].

Тарихшы Ә.Б.Тұрсынбаев «байлар мен жартылай феодалдардың мүлкін тәркілеу оларға соңғы соққы болып, көптеген жерлерде қазақ ауылдары ұжымдастырудың шешуші базаларын қалыптастырғанын», «астық дайындау кезіндегі ауылдар мен деревняларда тап күресінің шиеленіскенін» айта келіп, көп жағдайларды партияның ұжымдастырушылығы мен тап күресінің маңызына көп көңіл қойды [11]. Дегенмен де, ол ұжымдастырудың Қазақстанда партия бағытын бұрмалаушылықпен жүргізілгені туралы пікірге кеңінен тоқталды. Ол ұжымға кіру кезінде еріктілік қағидасы бұзылып, «қулақ ретінде жойылсын», «сайлау құқығынан айырылсын» деп науқанның күштеп жүргізілгенін айтуға

алғашқылардың бірі болып батыл қадам жасады [12]. Ғалымның өз дәуірінің идеологиясы мен талаптарына сай жазылған еңбектерінің жалпы бүгінгі күн тұрғысынан айтылатын кемшіліктеріне қарамастан, олардағы деректер өз маңызын жойған жоқ.

50-жылдардың басында жарыққа шыққан тарихи әдебиеттердің негізгі екі кемшілігін көрсеткен И.Қозыбаевтың көзқарасын Т.Омарбеков те өз еңбегінде атап өткен [4]. Ол кемшіліктердің алғашқысы Сталин еңбектерін дәріптеу, мақалаларда, еңбектерде Сталиннің догмалық қағидаларын басшылыққа алу басымдығы болса, ал екіншісі тарихнамалақ және ғылыми дәстүрлердің сабақтастығының бұзылуы. Бұл екеуі де ғылымның дамуына кері әсер етті. Алғашқы кемшілік көптеген еңбектердің марксизм-ленинизм ілімі өкілдерінің цитаталарынан құрастырылуынан, екіншісі – «саяси қауіпті өнер, әдеби, ғылыми шығармаларды» халық көзінен тасалап, айналымнан шығарып, жойып жіберуден көрінді.

50-жылдардың ортасынан бастап ұжымшар тарихнамасында жаңа серпіліс байқалды. Бұл 1956 жылы өткен СОКП XX съезінің «Жеке басқа табынушылық пен оның зардаптарын жою туралы» қаулысы негізінде қалыптасты. Аталған қаулы жаңа деректерді кеңінен пайдалануға мүмкіндік жасап, қалыптасқан сталиндік теория шеңберінен босатқандай болды. Алайда, бұл «кеңшілік» ұзаққа созылмай, тарихшылардың «жеке басқа табынушылық келмеске кетті, қоғамдық ғылымдарға, оның ішінде тарих ғылымының шығармашылық дамуына барлық жағдай жасалынды» деген тұжырымдары өз уақытында ерте айтылған болып шықты [13].

60-жылдар әдебиеттінің қатарынан елеулі орын алатыны – «Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру (1926-1941 маусым)» атты екі бөлімнен тұратын құжаттар мен материалдар жинағы. Бұл жинаққа дейін Қазақстанда ұжымдастыру тарихына байланысты құжаттар мұндай дәрежеде топтастырылмаған еді. Біздің тақырыбымызға сай республикамыздағы ұжымшар қозғалысына коммунистік партияның басшылығына көп көңіл бөлінген. Алайда, онда көшпелі, жартылай көшпелі ауылдардағы аграрлық қайта құруларға қатысты әкімшілік, ұжымдастырудың жасанды жолдарына, ұжымшардың жоғарғы нысандарына бірден секіріс жасаудың кері нәтижелері туралы құжаттар жоқтың қасы.

Біз зерттеп отырған тақырыпқа байланысты ілгері еңбектер қатарында сондай-ақ, С.Әбдрайымов, И.Н.Буханова, Е.М.Грибанова, Н.Р.Жағыпов, В.И.Осиповтардың құрастыруларымен шыққан «Қазақ қалай аштыққа ұшырады» атты жинақты да атай аламыз.

Қазақстан халқы тарихының кейбір қалтарыс, бұлтарысына үңілсек те XX ғасырдың отызыншы жылдары әкелген зұлматпен шендесер қасіретті табу қиын. Әйгілі «Ақтабан шұбырынды...» - сыртқы жаудың басқыншылық шабуылының салдары болса, отызыншы жылдар ойраны қаскөйліктің, екі тізгін, бір шылбырын сталинизм ұстаған шикі социализмнің, голощекиншіл ұр-тоқпақтардың «асыра сілтеп», жасыра бүркеп жүріп, қолдан жасалған зобалаңдарының кесірі еді. Бұрын «Жайлауымды жау алды, қыстауымды қар алды» деп мұңайған қазақтың енді жайлауында жаны, қыстауында қаны шықты. Қара жолдың бойында шашылған сүйегі жинаусыз қалды. Бұл – тарихымыздың «ақтаңдағы» емес, дамыл-дамыл еске алар, еске алған сайын бүгінді барлап, ертеңді ескертер, жазылуы қиын қара жара. Бұл – мың-миллион бейбақтар құрбан болған өткелсіз өткеніміздің құрдымы.

Бұл жинаққа Қазақстан халқына орны толмас қасірет пен қайғы әкелген отызыншы жылдар ойраны туралы мемлекет және партия қайраткерлері Т.Рысқұлрвтың, Ғ.Мүсіреповтың, О.Исаевтың, Л.И.Мирозянның, сондай-ақ басқа да азаматтардың еліміз бен республика басшыларына әр жылда жазған хаттары тұңғыш рет жарияланып отыр. Оларда сол бір зұлмат кезеңнің экономикалық жағдайы айқын бейнеленіп, аштық пен азапты өлімнің себеп, салдары көрініс тапқан.

Аузымен өртке сепкен қарлығаштай шырылдап келіп, арашаға түскен Тұрардай, Ғабиттей, Ораздай, тағы басқадай арыстарымыздың бұл хаттарын жүректен қан, көзден жас ағызбай оқу мүмкін емес. Қанаттарын жалын шарпып, өмірлерін өртке тастаулары мүмкін екендігін біле тұра жазған. Сонымен бірге, осынау құжаттардың «Қазақстандағы ашаршылықты орталық білмей қалыпты» дейтін дәйексіз қауесеттің негізсіздігін тағы да дәлелдей түскенімен де құнды екенін айтқан жөн.

Голощекиннің «Кіші Қазан төңкерісі» саясатының салдарынан азап шеккен халықтың жағдайы, сол саясаттың салдарынан пайда болған ашаршылық, ашаршылыққа душар болған қайғылы, қарапайым қара қазақ тағдыры, жан түршіктіретін оқиғалар, аштықтан құтқарылу үшін жорып, жосып кеткен жайылма қазақтар жайлы жазылған тағы бір елеулі еңбек ол – М.Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты» атты кітап. Бұл еңбекте жоғарыда аталып өткен жайттардың барлығы толыққанды ашылып, жан тебіреніп суреттелген.

Жаппай отырықшыландырудың салдарынан болған 1932-33 жылдардағы ашаршылық туралы жазылған тағы бір жинақ – «Из истории величайшей трагедии казахского народа 1932-33 г.г.» атты кітап. Бұл жинақта осы ашаршылық жылдар тұсында кінәсіз халықтың және жазмыш жас балалардың тағдырлары мен өлімдері туралы елжірете, емірене жазылған.

Ендігі шыққан мақалаларда «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» (1992), «Тоталитарный социализм: реальность и послетсвие» (1997), 1995 жылдың ақпан айында өткен ғылыми-тәжірибе конференциясына пайдаланған таңдаулы материалдар: «Насильственная коллективизация и политические репрессии в Казахстане», «Народ не безмолвствует» (1996) кітабында күштеп ұжымдастыру тарихи проблемалары шешілді [5].

1929-1931 жылғы көтерілістер әр түрлі региондарда өзінің ерекшеліктері болған Т.Омарбековтың «Зобалаң» деген кітабында региондық көтерілістердің ерекшеліктерін көрсеткен.

Осында 1929-1931 жылдары қазақ елінде жүргізілген күштеп ұжымдастыруға – сталиншілдік қылмысқа қарсы тұрған Қазақстанның біраз жерлерінен тұтынған халық наразылығы, бас көтерулері кітапта тарихи нақты деректерге негізделіп баяндалған. Әсіресе, Семей округінің Өскемен және Зырян көтерілістерінің басқа Қазақстандағы көтерілістерден ерекшелігін көрсеткен.

Кітап әлі күнге дейін беймәлім болып келген «ақтаңдақтар» қасіреті ОГПУ (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма) архивтерінен алынған құнды мәліметтерімен толықтырылған.

Сонымен, тақырыбымызға байланысты әдебиеттерге жасаған қосымша тарихнамалық шолудан байқағанымыз, 20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардағы Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру тағлымы, тарихы жан-жақты, арнайы қарастырылмаған. Әсіресе осы жерде болған халық қозғалыстары және оларға себеп болған халықтың ауыр жағдайы туралы мәліметтер арнайы әдебиеттерде орын таппай отыр. Сондықтан да, бізге бұл мәселенің көп жақтары әлі белгісіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Тарихи әділеттілік қажет // Егеменді Қазақстан. 2001. 13 қаңтар. 4 б.
2. Егеменді Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан. 2 б.
3. Алимбаев Н., Историография опыта Компартии по осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства Казахстана (конец 20-х начало 80-х годов). Алма-Ата. 1984.-199 с.
4. Омарбеков Т. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы. Алматы: Санат. 1994.-387 б.
5. Дахшлейгер Г. Историография Советского Казахстана (очерк) Алма-Ата. 1969.- 176 с. (7).
6. Мұхтарова О. Қазақстандағы ХХ ғасырдың 20-90 жылдарындағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. Алматы: Ғылым. 1999.- 20 б.
7. Сырғабеков Н. Против буржуазных теорий развития сельского хозяйства Казахстана // Большевик Казахстана. 1931. № 5-6. 10-14 с.
8. Сириус М.Г. К вопросу о более рациональном направлении в Северном Казахстане // Нархоз Казахстана.1928. № 6-7. 15-36 с.
9. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Алматы: Қайнар. Том 1. 1998. – 512 б. (57-62; 68-72; 100-104; 134-143).
10. Бекмаханов Е., Шахматов В. Первая научная сессия института истории, археологии, этнографии АН КазССР // Қазақ КСР ҒА Хабаршысы. 1947. № 5. 10-16 б. (15).

11. Турсунбаев А.Б. Из истории коллективизации ... 15-25 с.
12. Турсунбаев А.Б. Из историй коллективизаций с/х Казахстана. // Қазак КСРҒА Хабаршысы. 1948. № 11, 15-25 б.
13. Қозыбаев И. Историческая наука Казахстана (40-80-е годы XX века). Алматы. 1992. с. 98.
14. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. Алматы, 1992, 272 б.

УДК 330.342.2(574)

М.Г. Ескенди́ров,
Д.и.н., профессор, ректор университета Шакарима
Семей

К.Ш. Акпарова,
магистрантуниверситета Шакарима
г.Семей,

ПРОЦЕССЫ ИЗМЕНЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕМЕЙСКОГО РЕГИОНА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 20-50 Г. XX В.

В Республике Казахстан одним из наиболее привлекательных регионов с точки зрения формирования и развития кластерных структур является Восточно-Казахстанская область (ВКО), которая образована в 1932 году. Территория области, протянувшаяся на 283,3 тыс. кв. км, расположена в бассейне верхнего Иртыша, граничит на Юге с Китаем и Алматинской областью, на северо-востоке – с Россией, на западе – с Карагандинской и Павлодарской областями. Современная экономика Восточно-Казахстанской области за последнее время характеризуется в основном позитивными тенденциями.

Советская власть в культурно- бытовых и социально-экономических различиях казахского и русского населения видела угрозу для стабильности своего существования. Поэтому она стремилась сгладить эти противоречия. Прежде всего, необходимо было сформировать и заставить местное население принять стандартные унифицированные системы администрации, юстиции, образования, социального развития, воинской повинности и т.д.

Другой способ заключался в проведении роста численности переселенческих хозяйств из европейской части СССР. И третий способ состоял в том, чтобы провести фундаментальную языковую реформу, конечная цель которой – отрыв народа от его национальных корней.

Исходя из этого, федеративное устройство государства должно было представлять чисто административную модель, а социалистическое законодательство реализовывать политическое и экономическое давление центра на периферию. Все это дало повод говорить о том, что "Советская власть на мусульманских территориях - это всего лишь новый эксперимент области модернизации колониальной эксплуатации и защиты империи".

Чтобы процесс не имел прерывистости в своем развитии, на основе территориального размежевания и коренизации были созданы социалистические нации там, где до этого существовали совершенно иные тождества. Переход к модернизации и изменение образа жизни привели к драматическому столкновению между требованиями государства и традиционной структурой коренного населения.

В силу этого в решении задач модернизации был задействован крайне деспотичный вариант эволюционной модели в форме форсированной индустриализации, урбанизации национальных окраин за счет жесткого подавления национальных меньшинств.

С самого начала проведения политики центра на национальных окраинах был выбран некорректный механизм для реализации программы так называемых «социалистических

преобразований». Растущая концентрация власти и административного контроля в Москве требовала сосредоточения идеи модернизации вокруг русского ядра. Политика центра была направлена на унификацию и стандартизацию народов России по русскому образцу. Из национального самосознания вытравлялись его культурные и бытовые особенности. Все велось к тому, что должны существовать типизированные граждане, составляющие единую социалистическую нацию.

Создание политически стабильного общества в Семейском регионе Восточного Казахстана, а также промышленной и сельскохозяйственной базы для центральных регионов СССР осуществлялось путем оседания кочевого казахского населения, коренизации переселенческого населения и увеличения его численности в структуре населения. "Политика модернизации в Советском Союзе, - пишет Т.Раковска-Хармстоун, - преследовала цель раскола традиционного общества под влиянием экономических и социальных факторов и замену традиционной этнической идентичности общей "современной" идентичностью [1, С. 79]. Как показал этот исторический этап 20-30-х годов, минимальная возможность влияния на свою судьбу, вынудили национальную идентичность изменить формы своего поведения. Трансформация национальной политики от "права нации на самоопределение" в вопрос фактически лишенный своего содержания отдалил основную массу казахского населения от государства, а единственным фактором воздействия последнего оставался силовой нажим.

Свобода реализовать свои национальные интересы стала лозунгом для внешнего применения, а внутренняя политика стала исключительной прерогативой центра.

Определяя в качестве приоритетов развития Семейского региона Восточного Казахстана создание промышленных гигантов, центр политическими методами в первой половине 20-х гг. XX вв. подготовил базу для глубоких изменений в экономике и социальной структуре региона.

В период, предшествующий силовой модернизации, в социально-экономическом положении Семейского региона Восточного Казахстана, как и во всей республике, еще не произошло сколько-нибудь значительных изменений. Большинство населения республики по-прежнему составляли крестьяне-единоличники. Проведенное территориальное размежевание не затронуло в целом традиционные структуры хозяйства и в республике продолжали сохраняться основные ареалы кочевнического животноводства. Традиционное хозяйство отличалось разнообразным спектром организационных форм: от хуторского хозяйства до круглогодичных пастушеских кочевий в пустынных и полупустынных ареалах. По данным переписи населения 1926 г., в республике числилось до 70 тыс. аулов-кстау, 24% казахских хозяйств вели земледельческие формы деятельности, 53,2% комбинировали скотоводческо-земледельческие формы, а 38,3% - исключительно скотоводческие. В русских поселениях традиционно занимались земледелием, и к 1926 г. посевные площади составили 3 млн. 515 тыс. десятин [2 С.136].

Процесс урбанизации еще не получил большого развития, поэтому основная часть населения жила в аулах и селах. Если большинство казахских хозяйств в республике было бедняцким, то в русской деревне центральной фигурой стал уже середняк. При этом значительная доля аульного населения по-прежнему вела кочевой образ жизни.

Уровень развития производительных сил в Казахстане, унаследованный от колониального прошлого, был довольно низким. Если в центральных районах РСФСР и на Украине имелась современная крупная промышленность, то в Казахстане промышленность была представлена основным образом кустарными предприятиями.

Основным занятием населения Семипалатинской губернии по-прежнему оставалось сельское хозяйство. Среди возделываемых культур главными были пшеница, рожь, ячмень, просо, кукуруза и другие технические культуры. В 1927 году по сравнению с предыдущим годом произошло увеличение посевной площади на 8,9% и она составила 56418 десятин [3]. По отдельным видам сельскохозяйственных культур в 1927 г. по сравнению с 1926 посевы яровой пшеницы возросли на 64886 десятин, озимой ржи - на 16001 дес, овса - на

29260 дес. [3, Л.219]. Однако, снизилась площадь посевов ячменя, гречихи и бобовых. Такое соотношение было вызвано скорее всего тем обстоятельством, что главное внимание обращалось на зерновые культуры, поскольку требовалось все больше и больше хлеба на фоне надвигающегося кризиса хлебозаготовок.

Как уже отмечалось, основным занятием населения Семипалатинской губернии было земледелие и скотоводство. При этом, земледелием занимались в основном русские, численность их составляла 81204 хозяйства или 71,5%, а скотоводством - казахи, соответственно, 32015 или 28,5%, смешанных хозяйств почти не было.

Заметно, что численность русских хозяйств значительно превышала численность казахских. Таким образом, начинала ярко проследиваться тенденция увеличения доли хозяйственного значения русских хозяйств в ущерб казахским.

Промышленность в Семипалатинском округе была развита слабо и, как отмечалось в наметках по пятилетнему плану развития кустарной промышленности Семипалатинского округа, не удовлетворяла потребительский спрос. В основном, существующая промышленность была ориентирована на переработку местного сырья: кож, шерсти и зерновых культур. В промышленном отношении на период 1925 года были более развиты Усть-Каменогорский, Семипалатинский и Павлодарский уезды. В Усть-Каменогорском уезде действовали такие промышленные предприятия, как Акджальская группа золотых промыслов, Риддерское горно-промышленное предприятие, Алтайская группа золотых промыслов. Из местной промышленности в Усть-Каменогорском уезде работали 2 маслобойных, один винокуренный, один кожевенный заводы, мельница и небольшая маломощная электростанция [4]. В Павлодарском уезде были расположены Экибастузские угольные копи, имевшие три шахты, но которые в дальнейшем были надолго законсервированы, а также свинцово-плавильный и цинковый заводы. За период с 1924-1925 гг. на этих предприятиях было добыто всего 10000 тонн угля, выплавлено 180 тонн рафинированного свинца, 423 тонны серебра. Среди промышленных предприятий других отраслей в уезде действовали Павлодарские соляные копи с мощностью свыше 7,5 тысяч тонн в год, Судоремонтные мастерские и лесопильный завод. Из числа предприятий местной промышленности следует назвать две паровые мельницы и пивоваренный завод.

1926-1927 годом открывается в Семипалатинском округе период нового крупного промышленного строительства. В этом году начата постройка мощного кожевенного завода на 100 тысяч кож в Семипалатинске. Проведен ряд подготовительных мероприятий к постройке суконной фабрики в Жана-Семей, построена узкоколейная ж.д. для лесовозных целей. В 1927-28 г. произведена вся необходимая предварительная подготовка к строительству нового механизированного кирпичного завода на Джаламанке производительностью 4000 тыс. штук кирпича. В том же году решился вопрос о постройке в округе нового маслобойного завода на 500 тысяч пудов переработки маслосемян в Семипалатинске или Усть-Каменогорске) постройке хлебного завода в Семипалатинске. Помимо этого за счет средств местного бюджета (9500 руб.) произведены, по местному масштабу, крупные исследовательские работы по Кендерлыкским копиям—на предмет выяснения возможности промышленного использования их (добыча угля, сланца и постановка перегоночного дела) и известковым залежам (район с. Известкового) в целях организации в округе цементной промышленности.

Крупные капитальные работы за эти два года проведены по двум горнопромышленным предприятиям Риддерскому и Союззолото. Прошедший положительный сдвиг в области развития промышленности получил соответствующее финансирование за счет местных источников на капитальное строительство в промышленности (105 тыс.руб).

Как указано выше, крупные капитальные работы были проведены по горнопромышленным предприятиям Риддеру и Союззолото. Риддерский рудник приведен в полный порядок, построена новая обогатительная фабрика и свинцовый завод. Рудник, завод и фабрика были пущены в эксплуатацию. Также была восстановлена и Риддерская ветка, построена Хайрюзовская гидроэлектростанция. А также резервная парозлектростанция, вновь построена и оборудована большая механическая мастерская, расширена и усилена

чугунно-литейная, построен лесопильный завод.[5].

По общему количеству промышленных предприятий в этот период лидировал город Семипалатинск, но их основную часть составляли относящиеся к местной промышленности. Наиболее крупным промышленным предприятием в городе были механический завод и мастерские Семипалатинского затона, на которых работали всего немногим более 30 человек. Также в уезде действовали лесопильный, маслобойный и овчинный заводы, 5 мельниц и 2 бойни [6].

Важное место в экономике Семипалатинской губернии имела ярмарочная торговля. В товарообороте губернии особое место занимала крупнейшая Куяндинская ярмарка. Ее влияние распространялось далеко за пределы губернии, она вовлекала в сферу своего оборота не только смежные Омскую и Акмолинскую губернии, но и более отдаленные округа Сибири и Урала, а также приграничные округа Западного Китая. Так, в 1927 году товарооборот ярмарки составил 5.350.200 тысяч рублей, только за год он увеличился почти вдвое [7]. Главную роль в товарообороте ярмарки играли скот и продукты животноводства - масло, шерсть, кожи.

Основной ассортимент промышленных товаров составляли мануфактурные, бакалейные, галантерейные, кожевенные изделия.

При этом, в Куяндинской ярмарке принимали участие государственные и коммерческие структуры из Казахстана, Узбекистана и России, а также китайские купцы. Последние, прежде всего, продавали скот, хлопок и шерсть, скупая промтовары и особенно изделия из железа. В 1927 году доля участия китайских купцов в ярмарке составила 20.5% от общего товарооборота.

Итак, социально-экономическое положение Семипалатинской губернии определялось самодостаточным уровнем развития сельского хозяйства, как земледелия, так и скотоводства и невысоким уровнем развития промышленного производства, сконцентрированного в трех наиболее крупных городах губернии. Существовавшая местная промышленность обслуживала потребность самой губернии и была довольно малочисленной и маломощной.

В этот период начали происходить изменения в структуре хозяйственных занятий населения и в его национальном составе. Так, получает все большее распространение земледелие, особенно производство зерна, меньшую долю в структуре занятий получает животноводство, прежде всего, основанное на кочевом способе хозяйства.

Росла численность русского населения, повышался процент городского населения. Продолжался начавшийся еще во второй половине XIX века в связи с проникновением капиталистических отношений процесс оседания кочевых хозяйств, началось объединение единоличных хозяйств. Таким образом, были созданы определенные предпосылки для проведения силовой модернизации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Цит. По Сыдыков Е.Б. Российско-Казахские отношения на этапе становления тоталитарной суперэтнической державы. Алматы, Гылым, 1998,.
2. Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстане. М., 1971, С.136.
3. ЦДНИ ВКО ф. 126, оп. 1, д. 202, л.88.
4. ЦДНИ ВКО ф. 710, оп. 2, д. 1, л.218-219.
5. Обзор за 1927-1928 г. Ежедневник Семипалатинского округа. Семипалатинск, 1929.
6. ЦДНИ ВКО ф. 510, оп. 1, д. 5, л.14.
7. ЦДНИ ВКО ф. 510, оп. 1, д. 19, л.32.

М.С Ибраимова
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

С.Қ. Түйебаева
магистрант
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

МЕМЛЕКЕТТІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫНА ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАРСЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ

Қазақстандағы күшпен ұжымдастырудың және отырықшыландырудың әкелген зардаптарының бірі - демографиялық апат еді[1]. Сан мыңдаған қазақтың 1928-1932 ж.ж. республикадан сыртқы өңірлерге және шетелдерге босуы, тарихымыздың ашылуға тиіс ақтандақ тақырыбы болып табылады.

1928-1931 жылдары өкімет тарапынан жүргізілген қысымға шыдамаған бұрынғы Семей облысының шекаралық өңірлеріндегі тұрғындардың үлкен бөлігі әр жерлерде әділетсіздіктерге ашық қарсы көтерілістер және т.б қарсылықтардың түрін жасады. Ел тарихына біздің шығыс аймағында болған Абыралы, Шыңғыстау және Шұбартау көтерілістері енген. Ал, Семей облысының басқа да өңірлерінде осындай заңсыздықтарға қарсы көтеріліске айналған толқулар орын алды. Мысалы, бұрынғы Семей губерниясы Қызылтас ауданының орталығы Қызылкесік ауылы тұрғындары бой көтерген - Алақ көтерілісі. Ол Кеңес өкіметінің күштеп коллективтендіру саясатына қарсы 1931 ж. болған бой көтеріс еді[2]. Көтеріліске қазіргі Ақсуат және Көкпекті аудандарының тұрғындары да қатысқан. Осы өңірде елге беделді, кезінде Омбы Орталық фельдшерлер мектебін 1985 жылы бітірген, 1911-1920 жылдары Зайсан уезі Өкпекті болысының болысы болған Жәкула Күшіков, Мұқыш Қуанов (Зайсан уезі Боғас болысының болысы болған), Қасым Қозыбаев т.б. тәркілеуге ұшырады[3]. Елдің мал-мүлкін заңсыз тәркілеу, күштеп ұжымдастыру және басқа да заңсыз жүргізілген іс-шаралар жергілікті халықтың ашу-ызасын тудырды[4]. Қызылтас ауданы тұрғындарын қамтыған көтерілісті басуға, Көкпектіден жіберілген ОГПУ және милиция қызметкерлерімен қақтығыста жазалаушы отрядтың басшысы Кулюкин, қызыл командирлер Зезев, Чешмаркин оққа ұшты. Бұл қақтығыстан тірі қалған отряд мүшелері қашып құтылды. Сонымен қатар, Кеңес үкіметіне қарсы тұра алатын күштері жоқтығын түсінген көтерілісшілер, көп ұзамай Қытайға шекарасын асып кетті. Алақ көтерілісін басуға Көкпектіден шыққан жаңа отряд бастығы Протопов бейбіт ауылдарға оқ жаудырып, атқа мінген қазақтың бәрін “бандыға” санап қырғынға ұшыратты. Осыдан кейін Алақтағы қанды қырғын Саршоқы оқиғасына ұласты. Зорлық-зомбылықтан үдере көшкендерді Нарын өзені бойындағы Саршоқы деген жерде қуып жеткен қызыл әскерлер, пулемет оғының астына алып, халықты жусатып салды[5].

Өкімет жазалауынан сескенген шекаралық өңір тұрғындары Қытайға қашып өтуге мәжбүр болды. Бұл негізінен Көкпекті, Ақсуат, Аякөз, Үржар сияқты аудандар тұрғындарына тән болды. Шекарада қызыл әскерлер қашқындарды бораған оқпен қарсы алып, тірі қалғандарын өкімет саясатын орындауға күштеді. Мысалы, бұрынғы Ақсуат ауданының Қызылтас, Қызылкесік өңірлерінен жер ауған біршама жұрт шекарада тоқтатылып, олар Көкталға әкелінген. Олардың сол кездегі ұзын саны 500 – ден астам отбасыны құрапты, ол шамамен 1374 адам болды[6].

Профессор Талас Омарбеков «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты еңбегінде шетелге кеткендер жайлы толық тоқталады. Соның ішінде, Қытаймен шекаралас аудандардағы қалыптасқан жағдайға қысқаша сипаттама береді. 1931 жылы осындай толқу орын алған

аудандардағы өңірлердің жалпы саны 16 болды. Олар: Алакөл, Лепсі, Жәркен, Кеген, Қатон-Қарағай, Зайсан, Тарбағатай, Үржар аудандарының, сондай-ақ, Талдықорған және Ақсу аудандарының шекараға жақындау бір бөліктері еді.

Шекаралық аудандардағы халықтың жалпы саны 1931 жылы 505 701 адам, яғни Қазақстан халқының 7,33 пайызы болды. Ал олардың әлеуметтік құрамы төмендегідей еді: жұмысшылар-25510 адам, қызметкерлер - 25318, ұжымшаршылар - 228387, кедейлер мен батырақтар-101924, орташалар - 79264 және кулақтар - 45298 болған екен. Сонымен бірге, осы құжатта шекаралық аудандар тұрғындарының ұлттық құрамы да берілген. Яғни, олардың 66,1 пайызы - қазақтарды, 33,35 пайызы еуропалық ұлттардың және 0,55 пайызы жалпы ортаазиялықтардың өкілдерін құрады. Біз бұдан шекаралық аудандардағы қазақтар саны -334 368 адам болғанын көреміз.

Қытайға көшкен қазақтар санын есептеген кезде, зерттеушілер әр түрлі көзқарас ұстана тұрып, бұл көші – қон мәселесі негізінен шекаралық аудандарды қамтығанын мойындайды. Мұның себептері мынадай:

- 1) Шекара әскерлерінің және құқық қорғау органдарының осы аудандардағы ішкі істерге араласуы халық тұрмысын нашарлатты;
- 2) шекаралық аймақтардағы қазақтардың «арғы бетте» рулас, қандас туыстарының болуы.
- 3) 20-жылдары шекаралық аудандарда Синьцзянмен (Батыс Қытай) еркін сауда-саттық өріс алғандықтан, Қытайдағы едәуір тыныш өмірден шекара қазақтары жақсы хабардар болғандығы;
- 4) шекарадағы тәртіпті, одан жасырын немесе ашық түрде қалай өтіп кетуге болатынын тек шекара аймағындағы тұрғындардың ғана білуі;
- 5) шекаралық аудандар төтенше тәртіп аудандары болғандықтан бұл жерлерге басқалардың босып келуі бірден көзге түсті, олар тексеруге ұшырап, кейін қайтарылды немесе қажетті құжаттары бар болса, қатал бақылауға алынды[7].

Қытайға өткендер арасында әр түрлі ұлт өкілдері болды. Бірақ, негізінен Қытай асқандар-қазақтар болатын. Яғни, қазақтардың Қытайға көшуіне байланысты 1931 жылы құрылған Әліби Жанкелдин басқарған мемлекеттік комиссияның тексеруі бойынша шекаралық аудандардан көшіп кеткендер арасында қазақтар $\frac{1}{4}$ астамы яғни 83.5 дейі екені айғақталған. Бұл деректерді ОГПУ-дің жедел барлау мәліметтері мен мемлекеттік жоспарлау деректері растай түседі. ОГПУ мәліметі бойынша 1931 жылдың күз айларында Батыс Қытайдағы босқындар саны 60 мыңға жуық, ал соңғысының дерегі бойынша көрсетілген мерзімге дейін Қазақстанның шекаралық аудандарындағы халқы 87 мыңдай адамға азайған. Егер тарихи шындық осы деректердің ортасында жатыр деп қарасақ Батыс Қытайға өткен қазақтар саны шамамен 70 мың адам деуге болады.

Осындай үдере көшудің бір көрінісі Тарбағатай болысының №5 ауылдық советінің азаматы Увалия Нұртазының мәліметі бойынша былай деп айтылған: «Қытайға көшу себебі: қазақтарға артық мал жазылды. Маған 32 бас мал артық тіркелген болатын. Ауылдық советтің төрағасы Бураханов Ахмет 5 ауылдың барлық жан басына мал жазып қойды. Бураханов барлық қазақтарға «советтік билік сендерге 10 қой, 2 сиыр, 12 жылқы қалдырып, қалғанын алады» деді. Осы келеңсіз құбылыс және дұрыс жолға қойылмаған санақ қазақтардың жаппай Қытайға өтуіне түрткі болды [8]. Ең бірінші көшкендерді бастаған бай-кулақтар болды және олар мал-мүліктерін сақтап қалу үшін шекара асуға мәжбүр болды. Сондай – ақ, 1928 жылы 22 наурызда Зайсан уездік комитетінің секретары Савченконың Семей ГубКом-ның мүшесі Резниковқа жолдаған хабарламасында қазақтардың Қытайға үдере көшуі былай сипатталады: «Күзеуін, Хабарасу, Тарбағатай, Майқапшағай, Алқабек болыстарының байлары қазақтарды Қытайға өтуге көндірген. Бірнеше бай Қытайға өтіп кетті. Қашып бара жатқандардың 27-сі шекара жасақтарына ұсталып тұтқындалды. Мал-мүліктері тізімге алынып, тәркілеуге жатқызылды. Байлардың Қытайға көшуге үгіт-насихаттары өте қатты жүрген». Осы құжаттар жинағындағы №4 құжатта Зайсан кавалериялық шекара жасағы Зайсан ААК 1928 жыл 21 тамыздағы хабарламасында: «16 тамыз түнінде Зайсан ауданы №4 ауыл азаматтары Қытайға үдере көшті. 65 шаңырақтан құралған бұл топқа «Қосшы» одағаның төрағасы Дауменов Наурызбай мен

ВЛКСМ мүшесі Жанпейісов Қасым басшылық жасады және қарулы жағдайда болды», - деп атап көрсетілген[9].

Голощекиндік геноцидке шыдамаған қазақтар шекарашылармен қарулы қақтығыстарға дейін барды. Осындай шайқастардың бірінде 734 қазақ қаза тауып, 38-і жараланды. Шекарашылардан да адам шығыны болып, 24-і қайтыс болды. Қызыл шекарашылар шекарадан өткізбей қою міндетімен шектелмей, Қытай жеріне өткендердің соңынан қуып барып, қырып салып отырды. Мысалы, 1931 жылғы ақпан-наурыз айларында көтеріліс Қарқаралы округінің Абыралы, Ку, Шет және Жаңаарқа аудандарын, Семей округінің Қызылтаң, Көкпекті, Шыңғыстау, Шұбартау және басқа аудандарын қамтыды. Көтеріліс пен толқулар республиканың бірқатар аудандарында 1931 жылдың жазында да тоқтамады[10].

Осы ретте Голощекин Ресей мен Орталық Азиядағыдай Қытайға да бай-кулақтар көшіп жатыр деп айтудан жалықпады. Кеңес үкіметінің жазықсыз айыптаулары мен озбырлықтарына шыдамай жеке бастары Қытайға өтіп кетіп, соңынан отбасы мүшелерін, туыстарын көшіріп әкету үшін қаруланып шекарадан қайта өткен қазақтарды «бандылар» деп жариялады. Мұндағы ойы босқын қазақтарды жеккөрінішті, қылмыскер ретінде көрсетіп, қатаң да шұғыл жазалау шараларын өрістетуді еді. 1930 жылдың 10 сәуіріне тиесілі құжатта “1930 жылғы 12-18 қаңтар мен 23-28 қаңтар аралығында Саур (тауы) өңірінен шыққан, Әлен төренің қарамағындағы қытайлық қазақ азаматтарынан құралған қарулы топ Зайсан ауданының 3-ші ауылдық кеңесін тонады. Қолдарында қаруы бар олар Қытайға барғысы келмеген азаматтарды ұрып – соғып, күшпен әкетуге байлап алды, елді тонап, осы қозғалысқа қатыспай жалтарғандардың малдарын айдап әкетті. Осы уақыт ішінде бандылар тобы Қытайға 128 шаруа қожалықтың 582 адамын, 4421 бас ірі қара малды айдап әкетті”, - делінген[11].

Осы жылдары халықтың тұрмысы нашарлап, қайыршылануы күшейді. Мұның өзі шаруалар бұқарасының наразылығын туғызып, ір түрлі сипаттағы қақтығыстар туғызды. 1929-1931 жылдарда шаруалардың 372 көтерілісі болып, оған 80 мыңдай адам қатысты. Шемонаиха, Бұқтырма, Самар, т.б. жерлердегі шаруалар көтерілістері аяусыз басылып, оған қатысқандардан 5551 адам сотталды, олардың 883-і атылды. Жалпы алғанда күштеп ұжымдастыру кезінде Қазақстанда 100 мыңнан астам адам жазаланды.

1933 жылы колхоздарға қайта көшіп келген мигранттар орала бастады, бірақ олардың жұмыс істеуге күш қуаттары жетпеді. Осы кезде, ВКП (б) Казкрайкомының бірінші хатшысы Мирзоян «ерекшелік ретінде» көшпелілерді қолдауға, колхоздарда азық-түлік қорларын құруға, «жомарттықпен» рұқсат берді. Бұл қорларды колхоздағы жұмысқа бөлінген сағат санының азаюының салдарынан салдарынан өздерін нанмен қамтамасыз ете алмаған көшпелілер тұрақтаған колхоздарда ашу шешілді. Әр колхозға арналған қордың мөлшері егінге, көшпелілер санына байланысты колхозшылардың жалпы жиналысының шешімімен белгіленіп отырды[5].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Шайхиева У. А. Ашаршылық қасіреті // Молодой ученый. — 2014. — №2.1. — С. 20-22.
2. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет. ISBN 9965-893-73-X
3. Омбы Мемлекеттік тарихи мұрағаты, №113 фонд, №1 тізбек № 1 іс,
4. ҚР орталық мұрағаты №15 фонд, № 1 тізбек, № 2361 іс
5. ЦДНИО ВКО "Неизвестные страницы историй Семипалатинского Прииртышья" (20-30 жж. XX век.), Семипалатинск 2002, стр 90-91.
6. О.В. Жандабекова. Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция. 1928 – 1957гг. Сборник документов.-Усть-Каменогорск, 1998.- 100с.
7. Егемен Қазақстан.- 1992.- 22 желтоқсан.
8. Тәтімов М. Ауылдағы демографиялық ахуал.- Алматы, 1990.
9. КР ОММ, 5-к., 21-т., 41-іс, 24, 65, 70-72-п.
10. ШҚО ҚЗТҚО. 3 қор, тізім 1, 25 іс, 44 б.
11. ШҚО ҚЗТҚО. 3 қор, тізім 1, 38 іс, 7 б.

М.С.Ибраимова
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті
Семей қ.

Д.К.Жақашев
Магистрант
Шәкәрім университеті
Семей қ.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ

Қазақстанның Ресейге қосылу процесінің барлық кезеңінде патша үкіметі алдына бірнеше мақсаттар қойды: соның бірі - Қазақстанды қарақалпақтар мен хиуалықтардың шапқыншылығынан қорғайтын «буферлік мемлекет» қылу еді. Бұл кезде іс жүзінде, қазақ хандығы орыс монархының вассалы болды. XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі мемлекеттік ресми актілерде қазақ хандарының халқы мен жері Ресей империясының қол астында деген деректер кездеседі [1; 49].

Қазақ хандарының Ресей монархының билігін мойындауы Қазақстанның саяси келбетін айқындады. Қазақстан Ресей империясының протектораты болды. Патша үкіметі қазақ хандықтарындағы ішкі мемлекеттік құрылымды формальды түрде сақтады. Себебі, олардың билігін өз мақсаттарына жұмсау жеңіл болды. Патшалық Ресей әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы Қазақстанды біртіндеп өзінің отарына айналдыра бастады.

XIX ғасырдың басына дейін шекаралық өлке болып келген Қазақстан, XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап бүкіл Ресей империясының бір бөлігіне айналса, XIX ғасырдың ортасында империяның ішкі бөлігі болып есептелді [2; 237].

Бұл процесс патша үкіметінің Қазақстанды басқарумен қатар жүргізілді. Шекаралық басқару енді далалық аймақты басқаруға ауыстырылды. Патша үкіметінің басқарудағы бұл әдісі әр түрлі принциптерге негізделді. Кіші жүзді сұлтан-билеушілер мен дистанциялық басқармалар басқарды. Болыстар орнына төре тұқымды сұлтандар мұрагерлікке қалдырылып отырды.

XIX ғасырдың ортасынан бастап саяси-құқықтық салада патша үкіметі Қазақстанның дербестігін жояды. Көшпелі ауылдардың көшу айналымын қысқартып, территориялық басқару енгізе бастайды. Ресей империясы Қазақстанды басқарудың жаңа жүйесін жасау шарасына кіріседі. 1851 жылғы «Орынбор қырғыздарын басқару ережесінің» мерзімі 1859 жылғы жаңа ережеге дейін ұзартылды. 1854 жылы 19 мамырда Сібір ведомствосының жалпы заңдары таратылды. Дала, Сібір қазақтары мен Семей облысы болып бөлінді. Осыған байланысты шекаралық басқару Сібір қазақтарының облыстарын басқару болып өзгертілді [1; 259].

1855 жылы ақпанда бас сұлтандарды тегі сұлтан емес адамдардан сайлау туралы заң шығады. 1860 жылы мамырда болыстық билеушілерді сайлаудың жаңа ережесі бойынша сұлтандардың болыстықты билеуде мұрагерлік жолмен басқаруы жойылды және басқаруға тегі сұлтан еместерді де жіберді. Осының нәтижесінде Орта жүз сұлтанының диктатурасы, Бөкей ордасындағы хан билігі жойылды. Кіші жүзде ресми үкіметтің билігі күшейеді [3; 267].

Қазақ жерлерін қосып алудың аяқталуы Ресейдің өз ішінде жүргізіліп жатқан саяси реформаларымен сәйкес келді. Крепостниктік құқықты жою, қоғамда капиталистік қатынастарды дамытуға бағытталған саяси-экономикалық реформалар қазақ халқына да әсерін тигізбей қоймады. Ол, ең алдымен отарлық саясаттың белсенді түрде жүргізілуіне

алып келді. Қазақ жерінде әкімшілік басқаруды жүргізу үшін Ресейдің басқару жүйесімен сәйкестендіру қажет болды. Ол империяның мүддесіне жауап беретін жүйелі бағытта жүргізілуі тиіс еді. Реформаның негізгі міндеті «қырғыз даласының Ресейдің басқа да аймақтарымен қосылуы» болды. Мысалы, П.Семенов редакциясын басқарған «Ресей. Біздің Отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» көп томдық еңбектің XVIII томдағы «Қырғыз өлкесі» деген бөлімінде: «Қырғыздар (қазақтар - авт.) орыс халқына қарағанда өте артта қалған. Егер олар кең далада еркін көшіп жүретін болса, онда олардың бізге бағынуы жай ғана бос сөз болады» деген саяси ой айтылады. Сондықтан да Ұлы жүз қосылғаннан кейін, басып алынған жерлерде Ресейдің империялық басқару жүйесін енгізу ең негізгі мәселе болды. Реформаның жедел түрде басталу сыры қазақ жерінің бай шикізат көздеріне ие болып, Шығыс елдерінің рыногін игеру саясатында жатты. Сондай-ақ Орта Азия хандықтарын жаулап алу үшін Қазақ жерін плацдарм ретінде пайдалануға ұмтылды.

Әкімшілік-аумақтық реформаны дайындау үшін 1865 жылы арнайы Далалық комиссия құрылды. Оның құрамына ішкі істер министрлігінің, әскери министрліктің және жергілікті билік өкілдері кірді. Комиссияның міндеті реформаның жобасын әзірлеу болды. 1865-1866 жылдары қазақ даласын басқарудың жобасы екі нұсқада дайындалды. 1867 жылы 11 шілдеде II Александр «Сырдария және Жетісу облыстарын басқару туралы уақытша Ережеге», ал 1868 жылы 21 қазанда «Ақмола, Семей, Орал, Торғай облыстарын басқару туралы уақытша Ережеге» қол қойды [4; 135].

XIX ғасырдың 60 жылдарындағы реформалар бойынша 3 бөлікке бөлінген Кіші жүз және Бөкей ордасы Орынбор генерал-губернаторына қарады. Ұлы жүзде Сырдария, Жетісу облыстары Түркістан генерал-губернаторына бағынды. 1866 жылдың сәуірінде комиссия мүшелері К.Гутковский мен А.К.Гейне қазақ даласының әкімшілік құрамы туралы өз ойларын білдірді. Қазақстанды басқару мен ондағы әкімшілікті біртіндеп жоюдың олар үшін бүкіл Қазақстанды бір ғана облыстан тұратын бір генерал-губернатор басқаруын, ал Орынбор, Батыс-Сібір генерал-губернаторлықтарын жоюды ұсынды. Бірақ комиссия Орынбор, Сібір округтік басқару жүйесін империялық жаңа саясаттың жағдайына сай келмейді деп теріске шығарды. Сұлтан билер және аға сұлтандар басқаруы зұлымдық тамырын егеді, олардың үкіметке деген жаулығы әлі жойылған жоқ, қарапайым халыққа қарағанда оларды ерекше бақылауға алу керек деген себептер айтты [5; 220].

Қазақстанды басқару комиссиясының негізгі ұсынысы мынадай болды: Кіші жүзде сұлтан-билеушілердің билігінен бас тарту, Орта жүздегі округтік приказдарды жою, Ресейдің ішкі губерниялары сияқты қазақ жүздерін облыстарға, уездерге бөлу, оның басында патша чиновниктерін қою, ал жергілікті халықтың өкілдерінің ықпалы болыстық көлемде ғана болады. Билер кеңесіне өлім, барымта сияқты қылмысты қарау құқығы берілді. Ресейдің ішкі істер министрі билер сотының құқығын кеңейту және қазақтарға Ертіс өзенінің маңайынан он шақырым жерді тегін пайдалану мәселесіне өзге, патша үкіметі комиссияның басқа ұсыныстарымен келісті. Бұл заң жүзінде 1868 жылы «Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқару ісі туралы уақытша ереже» деп аталды.

1867-1868 жылдардағы реформа бойынша Қазақстан әкімшілік жағынан Орынбор, Батыс-Сібір, Түркістан генерал-губернаторлығына, Астрахань губерниясына Маңғышлақ приставы кірген Кавказ әскери округі болып бөлінді. Қазақстанда облыстарды басқарудың негізгі басқармасы құрылды. Оның басында генерал-губернатор тұрды. Облыстық басқарма уездік және жергілікті басқармалардан тұрды. Орынбор генерал-губернаторлығына Орал, Торғай облыстары, Батыс-Сібірге - Ақмола, Семей, Түркістанға - Жетісу, Сырдария кірді. Генерал-губернатор, әскери губернатор, уезд бастықтарының құқықтары мен міндеттерінің Ресейдің ішкі губернияларындағы категориялардан еш айырмашылығы болмады. Генерал-губернатордың заң шығару құқығы болды. Түркістан генерал-губернаторының көрші иеліктермен дипломатиялық келіссөз жүргізуге құқығы болды. Генерал-губернатор өз территориясындағы істер жөнінде империяға баяндама жасап отырды. Мемлекет кеңесінің министрлер кабинетінде отарлық территорияларды басқару мәселесі қаралғанда генерал-губернатор міндетті түрде қатысып отырды.

Уезд басқармасы полициялық, әскери азаматтық болып бөлініп, отаршыл аппараттың жаңа бір түрі қалыптасты. Уезд бастығы генерал-губернатор ұсынысы бойынша офицер тағайындады. Жергілікті болыстар мен ауыл старшиналары үш жылға сайланды. Заң бойынша бұл қызметке халық арасындағы беделді адам сайланды, реформа қазақтарды ауылдық шаруалар деп ресми түрде жариялады. Сол арқылы формальды түрде қазақ қоғамындағы бірқатар әлеуметтік таптарды жойып жіберді. Қазақстанды патша чиновниктері басқарған әкімшіліктерге, облыстарға, уездерге бөлу заң жүзінде оны Ресейдің шеткері провинциясына айналдырды.

1867 - 1868 жылғы әкімшілік реформаның қазақ еліндегі саяси- құқықтық мәнін дұрыс түсіну үшін бізге А.Н.Герценнің мына бір сөзінің мағынасы зор: «Правительство с 1860-х г.г. начинает подумывать о кружной степи, и действительно, его стремлением в этом случае нельзя не верить: они выразились в снаряжении особой экспедиций для изучения края, его обычаев, народов и прочее. Но вот вопрос имеет ли само правительство ясную идею о том, к чему должно стремиться в этом крае, завоевание которого окончились едва 10-12 лет назад? Мы и не удивились, что последняя 1864-1865 г.г. комиссия Герса и К пока не выработала ничего прочного... нельзя, сомневаться, что указы и канцелярии востержествуют, т.е. от положений Сперанского отступлений больших не будет. А степи всегда будут ненавистны народу» [6; 55].

1867-1868 жылғы реформаға қарсы Орал, Торғай, Маңғышлақ облыстарында көтерілістер болды. Көтерілістер уезд бастығын үкіметтің орыстан емес, мұсылманнан сайлауды, жергілікті үкімет сайлауын жоюды талап етті. 30 мың қазақ қатысқан қарулы көтеріліс күшпен басылады [7; 170].

Бұл көтеріліс ХІХ ғасырдағы көшпелілердің ең соңғы ірі көтерілісі болды. Халық патша үкіметінен «сайлау жүйесін жоюды талап етті». «Қазақтар 1868 жылғы реформаға өзгеріс енгізуді тосуда, бұл өзгеріс патша болыс сайлауын жойып, оларды өздері тағайындайтын болды» - деп жазды патша генералы Юзефтович [8; 89].

Егер үкімет оларды да өзі тағайындаса қателері мен кемшіліктеріне жауап береді, бұл үкіметтің жоспарында жоқ еді. Патша әкімшілігі жергілікті басқару аппаратын жаңа ережелер қабылдаған сайын одан әрі нығайта түсті. Қазақтардың арасындағы сайлау ісі өте күлкілі жағдайда жүргізілді. «Қырғыздардың сайлау жүйесін жеңіл ғана сынға алуға келмейді, пайда орнына зиян, - деп жазды Алектаров Е., - ғасырлар бойы деспоттық хан үкіметіне үйренгендіктен сайлау байлар арасындағы қырқысты күшейтуде» [9; 119].

Артта қалған қоғамдағы «Сайлау жүйесі» бай адамдар сайланатындай етіп құрылды. Сайланған адамды отарлық әкімшілік губернатор не уезд бастығы бекітті. Болыс басқарушылары мен билер әкімшілік және сот қызметіне тағайындалғаннан кейінгі бірінші міндеттері - сайлау кезіндегі шығындарының орнын бірнеше есе толтыру еді. Олар үкімет тағайындағаннан басқа салықтар жинап, кезі келсе ұрлықпен де айналысты. Қазақ билеушілері туралы Парижде шығатын «мұсылман» журналы былай деп жазды: «Дала билушісі не істеймін десе де өз еркі. Ол қолына ұрылар тобын ұстап, түнде көрші ауылдарға мал ұрлауға жіберуге, күндіз ауылдарды аралап, әртүрлі сылтаумен, кедейлерден кілем, жақсы аттарын, күміс заттарын тартып алуға құқығы бар» [9; 55].

Қазақ ауылдарындағы сот құрылымының жағдайы мәз болмады. Билер кеңесінде өлім, барымта сияқты қылмысты істерді қарауға сыртқы істер министрі қарсы болды. Билер кеңесі әсіресе реформадан кейін әділетсіз, сатқын мекеме еді. «Енді, - деп жазды белгісіз автор - пара істі шешудегі ең басты өлшем болды». Би мемлекеттен жалақы алмады, көлемін өздері белгілеп, билік айтқаны үшін ақы алып отырды. Бұл елді тонауға жол ашты. Билер мен болыстар бірігіп халықты алдап тонады [7; 97].

1867-1868 жылдардағы «Жетісу, Сырдария облыстары туралы уақытша ереже» екі жыл барысында уақыт талабына толық жауап бере алмай, өзгерістерді қажет етті. Сондықтан да, 1891 жылы далалық облыстарда басқарудың жаңа ережесі қабылданды. Бұл ережеде Қазақстан ресми түрде отар деп жарияланды [10; 421].

1891 жылғы ереже отарлық режимді бекіте түсті. Қазақстан Ресей сияқты полициялық мемлекетке айналды. Болыстар мен старшиналар әкімшілік қана емес, полициялық функцияларды да атқарды. Ереже жергілікті үкіметті, натуралды және ақшалай салымды өз күшінде қалтырды.

Ресейдің өз ішінде крепостниктік құқықты жоюы өте күрделі аграрлық мәселені аяғына дейін шеше алмады. Осындай жағдайда патша өкіметі біріншіден, ішкі губерниялардағы әлеуметтік наразылықтарды әлсірету және жер мәселесін шешу үшін орыс шаруаларын шығыс аудандарға қоныс аудару туралы шешімге келді. Екіншіден, шаруалардың бір бөлігін ұлттық аудандарға көшіре отырып, патша өкіметі өзіне әлеуметтік тірек жасауды көздеді. Әуелгі кезде патша өкіметі қазақ өлкесін әскери-казактық отарлауымен шектеліп келген еді. Енді отарлық саясатты одан әрі күшейту үшін орыс шаруаларын пайдалана бастады.

Ресейдің орталық аудандарынан орыс шаруаларын Қазақ жеріне қоныс аудару XIX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында басталды. Жоспарлы түрде жүргізілген орыс, украин шаруаларын қоныстандыру саясаты 1870 жылдары қазақ жерінің барлық аймақтарын қамтыды. 1880 жылдары қоныс аудару саясаты жаппай сипат ала бастады.

Жетісу облысының губернаторы Г.А.Колпаковскийдің бастамасымен 1868 жылы «Жетісу облысына орыс шаруаларын қоныстандыру туралы ереже» қабылданады. Бұл құжатқа сәйкес қоныс аударушылардың жан басына 30 десятина (ер адамдарға) жер берілді, салықтар мен міндеткерліктерден, 15 жылға рекруттан босатылды, шаруашылықты жүргізу үшін 100 сомға дейін несие берілді.

1885 жылы «Жетісу облысындағы отырықшы халықты жерге орналастыру туралы ереже» бекітілді. Бұл шаралардан кейін Жетісу облысында жер тапшылығы бірден сезіле бастады. Ал қоныс аударушылар саны жылдан-жылға өсе берді. Мұндай ахуалдың қалыптасуы қоныс аударушыларға берілген бұрынғы жеңілдіктерін біршама өзгертуге тура келді. Енді жан басына 10 десятина (ер адамға) мөлшерде беріліп, міндеткерлік пен салықтан үш жылға дейін босатылды, кейін салықтар жартылай мөлшерде төленетін болды.

1886 жылы Түркістан өлкесіне қоныс аударушыларды орналастыру туралы Ереже қабылданды. Қоныс аудару саясатын бір жүйеге келтіру үшін Қазақжеріне орыс шаруаларының өз еркімен стихиялы түрде келуін шектей бастады. Сол мақсатта 1889 жылы 13 шілдеде «Село тұрғындары мен мешандарының қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы және олардан бұрынғы қоныс аударғандар жағдайын қарастыру» жөнінде арнайы заң қабылданады. Бұл шаралар енді арнайы мекемелердің рұқсатымен жүргізілетін болды. Қоныс аудару аудандары ретінде Жетісу, Ақмола, Семей облыстары белгіленді. 1891-1892 жылдары оған Торғай және Орал облыстары да қосылды.

Орыс шаруаларын қоныстандыру қазақ халқынан ең шұрайлы деген жерлерін тартып алу арқылы жүргізілді. 1885-1893 жылдар арлығында Ақмола және Семей облыстарында қазақ шаруаларының 284843 десятина егістік жері тартып алынды. Әсіресе, Жетісу облысына қоныстанушылардың саны өте көп болды. 1868-1880 жылдар арасында бұл жерге 3324 отбасы қоныстанды. Сондықтан да 1891 жылы Ішкі істер министрлігі Жетісу жеріне қоныстануға арнайы бұйрық берілгенше тыйым салды [4; 140-142].

1897 жылғы санақ деректері бойынша Далалық өлкеде «орыс қоныс аударушылары» 20%, «жергілікті бұратаналар», яғни қазақтар 77%, «басқа ұлттар мен ұлыстар» 3% құраған. Ал Түркістан өлкесінде қоныс аударушылар 3,7%, «жергілікті бұратаналар» 94,4%, басқа ұлыстар 1,9% болды. Жалпы Қазақстан бойынша бұл көрсеткіштер мынадай болды: XIX ғасырдың аяғында қоныс аударғандар 11,9%, жергілікті халық 85,7%, басқа халықтар 2,4%. Бұл деректерден қоныс аударушылардың көбі Далалық өлкеге орналасқан және олардың үлесі 20%-ға жеткенін көреміз [4; 143].

XIX ғасырдың екінші жартысында Патшалық Ресей Қазақстанды толықтай өзінің отарына айналдырды. Қазақстан іс жүзінде Ресейдің шеткері провинциясы ретінде бекітілді. 1867-1868 жылғы ереже және 1886, 1891 жылдары шыққан ережелерге сай, Қазақстанда патшалық самодержавиелік режим беки түсті. Тұрмыстың барлық саласында жергілікті

халық, яғни қазақ ұлты қыспаққа түсті. Елдің байлығы мен мол шикізат қоры талан – таражға түсіп қана қоймай, рухани салада да кемсітушіліктер орын алып жатты. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды түрде жүргізілген патша үкіметінің қоныс аудару саясаты Қазақ өлкесіндегі саяси-экономикалық және әлеуметтік-демографиялық жағдайын үлкен өзгерістерге ұшыратып жіберді. Мұның бәрі қазақ халқының күйзелісіне алып келді. XIX ғасырдың екінші жартысы Ресей патшалық үкіметінің Қазақстанды толық отарға айналдыру процесі аяқталған кезең болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Материалы по истории Казахстана: Сборник документов. Алматы: Наука, 1960
2. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половине XIX века Алматы: Наука, 1960
3. Сапарғалиев К. Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1917) Москва: Наука, 1966
4. Кан Г.В., Шаяхметов Н.У. Қазақстан тарихы Алматы: Алматыкітап, 2012
5. Атишев А.А. Об административном устройстве казахской степи по реформе 1867-1868 гг. // Вестник АН Каз ССР.-1951.- №2.
6. Бейсембиев К. Общественно-политические и философские мысли в Казахстане второй половине XIX - начала XX века. Алматы: Наука, 1976
7. Бекмаханов Е.Б. Очерки истории Казахстана XIX века Алматы: Наука, 1966
8. Толыбеков С. Общественно-политический и экономический строй казахов XVII-XIX вв. Алматы: Наука, 1959
9. Бейсембиев К. Идеино - политические течения в Казахстане конце XIX - начала XX века Алматы: Наука 1961
10. Қазақстанның саяси құрылысы тарихы жөніндегі материалдар Алматы: Ғылым, 1993

ӘОЖ:94(574.41) “18”.351+338.24

К.С. Өмірбеков
Магистрант
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ӘКІМШІЛІК- ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Ұзақ уақыт бойы әкімшілік-территориялық басқару жүйесінің тарихы отандық тарихнамада аз зерттелген тақырыптардың қатарында болды. Оған себеп осы тақырыпқа қатысты құжаттардың басым бөлігінің аса құпиялық деңгейінде сақталуы және тек кейбір құжаттардың ғана шектеулі түрде пайдалануға берілуі. Бұрын ғалымдардың қолы жетпей жүрген Коммунистік партияның мемлекеттік мұрағаттардағы құжаттарының ғылыми айналымға енгізілуіне байланысты Қазақстан тарихының көптеген мәселелері, соның ішінде аталған мәселе де зерттеушілер мен жұртшылықтың үлкен көпшілігінің назарын аударатын нысанға айналды. Себебі бұл тарих ғылымы үшін аса құнды материал болып табылатын. Осы кезеңге дейін бұл тақырып саяси себептермен бүркімеленіп немесе тіптен қарастырылмай келген. Оған себеп әкімшілік-территориялық басқару жүйесінің атқарушы билік үшін маңызында. Қай дәуірде болсын әкімшілік-территориялық басқару жүйесі, үкімет үшін халықты тізгінде ұстап отырудың саяси құралы болған. Патшалық кезеңдегі әкімшілік-территориялық басқару жүйесінің негізгі мақсаты Қазақ жеріндегі хандық билікті жою және биліктің ықпалын нығайту болған. Ал Кеңес үкіметі кезінде әкімшілік-территориялық

басқару жүйесі социализм идеаларын бұқара халыққа толыққанды жеткізу және насихаттау құралы ретінде қолданылды. Қазақ жерінде әкімшілік-территориялық басқару жүйесі XIX ғасырдан бастап толыққанды жұмыс жасай бастады. Шығыс Қазақстан жерінде әкімшілік-территориялық басқару жүйесінің алғышарттары XVIII ғасырдан бастап қалыптасты. Бұл тұжырымдаманың дұрыстығын аймақтағы сол кезеңде салынған бекіністерден байқасақ болады. Белгілі бір аумақта әскери бекіністер салу әкімшілік басқару жүйесін қалыптастырудағы алғашқы қадам болды.

XVII ғасырдың басында Батыс Сібірдің Ресей мемлекетіне қосылуы аяқталды. Бұл өз кезегінде Ресейге одан әрі оңтүстікке қарай жылжуға жақсы мүмкіндік туғызды. Осы аймақтағы өз ұстанымдарын нығайтуға ұмтыла отырып, патша үкіметі мұнда бірқатар қалалар мен бекіністер құрды. Одан әрі отарлау Шығысқа қарай бағыт алды – Ертістің жоғарғы жағына. Бұл Үндістанмен, Қытаймен, Ауғанстанмен, Персиямен экономикалық және саяси байланыстарды одан әрі дамыту үшін плацдарм болды. Батыс Сібірдің шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін 1715 жылы Сібір шекаралық шебі құрылды. Омбы, Железин, Ямышев (1717 ж.), Семей (1718 ж.), Өскемен (1720 ж.) және Петропавл (1745 ж.) жаңа бекіністерінің салынуымен шекаралық шеп оңтүстікке қарай жылжып Орта жүздің аумағына келіп табан тіреді [1, 25 б].

Жаңадан игерілген жерлерді бақылап тізгінде ұстап отыру үшін Ресей көп күш жұмсады. Осы мақсатта қабылданған шаралар нәтижесінде Орал өзенінің сағасынан Өскемен бекінісіне дейінгі ұзындығы 3,5 мың шақырым болатын бекіністер мен форпостардың күрделі және үздіксіз желісі қалыптасты. Белгілі бір жоспар бойынша орналасқан бекітілген пункттер одан әрі отарлау үшін күш тартуға және жинақтауға мүмкіндік берді, әскери-әкімшілік басқару орталықтары ретінде маңызды рөл атқарды. Орыс әскери-барлау отрядтарының үнемі алға жылжып отыруы жоңғарларды белсенді түрде қарсылық көрсетуге итермеледі. XVIII ғасырдың 30-шы жылдарында Жоңғарияның агрессивті саясаты жергілікті қазақ халқының мал шаруашылығына үлкен зиян келтіріп шаруашылық дағдарысының туындауына әкеп соқтырды. Бұл мәселе өз кезегінде Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығына өтуге деген қызығушылығының күшеюіне ықпал етті. Дәл осы уақытта Орта жүз билеушілерінің саяси бағдары нақтыланды, олар халықтың өмір сүру қауіпсіздігін тек Ресей ғана қамтамасыз ете алады деп сенді. Олар Ертістің оң жағында қыстауларды алуға және орыс бекіністері арқылы жоңғарлардан қорғануға үміттенді.

1731 жылы орыс бодандығын Орта жүздің орталық бөлігі қабылдады. Оның солтүстік-шығыс аудандары кейінірек қосылды, 1740 жылы сұлтандар мен 308 ауыл ақсақалдары Ресей бодандығына өтуге ант берді. Бұл оқиға Орта жүздің Ресейге қосылуын түбегейлі аяқтады [2, 55 б].

Орта жүз хандары ресми түрде Патша өкіметінің бодандығында бола тұра Ресеймен және жоңғарлармен дербес ішкі және сыртқы саясат жүргізіп отырған. Бұл жағдай Ресей үшін көптеген әкімшілік мәселелер туғызды. Сондықтанда Ресей алғашқы кезеңдерде хан билігін шектеп, кейіннен түбегейлі жойып жіберді.

1749 жылдың 13 сәуіріндегі патшайым Елизавета Петровнаң арнайы жарлығымен жаңадан сайланған ханды бекіту - "конфирмация" тәртібі енгізілді. Яғни бұдан былай жаңадан сайланған хан міндетті түрде патшайым жарлығымен бекітілуі керек болатын. Олай болмаған жағдай Ресей үкіметі жаңа ханды және оның халқын мойындамайтын болып шешілді. Бірақ, бұндай шектеулерге қарамастан, хандар сыртқы саясатты жүргізуде тәуелсіз болып қалуын жалғастыра берді.

Жоңғар мемлекеті құлағаннан кейін Қытайдың Цин империясы XVIII ғасырдың 50-ші жылдарының соңында Орта жүз бен Орта Азияның шектес жерлеріне өзінің саяси әсерін белсенді және дәйекті түрде тарата бастады. Қытай өзінің шекарасына жақын орналасқан қазақ жерлеріне ықпалын барынша нығайтуға ниетті болды.

Абылай мен Әбілпейіз сұлтандар Қытай тарапынан өршіген қауіп жағдайында, көшпенді Цин әскерлерінің басып кіруін алдын алу мақсатында қол астындағы руларды Іле және Жоғарғы Ертіс өзендерінің бойына жылжытуға шешім қабылдады. Сонымен қатар олар

Қытай билігі атынан Сібір және Орынбор әкімшіліктерінің саяси қысымына қарсы тұру мақсатында 1757 жылдың жазының соңында алдымен Пекинге елшілікті жіберді, содан кейін боғдыхан бодандығын қабылдады. Мұндай қосарланған бодандық қазақ жерін екі алпауыт империяның толық жаулап алуына мүмкіндік бермеді. Дегенменде орталық биліктің Қазақстандағы өз жағдайын нығайтуға деген ұмтылысы уақыт өте келе айқын байқалды. Ресейдің жоспары бойынша Кіші және Орта жүздің аумағын Ұлы жүз бен Орта Азияны бағындыру мақсатында көмекші база ретінде пайдалану көзделді. Осы орайда аталмыш аймақта жаңа әкімшілік-территориялық басқару жүйесін құру туралы шешім қабылданды. Себебі Ресей империясының қарамағындағы үлкен көлемдегі жер-аумақты ыдыратпай уысында ұстап отыруының жалғыз-ақ сыры осы нақты белгіленген басқару жүйесінің арқасында. Сол себепті де Орта Азия бойынша ары-қарай жылжу үшін Орта жүзде болашақ мақсаттарға берік негіз болар тірек пункті қалыптастыру көзделді. Орта жүз жерінде әкімшілік-территориялық басқару жүйесін енгізу арқылы аймақ халқының саяси және экономикалық тұрмыс-тіршілігін бақылауда ұстау мақсат етілді.

Орта жүз халқының әкімшілік бөлінісінің негізінде рулық принциптер жатты: басты бірлік - ру болды, олардың жиынтығы Орданы құрады. Орданың аумағында әр рудың белгілі бір көшпелі ауданы болды. Әрбір руға негізгі тұрақ және пайдалану орындары - шатқалдар, құдықтар, шабындық учаскелер бекітілген. Алайда көптеген рулар өздеріне бекітілген бұрынғы бағыттардан жиі бөлініп, даланың аз, пайдаланылмаған бөліктерінде көшіп жүрген.

Аумақтық бөлініс ерекше түрде болды: бастысы мал ұстауға ыңғайлы негізгі көшпелі тұрақтардың орындарын құрады. Мұндай учаскелер қатаң есепте болды және рудың немесе оның бөлімшелерінің иелігін құрады. Көшпелі жол біреудің меншігі болған жоқ. Сондықтанда онда кездесулер рулар арасындағы қақтығыстар мен дауларды туындатпады: әркім уақытша тоқтап белгілі бір уақыттан кейін өздерінің негізгі қоныстарына жол тартқан. Рулар арасындағы қақтығыстар белгілі бір топтарға бекітілген қоныстарға байланысты туындап отырған. Жайылымдық жерлер мен негізгі маусымдық қоныстар жүйесінде тұрғын үйлері мен шаруашылық құрылыстары бар қысқы тұрақтар ерекше рөл атқарды. Көшпенді ұжымдар жайылымдарды және қоныстарды әр маусымда жиі ауыстырғанымен қысты толықтай қыстақтарда өткізген. Бұл жағдай көшпенділерді ұзақ уақытқа белгілі бір жерге қоныстандыруға болатындығын көрсеткен. Яғни көшпелі халықты отырықшылыққа бейімдеуге болатындығының айқын дәлелі.

Патша өкіметінің шенеуніктері көшпелілердің шаруашылық жүргізу режимінің осы ерекшеліктерін ескере отырып әкімшілік қайта құрылысты жүзеге асырды. 1822 жылы "Сібір қырғыздары туралы жарғы" қабылданды. Осы жарғы бойынша округ, болыс, ауыл деген әкімшілік бөлініс жүйесі қалыптасты. Бұл өлкедегі алғашқы толыққанды жұмыс жасайтын әкімшілік-территориялық басқару жүйесі болатын. Кейінірек уақыт көрсеткендей аталмыш әкімшілік басқару жүйесінің кемшіліктері көп болып шықты. Алайда соған қарамастан бұл сол заман үшін алдыңғы қатарлы саяси әкімшілік басқару жүйесі болып қала бермек.

1822 жылдың Жарғысы бойынша барлық округтарға жекелеген шекара бекітіліп, сол жердің халқына шекарадан тек билік органдарының рұқсатымен ғана өтуге мүмкіндік берілді. Округтердің шекарасын ұйымдастыру кезінде аумақтық жағынан белгілі бір сипаты бар көшпенділердің қыстақтарының территориясы негізге алынды. Бұл ереже өз тарапынан ежелден еркін өмір сүретін көшпелі халықтың күнделікті өмір тіршілігін әлдеқайда қиындатып жіберді. Алайда жалпы экономикалық және әкімшілік басқару тұрғысынан алып қарасақ бұл шешімнің өзіндік пайдасы бар. Бұл жүйенің ең басынан бастап рулардың құрамын қандай да бір өзгерістер енгізбеу керек деп шешілді, сонымен қатар кез келген рудың сол немесе басқа округтің құрамына кіруге деген ниеті қатаң түрде ескерілді.

Округтік жүйені құру және көшпенді халықтың оған деген көзқарасы патша үкіметінің басты мақсаттарының бірі болды: көшпелі халыққа жаңа жүйені қабылдаудың қажеттілігін түсіндіру үшін қазақ даласына шенеуніктердің шағын отрядтары сапар шекті. Көшпелі топтардың келісімі бойынша әр жерде жаңадан округтер пайда болды. Өздерінің қоныстарымен округтер шекара сызығына тікелей жанасқан көшпелі ұжымдардың бір бөлігі

бірқатар жағдайлар бойынша жаңа құрылымдық жүйені қабылдауға өз еріктерімен ниет білдірді. Бұған себеп: өзара тартыс пен барымтадан біржола құтылуға ұмтылу, жергілікті байлардың өз қарсыластарымен күресте патша үкіметінің күш қуатын пайдалану, Ресейдің бодандығынан құтылудың мүмкін еместігін түсінгендіктен.

Билік округтердің ашылуын тек салтанатты түрде өткізді: бұл Ресей үкіметінің күші мен қуатын көрсету мақсатында жасалынды, бұның тағы бір себебі дала ақсүйектерін өз жағына тарту тәсілі болды. Құрылған әрбір округтың басында аға сұлтанның басқаруымен округтік приказ ұйымдастырылған, оның құрамында міндетті түрде екі қазақ болған, әрбір округтік приказға тәртіп сақтау және жазалау әрекеттерін орындау үшін казак бөлімшелерінен құралған әскери отряд берілген. Кез-келген жүйенің негізі оның элементтерінің дұрыс әрі уақытылы жұмыс жасауында. Осы орайда әкімшілік-территориялық басқару сияқты ірі көлемдегі жүйенің мінсіз жұмыс жасауы үшін оның әрбір буынындағы халықтың тәртіпке бағынуы өте маңызды. Сол себепті де бұрын пайдаланылмаған арнайы казак әскерлері отрядтары құрылып қызмет көрсеткен.

Округтерді құру және ұйымдастыру барысы ірі рулық бірлестіктер басшыларының келісімі бойынша жүргізілді, сондықтан патша әкімшілігінің басты міндеті Орта және Ұлы жүздің барлық көшпенді ұжымдарын және жаңа әкімшілік жүйемен қамту болды. Ал болыстарды ұйымдастыру қиынырақ болды. Көп жағдайда округтің аумағында көрші болған көшпелі рулар аға сұлтанның билігін мойындаудан бас тартты; рулардың өзара жауластығы болыстардың пайда болуына кедергі келтірді. Жеке рулардың билері округтегі орналасу аумағын қайта көшіруді сұрады, өйткені олар көршілерімен бұрыннан жауластық қарым-қатынаста болатын. Бұл жаңа әкімшілік жүйедегі ауылдарды ұйымдастыру кезінде басқаруды жеңілдететін үш қағида ескерілді: 1) отбасылар саны (50-ден төмен емес), 2) қысқы тұрақтардың ортақтығы (бір немесе бірнеше аралас қыстақтар), 3) рудың ортақтығы, бұлардың ішінде екінші шарт ең негізгі болып табылды. Халықты белгілі бір аумақтағы округтар, болыстар және әкімшілік ауылдар бойынша орналастыру көшпелі айналым саласының шектелуіне және көшпелі шаруашылықтың құлдырауының күшеюіне себеп болды. Қазақ жерінің оңтүстік өңірлеріне қарағанда шығыс аймақ халқы ежелден жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған. Олар үшін бірден отырықшы өмір салтына ұқсас жүйе қарамағында тіршілік ету мүлдем жат дүние болды. Негізінен бұл жүйе көшпелі халықтың әл-ауқатын нашарлатты. Себебі олар бұрынғы күн-көріс принциптерін түбегейлі өзгертуге мәжбүр болды. Орын алған жағдай басқарушы билік үшін де өте тиімсіз болатын. Патша үкіметінің алдында көшпелі халықты экономикалық тұрғыда әлсірету деген мақсат тұрған жоқ болатын. Керісінше оларға халықтың бақуатты өмір сүргені тиімді болды. Алайда басқарушы билік үшін үнемі көшіп қонып жүретін жергілікті халықты бақылауда ұстау өте қиынға соқты. Сондықтан олар халықты өз уыстарында ұстар отыру үшін оның экономикалық әл-ауқатын құрбандыққа шалды.

Көптеген қолайсыз жағдайларға қарамастан әкімшілік-территориялық басқару жүйесі одан әрі дамып күрделене берді. 1822 жылы Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының құрылымында Омбы облысы болатын, оның құрамына төрт ішкі округ кірді: Омбы, Петропавл, Семей, Өскемен. 1838 жылы Омбы облысы жойылып және оның бұрынғы ішкі округтері көрші губернияларға қосылды: Петропавл ішкі округі - Тобол губерниясына, Семей және Өскемен Томск губерниясына, сыртқы округтер Сібір аумақтарының шекара басқармасына кірді. 1842 жылы Қарқаралы және Көкшетау округтері, 1831 жылы Аягөз (1860 жылы Сергиополь деп аталды), 1832 жылы Ақмола, 1833 жылы Баянауыл, 1833 жылы - Үшбұлақ, 1834 жылы – Аманқарағай округі Құсмұрын болып өзгерді, 1844 жылы Көкпекті округтері ашылды. Өз кезегінде бұл округтар болашақ ірі аудандарға негіз болды [3, 138 б].

«Сібір қырғыздары туралы жарғысының» идеяларын іске асыру кезінде жер мәселесі жаңа күшпен көтерілді. Кейбір ауылдар, округтерді ұйымдастыруға келісім шарты ретінде, шекара бойындағы әсіресе Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы маңайындағы округтер орналасқан жерлердегі басып алынған жерлерін қайтаруды талап етті. Көшпелі халықтың жаңа жарғы

бойынша емін-еркін қозғалысына біршама шектеу қойылды. Сондықтанда олардың бұрынғы тартып алынған жерлерін қайтарып беруді сұрағаны орынды болды. Сол қайтарылған жерлер арқылы жергілікті халық еркін тыныстауға мүмкіндік алды. Шекарадағы жерлері қайтару арқасында 1840-жылдардың басында бұрын округке кірмеген ауылдардың соңғы топтары өз келісімдерін беріп, ресми түрде округке мүшелікке енді.

1854 жылы сыртқы округтер мен белгілі бір Солтүстік аумақтардың ішкі округтері негізінде сібір қырғыздары облысы құрылды, орталығы Омбы қаласы болып бекітілді. Бұл облыстың құрамында: Қарқаралы, Көкшетау, Ақмола, Баянауыл, Құсмұрын (бұрынғы Аманқарағай); және Семей облысы Ішкі Семей округінің (біріккен Семей және Өскемен) және сыртқы округтерінің құрамында Көкпекті, Аягөз, Қопал әскери округінің құрамына кіреді, 1856 жылы оған Жетісу Алатау сыртқы округі қосылды [4, 87 б].

XIX ғасырдың 1820-50 жылдары Шығыс Қазақстан аумағындағы барлық билік институттарын терең реформалау және қазақ қоғамын мемлекеттік әкімшілік-территориялық басқару жүйесін дамыту процесіне тарту кезеңі болды. Осы кезеңде қазақ даласында бұрын болмаған жаңа әлеуметтік, экономикалық және саяси институттар қалыптасты. Олар өз кезегінде жаңа көптеген қиыншылықтар мен мәселелер туындатты. Дегенменде бұл уақыт үлкен тарихи өркениеттік серпіліс кезеңі болды. Бұл кезеңде әкімшілік-территориялық басқару жүйесі барысында қазақ жерінде Батыс Сібір жүйесінің приказдық басқару формасының орта және төменгі буындары ұйымдастырылды. Сонымен қатар Қазақстан аумағында мемлекеттік құрылысқа және Ресей империясының нақты үстемдігін орнату мақсатында экономикалық мазмұндағы алғашқы түбегейлі қадамдар жасалды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Абдрахманова Б. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX в., Астана, 1998.
2. Апполова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией XVIII -начало XIX вв., М., 1960.
3. Зиманов С. 3. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX вв., Алма-Ата, 1960.
4. Муқанов М. С. Экономическая территория казахов в XVIII - начало XIX вв., Алма-Ата, 1991.

УДК 94(574)

А.Е. Каримова, А.Н. Швец
Павлодарский государственный педагогический университет
г. Павлодар

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ КАЗАХСТАНА С РОССИЕЙ В XIX ВЕКЕ

Важную роль в экономическом развитии казахского общества в XIX веке играли традиционные торговые связи кочевников с оседло-земледельческими государствами и народами. Данному вопросу пристальное внимание начало уделять царское правительство в связи с принятием административно-территориальных реформ в 20-60-х гг. XIX века. Колонизационные процессы на территории Казахстана как со стороны царской России, так и со стороны среднеазиатских стран включали в себя не только расселение на казахских землях, но и участие в экономической жизни казахов.

Торговые связи осуществлялись в основном через пограничные заставы и другие укрепленные пункты в регионе, которые превратились в центры оживленных торговых отношений. Как отмечает исследователь Галиев В.З., такие города как Семипалатинск,

Петропавловск, Оренбург, Уральск, Гурьев, Туркестан, Усть-Каменогорск были традиционными пунктами торговли. Позже к ним прибавились Каркаралинск, Баян-Аул, Аягуз, Акмолинск, Кокчетав, Куш-Мурун, Капал, Верный [1, с.224]. Города становились не только административными центрами, но в большей степени это были места активного обмена продуктов животноводства и мануфактурного производства.

О сборе пошлины с привозимых и отвозимых товаров, составлявших одну из главных забот правительства и чиновников таможен отмечал и исследователь Касымбаев Ж.К. В связи с отдаленностью края от центральных районов местные чиновники имели почти бесконтрольную власть над населением. Пользуясь безграмотностью казахов-кочевников, незащищенных в социальном и общественном отношении, оскорбляли, обманывали, незаконно присваивали товары подлежащие регистрации в таможенных книгах. Поэтому царизм считал необходимым осуществить ряд административно-политических изменений.

Принятие нормативно-правовых актов Российской империи способствовало сбыту продукции и облегчало поиск сырья для мануфактурного производства. Также немало законов было принято ради создания выгодных для государства и населения таможенных пошлин. Так, во 2 пункте указа от 30 января 1829 года «О не взимании пошлины на Омской линии с рыбы и с вещей, привозимых для чинов, в них находящихся, и о дозволении купечеству оной области производить розничную торговлю» говорилось: «Дозволить купечеству всех четырех внутренних округов сей области, производить во внешних ее округах, сверх оптовой, розничную торговлю без взятия особенных на сие свидетельств, ибо внутренние округа, заключаая в себе почти только те селения, кои лежат на самой линии, весьма мало населены и, таким образом, купечество их стеснено противу прочих мест» [2, с.90]. О создании благоприятных условий для развития торговли и вступления в купечество отмечено и в трудах Ж. Касымбаева: «Административно-политические изменения расширили возможности коренного населения производить торговлю в укреплениях и городах. Казахам было позволено записываться в купеческие гильдии, поступать на службу, поселяться во внутренних округах, а также разрешалось вести свехоптовую и розничную торговлю без оформления на это особых свидетельств» [3, с.27].

Внутренняя торговля осуществлялась в двух формах: денежной и меновой. Первая производилась преимущественно с казаками и близкорасположенным к городам крестьянским населением. Торговля с жителями казачьих станиц велась круглый год, беспрерывно. Меновая торговля осуществлялась в основном кочевниками. Вот что об этом писал исследователь Л.Мейер: «В таких оборотах, как уже показывает само название «меновая торговля», деньги не играют никакой роли, тем не менее, в каком бы младенческом состоянии ни находилась торговля, ей необходимо иметь какую-нибудь общую меру для оценки стоимости. Такой мерой в Киргизской степи служит трехлетний баран» [4, с.173]. Меновая торговля казахов с российским купечеством сосредоточивалась в основном на севере и северо-востоке региона в таких населенных пунктах, как Оренбург, Троицк, Петропавловск, Семипалатинск, Усть-Каменогорск, что обусловлено близостью данного региона к границам Российской империи.

Из центральных губерний России купцами завозились хлеб разных сортов, кожаные изделия, хлопчатобумажные ткани, шерстяные и металлические изделия. М.К Рожкова отмечает, что русского сукна в казахских степях сбывалось больше, чем в ханствах Средней Азии [5, с.202]. Во второй четверти XIX в. Казахстан становится главным потребителем российского хлеба, который вывозится ежегодно в степь по всем пограничным линиям на сумму 400—500 тыс. руб. ассигнациями. Значительно меньшим спросом у казахского населения пользовались металлы, что было обусловлено низким уровнем развития ремесленного производства в регионе и, следовательно, большей потребностью в готовых металлических изделиях.

В 20-50-х годах XIX века серьезными конкурентами российских купцов являлись среднеазиатские купцы в южных, северных и западных районах Казахстана. А.Н. Тетеревников по этому поводу писал следующее: «Между среднеазиатским купцами и

киргизами сделки происходят гораздо легче. Киргиз лучше знает азиатский товар и более привык иметь дело с азиатским торговцем, который не упускает случая попользоваться неопытностью или стесненным положением киргиз, но вообще более сговорчив и уступчив» [6, с.8].

Определенная часть скотоводческой продукции казахского населения реализовывалась внутри степи. Это вызвало появление такой социальной прослойки среди местного населения, как перекупщики товаров — алыпсатары. Они выполняли роль посредника, связывавшего приезжих торговцев с казахскими скотоводами — потребителями товаров. Особенно активно развернулась торговая деятельность алыпсатаров в Букеевском ханстве, где некоторые из перекупщиков становились владельцами солидных оборотных средств.

Главным вывозимым предметом русско-казахской торговли был скот, продукты скотоводства и охоты. Следует обратить внимание на некоторые колониальные черты торговых сделок. В условиях первой половины XIX века отсутствовал точный эквивалент торговли. Это положение дало возможность Ж.Касымбаеву сделать вывод: «Казахи имели лишь приблизительное представление об истинной цене российских товаров, поэтому за бесценок отдавали скот и продукцию животноводства» [3, с.33]. И даже в этом вопросе мы видим игнорирование прав казахов, потому как они не имели представление о реальной рыночной стоимости продаваемого товара.

К середине XIX века в Казахстане начинает развиваться ярмарочная торговля. Ярмарки стали фактором не только экономической жизни, но и общественной. Ярмарки начали открываться повсеместно – от Усть-Каменогорска до Ханской ставки. Основная торговля сосредотачивалась на 5-ти ярмарках: двух в Семипалатинской области (Чарской, Кояндино-Ботовской) и трех в Акмолинской (Петропавловской в Атбасаре, Константиновской в Акмолинске и Таинсинской в Петропавловском уезде) [3, с.106]. В отчете Пограничного управления за 1852 год приведены сведения о том, что во всех округах были ярмарки. Самой крупной из них была Кояндинская-Ботовская ярмарка, основанная в 1848 г., обороты которой доходили до 1 000 000 рублей в год.

Во внешних окружных приказах и по Иртышской линии товарооборот тоже возрастал. В городах Кокчетаве, Акмолинске, Аягузе, Каркаралинске, Верном, Капале торговля осуществлялась купцами и торговцами через собственные лавки, в глубине Степи, в волостях – от торговли с караваном. Однако караванная торговля была сопряжена с рядом трудностей – это было связано только с определенным временем года, с опасностью прохождения в незнакомых местах. Торговые караваны в самых различных направлениях пересекали казахские степи. Караваны из Бухары, Ташкента, Коканда проходили в самых различных регионах Южного Казахстана.

Районы Семиречья, долины рек Таласа, Чу, Сары-Су, Боролдая обслуживались среднеазиатскими купцами. В этих регионах российские купцы встречали серьезную конкуренцию. Среднеазиатские купцы и торговцы были более привычными для казахского народа не только в Южном Казахстане, но и в других регионах [1, с. 245].

Сохранились расценки доставки грузов на дальних маршрутах. От Троицка до Бухары за доставку одного пуда груза брали приблизительно 6 рублей. За поклажу одного верблюда брали 16-25 рублей серебром. За один пуд чистого веса товара брали не больше 1 рубля. Нормальный вес верблюжьей ноши составлял два батмана или 16 пудов [7, с.163].

Кроме ярмарок торговля проходила и на местные рынки. В «Законодательных актах Российской империи», в частности, в Именном указе, объявленном провиантскому департаменту «Об учреждении провиантских магазинов в Кокчетавском округе Сибирских киргизов» от 26 февраля 1851 г. говорилось: «...1) В кокчетавском округе, при озере Арык-балык и Курткуле, учредить два провиантских магазина и внести оные в расписание магазинов Западной Сибири...» [2, с.243]. Однако, следует отметить, что на городских рынках торговля велась неустойчиво.

Известно, что на ход торговли и состояние купцов и торговцев значительное влияние оказывала стабильность общественного положения того региона, где велась торговля [1, с.248]. В период национально-освободительных восстаний под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова и длительной борьбы казахского народа под предводительством Кенесары Касымова многие из купцов и торговцев понесли большие убытки, потому как подверглись ограблению и были разорены. Такова была историческая реальность.

В местах, где не было контроля за торговлей, ответственность была передана городским старостам. В положении Комитета министров «О дозволении в городах Оренбургской губернии, в коих нет дум и ратуш, свидетельствовать городским старостам торговые доверенности и торговые документы» от 30 мая 1850 г. говорится: «...государь император, по положению комитета. Высочайше повелеть соизволить: во всех городах Оренбургской губернии. Где нет ни дум, ни ратуш, в виде временной меры, впредь до учреждения сих городов дум или ратуш, дозволить городским старостам свидетельствовать торговые доверенности и вообще торговые документы, со взиманием установленных в сих случаях платежей.» [2, с.234]. Из данного документа мы видим, что царское правительство всячески содействовало развитию торговли и заботилось о пополнении городской казны, т.е. было нацелено на достижение экономической рентабельности как с местного, так и с переселенческого населения.

Огромное количество товара перевозилось по различным путям и развозилось по различным регионам Казахстана. Из Екатеринбурга через Челябину на Троицк, по восточному склону Уральского хребта шла торговая дорога в казахские степи. Из Троицка она продолжалась на Кокчетав, Атбасар. Другой путь через Орск выводил на Карабулак в Бухару, Туркестан. По этим дорогам из Уральских горных заводов торговцы вывозили для продажи металлические изделия в Казахские степи [8, с.101].

В целом, все дороги в Казахстане делились на: почтовые, линейные, торговые и проселочные, военно-транспортные и караванные. Вот так описывал один из очевидцев линейную торговлю в 1844 году: «Линейная торговля отличается от степной тем, что производство ее более раздроблено, и она по числу мелких торговцев и капиталов может называться мелочной» [6, с.8].

Поводя общий итог можно сказать, что торговые слободы и различные формы торговли в Казахстане были свидетельством роста товарно-денежных отношений, формирования многоукладной экономики Казахстана в условиях колониальной политики царской России. В торговых оборотах большую часть играли российские и среднеазиатские купцы и торговцы. Стремление царской администрации и среднеазиатских ханств укрепиться на торговых рынках в Казахстане приводило к конкурентной борьбе. Несмотря на невысокую покупательскую способность казахского населения, царская администрация была заинтересована в развитии всех видов торговли в казахской степи. Объективные экономические законы торговли не давали возможность царской России формировать этот процесс в своих интересах. Тем не менее, спустя годы все торговые отношения в Казахстане подпали под контроль и влияние российского капитала.

Список использованной литературы:

1. Галиев В.З. История колонизации Казахстана в 20-60 годах XIX века. - Алма-Ата, 2009. - 321 с.
2. Отепова Г.Е. Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Ч.1. -Павлодар: ПГПУ, 2015. - 343 с.
3. Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861 – 1917-х гг. - Алма-Ата: Гылым, 1990. – 180 с.
4. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. - Спб., 1865. – 250 с.
5. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. - Москва, 1949. – 320 с.

6. Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. - Спб., 1867. – 104 с.
7. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867): Сборник документов и материалов. - Алма-Ата, 1964. - 420 с.
8. Черемшанский В.М. Описание Оренбургской губернии. - Уфа, 1859. – 225 с.

УДК 94 (574)

Г.А. Абенова
Кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора
университет Шакарима
г.Семей

РАЗВИТИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Политико-административные реформы XIX века вызвали, как известно, значительные изменения в социальной, политической и правовой жизни казахского общества. Преобразования затронули и сферу просвещения и школьного образования в Казахстане. Почти до середины XIX в. обучение казахских детей осуществлялось в мектебах. Мусульманские мектебы в основном посещали мальчики, что стало одной из причин высокого уровня женской неграмотности. Еще в XIX в. Ч. Валиханов с горечью писал о тяжелом положении аульных мектебов, где учительствовали в основном татарские муллы: «Чудовищная фанатика, мертвая схоластика и ни одной реальной мысли» [1;112]. Приведенные факты уже говорят о неэффективности обучения в казахских аулах.

Все же правительство, руководствуясь своими стратегическими соображениями, во главу угла которых были поставлены, прежде всего, далеко идущие политические интересы империи и хозяйственные мотивы, создавало первые начальные и другие учебные заведения, появившиеся в 60-70-х годах XIX века после завершения присоединения Казахстана к России, которым принадлежала заметная роль в приобщении городского и сельского населения к делу просвещения [2; 113].

Организация русских школ во второй половине XIX века вызывалась, с одной стороны, стремлением к грамотности местного населения и задачами хозяйственного освоения края, а с другой стороны, тем, что царское правительство остро нуждалось в подготовке людей для своего административно-колониального аппарата управления. По справедливому утверждению Т.Тажибаева: «Царское правительство, допуская детей султанов и другой байской феодальной верхушки в русские школы, а также открывая русско-казахские школы, преследовало определенные политические цели - создать для себя опору среди коренного и другого нерусского населения в лице зажиточной верхушки общества, и вкупе с ней стало проводить колонизаторскую и русификаторскую политику» [3; 42].

Расширение государственной школьной сети в крае шло путем учреждения русско-казахских школ для местного населения. В основу организации школ для нерусских народов легла педагогическая система известного ученого-востоковеда, миссионера Н.И. Ильминского, направленная на усиление идеологического воздействия самодержавия на «инородцев» и подготовку из них преданных чиновников для проведения колониальной политики. «Полное слияние инородцев» с империей Ильминский считал возможным путем мирного распространения среди них - православия и русского языка. Одним из главных средств духовного подчинения этих народов, по его мнению, должны были стать особые правительственные школы с первоначальным преподаванием на родном языке учащихся. Идеи Н.И. Ильминского разделяли попечитель Казанского учебного округа П.Д. Шестаков, Оренбургский генерал-губернатор Н.А. Крыжановский и другие влиятельные чины. Система

Ильминского была поддержана правительством, одобрена Советом министра народного просвещения, а 26 марта 1870 г. узаконена в правилах «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев».

Для координации усилий местных властей, направленных на реализацию мероприятий относительно нерусских школ, в 1875 г. в оренбургском учебном округе была учреждена особая должность инспекторов татарских, башкирских и казахских школ. В их обязанности входило обозрение мектебов и медресе, сбор сведений о них, составление и издание учебников на местных языках. Особое внимание инспектора должны были обращать на открытие русских классов. В целях усиления контроля над мусульманскими школами в 1874 г. они были переданы в ведение Министерства народного просвещения.

В 80-е гг. XIX века активизировалось вмешательство государства в деятельность национальных учебных заведений. Причиной был провал правил «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев». Несмотря на все усилия, правительству не удалось в полной мере ограничить сферу влияния мектебов и медресе. Число их росло, контроль за ними оставался номинальным. Русские классы открывались медленно. Более того, они дали неожиданный для властей результат. Изучение русского языка расширяло кругозор учащихся медресе, пробуждало тягу к знаниям, т.е. превратилось в фактор развития национальной интеллигенции. Это противоречило национально-колониальной политике царизма. Представители русской учебной администрации решили закрыть русские классы [4; 149].

Царское правительство считало, что просвещение казахского народа достаточно ограничить начальным образованием, т.е. знанием русского языка и элементарных действий арифметики, а в распространении среднего, а тем более высшего образования оно не было заинтересовано. Тем не менее, начальные русско-казахские и русские школы Министерства народного просвещения в условиях развивающегося капиталистического хозяйства второй половины XIX века не могли удовлетворить потребности хозяйственной жизни страны. Вследствие чего во второй половине XIX века назрела необходимость в создании учебных заведений более высокого уровня. В связи с этим начали функционировать городские училища, средние школы (гимназии), профессиональные школы.

Отсутствие национальных средних учебных заведений в дореволюционном Казахстане вынуждало казахов отдавать детей в русские учебные заведения. Первым средним учебным заведением, в котором был открыт доступ для детей инородцев, было Оренбургское Неплюевское военное училище (1825г.), переименованное затем в Оренбургский кадетский корпус. С 1825 по 1866 гг. Оренбургский кадетский корпус окончили 35 казахов. В числе первых воспитанников кадетского корпуса были султан М. Таукин - активный член РГО и Казанского музея древностей и этнографии, С. Жантюрин - член комиссии для выработки правил об устройстве учительских школ для инородцев Оренбургского края. Выпускником кадетского корпуса был М.С. Бабажанов - первый казахский ученый, награжденный серебряной медалью РГО. В 1846 году на базе Сибирского военного училища был открыт Омский кадетский корпус. Эти учебные заведения окончили Чокан Валиханов, Садык Бабажанов, Халиолла Оскенбаев и др.

Одним из учебных заведений, где обучались казахи, была Оренбургская гимназия, в которой с 1868 г. по 1892 гг. обучалось 52 казахских стипендиата, аттестат зрелости получили 10 человек. Многие воспитанники Оренбургской гимназии продолжали свое образование в Казанском университете.

Система школьного образования во второй половине XIX и даже начале XX в. по многим параметрам еще не соответствовала потребностям и нуждам населения. Но, тем не менее, политика России в области образования имела все же прогрессивное значение, несмотря на постоянное притеснение со стороны властей, созданные учебные заведения проводили большую работу по повышению грамотности населения. Они сыграли положительную роль в жизни казахского и других тюркских народов. Учебные заведения, открытые на территории Казахстана, способствовали духовному развитию народа,

формировали и укрепляли национальное самосознание, являлись очагами борьбы против царского самодержавия.

Список использованной литературы.

1. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984-1985.
2. Касымбаев Ж. Некоторые вопросы истории народного образования во второй пол. XIX – нач. XX вв.//ВВШ Каз-на. – 1999. - №2. с.112-119.
3. Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата, Казисполитиздат, 1962.
4. Айтбаева Р. Мектебы и медресе в политике российского государства в Казахстане в XIX веке// Евраз.сообщ. – 2004. - №1. С.147 – 154.

ӘОЖ; 94 (574.4)

Р.Ж. Мухамеджанова
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН Өңіртұлғаларының ТАРИХИ Қызметі мен қайраткерлігі (XIX ғ. екінші жартысы)

Қазіргі кезде елімізде әр кезеңде тарихта орын алған оқиғалар мен құбылыстар жан-жақты, объективті баға беретін жаңа зерттеулер жазуына мол мүмкіншіліктер жасалды. Соңғы зерттеулердің көбінде: «Тарих жеке тұлғада, жеке тұлға тарихта» деген тұжырым басымдылығы байқалады. Тұлғаның рөлін қарастырғанда ескі сарынға салынбай, біржақтылықтан арылып, тарих ғылымында қолданылып жүрген жаңа методологияға сүйенген дұрыс. Сондықтан, тәуелсіз Қазақстан бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде жарқын болашаққа бет алған уақытта, өзінің төл тарихын қастерлеп, оны еліміздің ұлтжанды ұрпағын тәрбиелеуде басты құрал ретінде сақтап қалуы қажет. Нақыл сөздің ұстасы халқымыз «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» демекші, әрбір саналы азамат, ең алдымен, өзінің туған жерінің төл тарихын, оны жасауда белгілі із қалдарған кемеңгер тұлғалардың өмірбаянын, атқарған қызметін жақсы білуі қажет. Тек тарихи білім ғана қарапайым адамның санасын шыңдап, оның бойында азаматтық қасиеттерді тәрбиелеп қалыптастырады.

Біз қарастырып отырған аймақта қызмет атқарған жеке тұлғалардың өмірбаянынан саяси-қоғамдық көзқарастардың қалыптасу және даму эволюциясы, қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметінің негізінде жазылған тарих, сол тұлғаның өмір сүрген заманының ерекшеліктерінен, қоғамның құндылықтарынан көп мағлұматтар береді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Граф Сперанскийдің жасаған реформасы елдің ішіне кеңінен таралып, орыс отарлық саясатының берік орнауына әрі дамуына жағдай жасады. Мемлекеттік тәртіп қазақ өмірінің барлық саласын қамтып, дәстүрлі өмір салтынан айырыла бастады. 1854 жылы 19 мамырдағы жарлығы бойынша қазақ даласында екі облыс: әкімшілік орталығы Семей қаласы болған Семей облысы және орталығы Омбы қаласы болған Сібір қырғыздарының облысы кірді. Семей облысының құрамына Сібір шебінің оң жағында және Ертістің сол жағалауындағы Аягөз және Көкпекті сыртқы округтерінің қазақтары, ал Баянауыл және Қарқаралы округтері Сібір қырғыздары облысына кірді.

Сібір және Орынбор далалық аймақтарындағы қазақтарды ортақ заң аясына басқару мәселесі ерте кезден басталған. Бірақ, кейбір саяси жағдайларға байланысты заңжобаны іске асыру XIX ғасырдың алпысыншы жылдары ғана қолайлы болды. 1868 жылғы 21 қазанда

шыққан «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы» Ереже бойынша қазақ даласы мемлекеттік меншік деп саналып, сұлтан билігі мен округтік приказдар жойылады. Қазақтарға халықтық басқаруға беріліп, округтердің орнына уездер құрылады.

Жаңа Ереже бойынша Семей облысы бұрынғыша округтерден: ішкі Семей және сыртқы: Көкпекті, Баянауыл, Қарқаралы, Сергиопольдің солтүстік жағы, Зайсан аймағы мен казак жерлері. Қайта құрылған Семей облысына 4 уезд: орталығы Павлодар болған Павлодар уезі, орталығы Семей қаласы болған Семей уезі, орталығы Көкпекті болған Көкпекті уезі және Қарқаралы уезі кірді. Ал Зайсан аймағы ерекше приставство болып құрылды. 1868 жылы шыққан Ереже «Уақытша» деп аталғанымен, тәжірбиелік кезеңі өтіп кеткеннен кейін де жалғасып, 25 жылға созылды. Тек, 1882 жылы құрамына Семей облысы кірген Дала Генерал – Губернаторлығы құрылғаннан кейін 1868 жылғы Ереже қайта қаралып, 1891 жылы 25 наурызда Дала Ережесі күшіне еніп, Семей облысы ширек ғасыр бойы басқарылды. [1,47]

Жүргізілген реформаларға байланысты рулас, аталас, ағайындарының арасы алшақтай бастағанын архив құжаттарының деректерінен де көруге болады. 1867 – 1868 жылғы санақта болыстар ру бойынша, соның ішінде бөлімшелері деп көрсетіледі. Шежіреде келтірілген мәліметерге қарап отырсақ бөлімшелер деп отырғаны ру ішіндегі аталар. 1897 жылғы санақтар ру да, бөлімше де жоқ. Ауыл рет санымен көрсетіледі. Ауылдарға бірнеше атаның, рудың балалары барып орныға береді. Сайлау кезінде де бір ауылдың өзі бірнеше жікке бөлінеді. Уездік басқару бір жағы қазақтардың әкімшілік басқару билігіне араласуына шектеу қойды. Бұрын облыс аумағына парапар округті басқарса, енді болыстық билікпен шектеді. Ел ағаларын ауыл арасының билігіне алдандарып қойды. Екінші жағынан төрелерді ел билігінен ығыстырды. Енді ауылды халықтың кез келген өкілі басқара алатын болды. Болыстар мен ауылдар рулық белгілеріне қарай емес, «бірлесіп пайдаланатын жерлеріне» қарай құрылды. Енді болыстар ру атауымен аталмай, «Шыңғыстау», «Айыртау», «Шорға болыстары» деп аталды.

Мысалға, Жетісу облысы туралы 1899 жылғы шолуда былай делінеді: «Ұлы жүз бен Орта жүздің құрамына енген қырғыздар, қарақырғыздар руға, атаға бөлінеді. Рушылықтың көшпенділер арасында маңызы болды. Сұлтандар мен манаптар басқарып, руды шашыратпай, бірлікте ұстады. Сайлаудың енгізілуі, бір рудан екінші руға еркін түрде ауысып отыруы рулық тұтастықты біршама әлсіретті. Бұл бір жағынан кейбір патриархалдық салт – дәстүрлердің жоғалуына, екінші жағынан әр үш жыл сайын түземдік әкімшілікке лауазымға сайлауға жүргізілген үгіт, елдің арасына жік салып, көшпенділер арасында билікке ұмтылушылықты көбейтті дейді.» [2,64]

Басқарудың жаңа жүйесі халықтың психологиясына да өзгерістер әкелді. Бұрын Ресей үкіметінің өкілдері қара қазақты тым жабайы санап, көбінде төре тұқымдарымен санасып, солар арқылы қазақ жерін отарлады. Сыртқы округтардың басшылығында бірең – сараң қара қазақ өкілдері болмаса көбіне дерлік төрелер болды. Алайда, Құнанбай, Қисық, Тана, Әлхан, Бұтабай, Шаянбай, Сегізбай сияқты қарапайым халық арасынан шыққан адамдардың халық арасындағы ықпалы төрелерден кем емес, кейде артық екеніне үкімет өкілдері көз жеткізді. Мәселен, Семей уезі құрамындағы Тобықты, Құнанбай тұсында Қарқаралы округіне қарайтын. Приказ шыққаннан бергі салт бойынша бұл округтің аға сұлтаны ылғи төре тұқымынан болып келген. Құнанбай тұсында аға сұлтан болған төрелер Бөкей нәсілінен: Құсбек, Жамантай, Тобықты ішіндегі Абылай нәсілінен Шалғынбай деген төрелер басқарып тұрған.

Құнанбай Тобықтының бас кісісі болып өрлеп келе жатқан уақытта, қазақ ортасында төре мен қараның жігі ашылып қалған уақыт болады. Әрбір елдің қарадан шыққан Құнанбай сияқты басты жуандары: «Төре қазақтың әреkesін тілейді, берекесін тілемейді» дей бастаған кездері болады. Ол кезде Қарқаралы округіне қараған Құнанбай қазаққа қарадан алғаш рет сұлтан болған. Ысқақова Минаш Әрхамқызы «Алып анадан тауды» деген естелігінде Құнанбайдың өмірге келуі туралы былай деп ажазды: «Сол Ермек әжемізден Өсер, Өскенбай, Мырзатай, Жортар атты төрт ұл туыпты. Өскенбайдан зор үміті болған Ермек, жыл сайын арнайы сыбағасын арқалап, Өскенбайды жетектеп, Кеңгірбай биден «бата» сұрап

келе беріпті. Соңғы келегенде Қабекем Өскенбайдың бетіне тіктеп қарап, батасын беріпті де, үш күн бас көтермей жатып алыпты. Енді Өскенбайға билігін өз қолынан бергенде, Қалың Жігітек танданып, «өкпе - наз» айтып келіпті. Сонда «Сендер не білесіңдер, маған «Алланың» өзі бергізіп тұр емес пе, бұрын келгенде бетіне тіке қарамайтынмын. Осы жолы бетіме «ыстық леп» соққан соң қарасам «Өскенбайдың екі иығында екі арыстан маған «Айбат шегіп» тұр екен. Өскенбайдың көзі «оттай жанып» тұрды, екінші түсімде Аспаннан «Көк қошқар» салбырайтын. Сонда елдің бәрі Аспанға қол созғанда менің ғана қолым жететін. Биыл сол түсті тағы көрдім. Менің қолып жетпеді. Өскенбайдың қолы екі сираққа бірдей жетіп «мықтап» ұстап тұрды. Сол Кеңгірбай биден «бата» алған Өскенбай мен Зерделі Зере әжемізден Тайбала мен Құнанбай дара туыпты. Құнанбайда асқан найзагер батыр, саясаткер, кең қолтық, қаталдық пен қарапайымдылықты қатар ұстаған, елін – халқын ерлікке, батыл батырлыққа, білімге, өнерге баулып, өз басын «қарадан хан» шығарған ақылды аға сұлтан қажы екен». [3,64]

Осы кезде Қарқаралының аға сұлтаны болып тұрған Құсбек төре мен бұрын аға сұлтан болған Жамантайдың партиясы басталады. Ол кезде приказ сайлауына тас салуға жарайтын екі түрлі сайлаушылар болған. Бірі: пәлен сомада төлейтін бай да екіншісі, төре тұқымдары болатын. Төренің 25 жасқа жеткені түгелімен тас салу құқығына ие. Сонымен Жамантай өзі сұлтан бола алмайтынына көзі жеткен соң өзіне қараған тастарды Құнанбайға салғызып, Құсбек жеңіліп, Құнанбай сұлтан болған. [4,64]

Поляк революционері Адольф Янушкевич Құнанбай туралы: «Дала атақтыларының бірі Құнанбай қарапайым қазақтың баласы. Табиғат оған кесек ақын, ғажайып ес және жүйрік тіл берген. Іскер, өз аталастарының игілігі туралы қам жейді. Дала заңдары мен Құран – қағидаларының баянды білгірі, қазақтарға қатысты Ресей заңдарын жатқа біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Қарапайым Құнанбай әулиенің даңқына бөленген. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да әр қиырдағы ауылдардан келім жатады», - деп сипаттайды [5,45]. Ертеде тобықтылардың барлық рулары аралас отырған, кейінде Құнанбай оларды реттеп руларына қарай жеке – жеке өз алдына қоныс бөліп берген [6,53]. XIX ғасырдың екінші жартысында да шығыс өңірінің қазақтары екі алып империяның тарапынан шабуылдарға ұшырап, үнемі қысымшылдық жағдайға өмір сүрді.

Ресей билеушілерінің саясатының Зайсан жерін отарлау XIX ғасырдың 60-80 жылдары аралығында пәрменді сипат алады. Өйткені шекаралық аймақ әлі де тұтастай империя құзырына қарап болған жоқ еді. 1868 жылы Зайсан приставы құрылады. Бұл әкімшілік жүйесі Күршім және Бұқтырма өлкелерінің қазақтарын басқару үшін құрылған пристав. Орталығы Зайсан болды. Алып екі империя шығыс өңіріне көз алартып, көбірек қарпып алуға тырысты. Ел шетінде халықты қорғайтын әскер болмады. Сондықтан ондағы ел шапқынға жиі ұшырады. Өздерін өздері қорғады. Осы кезеңде жат жұрттық шапқыншылықтардан елді Мырзаш Алдиярұлы сияқты батырлар қорғап, талауға түскен малды қайтарды. Жоңғария жеріндегі Сібе, Ұрынхай, Тарғауыттар ашық шабуыл жасамағанның өзінде қазақтардың малын барымталап кетіп отырды. Мырзаштың ел есесін қайтарған ерліктері туралы 4 – 5 дастан жазылған. Орыс саяхатшысы Н.Прежевальский еңбектерінде де аты аталады.

«Мырзаш батыр» дастанының қай нұсқасын алмаңыз, бұл қазақ пен қалмақ арасындағы XIX ғасырға дейін созылып келген күрестің соңғы шақтарын бейнелейтін ерскерткіш», - деп жазды ғалым Телмұхамет Қанағатов. 1864 жылы Қытай иелігіндегі езілген ұлттар бас көтереді. 23-24 қазанда екі күнге созылған қанды қасапта отарлаушылар ашу-ызасына мініп, көтерілісшілерді қырғынға ұшыратады. Зайсан, Тарбағатай өңірлерін мекендеген қазақтар да қырғынға ұшырады. Бала-шағасымен қосқанда үш мыңға жуық қазақ қырылғаны белгілі. Ел ішіне лаң салған Манчжур әскері Мырзаш сияқты батырлар бастаған халық жасақтарынан лайықты соққы алды. Осындай бір шайқас Маңырақ тауында болды. Цин империясы жазалаушыларын қазақтың батыр қызы Жәнделі бастаған жасақтар сайға қамап, қоршап алып, тас – талқан етіп жеңді. Бұл сай батыр қыздың құрметіне Жәнделі сайы деп аталады [7,54].

Тарбағатай тауының күнгейінде ел ішінде «Дүнген» соғысы деген атпен қалған осы дүрбелеңде Шығыс өңірге баса көктеген Цин империясы қосындарымен Қоңыз батыр бастаған қазақ сарбаздары жан аямай қарсыласады. Соғыс шиеленісе келе қазақтар мен дүнгендер бел алып, отаршылар әскерін қуып тастайды. Мәмбет Отыншы би «хан» сайланса, Жұмық Қоңыз батыр және Қожақұл Әділбек батыр (Қабанбай батырдың шөбересі) әскер басы болады. Бұл оқиғалар Құрбанғали Халидтің кітабында егжей – тегжейлі жазылған. Бұл күндері сол Манас тауында «Отыншы даласы», «Қоңыз даласы», «Әділбек даласы» деген жер аттары және сол кезде қаза болған бабаларымыздың қорымдары бар.

1880 жылдардың басында Қытай мен Ресей арасында шекара сызығы белгіленіп, келесі жылдары Шығыс жері түгелімен Ресей қарамағына өткені ресми түрде танылады. Тарихта бұл оқиға «Петербург шарты» деп аталады. Шартқа 1881 жылы 12(24) ақпанда Петербургте қол қойылады. «Петербург шарты» бойынша Ресей Іле өлкесін Мұзарт асуы және Текес өзенінің алқабымен қоса қытайға қайтаруға тиіс болды. Іле өлкесінің тек батыс бөлігі ғана Ресейге қарады. Зайсан көлі мен Қара Ертіс өзені маңындағы шекара шептері Ресей мүддесіне сай өзгертілді [8,147].

XIX ғасырдың соңғы ширегіне қарай, Ресей үкіметінің Қазақстандағы саясатында басқада өзгерістер байқалады. Қазақ қоғамын басқаруды жетілдіре түсу мақсатында отаршыл – әкімшілік қазақтардың өздерінің арасынан басқару аппаратына қажет мамандар даярлау ісін қолға алады. Орысша білім және тәрбие алған қазақ жастары өз жұртының арасында орыс мемлекеті мен мәдениетінің мүддесін жүргізуші құралға айналуға тиіс болды. Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсарин сынды тарихи тұлғалар белгілі дәрежеде осы мақсатқа қызмет жасады. Дегенмен, бұлардың өздері де көздерін жұмып, бастарын шұлғып, отаршыл әкімшіліктің айтқанына көніп, айдауына жүретіндерге айналған жоқтың. Олардың көңіл – күйінде терең қайшылық байқалады. Бір жағынан, олар еуропалық білім және мәдениетсіз қазақ жұртының ортағасырлық надандықтарының шырмауынан шыға алмайтындығын жақсы түсінді. Сонымен бірге, тәуелділік дәуірінің жағымсыз жақтарын аңғармасқа да шарасы да жоқ еді. Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ж.Шуақов және басқалардың орыс әкімшілігінің Қазақстанда жүргізген реформаларына үлкен күдікпен, үрке қарауы осы көңіл – күйдің көрінісі болатын.

Қазақ жерлерінің жаппай қоныс аударушылардың пайдасына өте бастауы, соның нәтижесінде кедейленген жатақтардың көбейе түсуі жаңа қалыптасып келе жатқан ұлт зиялыларын азаттық қозғалыс идеологиясын қалыптастыруға, ұлттық платформадағы саяси партияға бірігуге мәжбүр етті. Ұлт зиялылар тарихын зерттеген мамандардың есебі бойынша 1917 жылдың қазан айына шейін негізінен еуропалық, сондай - ақ бірлі – жарым шығыс жоғарғы оқу орындарын аяқтаған дипломы бар қазақ зиялыларының саны 120 адамнан, ал ресейлік орта арнаулы оқу орындарында білім алған мамандардың саны 700 – ден асып жығылатын еді [9,24].

Басқа деректерде басқаша сандар көрсеткіштері берілген. Сол кездегі қалыптаса бастаған ұлт зиялылар арасында қазақтың ұлы ақыны, ойшылы, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы Абай Құнанбаевтың орны ерекше. Ол орыс бастауыш мектебінді оқып, соның арқасында Пушкин, Лермонтов, Крылов, Тургеневтердің шығармаларымен танысады. Алға басар орыс әдебиеті Абайдың идеясы шығармашылығында жақсы ықпал жасайды. Абайдың бала кезінде – ақ Құнанбай оны ізбасарлыққа бейімдейді де, оқуын бітіртпестен ел билеу жұмыстарына араластыртады. Абайдың жастық шағы негізінен қатал әкенің бақылауында өтеді. Әкесінің қарамағында болған он жылда дала шонжарларының, жоғарғы жіктеріндегі діндарлардың, рубасылдардың ықылассыз қылықтарын, сұрқия сұмдықтарын өз көзімен көргендіктен, оның әділет сезімі оянады.

1876 жылы қалың қауымның дауыс беріп қолдауы нәтижесінде халық қамын көздеген озбырлыққа қаны қас Абай Қоңыр Көкшеге болыс болып сайланады. Бірақ Қоңыр Көкше руындағы биліктегілер өздерінің таптық мүдделерін көздеп және рушылық істеп Абай үстінен оязға және дала өлкесінің генерал – губернаторына дейін шағым айтып, оған жоқтан өзге қылмыстар тағады. Болыс болған үш жылда Абай Семейдегі әскерлік сот жағынан

тергеуге алынып, отырады. Рулар қақтығысы мен таптық күрес бір – бірмен құрыса, бітісіп жатқан, аса күрделі жағдайда да, ол халықпен байланысты үзбей, әрқашан халық мүддесін батыл жақтайды. Оның алға қойған саяси шараларына қалың көпшіліктің құқы көзделгендіктен, халық қолдауына, құрметіне бөленеді [10,3].

1885 жылы Қарқаралы, Павлодар, Семей, Өскемен уезі мен Зайсан приставствасы билері қатынасқан Шар өзенінің маңындағы Қарамола деген жерде шұғыл жиналыс өтіп, қазақ тілінде жаңадан құжат басылып шығарылады. Тарихта бұл құжат «Шар ережесі» деген атпен де белгілі. Жиналысқа қатысушы билер мен Семей облысының әскер губернаторы Циклинскийдің ұсынысымен жиынның басшысы ретінде Абай Құнанбаев тағайындалады. Абай құрастырған жаңа заң 93 баптан тұрады. Онда Абайдың кейбір алға басарлық қуаттамалары заң түрінде енгізілді. Мұның өзі бүкіл қазақ тарихында елеулі оқиға баолды. Қорытындысында уезд бастығы: «Закон представленный Ибрагимом Кунанбаевым принят, отныне бии должны руководствоваться этим Законом» деп қолдаған [11,3].

Заң қазақтың әдеттегі құқығы және дәстүрлі қарым-қатынастардың негізіне ала отырып жазылған. Заңда жергілікті аумақты басқарып отырған пристав, старшын, билер және молдалардың нақты құқықтары мен қызмет шектеулері бекітілген.

XIX ғасырдың екінші жартысында Тарбағатайдың теріскей жағындағы көрнекті тұлғалардың бірі – Тана Тілемісұлы. Ол Найманның Қаракерей – Мұрын тармағынан шыққан. «Мұрын жерінде үш бірдей мешіт салдырған. Тұңғыш мектеп салдырған да Тана мырза». Еліне жақсылығы өтіп, халқы оны «Тана мырза» деп атаған. Бұл туралы Қ.Алтынбаев былай дейді: «Танаға «мырза» деген атақты татарлар берген тәрізді... Мұндай атақтың берілу себебі, ол ұзақ сапарға барарда және қайтарда жолындағы кедей – кепшіктерге, жетім – жесірлерге олжадан үлестіріп отырады екен. Әсіресе, патшаның әскери міндетінен қашқан татарларға көп жақсылық жасапты. Оларды өз старшындарының адамы деп жаздырып, бірнешеуін үйлендірген. Тіпті кедейлерінің алдына мал салып берген. Қысқасы, өзіне қысылып көмек сұрап келгендерді мүмкіндігінше жарылқап жіберетін болған» [12,75]. Аягөз формулярынан аудармада: «Тана Тілемісұлы 1833 жылдан поручик. 1842 жылдан Назар – Мұрын болысының билеушісі. Інісі Әлсейіт 1806 жылы туған, қазылық қызмет атқарады. 1844 жылы бұл болысқа 16 ауыл қараған, үй саны 1774, 3085 еркек, 2742 әйел бар. Тілмашы – Бердин, хатшысы – Сейфуллин. Тана Тілемісұлына әулие Анна лентасы қадалып, алтын медаль берілген. Тана – тез ашуланғыш, батыл әрі мырза адам. Бірақ, саяси жағынан сенімсіздеу».

Тана туралы тағы бір шағын деректі поляктың айдауда жүрген жазушысы А.Янушкевич «Қазақ даласынан күнделік хаттар» атты кітабынан кездестіреміз. Онда 1846 жылдың жазында Аягөзде Орта жүз бен Ұлы жүз ел билеушілерінің бас қосқаны, қазақтар мен сарттар арасындағы Әлжан тауы үшін ұзаққа созылған даудың шешім тапқаны баяндалады. Сол жиынға Көкпекті округінен қазақтардың әскери тобын бастап Қисық пен Тана мырза барған. Бұлар найза, садақ, айбалтамен қаруланыпты. Бітім тапқан даудан, мәмлеге келген келіссөздерден соң, той басталып, жүйріктер аламан бәйгеге жіберіледі. Бәйгеде қарқаралық Құсбек төренің аты бірінші, Тана мырзаның қосқан сәйгүлігі екінші жүлде алады. [13,6].

Тана туралы тағы бір деректі Шоқанның досы, әйгілі шығыс зерттеушісі саяхатшы Г.Потаниннің жазбаларынан білуге болады. Потанин 1864-1865 жылдары Алтай мен тарбағатай тауларын аралап, бұл өлкенің жануарлары мен өсімдіктері дүниесін зерттеп, Шәушекке дейін барып қайтады. Сондағы экспедицияның сенімді жолбасшысы – Тана мырза Тілемісұлы болған.

1859 жылғы сайлауда Көкпектінің ағасұлтандығына екі кандидатура ұсынылыпты. Біреуі Тана мырза Тілемісұлы, екіншісі Әлхан Тілеуберді баласы. Тілеуберді кезінде Петербор сенатына мүше болған. Елді «орыс патшалығына бодан болуға» үгіттеген белсенді жақтаушыларының бірі. Тананың сайлауда жеңіліс табуының бір себебі, Аягөз дуанбасыларының берген мінездемесі. Оның үстіне Тананың қалың қазақ арасындағы беделі өте зор болған. Басқаратын руының жер мекені Қытай шекарасына таяу. Дуан ұрпақтарымен келіспей қалса, Қытайға бұрылып кетуі ықтимал. Осыларды таразылай келіп, орыс үкіметі

үшін Танадан гөрі Әлханды тиімді деп санайды. Елдің қамын ойлап өскен ардагер адамға сайлауда жеңіліс тапқаны ауыр тиген. Әйелі Бостанның кеңесімен Тана 1864 жылы Еспе, Талменка, Бөкен өзендерінің түйісіп, Ертіске құйылатын жеріндегі кең түбекке мешіт салады. Діндар ноғайлар мен қазақтар көшіп келіп, бірер жылда елді мекенге айналдырған. Селоға «Тана мешіті» деген ат берген. Алғашында селоға ташкенттік бір өзбек, кейіннен ноғай молдасы имамдық қызмет атқарған. Секло тұрғындары әрі Ертіс арқылы су жолымен Семей – Зайсан арасында сауда жасап, аз жылда көпшілігі дүрілдеп байып кеткен. Тана мешітінде ұзын Хасан, Әбдуали есімді байбатшылар болыпты. Танадан тағылым алған ұзын Хасан әбден байып алған соң, мырза мешітінің жанынан тағы бір мешіт тұрғызыпты. Танаға еліктеп, жомарттықпен аты шыққан. Тана мырзаның осы атырапқа мұсылман дініні насихаттап таратудағы еңбегі мұнымен шектелмейді. Көкпекті селосындағы және осы ауданның «Черноярка» елді мекеніндегі мешіттерді де бір кезде Тана мырза өз қаржысына салдыртыпты [14,89].

XIX ғасырда қазақ мұсылмандары ішінен ерлікке тән іске – қажылық жолындағы қасиетті де ауыр сапарға тәуекел етіп, тұңғыш рет Мекке мен Мединеге аттанушылар шыға бастады. Олар халықты мұсылманшылық жолымен ізгі қасиеттерге, жақсылыққа бастауды мақсат еткен, ислам дінін ең басты рухани құрал ретінде танып, ізгі мәнін терең түсінген көреген, ақылды ел басшылары болды. Бүкіл Орта жүз бойынша, оның ішінде Найман елінен қажылыққа алғаш жол салған, найман елі бойынша тұңғыш діни қайраткер Дондағұлұлы шал қажы, арғында Өскенбайұлы Құнанбай екені белгілі [15,64].

Шал мен Құнанбай Меккеге алғашында бірге аттанбақ болыпты. Егізбай Қарпық «Тағылым» атты кітабында осы туралы 1970 жылы 102 жасқа келген қария Кәріпбай ұлы Жақыпбекпен кездескенде, Абай музейінің аға ғылыми қызметкері Мұздыбай Бейсенбаев жазып алған, қазір музей қорында сақтаулы мына бір әңгімеге назар аударады: «Руымыз – Найман – Қыржы. Қаракерей ішінде байыспыз. Қуаныш қажы – үлкен әкем. Өзім – 1868 жылы туғанмын. Қуаныш қажы Өскенбайдың асына барған. Тоқабадан – Шерубай, Жанайдан – Тана мырза бастаған көп адам Құнанбайға көңіл айтқан еді. Құнанбай шамамен 1875 жылы Меккеге тышқан жылы барған. Шал қажы да бірге бармақ еді, қағазынан айрылып қалып, бара алмады. Құнанбай жанына Жамал деген Қызылжардың ақшалы әйелін алып кетті. Осы әйел Меккеде өліп, оның қаражатымен Құнанбай тәкиесі салынған. Меккеге барғандар: «Құнанбайдың тәкиесі екі қабат үй, барғандар қонақ үй етіп жатады», - деп келді [15,64].

Аймақтың түгелдей Ресей қоластына өтуі оның саяси, шаруашылық сипатына өзгерістер жасады. Осы кезде орыстар қоныстанып, табиғат, жерасты байлығы, жануарлар әлемін зерттеу қолға алынды. Кейбір оқымыстылар Ресейдің экономикалық мүддесімен ғана шектелмей, халықтың салт тұмысына, өнеріне назар аударды.

Қорыта келе, XIX ғасырдың екінші жартысында орын алған оқиғалар өлкенің саяси, экономикалық және шаруашылық салаларына ықпалын тигізбей қоймады. Тарихи оқиғалардың ортасында жүрген көрнекті тұлғалардың рөлі өсе түседі. Бұрын тек Шыңғыс хан ұрпақтары ғана ресми билікке ие болса, енді қара халықтан шыққан ықпалды азаматтар да ел басқаруға заңды құқыққа ие болды. Осы кезеңде транзиттік сауда орталығы ретінде ыңғайлы орында тұрған Семей қаласы аймақта нарықтық қатынастардың дамуына жағдай жасап, қоғамдық өмірдің әр саласында маңызды орын алып, қаржылай көмектесе білген саудагерлердің рөлі арта түсті. Сонымен қатар, халық ағарту ісі қолға алынып, қос төңкеріс пен азамат соғысы жылдарында саяси күреске түскен ұлт зиялыларының негізі осы кезеңде қалыптасқан еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Артықбаев Ж. Қазақстан тарихы. Астана – 2012. 476
2. Ақылбекұлы Ө. Шонай батыр // Қазақ батырлары. 1999. №33 – 64б.
3. Нарынов Н. Семей қаласы экономикасының тарихы www.abaykrai.kz. Экономика бөлімі – 64 б.

4. Өмірзақов Ө. Ресейге қосылғаннан не ұттық ? Алматы: Жалын. 1993. - 174 б .
5. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алматы, 1996 – с.45.
6. Ахметова Г.М. Торговая буржуазия Северо-Восточного Казахстана XIX - XX века. Автореферат. РК. Усть – Каменогорск, 2002. – с 53.
7. Казахстан в составе России в XVIII – XX веке. Алма – Ата. Казахстан, 1981. – с. 54.
8. Қасымбаев Ж.Қ. Численность и состав населения Семипалатинск в XVIII – XIX веке. Известия АН Каз Сер.Сер. Обществ.Наук, 1971. - № 3, - с. 147. Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. Алматы, 1995. – 122 б.
9. Масанов Н.Э. Проблемы социально – экономической истории Казахстана на рубеже XVIII –XIX веков. Алма – Ата. 1984. – с 24.
- 10.Черных С.Е. Одна, но пламенная страсть – Алматы: Жазушы, 1988. – с. 3
11. Бейсембаев М. Абай және оның заманы. Алматы; Жазушы, 1988. - 3 б
- Сапарәлі Б. Құнанбай қажы. Алматы: Ер-Дәулет, 1995. - 288 б
12. Алтынбаев Қ. Жұмахан Е. Ақсуат, - Алматы; Ер- Дәулет, 1998. – 75б.
13. Қазбалинов Т. Бұршақ Еспаев. // Ертiс өңiрi, 2003. 27 қараша – 6 б.
14. Дахшлейгер Г.Ф. Сциально – экономические преобразование в ауле и деревне. Алматы, 1967. с.89.
15. Егізбай Қ. Тағылым. Семей. 2001. – 64б.
- Қозбаев М. Тұлғалар тарихы. Алматы. Қазақпарат, 2009. – 191 б.

УДК:338.266

С.К. Курманбаев
доктор сельскохозяйственных наук, профессор
университет Шакарима
г. Семей

С.М. Сейлгазина
доктор сельскохозяйственных наук, профессор
университет Шакарима
г. Семей

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Сегодня молодое суверенное государство самоопределяющейся казахской нации, все народы и экономика Казахстана находятся на пути к новому состоянию. Преобразуются общественный организм, существовавшие в нем политические и экономические отношения. Общество и экономика приобретают все более открытый характер. Развитие демократии, реформирование отношений собственности и движение к полному рынку признаны безальтернативным средством вывода экономики из кризиса, создает благоприятный климат для становления национального государства.

Казахстанцы понимают, что без концептуальной траектории движения, без понимания дальних целей, без конкретной программы шагов в их стратегической связке не будет подлинного обновления. Поэтому Лидер нации Н.А Назарбаев в своей книге «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства» поставил перед нами конкретно стратегические цели в сферах политики, экономики, социального развития.

В сфере экономики – это, в первую очередь, формирование социальной рыночной экономики, основанной на конкурентных началах, с сочетанием и взаимодействием основных форм собственности (частной и государственной), каждая из которых будет выполнять свои функции в общей системе экономических и социальных взаимосвязей. Во-

вторых,- это создание правовых и других условий для реализации принципа экономического самоопределения человека.

В предстоящий год перед Казахстаном стоит задача реализации Стратегического плана до 2020 года, в котором на основе приоритетов Стратегии «Казахстан-2030» и с учетом изменяющихся условий внешней среды предусмотрены меры по формированию устойчивых факторов посткризисного развития страны. В первую очередь – это совершенствование социальной политики в направлении усиления социальной ответственности государства, бизнеса и граждан страны в целом, улучшение делового и инвестиционного климата, укрепление финансовой системы, совершенствование государственного управления. Экономический рост будет определяться качественным развитием экономической и социальной инфраструктуры, развитием человеческого капитала, повышением эффективности институтов управления в целях повышения благосостояния граждан Казахстана и формирования основ устойчивого развития.

Принципы, которые были выбраны на заре независимости, в том числе, приоритет экономического развития, сохраняются на протяжении всей новейшей истории Казахстана.

Накопленный мировой опыт государственного развития доказал успешность планомерного развития. Изменения внешней среды происходят постоянно и чтобы быть способными противостоять негативным воздействиям и использовать благоприятные возможности нужно обладать видением перспектив, распределить имеющиеся и потенциальные ресурсы в соответствии с приоритетными направлениями, установить целевые ориентиры. В Казахстане к концу 90-х годов четко оформилось понимание необходимости определения стратегического выбора, формулирования миссии государства по отношению к своим гражданам и мировому сообществу, приоритетов устойчивого социально-экономического и политического развития. Это выразилось в разработке национальной долгосрочной стратегии развития «Казахстан-2030». Те цели, которые устанавливались в тот период, казались недостижимыми, тем не менее, последовательная целенаправленная политика позволила приблизить их конкретизировать в соответствии с качественными и количественными изменениями, происходящими в экономике страны.

По основным показателям экономического развития Казахстан достиг лидирующих позиций среди постсоветских стран, хотя в начальный период обладал, наверное, наиболее низкими стартовыми возможностями, учитывая сложившуюся народнохозяйственную систему советского периода. Уже по истечению 10 лет реформ стало возможным планировать и выделять значительные объемы финансовых и материальных средств для реализации программ поддержки отраслей промышленности, сельского хозяйства, инфраструктурных отраслей. К настоящему моменту в основном сформирована современная структура экономики, создана практически с нуля финансовая система, постепенно реализуются задачи уже по модернизации экономики. В предкризисный период в целом была достигнута положительная динамика основных экономических показателей. Естественно, этот путь был пройден не без ошибок, но, сравнивая ситуацию вокруг, следует сказать, что мы имеем возможность выбора, каким образом развиваться, а не выживать, в реализации экономической политики устанавливать приоритет национальных интересов.

Здесь следует сказать, что текущая ситуация, глобальный экономический кризис, оказали определенное негативное воздействие на темпы развития экономики Казахстана, но сейчас государство обладает необходимыми резервами для смягчения этих последствий, сохранения стабильности, уровня благосостояния. Казахстан стал частью глобальной экономики и те кризисы, которые происходят практически постоянно, отражаются в той или иной степени на экономике страны. Все больше мнений во всем мире склоняется к тому, что этот кризис станет началом нового этапа человеческого развития в целом. Новая экономика, как было отмечено в выступлениях Лидера нации Н.А. Назарбаева, должна будет стать более справедливой во всех отношениях, это касается равноправного участия всех стран в распределении и перераспределении ресурсов, формировании регулирующих и управляющих систем, с точки зрения достижения приоритетов устойчивого развития. В этом

смысле актуальной является концентрация казахстанских экономических и социальных ресурсов на решении задачи создания условий посткризисного роста в направлении достижения целей государственной Стратегии развития до 2030 года

Современный этап реализации экономической стратегии Казахстана обусловлен преодолением последствий глобального экономического кризиса, формированием основ устойчивого посткризисного развития. Выбранный в конце 1990 –х годов стратегический подход к развитию социально-ориентированной экономики обусловил достижение серьезных положительных результатов в формировании условий качественного экономического роста, повышении уровня жизни населения, развитии новых конкурентоспособных отраслей экономики.

В числе главных целей экономической политики последних лет большое значение придается развитию человеческого капитала, реализации стратегии активной занятости, совершенствованию трудового капитала. В свою очередь, качество трудовых ресурсов будет влиять в дальнейшем на состояние производственного потенциала, уровень производительности труда, возможности применения и развития современных технологий и оборудования – на уровень конкурентоспособности Казахстана.

Опыт реализации «Дорожной карты занятости» позволил поставить задачи на ближайшую перспективу по совершенствованию трудовых ресурсов, развитию современного рынка труда в комплексе с целенаправленным развитием комплексной системы образования и подготовки кадров. Реализация Программы форсированного индустриально-инновационного развития, разработанной по поручению Лидера нации, обусловлено в значительной мере решением задач по оценке необходимого количества и качества трудовых ресурсов и организации соответствующей системы подготовки и переподготовки кадров за счет бюджетных средств, активного вовлечения трудоспособных граждан в процесс личностного развития, формирования своей квалификации, компетенции и навыков, формирования современной мотивационной системы. С тем, чтобы каждый был заинтересован в получении необходимого образования, нужной и желанной профессии, применении навыков обучения в течение всей жизни, повышении уровня всего и семейного благосостояния.

Социальная политика государства была изначально ориентирована на использование выгод и возможностей устойчивого экономического роста и на постепенное улучшение качества жизни населения, что всегда подчеркивалось во всех выступлениях главы государства и ежегодные Послания содержали цели дальнейшего повышения качества социальной политики государства. Национальная модель такой политики позволила обеспечить реформирование трудовых отношений и занятости населения, введение новых методов и подходов социальной поддержки населения, планировать дальнейшую модернизацию системы социальной ответственности.

Таким образом, стратегическая цель, которую необходимо достичь посредством развития устойчивой и стабильной экономики является не только процветание нашего государства, но и, что самое главное – рост благосостояния граждан Казахстана. И что более важно, как сказал Лидер нации, это должен ощущать каждый конкретный казахстанец.

Экономический потенциал Казахстана очень высок, наличие практически всех видов необходимых ресурсов, уже достигнутые экономические результаты позволяют вполне обосновано ставить задачи перспективного развития, укреплять основы конкурентоспособности нашей страны, обеспечивать развитие производства и потребления.

Предвосхищая будущий рост мировой и региональной экономики, следует создавать условия участия экономики Казахстана в мировой системе производственно-экономической деятельности, путем оптимизации промышленной структуры, расширения инвестирования, усиления технологической и технической реконструкции, стимулирования внутреннего потребления отечественной продукции. Важным представляется, что Лидер нации уделяет особое внимание качественному и своевременному решению вопросов взаимодействия государства и инвесторов в целях углубленного развития имеющихся экономических

ресурсов, расширении вовлечения человеческого потенциала страны в реализацию проектов инновационно-индустриального развития.

Таким образом, развитие машиностроения, черной и цветной металлургии, химической промышленности, производство строительных материалов, энергетики, транспорта, сельского хозяйства, жилищного фонда и в целом экономики дает возможность гражданам страны спокойно двигаться по пути дальнейшего стабильного развития человеческого и экономического потенциала для достижения приоритетов, определенных в Стратегии развития Казахстана до 2030 г.

Список литературы

1. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030. Послание Президента народу Казахстана. – Алматы, 1996
2. Назарбаев Н.А. Лекция в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева «К экономике знаний через инновации и образование», Астана, 2006.
3. Курманбаев С.К., Анализ экономики Казахстана. Курс лекций. // Курманбаев С.К., Сағындыкова Р.Е., Молдакенова Е.К., Семей, 2014, 174 с

ӘОЖ: 330:94:91(574) «18»

З.К Мұқатаева.,
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

Т.А Кариева,
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

Ә. М.Қорғанбаева
Тарих пәнінің мұғалімі
Семей қ.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ І-ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС АЙМАҒЫ САУДА ОРТАЛЫҚТАРЫ МЕН КЕРУЕН ЖОЛДАРЫНЫҢ ТАРИХИ- ЖАҒРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ қоғамының экономикалық дамуында көрші елдермен дәстүрлі сауда байланысымен маңызды рөл атқарды. Бастапқы да әскери-тірек базалары ретінде құрылған Ертіс бойындағы қамалдар орыс-қазақ қатынастарының тереңдеуіне байланысты бірте-бірте тек Ресеймен Қазақстан арасында ғана емес, Ресей мен Орта Азия және Батыс Қытаймен арадағы сауданың маңызды орындарына айналды. Қарқынды түрде сауданың дамуына Шығыс Қазақстан қалаларының географиялық қолайлы жерде орналасуыда себеп болды. Олар Батыс Қытай, Моңғолия, Орта Азия, Том губерниясының және Ертіс жүйесі бойындағы сауда орталықтарымен қатынас жасайтын сауда жолдарының бойында орналасты.

Қазақстанның шығыс өңірінде басты сауда орталықтары облыстың солтүстігінде орналасқан Семей, Өскемен қалаларында, Бұқтырма бекінісінде шоғырланды. Мұнда жыл сайын мыңдаған, миллиондаған күміс сомды құрайтын тауарлар шет елдерден және қазақ даласынан ағылып келіп жатты. Мәселен, бір ғана Семейге ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Батыс Қытай және Орта азия қалаларының, қазақ даласынан 1820 жылы 496954с. 75т; 1826 жылы 510241 с. 4 т; 1830 жылы 1008244 с. 37 т-ның тауарлары әкелініп, бұл елдерге 1820 жылы 4320396 с. 21 т; 1826 жылы 502556 с. 76 т; 1830 жылы 5052133 с. 72 т. тауары жөнелтілген [1].

Отаршыл Ресейдің Сібір әкімшілігі 1840 жылдары жергілікті және керуен саудасын жетілдіру мақсатында жаңа айырбас алаңдарын ұйымдастыру ісін қолға алды. 1841 жылы 12 мамырда Сібір кедендік округі бастығының Сібір кедендік округінің кедендері мен заставаларына әр жерден қазақтармен еркін сауда және олардың өнімдерімен айырбас жүргізу мақсатында, жергілікті қазақтармен келісе отырып, арнайы айырбас алаңдарын белгілеуді тапсырған. Осыған орнай, 1842 жылы қараша айында Семей кедені дистанциясы бойынша: Долон редуты, Семей кедені, Шүлбі редуты; Өскемен заставасы дистанциясы бойынша: Зевакина деревнясы Красноярск форпостысы, Өскемен заставасы, Северный редуты, Бұқтырма бекінісі, Үлкен Нарым және Кіші Нарым редуттары, Белая және Фыкалька деревнялары айырбас жүргізілетін орындар болып бекітіледі. Мөлшермен бір-бірінен 30-60 шықырым қашықтықта орналасқан бұл айырбас алаңдары, картаға көз салсақ өлкенің солтүстігінде және солтүстік шығысында, Ертіс және осы өзеннің оң жағынан құятын сағасы Нарым өзендерінің оң жағалауын бойлай, тізбектеле орналасқан [2].

Облыстағы ішкі сауда жүргізу тәсілі бойынша үш түрге бөлінеді: айырбас сауда, жәрмеңке және тұрақты. Қазақ тұрмысына қажетті заттар негізінен айырбас саудамен айналысатындардың қолында болды. Қазақ даласында саудаға шыққан саудагерлердің тұрақтары «көш» деп аталды. Қазақ тұрмысына қажетті тауарларды сатушылар малға, сондай-ақ май, жүн, тері сияқты мал шаруашылығы өнімдеріне айырбастады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында бұл аймақта сауданың жаңа формасы-жәрмеңкелер пайда болды. Шығыс өлкесінде алғашқы жәрмеңке Орта Ертістің оң жағалауында орналасқан Өскеменде 1831 жылы 28 наурызда Андреев жәрмеңкесі ашылды. Жәрмеңке 15 қарашадан 1 желтоқсан аралығында жұмыс істеген [3]. Қазақтармен сауда қатынасын одан әрі дамытуға ұмтылған Ресей әкімшілігі 1838 жылы 6 сәуірде бекітілген жарлыққа сәйкес тәжірибе үшін Ақмола, Қарқаралы, Аякөз округтерінде сауда орнын ашуды ұйғарды. Осыған байланысты, 1842 жылы Аякөз және Қарқаралы приказдарында тәжірибе үшін жәрмеңкелер ашылады. Аякөзде 1 қазанан, Қарқаралыда 15 мамырдан екі апта сауда жүргізу бекітіледі. Бірақ, 1842 жылы жәрмеңке тек Аякөз округінің қазақтарынан басқа сауда жасауға орыстар да, Орта Азия саудагерлері де келмейді. Нәтижесінде 2206 сомға сауда әкелініп, оның 1595 сомға ғана сауда жасалынды. Полковник Вишневскийдің айтуы бойынша «көздеген мақсатына жетпегендіктен» жәрмеңкелер белгілі уақытқа дейін тоқтап қалды. Тәжірибе ретінде ашылған бұл жәрмеңкелер 3 жылда ешқандай нәтиже бермегендіктен, 1844 жылы бұл жерлерде тұрақты сауда орнын ұйымдастыру мәселесі кейінге қалдырылды [4]. Бұл мәселе, 1850 жылдары қайтадан қолға алынып, Сібір қазақ әскерлері орналасқан станицаларда бірнеше жәрмеңкелер ұйымдастырылды. Орта Ертістің оң жағында, қазақ даласының, Орта Азия, Қытай қалаларынан келетін, тоғыз жолдың торабында орналасқан Семейде жәрмеңке ұйымдастырудың қажеттілігіне көзі жеткен Батыс Сібір бас басқармасының ұйғарымымен, 1850 жылдар шамасында, 25 мамырдан 10 маусым және 15 желтоқсаннан 1 қаңтар аралықтарында екі рет өткізу жобаланған Никольский жәрмеңкесі, жергілікті қазақтармен сауданы жандандыру мақсатында, 1853 жылы Төменгі Ертістің оң жағалауында, Ямышев бекінісінің солтүстігінде жатқан Коряков станицасынан 26 қазанан 6 қараша айлары аралығында өтетін Козьмо-Демян жәрмеңкесі, қазақ даласына ішкерлей орналасқан, облыстың оңтүстігінде, Балқаш көліне құятын Аякөз өзені бойынан орын тепкен Аякөз станицасында 24 қарашадан 1 желтоқсан аралығында өткізу жобаланған Екатеринин, Зайсан көлінің оңтүстік-батысында, Көкпекті өзені бойындағы Көкпекті приказынан 1854 жылы 1 мамырдан 1 маусым аралығында Никольский, 1 қыркүйектен 1 қазан аралығында өткізілетін Воздвиженск жәрмеңкелері құрылды. Жоғарыда аталған Козьмо –Демян жәрмеңкесі Никольский (Семей) жәрмеңкесінен 303 ш., Андреев 202 ш., Екатеринин 255 ш., ал, Воздвиженск және Никольский жәрмеңкелері Андреев жәрмеңкелерінен 155 шықырым қашықтықта орналасқан [5].

Тек Шығыс аймақтағы ғана емес, Қазақстан бойынша қазақ даласынан ашылған алғашқы жәрмеңкенің бірі Қарқаралы округіндегі Қоянды жәрмеңкесі болды. Ялуторск көпесі Варнава Ботов 1848 жылы 15 мамырда өндіріс товарларымен Қызылжарға мал айдап

апара жатқан саудагерлердің алдынан шығып, сауда жасау мақсатында Тоқпақ тауларының баурайындағы үлкен жазыққа келіп қоныстанады. Варнава Ботов өз тауарларын қымбат бағамен айырбас жасап, мал мен одан алынатын өнімдерді, қолөнер бұйымдарын Қызылжарға, тіптен Ресейден еуропалық қалаларға жеткізіп, пайда көре бастайды. Оңай олжа басқа да орыс көпестерін тарапынан қызыушылық тудырады. 1849 жылы мамыр айында Қояндыда (Қарқаралы қаласынан 50 шақырымдай жер) ұтымды сауда мен оңай олжаға қызыққан орыс саудагерлері мен қазақтардың съезі ашылады. Жәрмеңкенің дәл осы жерде ашылуына оның негізінен Қытайдан Қызылжарға баратын көпестердің тиімді сауда жасап, жолы болғандығы әсер етеді. Жыл сайын 15 мамырдан 15 маусым аралығында өтетін жәрмеңке оның негізін алушы В.Ботовтың атымен немесе орналасқан мекенінің атымен Қоянды жәрмеңкесі деп аталған [6]. Сауда біртіндеп дамып, жәрмеңке дәрежесіне көтерілді, кейіннен өлкелік маңызы бар сауда орнына айналды. Біртіндеп қазақ даласындағы жәрмеңкелер арасында экономикалық байланыстар қалыптасты. Аймақтың барлық аудандарында жәрмеңкелер әр жылдың төрт маусымында өткізілді. Сондықтан, олар ресми құжаттар мен тарихи деректерде «маусымдық жәрмеңкелер» деген атаумен белгілі болды. Әрбір маусымдық жәрмеңкеде сатылатын тауарлардың айырмашылығымен бірге өзіндік сипаты да болды. Мәселен, көктемгі жәрмеңкелерде сауданың басым бөлігі мал өнімдерінің шикізатына деген сұраныс басым болса, күзгі жәрмеңкелерде төрт түлік мал көбірек сатылды. Осы жәрмеңкелерден жергілікті көшпелі халық малын сатып, тұрмыстық сұранысына қажетті қысқы азық-қорын жинап алып отырды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін, жазда өтетін жәрмеңкелер тиімді екенін патша үкіметі жақсы түсінді. Бұған алыс аудандардан қазақтар жылқы, ірі қара мал, қой, ешкі, сондай-ақ, мал шаруашылығы өнімдерін тері, жүн, киіз, мал майы, мүйіз, жылқының қылын әкеліп сатып, өздеріне қажетті заттарға айырбастады, кейде қолма-қол ақшасын алып отырды.

Қоянды жәрмеңкесінде жыл сайын 700 мыңнан 1.250.000 рубльге дейінгі сомадағы мал сатылды. Мал саудасынан кейінгі 2- орында сауда айналымда 8 ден 22 пайызға дейін үлесі бар өңделмеген тері, елтірі, сеңсең саудасы алды. Қазақтардың киіз, шекпен сияқты бұйымдары, шаруалардың аздаған астығы сауданың қалған бөлігін құрады. Сөйтіп, Қоянды жәрмеңкесі мал, малшаруашылық өнімдерін саудаға шығаратын ірі орталыққа айналды. Сондықтан, жәрмеңкелік сауда халықтың күнделікті тұрмыстық тауарларға сұранысын өтеп отырды. Бұл жәрмеңкенің жағрафиялық орналасуы, құрлымы 1884 жылы жарыққа шыққан Семей облысының картасында нақты түсірілген. Жәрмеңке Қарқаралы округінің солтүстігінде, Қоянды мекенінде, Қарасор көліне шығысының құятын Талды өзенінің сол жақ аңғарындағы ауқымды территорияны алып жатқан. Оның аумағы мөлшермен ұзындығы 5 км, ені 1 км созылған. Қарқаралы приказынан 5 км қашықтықта орналасқан [7]. Семей облысының барлық жәрмеңкелері тығыз байланыста болды. Қоянды жәрмеңкесі Семиполат уезінің Шар көктемгі жәрмеңкесімен байланыста болды. Көпестер бұл жәрмеңкелердің бірнешеуінде болып үлгеретін. Малды алдыменен Шар жәрмеңкесіне, содан кейін Қоянды, Петровск, Константиновск жәрмеңкесіне саудаға апаратын. Қазақстан жеріндегі ірі жәрмеңкелер орыстың Нижегородск, Ірбіт сияқты жәрмеңкелермен тығыз байланыста болды. Қазақ даласында сатылып алынған мал, тері, жүн осы орыс жәрмеңкелеріне жөнелтіліп, ол жақтан өндірістік тауарлар әкелінетін. Қалаларда тұрақтаған саудагерлердің саны өсе түсті.

Жәрмеңкелер тауар-нарықтық қатынастардың дамуына ықпал етіп, мал шаруашылығының өркендеуін, натуралды шаруашылықтың ыдырауын және патриархалдық-феодалдық қатынастардың бұзылуын тездетті. XIX ғ. 20-шы жылдарынан бастап Орта Азия көпестері үйлер мен қоймалар салып тұрақты орныға бастады. 1830 жылы Семейге 54 азиялық көпестер отбасымен орналасты. Қала халқы отырықшылыққа көшкен қазақтар есебінен де толығып отырды. Қала тұрғындарының үлкен бөлігінің тіршілігі саудамен байланысты болды, сондықтан көпестер тұрғындардың басым бөлігін қамтыды. 1863 жылы мұнда 2688 көпес тұрды.

Саудамен орыс және татарлардан басқа қазақтар да шұғылданды. Қазақтар арасында үлкен қаражатқа ие болған болғандары да болды. Ағайынды Қонанбаевтерда 1500, Медеубаевтарда - 300 рубль болды. Қазақ көпестерінің тауарлары орыс және ортаазия көпестерінің тауарлары сияқты түйе керуендерімен тасымалданды. Семей тұрғыны Тінібай Кауқенов далалықтар ішінде сауда жасап, мол қаражат жинады, қаладан жақсы үй салды. 1836 жылы ол үшінші гильдия көпесі ретінде тіркелді. Қаланың Жанасемей жағында орналасқан ол салдырған мешіт бүгіндері Тінібай мешіті деген атпен белгілі.

XIX ғасырдың 60 жылдары Аякөз, Көкпекті, Қарқаралы қалаларында тұрақты жұмыс істейтін дүкеншелер мен базарлар құрыла бастайды. 1860 жылы Сергиопольде, 1864 жылы Көкпектіде жергілікті көпестердің ұсынысымен және өздерінің құжаттарымен дүкендер салынады. 1864 жылы Аякөзді тұрақты жұмыс істейтін 3 дүкен, ал Қарқаралыда тұрақты жұмыс істейтін 10 дүкен, уақытша істейтін дүкен болды [7а].

Мұндай құлаш жайған саудаға бақылау жүргіз үшін кеден жүйесі жұмыс істеген. Шығыс өлкесі арқылы Орта Азия, Қытай елдеріне өтетін орыс тауары, сондай-ақ, осы елдерден Ресей елдеріне өтетін товарлар Ортаңғы Ертістің оң жағалауында орналасқан Семей, Бұқтырма кедендерінде, Өскемен кедендік заставасында тіркелген. XIX ғасырдың ортасында Қытай қалаларымен сауданың қарқынды дамуы нәтижесінде, 1865 жылы 2-класты Семей кедені 1-класты кеденге ауыстырылды. Осыған байланысты ол тиым салынған барлық тауарларды әкелуге және шығаруға, оларды 12 ай қоймада сақтауға құқылы болды. Кедендер мен заставалар айырбас алаңдарын келе жатқан керуендерді бақылау, керуенді қарсы алу және шығарып салу, тауарларын тіркеу, керуеннің құрамы т.б. тізімге алу және кеден ережесінің 58 бабына сәйкес билет азып беру, сатуға тиым салынған және жасырын тауарларды кіргізуге және шығаруға жол бермеу болды [8].

XIX-ғасырдың бірінші жартысында шығысында Ресей, қазақ даласы, Батыс Қытай, Орта Азия елдері арасында кең өріс алған сауда қатынастарының жүзеге асуына осы аймақты басып өтетін керуен жолдары маңыды рөл атқарды. XIX ғасырдың басында паташлы Ресей орыс саудасын дамыту үшін Азияның шеткі аймақтарына керуендер жөнелтуге мүдделі болды. Осыған байланысты XIX ғасырдың басынан бастап қазақ даласына басқа мәселелермен қатар Орта Азия және Батыс Қытай елдермен сауда қатынасын орнату мақсатында керуен жолдарын зерттеу үшін әр түрлі барлау істері жүргізілді, XIX ғасырдың алғашқы он жылдарында, 1804 жылы генерал-губернатор Пестелдің ұйғаруымен тәжірбие үшін Семей бекінісінен «қазақ сұлтанының атынан» қытай мемлекетінің батыс провинцияларына, ал 1811 жылы генерал-губернатор Глазенаптың ұйғарымымен Семейден Орта Азия елдеріне жіберілген керуендермен бірге оның аудармашысы Путимцев сауданы кеңейтуге қажетті материалдар жинау мақсатында Құлжаға жіберілді, 1845 жылы Қытаймен сауда қатынасын орнату мақсатында сыртқы істер министрі Н.И.Любимов көпес Хорошевтің атын жамылып Шәуешек пен Құлжаға этнографиялық, жағрапиялық материалдар жинайды [9].

Мұрағат деректеріне сүйенсек, XIX ғасырдың бірінші жартысында Шығыс Қазақстан даласы арқылы өткен Семей-Шәуешек, Семей-Құлжа, Семей-Қашғар, Петропавл-Құлжа керуен жолдары Қытай және Орта Азия елдерін Ресеймен байланыстыратын басты жолдар болған [10]. Қаралып отырған кезеңде Семей арқылы жүргізілетін шетелдік сауда бойынша бірінші орынды Үржар станциясынан 193 шақырым қашықтықтағы Қытайдың Шәуешек қаласы, мұнан соң Қытайдың Құлжа қаласы алады. Бұлардан соң қазақ даласымен сауда, соңғы орынды Орта Азиялық Тәшкент және Қоқан қалалары алған [11].

Семейдің Шәуешекке баратын жолдың бір бағыты өлкенің оңтүстігіне қарай Аякөз өзені бойындағы Сергиполь станциясы арқылы өткен. Жалпы, Сергиполь арқылы өтетін керуен жолының қашықтығы 664 шақырым болған. Шәуешекке дейін керуендер шамамен 12-15 күнде, ал қыста 25-30 күнде жүріп өткен. Семейден шыққан жол алдымен Ертіс өзенінен өтуден басталған. Бұл үшін, жаз мезгілінде қазыналық бірнеше салдар мен қайықтар жұмыс істеген. Ертіс өзенінен өткен соң жол тура оңтүстікке бет алып Жоламан құдығы, Арқалық мекеніндегі құдық, Қосымбет мекені, Арқат бекеті жанындағы қыстау,

бекет аралығындағы Ащы өзен, Әлжан адыр, Ұзынбұлақ мекен, Ащы су бекетіндегі құдық, Қойтас тауы және жолдың сол жағындағы бұлақ арқылы жаңа приказдан 15 шықырым жоғарыдағы Аякөз өзеніне жеткен. Ұзынбұлақ мекенінен Аякөз өзеніне дейін жол өлкенің шығысында орналасқан Зайсан көліне батысынан құятын Көкпекті өзенінің оң жақ және сол жақ аңғарында және Балтақара тауының оң жақ және сол жақ алқаптарында, Аякөз өзенінің сол жақ алқаптарында тізбектеле орналасқан он құдықтың үстімен өткен. Бірақ өкінішке орай, олар картада да, жазба деректерде де айтылмаған. Аякөз өзенінен өткен соң жол оңтүстік-шығысқа бағыт алып, Үлкен Нарым мекеніндегі Шынқожа мекені, Жалпақсу бұлағы, Айнабұлақ, Қаракөл мекендері, Теректі бекеті, Қынаш өзені арқылы Үржар станциясына келген жол осы Үржар станциясына келгенде екіге айырылады. Біріншісі, Үржар станциясынан шығып Қусак, Қарағалы, Келдімұрат мекендері үстімен Қатын су өзеніне жетеді. Оның әрі, Көктерек өзенінде дем алып, Лайбұлақ мекенінде түнеген. Ары қарай Бақты өзенінің бойында дем алып, Ұзын төбе мекенінен жоғары Қытай қарауылы Тманемесе Бақты арқылы Шеуешекке келген. Ал, екіншісі Үржар станциясынан оңтүстік-шығысқа бұрылып, Қоңыр шәуелі өзені, Қарақол мекені, Бақалы өзені, Бұрған су мекені, Егін су өзені арқылы келіп, жол Үржар өзені тұсында шығысқа бет алады. Ары қарай, Үлкен Жәйтөбе тауы, Қатын су, Көктерек өзендері, Арқарлы тауының сыртындағы бұлақ арқылы Тұман қарауылына, одан Шәуешекке жеткен. Осы Үржар станциясынан Шәуешекке келетін екі жолдың жалпы бағытын мекендер атауы берілмесе де, 1888 жылы жарияланған Семей облысының картасынан [13] көруге болады.

Семей-Шәуешек жолының екінші бағыты Көкпекті мекені арқылы өткен. Солтүстіктен оңтүстік шығысқа бағытталатын бұл жолдың қашықтығы 434 шақырымды құраған. Семейден шыққан жол Бесшоқы мекені, Сасықкөл көлі арқыл өтіп, түнде Ертіс өзенінің сол жағынан құятын Шар өзеніне тақау Суық бұлақ мекеніне түнеген. Оның әрі, Айық мекенінен өтіп Шар өзенінде түнеп, келесі күні жол Қаражал бекетінің маңындағы, Көкпектіден Өскеменге баратын жолды, Қалмақ толағай мекенін басып өтіп, Көкпекті қаласының сыртында, 19 шақырым жерде түнеген. Ары қарай, күндіз Зайсан көліне батысынан құятын Көкпекті өзенінде дем алып, осы өзеннің сол жақ аңғарындағы Жүз ағаш мекеніне түнеген. Жол Бөритас мекенінің үстінен өтіп, Аушы қыстауына дем алып, Тарбағатай тауының солтүстігінен ағып шығып, Зайсан көліне құятын Базар өзеніне түнеген. Күндіз осы көлге оңтүстік-батысынан құятын Карабоғөзенінде дем алып, ары қарай Боғас, Хабар тауы, Тек мекені үстімен жүріп, Тарбағатай тауының етегіне тоқтап, тынстып келесі күні Қытай қарауылы Жиграма арқылы Шәуешекке жеткен.

Жоғарыда сипатталған екі жолдың Көкпекті арқылы өтетін жолы Аякөз жолына қарағанда қысқарак болған. Бірақ, ұзақтығына қарамастан Аякөз жолы алдыңғыға қарағанда әжептәуір ыңғайлы болуымен ерекшеленген [14].

Семей-Құлжа керуен жолы, жоғарыда көрсетілген Семей-Сергиополь-Шәуешек жолымен Үржар өзені бойындағы де алатын жерге дейін келген. Мұнан соң, жол Үржар өзені бойындағы Бұрқағаш мекені, Қатынсу өзені арқылы келіп, Жалғызағаш мекені төңірегіндегі Емел өзенінде дем алып, ары қарай Алакөл көлінің шығысымен жүріп, Уәли бұлағында дем алған. Онан әрі Ұзынбұлақ, Қарабұлақ, Қызықайың бұлақтары және Қытайдың Қаптағай, Сайрам қарауылдары арқылы Іле өзені бойындағы Құлжа қаласына жеткен. Жалпы Семей қаласынан Құлжаға дейін керуен жолы 803 шықырым болған [15].

Жоғарыда сипатталған керуен жолдарының бағыттарын XIX және XX ғасырдың басында жарыланған бірнеше карталардан көруге болады. Бірақ, бұл карталарда керуен жолы басып өткен жер атаулары, толық көрсетілмеген, ал демалыс орындары мүлде белгіленбеген [16].

XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанның шығыс өңірінде қалыптасқан жолдардың бірқатары Орта Азия елдерімен байланыстыратын керуен жолдары болды. Солардың ішіндегі ең маңыздысы және кең танымалы Семей-Ташкент жолы еді. Бұл керуен жолының негізгі бағыты солтүстік шығыстан оңтүстік батысқа бағытталға. Семейден Ташкентке дейін жол қашықтығы 1200-1300 шақырым, ал керуен жүрісімен 35-40 күн

созылған. Семейден шыққан жол Ертістен өткен соң, он шақырымдағы Жалпақ мекендегі Мұқыр өзенінің үстімен өтіп, Ұзынбұлақ бұлағы маңында Семейтау тауын түнеген. Онан әрі, Қожан қара суы көлі, Пұшық өзені арқылы жүріп Тұзды көлде жарты күн дем алған, Ары қарай жол көлді және құдығы бар Обалы-Қоғалы, Ертіске құятын Шаған өзені, Қарабұлақ бұлағы, Дегелен тауына қарама қарсы Терісбұлақ немесе Сұлусу мекені, Керегетас мекеніндегі көл мен құдық, Шыңғыс тауына жетпей Абыралы саз, Көкшетау, Қазанғап мекендері, Тоқырауын өзеніне құятын Қызылрай өзені, Балқаш көліне солтүстігінен құятын Тоқырауын өзені, Балқашқа құятын Жәмші, Елеген су, Мойынты және Шүмек өзендері арқылы өтіп, Тайатқан шұнақ тауынан ағып шығатын бұлақ басында аялдап, Жуаншы мекеніндегі Ащы өзен, Қойдыбайболат мекені, Бетбақ дала арқылы өтіп, Тоқымтыққан мекеніндегі түнеген. Мұнан әрі Қарақия мекенімен өтіп, Шу өзенінің орта ағысы тұсынан кесіп өткен жол Қаратау тауы арқылы Тәшкент және Қоқан қалаларына бет алады [17].

Қаралып отырған кезеңде, қазақ даласында Орта Азиялық қалалармен байланыстыратын керуен жолдарының қалыптасуына сахарада пайда боған орыс бекіністерінің де ықпалы болған еді. Соның бірі, 1831 жылдары Аякөз бекінісі құрылғаннан кейін қалыптасқан. Бұл жол солтүстіктен оңтүстікке Семей-Аякөз-Қапал бекіністерінің қосатын бекеттер бойымен бағытталған. Жаңа жол Ертіс өзенінің өткен соң Ұлытұз бекетінен өтіп Жоламан құдығына қонған. Ары қарай Арқалық бекеті үстімен өтіп, Ащы көл бекетіне қонған. Ащы көлден ары Жартас бекеті арқылы келіп Қосымбет мекеніне түнеген. Жол Қызыл мола, Арқат бекеттерімен жалғасып, Шылтановтың қыстауында дем алған. Мұнан кейін, Әлжан бекетінен өтіп Қарағанды өзеніне қонып, ары қарай Ұзынбұлақ, Енрекей бекеттерінен өтіп ары Құл тауынан маңындағы құдыққа келіп дем алып, жол Алтынқалат, Сергиополь бекеттермен жалғасады. Сергиопольға тақау Аякөз өзеніне түнеп шыққан соң, Қызыл қия мекеніндегі екінші Аякөз, Жүз ағаш, Ащы бұлақ, Лепсі бекеттерімен жүріп отырып Қапал қаласы және Верный арқылы Тәшкент, Қоқан қалаларына жетеді. Семейден Верныйға дейін 997 ш., Тәшкентке дейін 1003 ш., Қоқан қаласына дейін 1331 ш., Қашығарға дейін 1135 ш., Керуен жүрісімен 40 күн жүрді. Тәшкенттен керуендер негізінен шілде, тамыз, қыркүйек айларында жиі қатынаған.

Бұл өлкені басып өткен бірнеше жол Петропавлды және Ресей қаласы Троицкіні Қытай қалаларымен, Шәуешекті Қарқаралы өлкесімен байланыстырып жатты. Петропавлдан шыққан керуен Шортанды көліне бағытталды. Бұдан Ерементәу тауынан жүріп, ары шығады. Бұл бекеттен керуен тура Қарқаралыға бұрылады. Желтаудан Қарқаралыға дейін жол Қарасор өзеніне сол жағынан құятын Жандар өзенінің оң жақ сағасын Қоянды өзенін кесіп өтіп, Қоянды шоқысының үстімен, Тоқпан тауының, Тұздыкөл көлінің, Сандалы шоқысының батысымен өткен [18].

Қарқаралыдан шыққан жол Қу тауының оңтүстігіне бет алған. Одан шыққан керуен Егінбұлақ шатқалында түнеп Боқты тауының Шығыс баурайынан өтіп, Доғанделі өзенінің аңғарына төмен түседі, ары қарай Сергипольға дейін жүреді. Бұдан Алматы бекеті жолына түсіп, ары қарай жоғарыда көрсетілген Семей-Ташкент жолына түсіп, Балқаштың шығыс жағлауынан қуылып Верный бекінісіне бет алады [19]. Ал, Троицкі жолы Желтау бекетіне дейін жоғарыда көрсетілген бағытпен келіп, Желтаудан кейін Едірей, Мыржық, Жақсы Абралы, Шұлпар, Шұбартөбе тауларын жағалай Бақанас өзенінің жоғары жағымен Орта қарауылға дейін келген. Ары қарай Қозы Корпеш-Баян сұлу моласы, Аякөз өзені, Аякөз бекетімен жүріп Тарбағатай жотасы бастамасымен жалғасып, Тас тауымен төмен түскен. Одан әрі Қытай бекеттері арқылы Шеуешекке жеткен. Троицкіден Шәуешекке дейін 1710 ш., ал Қарқаралы территориясының есептегенде 830 шақырым [20].

Қазақ даласына келетін керуендердің құрамы әр түрлі болды. 2000-2500 және одан да көп түйеден тұратын үлкен Семей арқылыжылына бір рет өткен, 100-ге жуық түйеден тұратын бұқаралық, қоқандық, тәшкентік ауқаттылардың шағын керуендері Қарқаралы, Аякөз, Көкпекті округтерінің оңтүстік аймақтарындағы болыстарына келген, ал Балқаш көлінің батысында ұзағырақ тақтап, осы жақтағы қазақтармен сауда жүргізген. Мұндай керуендер жылына бірнеше рет келген [21].

Жалпы алғанда, XIX ғасырдың жартысында аймақтағы сауда қатынасы тұрақты болды. Дегенмен, 1840 жылдары Қ.Ғазин және К.Қасымовтардың қозғалыстары Орта Азия елдері мен Қарқаралы өлкесі арқылы жүретін сауда қатынасының бәсеңдеуіне ықпал етті. 1846 жылдардан бастап Қоқан, Ташкент қалаларына Семейден шыққан керуендер Қарқаралы арқылы емес, Сергиополь-Қапал арқылы жүрген. Сондай-ақ, 1855 жылы Шәуешек қаласындағы орыс факториясын өртеп жіберілуі бұл қаламен сауда қатынасына біршама кедергі келтірді. Мысалы, 1850 жылдары Қытайға 465783 с. 58 т. тауары шығарылып, 304008 с. 11т. тауары әкелінсе, 1856 жылы 548341 с. 31 т. тауары шығарылып, 97801 с. 25 т. тауары әкелінген. Бірақ, 1850 жылдардың аяғында бұл мәселе шешімін тапқан соң, сауда бұрынғыша жандана түскенімен, 1863 жылы Қытайдағы «Дүнғандар» көтерілісі салдарынан Батыс-Қытай қалаларымен сауда қатынасының тоқтауына ықпал етті. Мысалы, 1860 жылы Қытай қалаларына 124247 с. 34 т. тауары шығарылып, 174632 с. 15 т. тауары әкелінсе, 1865 жылы 31900 с. 29т. тауары шығарылып 16788 с. 81т. тауары әкелінген [22].

1840-50 жылдардан бастап сауданың Шәуешекте шоғырлануы саудагерлердің бұл елмен қатысатын неғұрлым жеңіл сауда жолын іздестірулеріне ықпал етті. Бұл елдермен сауда жүргізетін көпестерді сауда қатынасы үшін Ертіс өзені арқылы су жолын дамыту перспективасы қызықтырған. 1843 жылы Сібір кедендік басқармасына, Семей арқылы сауда жүргізетін ташкенттіктер Қытайдың Шәуешек қаласынан ауыр тауарлары Ертіс өзені арқылы кемемен Семейге жеткіз туралы тәжірибе жасауды ұсынған. 1854 жылы Семей көпесі ташкенттік И.Амиров Ертістің жоғары жағында кеме қатынасын ашуға рұқсат сұрап, Зайсан көлінде Қарабұға құйылысынан кемежай салуды жобалайды. Бірақ, орыс шекаралық басқармасы қытайлардың тарапынан туатын қауіптен қорқып бұларға рұқсат етпейді [23].

Жоғары Ертіс 1863 жылға дейін мүлдем зерттелмеген, тек осы жылы ғана, полковник Зряховтың басшылығымен «Ура» пароходы Омбыдан Нор Зайсанға дейін жүріп өтеді [24]. Деенмен, мұрағат құжаттары және тарихи еңбектерімен кеме қатынасы бұл уақытты тек Бұқтырма, Өскемен, Семей, Омбы аралығында жүзеге асқандығын көруге болады. 1867 жылғы Семей облысының есебі бойынша су қатынасы тек Семей қаласына дейінге аралықта жұмыс істеген. Осы жылы Семейге 1 пароход, 35 кеме, 97 сал келген. Семей округі бойынша кемежай Өскеменде болған. Осы жылы Ертіс өзенімен өткен кемелердің негізгі жүгі тұз, мануфактуралық темір тауарлардан тұрған [25].

Дегенмен, XIX ғасырдың бірінші жартысында орыс саудагерлерінің, Орта Азиялық көпестердің, Сібір татарларының, бұқаралықтардың көлемді сауда орталығына айналған Қазақстанның шығыс аймағында керуен жолдары басты сауда қатынасы жалы болып қала береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. ҚР ОММ, 478-қор, 2-тізбе, 110-іс, 16-парақ; 112-іс, 10, 17, 32 парақтар.
2. ҚР ОММ, 478-қор, 2-тізбе, 159-іс, 1-парақ; 374-қор, 1-тізбе, 4906-іс, 1,3,4-парақтар. РФ, ООМА., 3-қор, 1-тізбе, 127-іс, 89-89 парақтар. Карта часть Средней Азии содержащая земли киргиз-кайсаков, каракалпаков, туркменов и бухарцев. Сочинено при дено, карт. 1816.//ҚР ОММ., 689-қор; Карта земель Алтайского округа кабинета Его Величества. // В кн.: Азиатская Россия.-Спб.,Т.1, 1914 т.б.
3. РФ ОММ., 6-қор, 1-тізбе, 276-іс, 2-парақ; ҚР ОММ, 338-қор, 1-тізбе, 123-іс, 15-парақ.
4. ҚР ООМ., 374-қор, 1-тізбе, 1018-іс,3,38,48-парақтар,1267-іс, 31-парақ.
5. ҚР ООММ., 6-қор, 1-тізбе, 276-іс, 41+43, 58-парақтар; 3-қор, 3-тізбе, 4639-іс, 619-парақ; ҚРОММ., 345-қор, 1-тізбе, 415-іс, 2-парақ.
6. Смирнов А. Куяндинская ярмарка.- Семей, 1924. С.51, 52; Маевский В. Ботовская ярмарка.- памятная книжка Семии, обл, На 1897 г. Семи-ск. 1897.С.185.
7. Карта Семипалатинской области.-Б, м., 1884.м // ҚР ОММ., 689-қор; Г.Долженко. Куяндинская ярмарка – 150. // Индустриальная Караганда, 1998, 23 июнь. С.6; Брокгауз и Ефрон Энциклопедический словарь. –Спб., 1895. Т.28. 7а. ҚР ОММ, 15-қор, 1-тізбе, 67-іс, 3-парақ, 345-қор, 1-тізбе, 921-іс, 2-парақ.

8. Абрамов Н. Областной город Семипалатинск. ЗИРГО., Спб., 1861. Кн. 1, С.165. РФ ООММ., 3-қор, 3-тізбе, 13971-іс, 10-парақ.
9. Қасымбаев Ж. История города Семипалатинска. – А., 1998. С.118; Абрамов Н. Обласный город Семипалатинск. – ЗИРГО., Спб., 1861. Кн.1. С.167; Веселовский Н.И. Поездка Любимова в Чугучак и Кульджу в 1845 году. под видом купца Хорошева.- Живая старица, Спб., 1908. Вып. 11. С.170.
10. РФОММ., 366-қор, 1-тізбе, 246-іс, 115-сыртқы парақ.
11. ҚРОММ, 478-қор, 1-тізбе, 196-іс, 234-парақ.
12. Карта: Часть Средней Азии соержащая земли киргиз-кайсаков, каракалпаков, туркмен и бухар.- Спб., 1846 // ҚРОММ. 689-қор.
13. Карта Семипалатинкой области.-1888 г. // В кн.: Описание Семипалатинской области. – Спб., 1912.
14. ҚРОММ., 478-қор, 1-тізбе, 196-іс, 253; 254 парақтар; Веселовский Н.И. аталған еңбек, 189-бет; ҚРОММ, 478-қор, 2-тізбе, 175-іс, 175-парақ. Казахско-русское отношение в XVIII-XIX в. А., 1964. С.242.
15. Гурьевич Б.И. Международные отношения в Центральной Азия в XVIII-пер. пол. XIX в. М., 1983. С.254; Веселовский Н.И аталған еңбек. 189 б; ҚРОММ, 478-қор, 2-тізбе, 1862-іс, 270-сыртқы парақ.
16. Карта Семипалатинской области. 1888 г. Описание Семипалатинской области. // Приложение. –Спб., 1912; Карта: Часть Средней Азии содержащая земли киргиз-кайсаков, каракалпаков, туркмен и бухар. –Спб., 1816// ҚРОММ. 689 қор; Карта степных областей Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. Б.м., б.г.// Историко-краеведческий музей Омской области. Российской Федераций. Редкий фонд.
17. ҚРОММ. 478-қор, 1-тізбе, 196-іс, 249 с.в.- 250 с.п.; 186-іс, 270-с. П.; 345-қор, 1-тізбе, 1382-іс, 2-с.п.; 2885-іс, 5-парақ; Завалишин И. Описание Западной Сибири. М., 1867, о.т 3. С.68; Карта областей Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. С., Туркестанским Ген.- Губернаторством. Б.М., 1870. // Архив ЦНБ АН-РК.
18. Карта Семипалатинской
19. Красовский. Область Сибирских киргизов. Ч.1., Спб., 1868. С.244.
20. Небольсин. Аталған еңбек. С.142. Венюков М. Краткий обзор внешней торговли через Западную Сибирь, в 1851-1860 г.г. ЗИРГО., 1861, Кн. 1. С.183;
21. Колмогоров Г.О промышленности и торговле в киргизких степях Сибирской ведомости.- Вест. ИРГО., Кн. 1., 1855, С,33,36.
22. ҚРОММ., 478-қор. 2-тізбе, 213-іс, 1, 33-парақтар; Земяныцин И. Исторический очерк Семипалатинска и его торговли. //Материалы для статистика Туркестанског края.- Спб., 1878, Вып. 4. С. 20,53,60.
23. ҚРОММ., 799-қор, 1-тізбе, 76-іс, 1-парақ, 478-қор, 2-тізбе, 8-іс, 304-парақ.
24. ҚРОММ., 478-қор, 2-тізбе, 175-іс, 226-парақ; Кгаевский Г.Н. Иртыш-Зайсанская водная система как путь для сношения с Китаем.-Тюмень., 1900.С.3.
25. РФ ООМА., 3-қор, 3-тізбе, 8209-іс, 120-парақ.

З.К Мұқатаева.,
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

Т.А Кариева,
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

Ә. М.Қорғанбаева
Тарих пәнінің мұғалімі
Қазақстан, Семей қ.

ШЫҒЫС Өңіріндегі қазақ шарушалығының тарихи-географиялық сипаттамасы (XIX ғасырдың 20-60 жылдары)

Қазақтардың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы болған. Көшіп-қону жолдарының мөлшермен алғандағы ұзындығы 50-150 шақырымның арасы. Халық ежелден мал шаруашылығының ыңғайына қарай бейімдеп өкшіп – қонып жүрді. Көшпелі мал шаруашылығының негізгі өзіне тән айырмашылығы бір жерден екінші жерге көшіп-қонып отыруы болды (жайлау, күздеу, қыстау, көктеу). Маусымдық жайылымдарды таңдау немесе қоныстарды белгілеу табиғи және географиялық жағдайға тікелей немесе тәуелді еді. Әдетте жазғы қоныстар үшін өзен-көлдердің аңғарлары және биік таулардағы шалғынды, құнарлы жайылымдары бар жерлер таңдап алынған.

Қарқаралы округі қазақтарының жазғы қоныстары мұрағат құжаттарында төрт негізгі бағытта қоныстанғанын байқауға болады. 1) Округтің солтүстігін және солтүстік-шығысын қыстайтын аса көп бөлігі батысқа және солтүстік-батысқа Талды өзені, Қарасор көлі, Үшқатын, Жусалы мекендері арқылы Нұра және Кіші Нұра өзендеріне көшкен. Ал Көшім, Қамбар болыстарының қазақтары Шідерті өзенінің жоғарғы жағына, байбұралықтар, жалықпастықтар Шідерті және Өлеңті өзендеріне дейін көшсе, шаншарлықтар Қарқаралы округінің әкімшілік орталығынан 250 шақырым қашықтықта жатқан Нияз және Ереймен тауларына дейін барған. Демек, олардың жазғы қоныстары, картаға жүгінсек, Баянаула округінің батысы, Ақмола округінің шығысы, оңтүстік шығысына дейін созылып жатқан. Аталған жерлерге округтің шығысындағы тек екі тобықты, төлеңгіт және қарауыл-қамбарлар ғана бармаған. 2) Округтің шығысын қыстайтын наймандар аз қашықтықта шығысқа, солтүстік-шығысқа Баянауыл және Ертіс өзені аралығындағы орталықтан 300 шақырым қашықтықта жатқан мекендерді жайлаған. 3) Оңтүстік-шығыстағы болыстар Бақанас, Шаған өзендерін, Аякөзге тақау жерлерді мекендеген. Бұл мекендер әкімшілік орталықтың оңтүстік-шығысынан солтүстік-шығысына дейінгі кеңістікті алып жатқан. 4) Ең аз бөлігі округтің оңтүстігіндегі Балқаш өзеніне құятын Тоқырауын және Жәмші өзендерінің бойын жайлаған. Көкпекті округін құрайтын наймандар жазда, негізінен, Орта Ертіске сол жағынан құятын Шар, Себинка өзендерінің бойын, сондай-ақ Қанай, Жанам, Бутагор, Тарғын, Ұланке өзендерін, Қоңыртөбе, Жайтөбе тауларын, Айыршоқы, Ұзынбұлақ мекендерін жайлаған. Жер атаулары неғұрлым толық берілген Орта Азия картасына сүйенсек, бұл мекендер округтің солтүстік-батысын, солтүстігін және солтүстік-шығысын алып жатқан[2].

Аякөз округінің қазақтарының округтің шығысын көбірек жайлағандығын мұрағат деректерін аймақтық карталармен салыстырғанда аңғаруға болады. Округтің құрамындағы алты болыс осы бағыттағы Тарбағатай тауының оң және сол қанаттарын, Аякөз, Үржар, Қарақол, Егінсу өзендерінің бойын жайлаған. Қалған болыстар оңтүстігіндегі Таңсық, Ай,

Нарым өзендерін, Лепсі өзенінің жоғарғы жағын, Алатау тауының солтүстік бөктерін, батысында және оңтүстік-батысында, солтүстікте Ертіс өзеніне құятын Шар, Қызылсу, Ағынқатты өзендерін, солтүстік-шығыстағы және шығыстағы қыстауларының солтүстігіндегі Көкпекті, Кіндікті, Ертіс, Бөкен өзендерінің бойын, Зайсан көліне батысынан құятын Бұғас өзенінің бойын жайлаған[3].

Тамыз айының аяғына және қыркүйек айының басына дейін жаз жайлауда болып, күз түсісімен күздіктеріне бағыт алған. Күзгі және көктемгі қоныстарға жайлау мен қыстаудың аралығындағы, қыстаудан 15-25 шақырым қашықтықтағы бір мекенді қоныс ретінде белгілеген. Шыңғыстаудың оңтүстігінде, Кеңтарлау мен Жәңгіртөбе аралығындағы Кедей жонында, Абыралы тауының солтүстігіндегі Сарытау мен Шамалы тауларының жанындағы Тұздықөлде, Шүмекөзенінің жоғарғы аңғарларында Қарқаралы өңірі қазақтарының күздіктері болған. Көкпекті округі қазақтарының күздіктері округтің солтүстік-батысындағы Қанай, Қызылсу, Сбинка, Абылайкет өзендерінің бойында, солтүстігінде Қоңыртөбе тауында, солтүстік-шығыста Жантре, Қанай, Қайыңды өзендерінің бойын алып жатса, Аякөз өлкесі қазақтарының күздіктері Тоқмамбет, Қарашоқыда, Бөкен өзенінің оң және сол жағалауларында, солтүстік бағытта Шар, Көкпекті өзендерінде, батысында Қызылағаш өзені, шығысында Боғас өзені, Тарбағатай жоталары маңында болған[4].

Қараша айының басында алғаш қар түскенге дейін көшпелі халық күзеуді мекен етіп отырған. Жер жағдайына байланысты қысқы қоныстардың сапасы мал шаруашылығына зор ықпал ететін болғандықтан қыстау үлкен талғампаздықпен таңдалған. Мәселен, суық желге және күртік қарға тосқауыл болатын табиғи қорғаныштары бар таудың маңындағы, орманды және қамысты алқаптар, өзен маңындағы тіке жармен қоршалған жазық және қар басып қалмайтын ықтасындар таңдап алынады.

Қарқаралы округінің қазақтары қыста округтің солтүстігінде Қазанғап, Түндік өзендерінің бойындағы қаптаған шатқалдарды, шығысында Орда, Абыралы, Шыңғыстау, Қызыл қайнар тауларының бөктерін, оңтүстігінде Балқаш көліне солтүстігінен құятын Тоқырауын өзенінің маңын, Қызылрай, Ырғайлыны, Балқаш көлінің солтүстік жағалауындағы қамысты мекендерді, батысында Сарысу өзенінің жоғары жағын, Қоңыр құлжа, Керегетас тауларының бөктерін қыстаған. Көкпекті округінің солтүстігінде Ертіс бойындағы Белокамен редуі мен Өскемен қаласын, Бұқтырма бекінісіне қарсы жатқан Қоянды, Делбегетай тауларын, Талды өзені бойын, батысында Аякөз, Жіңішке өзендерін, Жусалы, Қарақойтас тауларын, шығысында және солтүстік-шығыста Шыбынды, Қарақол өзендерін, Балықкөл, Шошқалы, Қатонқарағайды, Аякөз округінің қазақтары Аякөз, Жалаңаш, Қайрақты, Көкпекті сынды өзендердің бойын, Берке, Қызытөбе, Тарбағатай, Қарамал тауларын қазақтары қыстаған[5].

Көктемнің алғашқы айлары наурыз, сәуір айының аяғына дейін қыстауда отырып, көктем шығысымен, жаңа жерге көшуге қамданған. Жоғарыда жазылған шығыс өлкесі қазақтарының маусымдық қоныстарының географиялық орналасуына қарап, қоныстардың бағыттары біркелкі еместігін байқауға болады. Жайлаулар ландшафтылық зоналарға сәйкес былай орналасыпты: Қарқаралы округі бойынша қыстаулардың батысында, солтүстігінде; Көкпекті округі бойынша солтүстігінде және солтүстік-батысында; Аякөз округі бойынша солтүстігінде, шығысында, оңтүстігінде, оңтүстік-шығысында.

Табындардағы мал құрамы табиғи-географиялық ерекшеліктерімен анықталған. Шығыс өлкесі қазақтарының мал шаруашылығы саласында бұрынғыша қой шаруашылығы басты орын алған. Әрбір қожайынның қолындағы қой табыны әр түрлі. Бұл туралы «Кейбір байларда малдың көптігі соншалық, тіпті өз малының саны көпшілік жағдайда қожайынның өзіне де белгісіз болады» деп жазады М.Шорманов[6]. Әсіресе қой малына Қарқаралы өлкесі бай болған. Мәселен, оның саны 1855 жылы Көкпекті округінде 4506967. Аякөз округінде 513601 болса, Қарқаралы округінде 1323644-ке жеткен[7].

Қазақтың дәулеті мен атағы жылқысының санымен өлшеніп, есептелетін. Жылқы малының шаруашылықтық маңызы зор болғандықтан көшпенділер үшін оның алатын орны ерекше. Бәрінен бұрын жылқы төзімді әрі жыл бойы жайылып шығуға бейімді жануар болып

табылады. Жылқы өсіру көшпелі шаруашылық жүргізуге аса ыңғайлы етті. Өздігінен тебіндей алмау салдарынан XIX ғасырға дейін мүйізді ірі қара аз өсірілсе, XIX ғасырдың бірінші жартысында қысқыға шөп дайындау кәсібі қолға алынған соң ірі қара көп өсіріліп, оның тек тағамдық қана емес, көлік, күнкөріс ретінде де маңызы арта түседі. Әсіресе, ол Шығыс өңірінің Қарқаралы аймағында көп өсірілген. 1855 жылы Көкпектіде 3221, Аякөзде 4217 ірі қара болса, ал Қарқаралы округінде 48817-ге жеткен екен[8].

Көшпелі шаруашылықтың алшақ орналасуы XIX ғасырда Орта Азия, Қытай елдерімен керуен саудасының кеңеюі түйе малының маңызын арттыра түскен. Түйені тек ауқатты қазақтар ғана ұстаған. Әсіресе, ол Семей облысының оңтүстік аймақтарында көп өсірілген. 1867 жылы Көкпектіде 11543 түйе болса, Ертіс жағалуында қоныстанған 9 болыста жиыны 125 түйе болған[9].

Зерттеліп отырған хронологиялық кезеңде қазақтардың мал шаруашылығының дамуына табиғи-географиялық, экономикалық және саяси жағдайлар өз әсерін тигізбей қоймады. XIX ғасырдың екінші ширегінде Шығыс Қазақстан өлкесінде отарлау саясатының түпкілікті қолға алынуы қазақ қауымының көшпелі шаруашылығына әсер етеді. Мәселен, XIX ғасырдың 20-жылдарының басында Қазақстанның шығысында жерге меншік жойылды. Ресей қарамағына өткен жерлер өкіметтің жері болып саналып, қазақтар жайылым, қоныс ретінде жерді пайдаланғаны үшін Ресей өкіметіне салық төлеуге мәжбүр болады. Отарлық өкіметтің Көкпекті, Аякөз округтері тартып алып қазақ станицалары мен редуттарын салуға беруі маусымдық жайылымдардың қысқаруына және дәстүрлі көш жолдарының бұзылуына әкеп соқтырды. Әскери топограф Какулиннің есебі бойынша, тек 1829 жылы ғана орыс-қазақтарға Өскеменнен Омбыға дейінгі суға бай, ені он шақырымдық 15000 шаршы шақырым жер қоныстануға берілген[10].

Қазақтардың шекара шебінде орналасқандары жер тапшылығының салдарынан күйзеліске ұшырайды. Ертіс өзені бойына орыс-қазақтары неғұрлым тығыз қоныстанғандықтан көшіп-қонуға жарамды жерлер тарылады сондықтан ішкі жақты мекендейтін қазақтар арнайы мал бағатын жайылымдардың болмауынан өз малдарын Ертіс өзені және осы өзенге оң жағынан құятын Таволжан өзені бойындағы жергілікті тұрғындардың және қазақтардың ортақ жайылымдарында бағуға мәжбүр болады[11].

Сонымен бірге, мемлекеттің отаршылдық саясаты тарапынан қысымға ұшыраған көшпелі халық қолдағы бар малын жұттан аман алып қала алмайды. Сөзіміз дәлелді болу үшін, 1840-1841 жылдары бүкіл аймақты қамтыған жұт салдарынан 20312 жылқы, 7777 ірі қара, 106768 қой, 608 түйе өлген. Осындай табиғи апаттардың салдарынан кедейшілікке ұшыраған сыртқы округ қазақтарының көпшілігі көпестерге, қазақтарға бақташы, балықшы ретінде жалдануға мәжбүр болған[12].

Мұндай қиыншылықтарға қарамастан, XIX ғасырдың 20-60 жылдарымал шаруашылығы қазақтардың басты кәсібі болды және атадан келе жатқан көш дәстүрі сақталып қала берді.

Шығыс Қазақстан өңірі қазақтарына тән кәсіптің бірі – егіншілік. XIX ғасырдың басында шаруашылықтың бұл саласымен қазақтардың «егіншілер», «жатақтар» деген атқа ие болған кедей топтары айналысқан. Дегенмен, ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ қоғамының ауқатты бай топтары да егіншілікпен айналыса бастайды. Мысалы, Көкпекті округінде сұлтандар Д.Хабабин, Қ.Досанов, Т.Тоғымов, старшындар А.Ибалықов, Т.Сергінбаев, т.б., Өскемен округінде старшын Д.Шуақов, Қарқаралы округінде старшын Ж.Құдайбергенов, сұлтан М.Құдаймендин, Аякөз округінде сұлтандар С.Ючин, А.Бетенов, т.б. өз жерлеріне XIX ғасырдың 20-30 жылдарынан егін еге бастаған[13].

Көкпекті және Аякөз сыртқы округтерінде XIX ғасырдың бірінші жартысында егіншілік Орта жүздің басқа округтеріне қарағанда айтарлықтай дамыған. Мәселен, салыстырмалы түрде алатын болсақ, Идаров егіншіліктің даму деңгейіне қарай сыртқы округтерді мынандай тәртіппен орналыстырған: Көкшетау, Көкпекті, Аякөз, Қарқаралы, Ақмола, Баянаула[14].

Көкпекті өңірі қазақтарының басты егістік алқаптары Шар, Жанам, Қараөзек сынды өзендердің бойында орналасқан. Мұрағат және жазба деректерге қарағанда, 1830 жылы найман тайпасының бура бұтағы Жанам, Шар, Абылайкет өзендері бойына 66 дес, 72 зағон бидай, 8 дес. 27 зағон арпа, 27 дес. 127 зағон тары; терістанбалы руы Ұлаңке, Қызылсу өзеніне шығысынан құятын Сарыөзек және Қараөзек өзендерінің бойына 7 дес. бидай, 1 дес. 12 зағон арпа, 11 дес. 37 зағон тары; көкжарды руы Ертістің сол жақ сағасы жоғарғы Черновой, Волкочевка, Орта Ертістің оңтүстігінен құятын Қызылсу, Қарғалы өзендерінің бойына 47 дес. 27 зағон бидай, 16 дес. 174 зағон арпа, 32 дес. 230 зағон тары, 3 дес. сұлы еккен. XIX ғасырдың 50-жылдары мұндай егістік алқаптар Ертіс өзені бойында Сібір казак әскерлеріне берілген жерлерде Семей станицасының, Озерный, Пяноярск, Шұлбі, Черемухов поселкелерінің, Долон станицасының қарсы беттерінде орналасқан. Мөлшермен 253 десятинаны құрайтын бұл егістіктер уақ, тобықты, бура, байуақ, терістанбалы руларына тиісті болды. Сондай-ақ көкпектіліктердің егістіктері Зайсан көліне батысынан құятын Көкпекті, оңтүстік-батысынан құятын Қарабұға, солтүстігінен құятын Ұласты, Орта Ертістің оң жақ сағасы Күршім, Қара Ертістің оң жақ сағасы Қалжыр өзендерінің бойын алып жатқан. Жоғарыда көрсетілген Көкпекті округі қазақтарының егістіктері округтің солтүстік және оңтүстік шығыс аймағында орналасқан[15].

Шығыс өңірінің Аякөз округінде егіншілік кәсібі айтарлықтай дамыды. Егін ошақтары, негізінен, Зайсан көліне оңтүстігінен құятын Базар, Қарабоғ, Нарын, Ақсуат және Алакөлге солтүстігінен құятын Үржар, Шошқалы, округтің оңтүстігіндегі Қарақол, Таңсық іспетті өзендер мен мекендердің маңайын алып жатқан. 1839 жылы осы жерлерге жиыны 1097 дес. егін салынған[16]. 1850 жылдардың аяғында жоғарыда аталған жерлермен қоса, Аякөз өңірі қазақтарының егістік алқаптарының көлемді ошақтары Кіші Шар, Шар, Жанам, Әулиебұлақ, Қарабоғқа құятын Қарасу, Жаман егін, Тарбағатайдың оң қанатындағы Үржар, Қатынсу өзендерінің бойында орналасса, шағын алқаптар Тебелке, Көпір, Тентексу өзендерінің, Лепсі өзенінің жоғарғы жағындағы Досхан және Сархан бұлақтарының бойын алып жатты. 1839 жылы округ бойынша, қазақтар 598 дес. егін салса, 1850 жылы 1645 дес. егін екендігін және Аякөз өлкесінде егіншілік кәсібінің қарқынды дами түскендігін мұрағат деректері айғақтап отыр[17].

Қарқаралы аймағында егіншілік кәсібі айтарлықтай дамымаған. 1830 жылғы мәлімет бойынша, Т.Шыңғысов әкімшілік орталықтың солтүстік-батысындағы Қарақуыс мекені маңындағы Жарлы бойына 2 дес., С.Бүкеев Балқашқа құятын Тоқырауын өзені бойына 3 дес. басқа да қазақтар орталықтың батысындағы Сарысу өзенінің Ақсу сағасы бойына 1 дес., Қу мекені 2 дес. бидай сепкен[18]. Дегенмен 1854 жылғы есепте «бұл округтегі қазақтар арасында егіншілік кәсібі айтарлықтай дамып келеді» деп көрсетіледі. Негізінен, бұл кәсіппен Нұрбике-Шаншар, Айбике-Шаншар, Әлтеке-Сарым, Қарауыл-Қамбар болыстарының қазақтары басым айналысса, Дүйеснбай-шекшектіктер аз айналысқан, ал қалғандары мүлде айналыспаған. Осы жолы округ бойынша жиыны 118 адам 877 дес. егін салған[19]. 50-жылдардың аяғында ірілі-ұсақты егін алқаптары округтің барлық дерлік аймағында шашырап жатыпты. Олар округтің оңтүстігінде Тоқбала, Торасу, Кеңсау мекендерін оңтүстік шығысында Қоңыр, Темірші тауларының Тесіктас мекенін, Дегелең, Көтен, Жылан тауларының маңын, батысында Нұра өзені бойын алып жатқан[20].

Семей, Өскемен ішкі округтері қазақтарының егіндік жерлері Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Белағаш және Бесқарағай мекендерінде осы өзенге солтүстігінен құятын Таволжан өзені бойында болыпты[21].

Қазақстанның шығыс аймағында қарастырылып отырған кезеңде егіншілік кәсібі неғұрлым қарқынды дамиды. Жоғарыда айтылғандай, 30-жылдары егіншілік Көкпекті округінде неғұрлым басым болса, 60-жылдары Аякөз округінде 4245 адам егіншілікпен айналысып, 2982 дес. егін салған. Қапал округінде 3037 адам 1085 дес., Аякөз округінде 9817 адам 3257 дес. егін сепкен[22]. Семей, Өскемен және Қарқаралы округтері жерінің тастақ, жаздың құрғақ болып келуі егіншілік кәсібінің дамуына айтарлықтай кедерге туғызған[23].

Мал және егін шаруашылығымен қатар Қазақстанның шығыс аймағы қазақтары бұл кезеңде басқа да қосалқы кәсіптермен айналысқан. Олар - балық аулау, тұз жинау, тау-кен жұмыстарына жалдану, шөп шабу, қолөнер. Балық аулау кәсібімен ішіп-жем қамы ретінде, негізінен, Ертіс өзені және өлкенің шығысындағы Зайсан көлі маңын қоныстанған қазақтар айналысқан. Зайсан көлінің оң жағалауындағы Тәуке, сол жағалауындағы ақ Найман, Қара Ертістің оң жағынан құятын Қалжыр өзенінен Қожамбет руының қазақтары балық аулаған[24].

Балық аулау кәсібі ішіп-жем қамынан асып, тауарлық маңызға ие болады. Қазақтар артық балықтарының көп бөлігін Ресейге шығарған. Г.Потанин өз жазбасында «Жолда кездескен 20 түйеден тұратын, Ірбіт жәрмеңкесіне кетіп бара жатқан керуеннің елеулі тауары балық болды» деп жазады[25].

Өңір халқы аймақта тұзды көлдердің молдығынан тұз өндіру кәсіпшілігін игеріп, оның дамуына ықпал етеді. Бірақ Омбы облыстық басқармасының тарапынан тұз өндіру қатаң бақылауға алынғандықтан, Ертіс өзенінің қос қанатын алып жатқан 30 көлдің тек санаулысынан ғана қазақтардың тұз жинауына рұқсат етілген. Ертістің сол жағалауында, Семейдің оңтүстік-батысына қарай 80 шақырым жерде, Шаған өзенінің сағасына тақау орналасқан Қарабас көлінен қазақтар ерте көктемнен күздің аяғына дейін тұз жинаумен шұғылданған. Олар 20, 30, 40 арбадан тұратын керуенмен күніне 200-ге жуық арба тұз тасыған. 1823 жылы осы көлден бура болысының қазағы Паңтуған 30 түйемен 525 пұт, уақ болысынан Құнанке 28 түйемен 420 пұт, Қарақой 12 түйемен 180 пұт, жиыны 75 түйемен 1125 пұт тұз алған[26]. Мұнан басқа тамаққа пайдаланатын ақ тұзды наймандар Зайсан көлінің солтүстігіндегі, Арқаулы тауының оң жақ етегіндегі Тұраңғы көлінен алған[27].

Шығыс өлкесі кедейлері XIX ғасырдың 20-60 жылдар аралығында қазақ даласында жұмыс істей бастаған тау-кен жұмыстарына болмашы ақыға жалданған. Пайдалы қазбаға бай Қарқаралы өлкесінің солтүстік-шығысындағы Қу тауының төңірегіндегі Түндік өзені бойынан салынған көпес С.Поповтың Благодатно-Степанов күміс қорғасын зауытында 1855 жылы 70 қазақ, ал оңтүстіктегі Бас Тоқырауын өзенінің оң жағалауындағы Берқара мекенінде орналасқан Богослов руднигінде 30 қазақ, 1843 жылы оңтүстіктегі Тоқырауын өзеніне оң жағынан құятын Қусақ өзенінің жоғарғы жағындағы Бесшоқы мекенінде орналасқан Богослов руднигінде 9 қазақ жұмыс істеген. Осы кен орындарынан 1855 жылы жиыны 870505 пұт, 60 фунт күміс-қорғасын рудасы өндірілген[28]. Алтын кенінің ордасы Көкпектідегі С.Поповтың Абылайкет өзенінің сағалары Бердібай өзені бойындағы Бердібай, Сарыбұлақ бойындағы Сарыбұлақ, Бутагор сағасы бойындағы Бутагор, Шар өзеніне оң жағынан келіп қосылатын Жанам өзенінің жоғарғы ағысының оң жағалауында Иванов, Дмитриев кен орындарына 188 қазақ жалдаған[29].

Қазақстанның шығыс аймағында қазақтар, бұған дейін айналыспаған қысқа қор әзірлеу, яғни шөп шабу кәсібін қолға алады. Бұған жоғарыда айтылған 30-50 жылдар аралығында қайталанып келген жұт ықпал еткен еді. Мұрағат деректеріне сүйенсек, Қарқаралы қазақтары оңтүстікке Тоқырауын өзенінің оң жақ сағасы Жіңішке өзенінің бойын, Сарытерек, Алдай, солтүстік-шығысында Едірей, Боктау, Үшқара, т.б., батысында Нұра өзені бойындағы Аюлы және Тоғанбай мекендерін шабындық қылған. Негізінен, осы шабындықтардан 1859 жылы мөлшермен 17984 көпенеге жуық шөп шабылған. Көкпекті округінің бидалы уақ руы қазақтары 60-жылдары Белокамен және Глухов поселкелерінің маңындағы Қызылағаш мекеніндегі шабындықтарынан қысқа шөп әзірлеген. Ал Ертіс өзенінің ішкі жағындағы бура, уақ, сыбан, керей, сарыжомарт руларының шабындықтары Орта Ертістің оң жағалауындағы Солонов, Глубоки деревнясы, Талица, Озерный, Северный, Александров редуттары, Таволжан өзені бойында болған. Осы аталған жерлерден 1859 жылы 8 мая, 25000 көпене шөп әзірленген[30].

Өлкеде аң аулау және қолөнері дамыды. Аңшылық ғасырдың басында арнайы кәсіп ретінде көрініс таппаса да, біртіндеп өлкеде сауданың қарқынды дамуы салдарынан аңшылық күнкөріс көзіне айналады. Қолөнер кәсібі күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды жасаудан тұрады. Қазақтардың үнемі көшіп жүруі қолөнердің өз мәнінде дамуына мүмкіндік

бермеген. Сондықтан ол бұрынғыша негізгі шаруашылықтың құрамдас бөлігі ретінде қала берді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚРОММ, 374-қ., 60-қ., 27-34 – п-р; 338-Қ., 1-Т., 539-іс; Карта зимних и летних кочевок в области Сибирских киргизов, //Красновский, Область Сибирских киргизов.- Спб., 1868. Приложение.
2. ҚРОММ, 374-қ., 1-т., 193-іс, 31-51-п-р; Карта Средней Азии.// Вкн.: Терентьев М.А. Карты и планы к истории завоевания Ср.Азии-СПБ.,1906.
3. ҚРОММ, 1-қ., 1-т., 5-іс, 282-321-п-р;Муқанов М. Қазақ жерінің тарихы. –А., 194. 27-б.; Военно-дорожная карта Азиатской России. 1895. Редкий фонд НБ-РК, Карта Семипалатинской области. 1868// в кн.: Описание Семипалатинской области. – Спб., 1912. Приложение.
4. ҚРОММ, 345-қ., 1-т., 2865-іс, 3-п; 374-қ., 1-т., 193-іс; Красовский. Аталған еңбек. 130, 132, 177-б-р.
5. ҚРОММ, 374-қ., 1-т., 911-іс, 41-45-п-р; 816-іс; 2-п.; Карта зимних и летних кочевок в области Сибирских киргизов.// Красовский. Аталған еңбек. Қосымша. Карта Семипалатинской области. ҚР ОММ., 689-қ.
6. Чоранов М.Ч. О скотоводстве у киргиз Западной Сибири. б.м 1883, 39-б.
7. ҚРОММ, 345-қ., 1-т., 186-іс., іс., 392-п.
8. РФОММ, 3-қ., 3-т., 3766-іс, 16-п., 3886а-іс.7-п., 3889-іс, 16-п.
9. РФОММ, 3-қ., 1-т., 8209-іс, 145-п.
10. Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында А., 1994, 133-б.
11. РФОММ, 3-қ., 1-т., 1112-іс. 576-603-п-р.
12. ҚРОММ, 374-қ., 1-т., 4897-іс, 15, 35, 138-п-р; Коншин Н. Заметка об одном киргизском джуге. ЗСПСОИРГО, 2-вып., Сем-ск, 1905, 5-бет.
13. РФОММ. 6-қ., 1-т., 101а-іс, 6-7, 10-с п; ҚР ОММ, 1-т., 195-іс, 68-71-п-р.
14. Идаров С. Киргизской степь Сибирского ведомства и Ново учреждения Семипалатинская область, - Журнал МВД. Спб, 1854, 7-бөлім, 23-бет.
15. ҚР ОММ, 338-қ., 1-т., 726-іс, 25-40-п-р. Коншин Н.: Очерки экономического быта, 49-51-беттер.
16. Потанин Г., Струве К. Поездка по Тарбагатаю, летом 1864 .. –ЗИРГО. По общей географий. – Спб., 1-т., 1867, 484б.; Военно-дорожная карта Азиатской Росси б.м., 1895, РФ НБ РК; Карта часть Средней Азии содержащая земля киргиз-кайсаков, каракалпаков, туркменов и бухарев. б.м. 1816.// ҚРОММ, 689-қор.
17. ҚРОММ, 374-қ., 1-т., 195-іс, 67-71-парақтар; 1281-іс, 39-41-п-р.
18. Сонда. 1-қ., 1-т., 5-іс, 22-321-п-р.
19. Сонда, 338-қор., 1-т., 726-іс, 24-25-п-р.
20. Сонда. 345-қ., 1-т., 376-іс, 7, 36, 37, 41-42-п-р.
21. Бұл да сонда. 2141-іс, 12-21-п-р.; Красовский. Көрсетілген еңбек 176, 177-беттер; Карта геологических образований и полезных ископаемых Восточной части Киргизской степи в Западной Сибири. Составил по естественно-историческим сведениям об этой стране с 1820 по 1893 гг. Горн.инжен. Г.Д.Романовским. В кн.Романовский Г.Д. Кратки очерк исследования Восточной части киргизской степи в геологических и горнопромышленных отношениях в 1816 по 1893 гг. –Спб., 1903.
22. Аполлова Г. Экономическая и хозяйственная освоения прииртышья в конце ХІVв.пер.пол. ХІХ в.- М., 1976; ҚРОММ, 338-т.,1-т., 726-іс, 15-п.
23. РФ ОММ, 3-қ., 3-т., 4639іс, 577-п.
24. РФ ОММ, 3-қ., 1-т., 1540-іс, 107-п.; ҚРОММ, 345-қ., 793-іс, 126-п.
25. Потанин Г. Зимняя поездка на озеро Зайсан, - ЗРГО., По общей географии, 1-т., -Спб., 1867, 439-бет.
26. РФ ОММ, 3-қ., 1-т., 33-іс, 581-п; Карта Западной Сибири б.м., б.г.// ҚР ОММ, 689-қ.

27. Потанин Г. Аталган еңбек. 145-бет. Карта Сибири б.м., б.г, Редкий фонд НБ РК.
28. ҚР ОММ, 345-қ.,1-т., 2469-іс, 21, 32-п-р; 374-қ., 1-т., 5653-іс, 18-п.; 209-қ.,1-т., 301-іс, 1-с.п; Карта Геологических образований и полезных ископаемых Восточной части кмиргизской степи Западной Сибири.// В кн.: Романский Г.Д. Указ.сочин., Приложения.
29. ҚР ОММ, 374-қ., 1-т., 5356-іс, 9-п; 209-қ., 1-т., 211-іс, 9-п; Карта часть «Средней Азий содержащая земли киргиз-кайсаков, каракалпаков, туркменцов и бухарцев.// ҚР ОММ, 689-қ.
30. ҚРОММ, 345-қ., 1-т., 2141-іс, 12-21-п-р; 15-қ., 1-т., 2032-іс, 3-с.п.; РФ ООММ, 3-қ., 1-т., 1112-іс, 576-603-п-р; Карта Семипалатинской области. 1888г.// В кн.: Описание Семипалатинской области. – Спб., 1912, Приложения. Карта Алтайского края. 1920, б.м.; Карта Западной Сибири, б.м., б.г.// ҚР ОММ, 689-қ.

АУЫЗША ЖӘНЕ ЖАЗБАША ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚУНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫ

УДК. 398.22

Т.М. Демежанов
Кандидат филологических наук, и.о.профессора
университет Шакарима
г. Семей

ПОЭТИКА ПРЕДАНИЙ И УСТНЫХ РАССКАЗОВ О КУНАНБАЕ

Предание и устный рассказ (меморат) относятся к фольклорным жанрам несказочной прозы. Это небольшие по объему эпические повествования, которые по традиции передаются в устной форме от поколения к поколению. В основе их лежит какой-либо факт – значительный (предание) или не очень значительный, а порой и совсем незначительный (меморат). В отличие от жанров сказочной прозы они имеют установку на достоверность – и рассказчик и слушатель верят в подлинность описываемых происшествий, какими бы невероятными они не казались. Предание – рассказ о недавнем или далеком историческом прошлом и исторических лицах. Основное назначение их – сохранение в народе памяти о важных событиях и значительных людях.

Устный рассказ (меморат) в отличие от предания повествует о памятных событиях современного или относительно недавнего прошлого, свидетелем или участником которых был сам рассказчик. Само событие преломляется в воображении рассказчика и приобретает элементы художественного вымысла и образное выражение, оказывающее эмоциональное воздействие на слушателя.

[1, с. 129].

К понятию устный рассказ тесно примыкает термин «быль» («бывальщина»), или «сказание» - краткий устный рассказ о происшествии, случае, имевшем место в действительности, без упора на личное свидетельство рассказчика.[2]

Об отце Абая Кунанбае, как личности выдающейся во многих отношениях и оставившей заметный след в истории Чингисской волости Семипалатинского края, сложено немало преданий и устных рассказов (меморатов), в которых, как и должно быть в фольклоре правда смешивалась с вымыслом, выражалось двоякое отношение к его личности. В одних произведениях он превозносился, представлялся поборником справедливости, в других, наоборот, представал типичным феодалом-баем, деспотичным и своенравным. Первые имели хождение в среде близких ему сородичей и единомышленников, симпатизировавших его деяниям и реформам. Вторые складывались и бытовали во враждебной ему среде, в тех родах, которые были притесняемы им, а также среди конкурентов в борьбе за управление делами в степи. Обе версии в свое время были записаны и изучены М. Ауэзовым и легли затем в основу художественной концепции образа Кунанбая в романе-эпопее «Путь Абая».

Объектом нашего исследования стали 6 преданий и устных рассказов о Кунанбае, включенные в книгу о степных ораторах и златоустах [3], а также размещенные в уикипедии (свободной казахской энциклопедии) в качестве приложения к биографической статье «Кунанбай Ускенбайұлы».

Произведения эти, различные по содержанию и по объему, рассказывают, как правило, об одном каком-нибудь случае из жизни Кунанбая, который запечатлелся в народной памяти. Чтобы разграничить и классифицировать их по жанровой принадлежности, мы, в зависимости от идейно-тематического содержания, особенностей сюжетной организации и формы повествования, дали им условные названия:

1. Предание о родословной Кунанбая, его взаимоотношениях с сородичами и его благодеяниях.
2. Устный рассказ о Кунанбае и Торкане сыне Токсан би
3. Быль о Кунанбае и Бейсенби из рода абак-кереев
4. Быль о Кунанбае и батыре Базиле из рода жуантаяк.
5. Устный рассказ о словесном поединке Кунанбая с Мусой сыном Шормана из рода каржас
6. Устный рассказ о возвращении Кунанбая из паломничества в Мекку.

Наиболее значимым и объемным в этой цепи сюжетов является предание о родословной Кунанбая и получении им должности старшего султана (ага султана) из рук царской администрации. Оно представляет собой контаминацию разрозненных сюжетов, относящихся к различным временам.

По традиции предания о значительном лице должны в начале содержать сведения о генеалогическом древе героя, чтоб представить его как звено в непрерывной цепи предков. Так, сообщается, что отдаленный предок Кунанбая Айдос был простым и скромным человеком среди трех братьев. Видимо, это позволило А. Янушкевичу, в свое время написать, что Кунанбай был «сыном простого киргиза», «плебеем» по происхождению [4, 61-63]. Но, как известно, дед его Ыргызбай и отец Ускенбай в свое время занимали высокое положение в обществе, считались знатными и влиятельными людьми, были народными судьями (би).

Упомянув о предке Айдосе, предание затем полностью переключается к повествованию о его байбише (первой жене) Айпаре-ане (прабабке Кунанбая), женщине очень мудрой, обладавшей поэтическим даром, весьма авторитетной и заправлявшей поэтому делами рода тобыкты. На этом эпизоде стоит остановиться подробнее, поскольку он является ключевым по отношению к последующим.

Сюжет об Айпаре-ане относит нас к событиям 1723 года, к году великого бедствия, когда спасаясь от джунгарского нашествия, тобыктинцы, покинув насиженные земли, вынуждены были бежать на юг страны. По пути, испытывая тяготы и лишения, вконец измотавшиеся и оголодавшие, они набрали на стоянку богатого аула, откочевавшего чуть раньше их. На месте бывшей стоянки они наткнулись на хромого верблюда, но не решались тронуть, боясь последствий. Тогда Айпара-ана распорядилась зарезать верблюда и накормить аул, заявив, что сама ответит перед истцами. Когда дело свершилось, и туша верблюда была уже освежевана, ей сообщили о приближении истцов. Айпара-ана, не долго думая, велела завернуть мясо в шкуру верблюда, закопать под очагом и соорудить шалаш. Сама же, положив мужа у входа и накрыв сверху, при появлении истцов начала причитать как по покойнику. Преследователи, видя, что старуха в трауре, обошли стороной ее жилище и стали обыскивать другие юрты. а не найдя ничего, отправились восвояси. Так, якобы, благодаря находчивости и смекалке Айпара-ана, ее сородичи спаслись от голодной смерти.

Эта история, скорее напоминающая новеллистическую сказку «о мудрой деде», чем правдивое предание, передавалась из уст в уста. Обилие же деталей и частных упоминаний о хромом верблуде, постройка шалаша, симуляция смерти, причитания), так же как и отсылка к точной дате (печально известный 1723 год), призваны придать как можно больше достоверности описываемому происшествию. Но главное назначение сюжета в том, чтобы протянуть нить от предков к герою, который также не раз будет проявлять изворотливость ума в интересах сородичей, к тому создается эмоциональный фон для раскрытия его образа.

Последующий за этим рассказ о том, как знаменитый старейшина Кенгирбай би из жигитеков, отказав родным сыновьям, дал свое благословение и вверил бразды правления родом Ускенбаю (отцу Кунанбая), и который полностью оправдал его надежды, также внушает доверие. Это затем подтверждается указанием на распространенную в народе поговорку: «Если дело твое правое обращайся к Ускенбаю, если же нет – к Ералы». Т.о., слушателю становится известно, Ускенбай на посту волостного управителя и судьи вершил

праведный суд. Подобные сведения, как и предыдущие, не имеющие непосредственного отношения к герою, исподволь готовят почву для его появления. Герой вводится в сюжет ссылкой на точную дату избрания его бием после смерти отца – 1850 год, т.е. указанием на факт, который четко отложился в народной памяти и был значим для многих. При этом сразу сообщается, что с молодых лет, находясь рядом с отцом, Кунанбай усвоил его уроки и методы по управлению делами и в некотором смысле даже превзошел его. Без тени упрёка предание повествует о том, что в отношениях с другими родами и племенами Кунанбай прибегал кразного рода хитростям, много усилий приложил, чтобы муллы и хаджи пропагандировали мусульманскую религию среди окружающих.

Возвышает героя в глазах слушателя и факт назначения Кунанбая старшим султаном после обнаружения царского [«Устава о сибирских киргизах»](#) (1822), согласно которому эту должность могли занимать лишь чингизиды. Он же, не являясь таковым, сумев заслужить доверие властей, еще более возвысил свой авторитет среди соплеменников и получил прозвание «хан из народа».

Завершается предание пересказом истории, которая с точки зрения обыденных морально-этических ценностей, казалось бы, бросает тень на ага-султана. В отместку недругам из числа своих же сородичей (за то, что они написали на него донос генерал-губернатору и способствовали заключению под стражу), он выдал их властям, рассказав об их причастности к ограблению почтового поезда и убийству русского офицера. После чего его освободили и назначили помощником уездного. По мнению рассказчика, данный случай лишний раз свидетельствует о находчивости и хитрости героя, как бы возвращая слушателя к образу Айпар-ана. Впрочем, Н. Анастасьев, биограф Абая, иначе интерпретирует этот факт, предполагая, что присягнувший царю при вступлении на должность ага-султана, Кунанбай, действует как законопослушный поданный, стихийный гегельянец и расчетливый политик. [5, 53]

В мемуарах А. Янушкевича, обрисовавшего в романтических красках тонах портрет Кунанбая, читаем: «...заботливый о благе своих соплеменников, большой знаток степного права и предписаний алкорана, прекрасно знающий все российские уставы, касающиеся киргизов, судья неподкупной честности и примерный мусульманин... Облеченный доверием сильного рода тобыкты, избранный на должность волостного управителя, исполняет ее с редкостным умением и энергией, а каждое его приказание, каждое слово выполняется по кивку головой» [4, 61-63].

Далее, описывая его поведение во время налогообложения степняков, он тем не менее не преминул заметить: «Кунанбайведет некоторым образом двойственную игру: выдал нам много богатых киргизов, которые поукрывали своих лошадок и баранов. Дали бы они ему перцу, если бы узнали, кто нам помог открыть правду, или, точнее, приблизиться к правде» [4, 61-63].

В финале предания перечисляются благочестивые заслуги Кунанбая за период его правления ага-султаном – в г. Каркалинке он построил мечеть, который по его настоянию посещали и стар, и млад, воспитывал молодежь в духе заповедей шариата. Когда ему было за 70 лет, он передал власть своим потомкам, а сам совершил паломничество в Мекку, где построил общежитие «Такия» для соотечественников и других мусульман. За это благодеяние он оставил добрую память о себе в их сердцах.

Таким образом, «Предание о родословной Кунанбая» охватывает основные этапы его жизни и включает его в ряд прославленных предков как достойного потомка.

Среди остальных упомянутых произведений сказочной прозы заслуживает особого внимания «Быль о Кунанбае и батыре Базиле», которая развенчивает слухи о его чрезмерной жестокости и учиняемом им порой произволе. Опровергая подобную молву, рассказчик в начале повествования утверждает, что можно насчитать немало примеров того, когда он проявлял великодушие и благородство, прощая своих обидчиков. В подтверждение этих слов, приводится история с батыром Базилем. Рассказывают, что выходец из ветви жуантаяк тобыктинского рода Базиль слыл доблестным воином и вел подобающий образ

жизни - никогда не расставался с оружием и не покидал седла. К тому же был настоящим батыром, рыцарем без страха и упрека, гордым, прямолинейным и скорым в своих поступках. После столь лестной характеристики Базилья в преамбуле следует основной сюжет.

Как-то в начале зимы пропала пегая вороная Кунанбая, с которой он не расставался, т.к. это был единственный конь, способный выдержать его тяжелый вес. На известие табунщиков о пропаже, Кунанбай велел отыскать кости коня (в том случае, если его загрызли волки) или найти следы (если его угнали конокрады). Когда поиски оказались тщетными, он прекратил их, предположив, что вороную пустил под нож на согум (зимние мясные припасы) Базиль, но никаких действий по отношению к нему не предпринял. Лишь уступая настоятельным советам приближенных из своего окружения, он, наконец, решился призвать к ответу Базилья.

Далее следует колоритно и живописно описанный диалог. Представ перед грозным ага-султаном, Базиль-батыр недовольно и сердито уставился на его:

- Зачем ты меня звал, Кунанбай?

- Базеке, ты ведь часто едешь верхом, не попадался ли тебе на глаза мой пропавший вороной?

- Твой вороной не только на глаза мне попался, но и попал в мой желудок – я пустил его на согум и съел. Ты каждый год забиваешь на согум по 50-60 голов крупного скота, режешь без счета баранов. Так что же для меня одной лошади жалко?

После столь смелого и дерзкого ответа, Кунанбай приумолк, а Базиль, прервав его молчание, спросил:

- Ты только ради этого меня звал?

И услышав утвердительный ответ, направился к выходу.

Здесь наступает кульминационный момент. Слушатель вправе ожидать, что Кунанбай прикажет схватить его и предать смерти, или примерно наказать как-то по-иному. Другой ожидаемый финал: Кунанбай, отдавая должное честности и прямооте батыра, отпустит его с миром (возможно даже вознаградит).

Но следует неожиданная развязка. Кунанбай велит одному из джигитов:

- Сопроводи его к лошади, а перед тем, как посадить в седло, загляни, что у него в правом рукаве.

Вскоре вернувшийся джигит сообщил, что в правом рукаве батыра был спрятан острый кинжал. Присутствующие были удивлены проницательности Кунанбая: ведь он заранее предвидел, что дерзкий и вспыльчивый батыр в случае чего готов был наброситься на него.

Остальные сюжеты устных рассказов короче по объему и помещают героя в бытовые ситуации, иллюстрируя такие его качества, как умение быть благодарным (устный рассказ о Кунанбае и Торкане сыне Токсан би), умение оценивать людей по достоинству (Быль о Кунанбае и Бейсенби из рода абак-кереев), поэтическое красноречие и острословие (устный рассказ о словесном поединке Кунанбая с Мусой сыном Шормана из рода каржас).

Рассмотренные нами произведения несказочной прозы о Кунанбае представляют его с привлекательной стороны. Вместе с тем остается целый ряд изустных источников, обрисовывающих его в негативном свете. Таковы непреложные законы природа фольклора, в которой соседствуют и бытуют произведения с противоположными характеристиками.

Список литературы

1. Гусев В. Е. Эстетика фольклора. Л. : Наука, 1967. С. 129.
2. Бывальщина <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Даланың дара ділмарлары.-Алматы: ЖШС "Қазақстан" баспа үйі", 2001, - 592 бет.
4. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алматы, 1966.
5. Анастасьев Н. Абай. Тяжесть полета – М., Молодая гвардия, Астана, 2008, 382 с.

Н.Е. Сайлаубаева
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ.

ҚҰНАНБАЙДЫҢ ЕЛ ТАРИХЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ

Ұлы Абайды ұлықтағанда, оның әкесі - Құнанбайдың ел тарихындағы еңбегін ұмытпауымыз қажет. Құнанбайдың есімі өз заманында елге кеңінен танымал болды. Абайдай алыптың, қазақтың ұлы ақынының туған әкесі Құнанбай екенін бүгінде бәрімізге білеміз. Дегенмен Құнанбайды толық танып, тиісті бағасын бере білмеген тұстарымызда болды. Құнанбай қазақ тарихында өз орны бар тұлға. Оны халқымыз жақсы біледі, қадір тұтаны баршамызға аян.

Құнанбай
Өскенбайұлы 1804 жылы дүниеге келіп, 1886 жылы қайтады. Ал, Құнанбайдың әкесі Өскенбай Тобықты елін билеген беделді адамдардың бірі. Құнанбай қажы, би, аға сұлтан, көрнекті қайраткер. Құнанбай жас кезінен палуан, найзагер болды. Болмысы қатал да әділдігімен ерекшеленетін. Әкесі Өскенбайдың тәрбиесінде ел билігіне араласты.

1834 жылы әкесінің орнына Күшік-Тобықты болысының старшындығына сайланады. Осыдан 1856 жылға дейін билік тізгінін қолынан шығармаған. 1846 жылы генерал Вишневскийдің ұлы жүз қазақтарын Ресейдің боданы ету мақсатында жүргізген арнайы экспедициясына қатысты. Экспедиция құрамында болған поляктың саяси қайраткері Адольф Янушкевич сапарнамалық күнделігінде Құнанбайдың қайраткерлік тұлғасы туралы: «Құнанбай өңірге аты жайылған адам, қарапайым қазақтың баласы. Ғажайып ақыл-ес және жүйрік тілдің иесі. Іскер, аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен Құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Жұрт пайғамбардай сыйлайды. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады. Тобықты руының сеніміне ие болып, болыстыққа сайланған..., әділетсіздік пен дәулеттілердің зорлығына қарсы қалқан болған»-деп сипаттайды [1].

Патша өкіметіне адал қызметі үшін оған 1846 жылы хорунжий атағы берілді. 1849-1852 жылдары Қарқаралы округінің аға сұлтандығына сайланды. Бірақ Шыңғыстың бөктеріндегі қыстау үшін Бөжейге жасаған қысымына байланысты тергеуге тартылып, Омбы қаласында мырзақамақта жатады. Қамаудан Дала генерал-губернаторының қазақ істері жөніндегі кеңесшісі, полковник Шыңғыс Уәлихановтың кепілдігімен босанып шығады. Аға сұлтан кезінде Қарқаралы қаласында мешіт салдырды. Арқат-Аягөз бекеті аралығында поштаны тонап, хорунжийді өлтірген Табылды, Үдербай, Әбділда, Түңлікбай есімді қазақ жігіттерін Барлық тауында тығылып жүрген жерінен Аягөз округінің аға сұлтаны Барақ Солтабаевтың көмегімен Құнанбай патша өкіметіне ұстап береді. Осының арқасында оның үстінен жүргізілген тергеу ісі тоқтатылып, хорунжий атағы қайтарылған. ұсталғандар Аягөз қаласында дарға асылып, атылғаннан кейін өзінің алданғанын түсінген Құнанбай биліктен бас тартып, қайтып мұндай іспен айналыспауға бекінеді. Омбы мұрағатындағы Құнанбай Өскенбаевтың қылмыстық ісі» деген көлемі 1700 беттік тергеу ісінің соңына 1862 жылы Құнанбайдың қажылыққа кетуіне байланысты «істі жабу» туралы Минскке жолданған хаты тіркелген. Кей деректерде Құнанбай қажыға 1874 жылы барды делінеді. Меккеде 2 жылдан астам уақыт тұрып, құдайға құлшылық етушілерге арнап тәккия, қонақүй әрі медресе қызметін атқарған үй салдырған болатын.

Құнанбай-аса күрделі тұлға деуге болады. Оны әсіресе билік тізгінін ұстаған кезіндегі карама-қайшылықтарға толы қайраткерлігінен байқауға болады. Ол би, болыс, аға сұлтан кезінде биліктің үш тұтқасын -қазақтың дәстүрлі заңын, патша өкіметінің «Сібір қазақтарына арналған низамын», шариат жолын қатар ұстанғаны белгілі.

Қазақ дәстүрінің негізіне жүгіне отырып, оңтайлы шешімдерді жүзеге асырып отырды. Сондықтан қатал да әділ билік елді тезге салып, жөнге келтіреді деп білді. Сонымен

қатарел арасында белең алған барымтаға, ұрлыққа, дінбұзарлыққа, зинақорлыққа қатаң тыйым салды. Заманның ауқымын аңғарып, ертеңін болжай білді. Балаларын орысша оқыта отырып, мұсылмандықты уағыздады. Медресе салдырып, Әуез, ұабитхан, Кішкене молда секілді шариат білгірлерін аулына көшіріп әкеліп, бала оқыттырды. Сырттай Кенесары қозғалысына қарсы күрескер ретінде көрінгенімен, оған астыртын қолдау жасап, көмек берді.

Құнанбайдың бәйбішесі Күнкеден- Құдайберді, екінші әйелі Ұлжаннан -Тәңірберді, Ибраһим (Абай), Ысқақ, Оспан, үшінші әйелі Айғыздан- Халиолла, Смағұл, Кәмшат атты ұл-қыздары болған. Төртінші әйелі Нұрғанымнан туған баласы жасында қайтыс болады. Балаларының арасында Абайдың болашағынан зор үміт күтіп, оны 13 жасынан қасына ертіп, билікке баулыған. Абай да әкесінің билік жолын үлгі тұтты. Ел арасында Құнанбай айтты деген нақыл сөздер кең таралған. Қазірде де Құнанбайдың қанатты сөздерінің құнды болмақ.

Құнанбайдың өмірі мен қайраткерлігі туралы деректерді жинап, бір ізге түсірген Мұхтар Әуезов болды. Оның «Абай жолы» эпопеясында Құнанбай бейнесі кеңестік идеологиялық ықпалына сай бұрмаланғанымен, жан-жақты сипатталып, шебер сомдалғаы бәрімізге белгілі. Әкесінің 40 жасынан асқан шағында дүниеге келіп, оның соңғы 40 жылдық өмірін өз көзімен көріп өскен Абай 1895 жылы баласы Әбдірахман дүниеден қайтқанда шығарған «Арғы атасы қажы еді...» деген жоқтау, жұбату өлеңдер Құнанбай туралы бар шындықты айтып, әкесінің ел суйсінерлік ерен тұлғасын жасады. Абайдың суреттеуінше де Құнанбай - ізгі істерімен артына өлмейтін атақ қалдырған, мұнды: шерлі жоқ- «жітіктердің қамқоршысы болған, ақылды, адал, жомарт, әділ адам».

Құнанбайдың қоғамдық қызметіндегі игілікті қызметінің бірі – оның оқу-ағарту ісіне ерекше мән бергені еді. Ол өзі дінді мықтап ұстанып қана қоймай, қаратанудың, сауаташудың, ескіше ғана емес, орысша оқудың заман ағымына ете қажетті екенін ұғынып, өз аулынан қазақ балаларына тіл үйретіп, білім беретін училище ашпақ болып, 1845 жылы шекара басқармасына қазақша-орысша сөйлей алатын жазабілетін орыс мұғалімін жіберуді сұрап, хат жолдайды. Шекара бастығы Құнанбайдың бұл тілегін қабыл алады. Бірақ,екі тілді бірдей білетін мұғалімнің жоқ екенін айтып, тобықты еліндегі тілмәшті қызметтен бос уақытында еңбекақы төлеп, бала оқытуға пайдалануға кеңес береді.

Бұдан кейін Құнанбай «Ескі там» деген жерде мектеп ашып, онда орысша сауатты Ғабитхан Ғабдыназарұлы деген ноғайды мұғалім етіп тағайындайды. Сөйтіп, өз балалары мен руластарының балаларын оқыта бастайды. Құдайберді, Тәңірберді, Ибраһим (Абай), Ысқақ, Оспан, Халиуллалар алғашқы сауатын осы мектептен ашқан. Құнанбай балаларын одан әрі оқытуға өте ынталы болады.

Ибраһимін Семейдегі діни медресеге береді. Халиулланы 1858 жылы Омбы кадет корпусына оқуға енгізеді. Оны бітірген соң Москвадағы әскери училищеде оқуына мүмкіндік жасайды. Құнанбай 1849 жылы Қарқаралыда мешіт салдырды. Ал, 1874-1875 жылдары қажылық жолмен Меккеге барып, онда мұсылман елінен барған адамдар түсетін үй - Тәкие салғызған. 1900 жылы Қазан баспасынан жарық көрген, шығарушы семейлік Әбдірахман Жүсіпұлының «Қажы Әндірбай қалпе» деген жыр үлгісімен жазылған кітабында Құнанбайдың Меккеге сапарына қатысты жолдар бар. Бұл сапар жайлы деректер 1883 ылы Қазанда басылған «Маңызды мәселелер» деген кітапта Абайдың немере інісі Шәкәрім Құдайбердиевтің кітабында да айтылады Әкесінің бұл сапары туралы Абайдың:Меккеде уақып үй салып, Пәтер қып, жаққан шырақты. Бір құдайдың жолына, Малды аямай бұлапты»,-деген жолдарын да оқимыз[2].

Құнанбай жөнінде ел аузында аңыз-әңгімелер көп, оның ел арасындағы беделін жыр еткен Балта, Қуанышбай сияқты ақындардың өлең-жырлары бар. М. О. Әуезовтың сөзімен айтқанда, «Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол - феодалдық дәуірдің, өз табының бел баласы, ісі мен мінезінде заманының айқын таңбасы бар». Құнанбай жайындағы өмірлік ақиқат материалдар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясында көркемдік шешімін тапқан. Тобықты елінің Құнанбайынан - әдебиеттік кейіпкер Құнанбай бейнесі жасалған.

Құнанбайды толық танып-білу - Абайды да мұқият оқып-зерттеуімізге септігін тигізеді. Тобықты елімен Қаржас елі арасында жер дауы шығып, оның аяғы үш-төрт жылға созылыпты. Айтылған бітімге екі жағы келісе алмай наразы болып, жоғары жаққа шағынып, билікті бұздыра беріпті. Сөйтіп бұл дау төтенше съезге түсіпті. Съезде тобықтылар атынан Құнанбай би, Қаржас жағынан Шорманның Мұсасы сөз сайысына түсіпті. Екі би біраз салғыласып, бір бітімге келе алмапты. Басын келіп изесе, Оған да қыл бостандық, Аяққа салып баспаңдар. Бақ тайса ажарыңа қарамайды, Біреуді біреу сырттан табалайды, Басыңа қарапайым бір іс түссе, Қылды деп білместікпен шамалайды. «Адам басы алланың добы» деген, Дәм тартса әр тарапқа домалайды. Мұса кезекті бір сөзінде: «Менің ата-бабама бақыт қонған, біздің мәртебеміз биік, салмағымыз басым, байтақ жатқан елім бай, көкорай шалғын жерім бар, шалқып жатқан көлім бар...» - деп, өзінің байлығын термелеп, мақтана беріпті. Сонда Құнанбай оған былай депті:

Пұт болдым деп мақтанба,
Пұттан ауыр батпан бар.
Биікпін деп мақтанба,
Асқар-асқар таулар бар.
Ар жағында аспан бар.
Басыма бақыт қонды деп,
Тосылмаймын енді деп,
Алдаушы жалған дүниеге,
Ғалып болып азбаңдар,
Қарсы келген дұшпаның,
Басын келіп изесе,
Оған да қыл бостандық,
Аяққа салып баспаңдар.
Бақ тайса ажарыңа қарамайды,
Біреуді біреу сырттан табалайды,
Басыңа қарапайым бір іс түссе,
Қылды деп білместікпен шамалайды.
"Адам басы алланың добы" деген,
Дәм тартса әр тарапқа домалайды.
«Бөрекелді, Құнекең тауып айтты», - депті ел[3].

Құнанбай қажының ел тарихындағы еңбегі турасында «Құнанбай - ұлы Абайдың әкесі ғана емес, қазақ тарихында өзіндік орны бар шоқтықты тұлға: сөз ұстаған шешен, ел бастаған көсем, қарадан шығып хан болмаса да Қарқаралы уезінің алғашқы Аға сұлтаны болған. Төбе би боп төрелік айтқан, телі мен тентекке тиым салған қатал билеуші, айналасына әділет орнатып, өнеге таратқан кемеңгер абыз...» - дей келіп: «Құнанбай-Кенесары көтерілісіне тікелей қатыспағанмен іштей тілеулес болған адам. Сойысқа мал, мініске көлік беріп астыртын көмектесіп отырған», - деп жазады[4].

Ақын Абайдың алдыңғы аталарындай емес, Құнанбай жайында ел жадында қалған аңыз-әңгіме аса көп. Себебі, Құнанбай өз тұсындағы ел билеушілерінің көбінен қатал, салмақты болады. Ақыл-ой да, қажыр-қайрат та, билік батылдығы да және халыққа батқан қатты, кесек іс-қимылдары да бұның атын көпке мәлім еткен [5]» - деп жазады Мұхтар Әуезов.

Мұхтар Әуезов «Тобықты ішінде Құнанбай айтты деген сөздердің ішінде, «философ» айтарлық ақиқат сөздер бар» дей келе мынадай нақыл сөздер келдіреді:

1. Құл мен қожа майданда теңеледі, жас пен кәрі білімде теңеледі, бай мен кедей жомарттықта теңеледі, жақсы мен жаман өлгенде теңеледі.
2. Адамның қай мінезі өнері болса, сол мінезі айыбы болады.
3. Кісі айыбын айтпақтан оңай жоқ, өз айыбыңды өзің айтқаннан ауыр жоқ.
4. Өткен істен оңай жоқ, келесі істен қиын жоқ.
5. Өтірік пен шынның арасы төрт-ақ елі, көзбен көрген шын, құлақпен естіген өтірік.

6. Жарлы кісі жаманар, жаманар да қуанар, жаман кісі жалынар, жалынар да жұбанар.

7. Арымнан жаным садаға, жанымнан малым садаға [6].

Құнанбай өз заманындағы ірі іс- қимылдың адамы болған ел билеушісі. Сондықтан Құнанбайдың өмірдегі және әдебиеттегі, ел тарихындағы дара тұлғасы, кесек бейнесі әлі де толыққанды зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай энциклопедия. (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев).-Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы. Атамұра. 1995. 720 б.
2. Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Қазақтың Мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы. Алматы, 1961.- 693 б.
3. Абай энциклопедия. (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев).-Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы. Атамұра. 1995. 720 б.
4. Сәукетаев Т. Досханның Құнанбайы. //Жұлдыз. № 7, 2015 ж.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы, Жазушы- 1985. Том 20. 29-б.
6. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі. //Абай. 1992 жыл, № 1.

ӘОЖ: 67:3

А. Тоқсамбаева
Филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

ТІРІСІНДЕ ТІРЕСПІ, АРУАҒЫНДА АРДАҚТАП

Әдебиет – өмірдің өзі емес, өмірдің көркем бейнесі екендігі белгілі. Яғни, көркем шығармалардағы кейіпкерлердің көркем бейнесі мен өмірдегі болмысын ажырата білу маңыздылығы қаншалықты қажет екенін біле алғанымыз дұрыс.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбай: «Абай жолы» роман-эпопеясындағы көркем шындық пен тарихи шындық турасында: «Көркем шындық бар, өмірлік шындық бар. Тарихи өмірлік шындық біткен жерден көркем шығарма басталады. «Абай жолы» – көркем шығарма. Біз Абайға келгенде тарихи шындық пен көркем шындықты айырбастап алдық. Маған салсаңыз, «Абай жолының» төрт кітабының ішінде бірде-бір өмірлік тарихи шындық жоқ дер едім. «Абай жолын» мен де талай оқыдым. Білмей айтып тұрғаным жоқ. Ал көркем шындық тұрғысынан алғанда бірде-бір өтірігі жоқ», – деген пікірін білдіреді (Шапиян М. Әуезов «Абай жолын» қалай жазды? adebiportal.kz. Пайдаланған уақыты: 27.02.2019 ж.). Ол Құнанбай, Абай заманы, сол кездегі қазақ қоғамы туралы қалтарыста қалған тарихты Бекен Исабаев сияқты қарт шежірешілердің шығармаларынан табуға болады дейді. Мәселен, «Абай жолы» роман – эпопеясында Абайға қастандық жасайтын Оразбайдың өмірдегі шынайы болмысын анықтау қаншалықты қажет деген сұрақ туындауы мүмкін. Негізінде, «Абай жолы» роман-эпопеясын оқыған кезде Құнанбайды зұлым адам ретінде біліп, ішкі дүниемізде кейіпкерге деген өкпе-ренішіміз болғаны да ақиқат. Ал романды қайтадан оқығаннан кейін Абайдың тұлға болып қалыптасуына әсер еткен адамның бірден бірі әкесі екендігіне көз жеткізіп, пікірімізді өзгерткен жайымыз бар. Тура сол сияқты... Оразбай бейнесі... Біз оқыған романда суреттелген кейіпкердің образы шынайы өмірге жанасуына байланысты осы тақырыпты қозғап отырған жайымыз бар.

Бұл жөнінде әдебиеттанушы Бауыржан Ердембеков: ««Абайға қамшы ала жүгіргендердің аты өшсін» деген ниетпен ақын өмірінің осы бір жарақатты тұсын сылап-сипап, жауырды жаба тоқып жүре бергенімізбен, кейінгі ұрпақтың дәл осы оқиғаны білуге деген құлшынысын ауыздықтау мүмкін бе? Абай ортасы дегенде оның жақсысымен қатар

жаманы, үлкенімен қатар кіші тұлғалары да барын ұмытпаған жөн» (Ердембеков Б. Абай мен Оразбай. adebportal.kz. Пайдаланған уақыты: 27.02.2019 ж.), –дейді. Бұл заңды да.

Дәл осы Бауыржан Ердембеков тіліне тиек еткен Абай мен Оразбай бай туралы мәселелерді талқыға салған кезімізде көптеген дау-дамайлардың, кереғар пікірлердің болатындығы айдан анық. Абайға қатысты көп адамдардың сөз ететін адамдары Оразбай бай деп алатын болсақ, дәл сол Оразбайды Абайға қамшы үйіріп, сағын сындырған оңбағанды әңгіме қылудың қаншалықты қажеттілігінің маңызын айтып, сұрақтардың қаптап кетуіне де әкеп соқтыратыны белгілі. Қос тұлғаның арасында айтарлықтай тығыз қатынастың жатқандығын бірі білсе, екінші адам біле де бермейді. Ғалымдар байды ақынның қабатталған қайғысының бір парасы ғана деп бастап айтады да, бірден ақынның өшіккен жауы ретінде оқырман алдына жайып салады. Ақынмен өмір бойы жауласып өткен Оразбай бай және ақынға қастық қылып, қамшы жұмсаған топ туралы аз сөйлесек, ақын жарасын жазбасымыз анық екендігін де есімізге салып өткеніміз жөн сияқты.

«Абай жолы» роман – эпопеясында Абай әділеттік етер жиын топ ішінде, оның қарсысында жарып сөйлер сөзімен, ықтыжарды тыңдамас кесек ісімен «жалғыз көзді, ұзын селдір қара сақалды, жал тұмсық, жар қабақ, ер жүзді Оразбай» – отырады. Мұхтар Әуезовтің бұл суреттемесімен алдымызда тірі Оразбай отырғандай. Өйткені, Оразбайды Мұхтар Әуезов тірісінде көрген. Тұрағұл қызы Ақыш естелігінде Мұхтар Әуезов Оразбай немересі Медеуұлы Санияз үйінде 1918 жылы айлап жатып, Оразбай әулетімен араласта болғанын айтады.

Оразбай «Абай жолы» эпопеясының 2-кітабының үшінші тарауы «Еңістеден» төртінші кітаптың соңғы тарауына дейін Абайға қарсы күресер пәлелі топтың басында жүреді[3, 93].

Оразбайдың өмірі жөнінде абайтанушы, шежіреші Бекен Исабаев «Ұлылар мекені» еңбегінде төмендегідей мәліметтер келтіреді: «Оразбай Аққұлыұлы (1837-1921) – Тобықты еліндегі Бұғылы болысының байы, қажы. Руы – Есболат екендігінен де хабарымыз бар. Шежіреде Мұсабайдан Толымқожа, Шегір, Шегірден – Бораншы, одан – Есболат. Қайыпберді –

Есболаттың асырап алған баласы. Қайыпбердіден Қошқар, одан Аққұлы туады. Оразбай жұлынып туып, қолы мол байлыққа жетіп, малды әмір-құдіретке жету үшін де, атақ-даңқын шығару үшін де жұмсаған. Омыраулап, орып сөйлейтін, Тобықтыға кірме, нашар атадан туса да азуын айға білеген. Ұлылық, данышпандығын айтпағанда «еңкейсе, Ертісі, шалқайса, Шыңғысы бар», ойда – орысты, қырда қазақты уысында ұстаған ақыл иесі, баспен, байлықпен Оразбайды он орап алар, тегінен Қара көк Абайдың сағын сындыруға жараған кісі. ... Оразбайдан қалай байыдыңыз деп сұрағанда «Оның несін сұрайсындар. Ағайынды бесеуіміздің ортамызда өңі бүтін бір шапан болды. Соны ертеңгісін қайсымыз бұрын тұрсақ, сонымыз киіп кетуші едік» депті. Оразбай аулы көшіп, көш жүрерде бір малшысынан: «Жұртта ештеңе қалып қойған жоқ па?» – деп сұрапты. Малшысы ешнәрсе қалмағанын, жұрт орнын өзі қарап шыққанын айтыпты. Сонда Оразбай әлгі малшысын ертіп кеп, жұрт орнын тексеріп, қотанда қалған жалғыз тал сабауды алғызып, тақымына қысып жүріп кетіпті. Кейін малшысы Мейманқұл «Бай сабауды қайтер екен деп жүрдім. Жана жұртқа келген соң, сол сабаудан бізге ерінбей жалықпай өз қолымен төрт құрттауыш жасап беріп еді», – депті. Құрттауыш дейтініміз – қойдың құртын алып тастайтын ағаш...» (Исабаев Б. Ұлылар мекені. Екінші басылым. – Алматы, 2010ж.93б.). Бұл жерде Оразбайдың бойынан әр нәрсенің қадірін білетін, үнемшілдік қасиетін барлығымыз байқағанымыз жалған емес-ті. Ал үнемдеуді білетін адамның болашағының зор болары да сөзсіз екендігін айтпаса да түсінікті. Бұған қоса, күн сайын қой өріп кеткен соң, Оразбай қой орнынан қойдың түскен пұшпақ, төс жүндерін жинап алып, қолы босаса-ақ, өз үйінің оң жағына тайтері жайғызып, түтіп, әлгі қалдық жүннен көгеннің бұршағын есіп отырады екен. Қараңыздаршы, адам бойындағы қандай қасиетті байқап тұрсыздар? Әрине, біз білетін романда оқып, жағымсыз кейіпкерге айналған Оразбай емес, керісінше жоқтан бар жасап, биттей нәрседен зор затты тудырушы ретінде танып біліп отырған жайымыз бар. Келтірілген деректерде Оразбай өмірден өткенде жаназа, підия садақасына деп 100 ат жаратқан. Соның бәріне байдың өз қолынан істелген

киіз тоқымды, түп-түгел жіптен есіліп жасалған айыл, тартпа, құйысқан секілді ертұрманымен сыйлаған. Егер де қандай да бір лайық мақтауға тұрмайтын адам болса, өмірінің соңында да ешқандай көмек көрсетілмеуі де мүмкін еді ғой. Бұл жерде барлығының керісінше болуының себебі де жоғарыда түсіндіріліп кетсе керек.

Біз енді Оразбайдың ел аузында сақталған әрекеттерінің шындығы қандай, сондай-ақ бұл адамның жеке басының, болмысының күшті жағы неде дегенге тоқталсақ дейміз.

Еңбекпен байыған Оразбайдың қонақжайлы мен жомарттығы ерекше болған екен. Ауылының үстінен өтіп бара жатқан жолаушыны көрсе, шақыртып, мал сойып, күтіп жіберетін болыпты. Әрине, қаймана қазақтың қанына сіңген қасиет деп бағаларсыз. Дегенменен де, сараңдық танытып, жолаушы тұрмақ, өз туысынан да безетіндердің қаншама екендігін ескерсек біздің талдап отырған кейіпкеріміз, Оразбайдың жағымды қасиеттерінің бір легін көрсеткендей-ақ болып отыр.

Бірде Абай жайлаудағы Мәмбетей Қарамырза ауылына бара жатып Шорқашқан деп аталатын адыр-жоталарда үйездеп тұрған көп жылқының ортасымен өтіп бара жатып, Оразбайдың Кербестісін көреді. Атты айналып қарайды да, өз тобымен Қарасуда отырған Оразбай ауылына соқпай өте шығады. Мұны байқаған Оразбай: «Анау кетіп бара жатқандар кімдер?» – деп сұраса, жылқышылар мән-жәйды баяндайды. Сонда Оразбай: «Енді ол Кербесті маған мал болмайды, Абайдың көзі тиеді. Тез барып кер бестіні ұстап алып, Абайға апарып бер», – дейді. Жылқышы атты жетектеп, Майдақоңырға жетіп қалған Абайлар тобын қуып жетеді де, атты көлденең тартады. Бұл атты ауылыма соқпады деп әдейі жіберіп отыр ғой деп, Абай бүкіл тобымен кері бұрылып, Оразбай ауылына келіп сәлем береді. Оразбай қонақтарын қошемет көрсетіп, құлын сойып, етін биенің сүтіне пісіртіп күтіп аттандырған екен. Шынымен де, бұл бір айтыла салған әңгіме іспеттес. Ал негізінде түптің тереңіне үңілетін болсақ, қандай мән мен мағына жатқандығын көруге болады. Тәлім мен тәрбиенің бұлағы қайнап жатқандай әсер қалдырады. Осы оқиға арқылы астарлауды түсіне білген Абай тобына да оны жеткізе білген Оразбайға да ерекше мән беру қажет етіледі. Қазағыма тән қасиеттің барлығын Оразбайдың бойына сіңіріп-ақ бергендей әсер қалдыратыны да жалған емес-ті.

Оразбайдың жомарттығы мен мәрттігіне қатысты ел арасында таралған тағы бір әңгіме Абай өмірімен тікелей байланысты.

Абай кемеліне келіп, ақылы мен абыройы бар қазаққа мәшһүр кезінде Жетісудың жалайыр елінде жұрт «Жәмеңке аға» деп атап кеткен Жәлменде дейтін абыройлы қария болыпты. Жәмеңке қартайған шағында «арманым, Семей еліндегі Құнанбайұлы Абай ақынды көргім келеді. Ол кісі «Ұят кімде болса – иман сонда» депті. Ұят дегеніміз адамгершілік болса, адамгершіліктің бар сипатын Абай деп білемін» деп, ұлдарын ертіп Шыңғыстауға жол тартыпты.

Алыстан арнайы келген құрметті мейманына Абай жеке үй тігіп, ерекше құрмет көрсетіпті. Абай елінде бір ай жатқан Жәмеңкеге Абай қайтарында: «Аға, бұйымтай айтып, қалағаныңызды алыңыз» дегенде, Жәмеңке: «Қамысқұлақ атыңды бер» деген екен.

«Қайсы қамысқұлақ атты айтасыз?» дегенде Жәмеңке «Шоқпардай кекілі бар қамысқұлақ» деп басталатын Абайдың әйгілі «Аттың сыны» деп аталатын өлеңін түгелдей жатқа айтып шығыпты.

Абайдың өз қолында, Құнанбай әулетінің жылқыларында дәл осы өлеңде айтылатын сәйгүлік табылмағандықтан, қонағын тағы бір жұма аялдатып, бес болыс Тобықты еліне жіберіп, өлеңдегі сынға саятын ат іздетіпті. Одан да шықпаған соң, өзімен араз, 9 мың жылқысы бар Оразбайға: «Ел намысы – ер намысы болғанда, ер намысы – ел намысы болмай ма екен? Өзім міну үшін емес, Тобықтының қонағына сыйлау үшін сұратып отырмын. Оразкең бір тайын аямасын» деген сәлеммен кісі жіберіпті.

Сәлемді естіген Оразбай: «Ағайын ащы, мал тұщы десем, мен Оразбай боламын ба?! Жаттан сағы сынбасын» деп, өңкей сәйгүлік бөлек бағылатын 5 қос жылқы үйірлерін аралатып жүріп үш ат ұстатыпты.

«Абайға айт, қонағы үшеу екен, осы үш атты да берсін. Өзіне қарсы болсам да, ақылы мен ажарына қарсы емеспін», – депті.

Үш аттың біреуін көріп тұрып Жәмеңке: «Мынау нақ сол өлеңде айтылатын ат екен» деп ризалығын білдіріпті (Рахметуллин Е. Ойрандалған Оразбай әулеті. <https://e-history.kz>. Пайдаланған уақыты: 27.02.2019 ж.). Жоғарыда келтірілген екі дерек те Оразбайдың тұлғасын ашуға жеткілікті. Тағы осы тұста мына бір тіркеске мән берейікші... Өзіне қарсы болса да, ақылы мен ажарына қарсы емес екендігін жеткізе білген Оразбай үлкен бір тапқырлық танытқанын әбден көруге болады. Ұлы ақынның ақылын мойындап, іліміне бас иген байдың жоғарыда айтылған қасиетін қалайша біз адамилыққа жатқызбаймыз?

Саналы ғұмырында Абаймен сыйластығы жараспаса да, ұлы ақынның дүниеден өтер шағында алдына барып, кешу сұраған Оразбайдың қалайша кісілігі жоқ дерсіз?!

Абайдың дүниеден өткенін хабаламақшы жаназашы алдымен алыстағы елге аттандырылады ғой. Балашақпақтан Дегелеңдегі Қаракесектерге жіберілген жаназашыдан хабар естіген ағайындарының бірі кеп Абайдың өлгенін Оразбайға жайдан-жай, тіпті қуанғандай боп хабарлай салыпты. Оразбай «Ой, бауырымдап» боздап жылап кетіп, әлгі пәруайсызды сабай жөнеліпті. Оразбай «Ойбай-ойбай, жетесіз ит! Абай өлгенше, Оразбай қоса өлді, арысың құлады. Күнің сөніп, айың батты! демейсің бе, ойбай! Енді не болдым! Ойбай, Абай! Абай! Мен неге артыңда қалдым!» –деп аңырапты. Бай сабасына түскен соң, жиналған ағайындар ішінен бірі:

–Оразеке, мынауыңыз не? Тірісінде Абаймен сыйластығың жайы алты алашқа мәлім болды. Ал, ол жарықтық дүниеден көшкесін мына жоқтауыңызды түсіндіріңізші! – депті.

Оразбай: «Мені аяғы аспаннан салбырап түсті деп пе едіңдер? Шыққан жерім белгілі. Шөкімдей Есболаттан шықтым. Тіпті, шынға келсек, оның да бел баласы емес, асыранды Қайыпбердіден туамыз. Кең Алла алдыма мал бітірді. Маңымда қара-құра болсын деп Семей уезіне шашырап кеткен Есболаттың «ойдағы отыз арба жыны мен қырдағы қырық арба құтырғанын» жинап, Шұнайдың қос биігіндегі екі старшын Есболат елі еттім. Мені «Абайдың кім екендігін білмейді», «онымен теңмін деп алысты» деген кісі қателеседі. Абай «ел бүлігі Тобықты» деп тегін айтқан жоқ. Мен «ел бүлігі – Олжай» –дер едім. Қарандаршы, Көшбикедегі бүліктен соң, Абай үш Олжай – Айдос, Жандос, Қайдос басын қосып, біріктіріп еді, бүлінген Тобықты бар ма қазір. Міне, Абай дүниеден өткен тұста, шүкір, Тобықты бір кісінің баласындай бүтін ынтымақты ел. Бұл – Абай ісі», –деп Абайға деген үлкен құрметін аңғартады. Тірісінде сыйласпаған адамның өліміне қуанады-ау деген ниетте болған хабар жеткізушінің де осы бір тұста айтылар әңгімесі ерекше болған-ды. Абайдың көзі кеткен соң емес, өмірінде де мойындаған Оразбайдың бойындағы жақсы қасиетті тағы бір мәрте дәлелдегендей-ақ болып тұр.

Оразбай 65 жасында мұсылмандық парызын өтеу үшін қажылыққа аттанған еді. Қасына інісі Бегімбетұлы Ыспанды ертіп барады. Оның қажыға барып – қайтуының өзі аңызды әңгімеге толы.

Оразбай Меккеден қайтар кезде іш ауруға ұшырайды. Ол елдегі тәртіп бойынша Мекке қаласынан қажылар 10-15 шақырымға шекті жаяу шығуға міндетті екен. Бұл біріншіден, қасиетті орынға қажылардың құрметі делінсе, екіншіден, ол іш ауруды таратпаудың шекарасы екен. Іш ауруға шалдыққан адам ауруын жасырмақ. Соны білудің оңай әдісі қажыларды 10-15 шақырым жерге жаяу жүргізсе сырқаттың іш ауруы білінбей қоймайды. Арнаулы сақшы топ іш ауру кісіні сөйтіп жібермеген.

Мұны білген Оразбай қатты сасқан екен. Әдісті өзі тапсын, не інісі Ыспан тапсын, әйтеуір Ыспанның қайратының арқасында Оразбай Меккеде қалмай, елге қайтыпты. Ыспан ағасының бойындай сандық жасатып (Оразбай бойы шағын кісі екен), ағасын 15 шақырым бойына сандыққа салып, арқалап алып шыққан (Исабаев Б. Ұлылар мекені. Екінші басылым. – Алматы, 2010ж.107б.).

Оразбай – жұмбағы көп, күрделі тұлға екендігін білген сияқтымыз. Оразбайдың бойындағы жақсы қасиеттерді, адамгершілігін көре тұра, біз Оразбайды келер ұрпаққа тек жағымсыз кейіпкер ретінде қалдыра алмаймыз. Әдебиетте тура осы Оразбай сияқты

кейіпкерлер өте көп. Нақты деректер негізінде көркем шындықтан тарихи шындықты ажыратып келер ұрпаққа қалдыру абайтанушылардың мойнындағы жауапты іс болса керекті.

ӘОЖ 377.5

А.О. Тоқсамбаева
Филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Шәкәрім университеті, Семей қ.

М. Оспанов
Абай журналының редакторы, аға оқытушы
Шәкәрім университеті, Семей қ.

Р.Қ. Сабырбаева
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті, Семей қ.

Қ.С. Құрмамбаева
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті, Семей қ.

Ж.Ж. Аитова
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті, Семей қ.

Қ. Әубәкірова
PhD доктор, доцент
Шәкәрім университеті, Семей қ.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПРАКТИКАСЫНДА ҚҰНАНБАЙДЫ ОҚЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында Абайды тануға, ақынның асыл мұрасын әр тараптан зерттеуге, Абайтану ғылымына үлкен көңіл бөлініп отыр. 2018 оқу жылынан бастап университетімізде дайындалатын барлық білім бағдарламаларына «Абай әлемі» курсы енгізілді. Курс Ұлы ақынның мұрасын танып-білу, оның ақындық мектебімен және хакімнің "Толық адам" философиясымен танысып насихаттау мақсатын көздеді.

2020 жылдан бастап «Абай әлемі» пәніне «Құнанбай әулеті» модулі қосылып отыр. Мұхтар Әуезов: «Құнанбайдың кім болғанын білмесек, Абайдың кім екенін білу қиын» - дегеніндей, Абайды жан-жақты білу үшін Құнанбайды білу маңызды. Уақыт талабына орай Абайды жаңа қырынан тану, ғылыми тұрғыдан тың байламдар жасалуы қажеттігін туындатады.

«Абай әлемі» пәні мазмұнына енгізілген «Құнанбай әулеті» модулі төмендегідей бөлімдерді қамтыды.

Құнанбай әулеті

1. XIX ғасыр және жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұлға қалыптасуына әсері
 - 1.1 Ресей Империясының құрамына ену үрдісіндегі өзгерістер
 - 1.2 Құқықтық және әлеуметтік-экономикалық өзгерістердегі жаңа көріністер
2. Құнанбай танымының айналасына әсері.
 - 2.1 Құнанбай балалары: Абай, Халиолла.
 - 2.2 Құнанбай немерелері: Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия.

3. Құнанбай ұстанымы - Абай көзқарасының қалыптасу негізі

3.1 Халық тағдырына жауапты Көшбасшы

3.2 Құнанбай тәрбиесіндегі жалпыадамзаттық құндылық

1. XIX ғасыр және жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұлға қалыптасуына әсері

1.1 Ресей Империясының құрамына ену үрдісіндегі өзгерістер

1822 жылғы Сібір қазақтарын билеу туралы патша әкімшілігі жарлығынан кейін отарлау саясатының тасқұрсау тәртібіне мойынсұнып, Тобықты елі Ресейге «бодан» болып, Петербургтан келген арнаулы өкіл Иван Семенович деген майордан Өскенбай (Құнанбайдың әкесі) кепілдеме құжат алады. 1826 жылы қазан айының 16-ында шекаралық басқарманың міндетін атқарушы Броневскийдің жарлығымен старшын шеніне көтеріледі. Ол орта жасқа келген шағында ел билігі тізгінін үлкен ұлы Құнанбайдың қолына ұстатады. Өзі ақыл-кеңесін беріп, ел-іші істерін сырттай ғана бақылап отырады.

1846 жылы патша үкіметі қазақ даласындағы мал-жан санағы, жер-су, өзен-өлкені картаға түсіру, Ұлы жүз қазақтарын Россия өкіметіне бодандыққа алу сияқты түбегейлі мүдделерін іске асыру үшін арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оның құрамына генерал Виаклапшневский, Ивашкевич, Адольф Янушкевич сияқты Батыс-Сібір әскери-губернаторлығы кеңесінің шенді адамдарымен бірге жасы 40-тан енді асқан ел әкімі Құнанбай да енгізілді. Олармен бірге жүрген бірнеше ай ішінде экспедиция мүшелері Құнанбайдың іскерлігі мен кісілігіне қатты риза болған. Янушкевич өз күнделіктерінде: «Құнанбай би Барақ сұлтаннан бір-екі жас үлкен. Бұл да – бүкіл әлемге әйгілі адам. Қарапайым қара халықтан шыққан Құнанбай жаратылысынан ақыл-парасат дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тыңғылықты кісі. Халқының қамын ойлайды. Оған жақсылық жасасам дейді. Елінің ежелгі жол-жобасына, әлқұранда жазылған шарифат жолына аса жүйрік, Россия өкіметінің қырғыздар жөніндегі заң ережелеріне өте жетік, қара қылды қақ жарған әділ, адал азамат. Құнанбай – халқының қамқоры. Жұрт пайғамбардай көреді. Сондықтан одан ақыл-кеңес алуға тіпті бір қиырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатады. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойылған. Елден ерен білгіштігінің арқасында бұл қызметті тасқаяқтай қағыстырып, тамаша жақсы атқарады. Оның айтқаны екі болмайды. Қабағын қақса, іс орнына келіп жатады. Жасынан ол сұлу жігіт екен, қазір шешектің дағынан беті шұбар боп қалған. Құнанбай бұлбұлдай сайрап сөйлеп кеткенде, тыңдаған халайық бетінің бұжырын мүлде ұмытады... Барақтың қасында ақсүйектерді (сұлтандарды) жан деуге болмайды, ал бай атаулы Құнанбайдың ұлтанына да тұрмайды», - деп жазған. Бұл Құнанбай жайындағы алғашқы жазба дерек.

Құнанбай Өскенбайұлы күллі саналы ғұмырын ел жұмысына сарп етті. Заманы патшалық Ресей қазақ даласын отарлау үшін қабылдаған заманы сағасына құяры сөзсіз. Демек, Құнанбайдың бейнесін толық ашуға сол заманның қыры-сырын, қат-қабат қалтарысын әлі де болса зерттей түсу қажет деп санаймыз. Ескі (1822 ж.) және Жаңа Ережелер (1868 ж.) аралығына тап келді. Қазақ мінезі, болмысы қалай өзгерді десек те, қазақ елі қандай бағытқа бұрылды десек те, һәмешә өзгерістер мен бұрылыстардың осынау екі Ереже аралығы – Құнанбай.

1.2 Құқықтық және әлеуметтік-экономикалық өзгерістердегі жаңа көріністер

Құнанбай 1834 жылы әкесінің орнына Күшік-Тобықты болысының старшындығына сайланып, 1856 жылға дейін билік тізгінін қолынан шығармаған.

Құнанбай аға сұлтан боп тұрған кезінде үкіметке біршама жобалар ұсынған. Қарқаралы қазақтарын отырықшылыққа айналдырып, егіншілік кәсібіне үйрету үшін Қарағайлы деген жерді егіншілікке пайдалану туралы пікірін орыс әкімшілігіне ресми түрде жазған. Қарқаралы қаласын кеңейту, құрылыстар салу, тұрғын халықтың әлеуметтік мұқтаждары үшін сауда дүкендерін, мектеп-медреселер салуға қолайлы жерлер бөлу туралы мәселелер де көтереді.

Құнанбай көптеген даулы мәселелерге келгенде елді әділ билеуге тырысқан. «Бұрын жер ала алмай жүрген әнет, бөкен, жуантаяқ, қарабатыр сияқты кедей руларды орналастыру үшін Құнанбай тобықтының басты адамдарын шақыртып алып кеңеседі. Құнанбай: «Жер – адамның жері емес, құдайдың жері. Алла оны бір кісі үшін жаратқан жоқ, барлық адам баласы үшін жаратты. Жанын қиып жауды белсене қуысқан сендер емес, осы нашар атаның балалары. Ел намысын қуған ерлер де солар», – дейді. Жуантаяқ руына сырттағы жайлаудан уақпен жапсарлас бауырға дейін қоныс бөліп береді. Оған жалғас бөкенші руына жер кеседі. «Әнет пен Қарабатыр менің іш көйлегім сияқты еді. Бұларға өз тиесімінен берейін, қысқыстауы, жазжайлауы менімен жалғас болсын», – деп Хан өзенінің, Бөкенші өзенінің бас тарауына орналастырады. Әрине, бұған аталы мықтылар разы болмайды, бірақ әділ Құнанбай оларға қарамайды.

Қайсар, қатал мінезді Құнанбай би әрдайым алған бетінен қайтпайтын, алысқанын алып жықпай қоймайтын, жер дауы жесір дауы, құн дауы және сондай ел арасындағы дау-жанжалдарға билік айтарда бұлтармай, жалтақтамай билікті батыл кесіп айтатын адуынды да қатал би болған.

2 Құнанбай танымының айналасына әсері

2.1 Құнанбай балалары: Абай, Халиолла

Абай. Мұхтар Әуезов 1933 жылғы Абайдың толық жинағында: «Құнанбайдың кім болғанын білмесек, Абайдың кім екенін білу қиын» деп мәлімдеген еді.

Ел жадында сақталғаны - Құнанбайдың жас жігіт Абайға үлкен сенім арта отырып, «ата салтынан адаспа, балам» дегені. Сол сияқты Абайға таққан мына үш түрлі міні мынау: «Ең әуелі - сен жұрттың бәрімен күліп сөйлейсің. Жайдақ су сияқтысың, жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісілерге қадірі болмайды. Екінші, кім көрінгенге жақын боласың, кісі талғамайсың. Желбегей жүрген кісінің қасына ел үйірілмейді. Елді алатын қылық ол емес. Үшінші, орысшылсың, орыстың дұшпандығын ұмытасың», - депті. Оған Абайдың жауабы: «Қолында құралы бар бірен-саранға тиетін шыңыраудағы судан да, қойшы-қолаңшы, жалшы, жақыбайдың күллісі бірдей мейірін қандыратын жайдақ су артық деп білемін... Орысшылсың дегенге: «Заман орыстікі, ол жеңген, біз жеңілген елміз. Ендігі күнде алысатын дұшпанның айласы мен әдісін білу керек. Мен орыстың өзін сүймесем де, өнері мен ебінен үлгі аламын» депті (М.Әуезов. Абайдың туысы мен өмірі).

«Әкеге тартып ұл туар», «Әке көрген оқ жонар» дейді халқымыз. Абайда болған ақыл-парасат, елім-жұртым деп Едігедей ел қамын жеген халықшылдығы мен қайраткерлігі, сөз жоқ, әке көргендігі.

Абай бағзыда қол қайраты мен оқыған біліміне сенсе де, орта жасқа келгенде ақылға жүгінеді, ғұмыр соңында «ойлы адамға дүниеде еш қызық жоқ» деп өзі де зар шегеді. «Сонау бір шақта тасты тақыр, жылтыр биік басына жалғыз шыққан зәулім алып шынар да құлайды» (1.6.441). Қаталдығымен, қайратымен, қаһарымен Құнанбай икемге келтіріп, ие алмаған заманды, ақыл-оймен де, адамгершілігімен де, «махаббат, ғадауатпен» де исіндіре алмай, «өмірден Абай да өтті». Екі күш те бір зауалдың керін құшты. Бірақ әрқайсысы күрестің әдіс-тәсілінің әрқилы жолын таңдады.

Халиолла. Шыңғыстаудан шығып, берісі Семей, әрісі Омбы, Мәскеуден оқып арнайы әскери білім алып, қысқа да, бірақ саналы ғұмыр кешіп, айналасына өнегелі істің шуағын шашқан Халиолланың ұлы Абайдың талантты інісі, Құнанбайдың Айғыздан туған үлкен ұлы. Халиолланы ағайын туысы - Халел десе, оның аты-жөні орыс басылымдары мен архив деректерінде Халиулла Ускенбаев деп кездеседі. Халиолла жасында, барлық Құнанбай балалары сияқты ауыл молдасы Ғабитханнан дәріс алып, мұсылманша хат таниды. Сондықтан да, Ғабитхан молданың Омбыда оқып жатқан Халиоллаға жолдаған 1866 жылғы 4 ақпандағы хатында «Ұстазың Ғабитхан» деп жазуы. Кейіннен Халиолла Семейдегі Камалиден хазіреттің медресесінде 3 жыл оқып, оған қоса өзі ынта қойып, орысша сауатын

ашады. туралы Халиолланың білім іздеп, оқу оқыған қызықты тағдыры Шыңғыстаудан тым жырақтағы Омбы, Мәскеу қалаларында өтеді. Оның алыстағы ауылдан ормандай орыстың Сібірдегі бас қаласы - Омбыға оқуға баруының себебі Омбы кадет корпусы - Сібір мен ұланғайыр қазақ даласындағы бірден бір беделді әскери оқу орындарының бірі болғандығы. Кадет корпусында әскери біліммен қатар, жаратылыстану, әдебиет, тарих, орыс тілі пәндері тереңірек оқытылды. Бұл әйгілі Шоқан Уәлиханов пен оның інілері оқыған тарихи оқу орны еді. Халиолланың алғашқыда Омбыда кадет корпусында оқу бітіріп, Мәскеуге ауысып, оқуын жақсы аяқтап, корнет шенін алып, қызмет етеді. Халиолла жайлы Тобықты ішінде, Ырғызбай ортасында асылдардың соңғы тұяғындай болған ұлы Абайға адалдық танытқан Әрхам Ысқақовтың әйгілі «Абайдың өмір жолы» естелік еңбегіндегі құнды деректер келтіріледі.

Халиолла тек орысша оқып, әскери шен алумен шектелмей, өз заманының озық ойлы ұланы Шоқан сияқты, қазақтың фольклор мұрасын жинаған, оны орыс жұртшылығына аударып таныстырған, әрі өзі де орыс ақын-жазушыларын көп оқып, олардың шығармаларын қазақ тіліне аударған.

Кадет корпусының оқытушысы Н.Ф.Костылецкийдің Халиоллаға дәріс бергені, ұстаздық жасайды.

2.2 Құнанбай немерелері: Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия

Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ұлы Абайдың дәстүрін жалғастырушы ірі ақын, ғұлама ойшыл, тарихшы, аудармашы, сазгер Шәкәрім Құдайбердіұлы бұрынғы Семей облысы, Абай ауданы, Шыңғыс тауының бөктерінде 1858 жылы, 11 шілдеде дүниеге келген. Оның әкесі Құдайберді Құнанбайдың үлкен бәйбішесі Күнкеден туған.

Құнанбай әулетінен шыққан әр бала үшін білім алу – жазылмаған қағида. Ата қағидасын адал ұл Құдайберді де берік ұстанды.

Құдайберді отыз жеті жасында дүниеден өткенде, атасы Құнанбайдың тәрбиесінде болған Шәкәрім жетімдік тауқыметін тарта қоймаған. Құнанбайдың қамқорлығымен Шәкәрім балалық шағын алаңсыз өткізді. Ол кейінірек «Шежіреде...» былай деп жазады: «Мен пақыр өз әкем өлген соң ұлы атамыз қажы марқұмның тәрбиесінде қалсам да, бұрыннан ауылымыз, қыстауымыз бөлек болғандықтан және қажы марқұм мені жетім деп аяп, қысып оқыта алмай, ғылымнан махрұм қалып, жетімдікті сылтау қылып, ойыма не келсе, соны істеп, әдепсіз, ғылымсыз өстім. Әйтсе де түркі танып, орысша хат танып қалдым. Алайда ақылды бала өсе келе тез ес жиып, жеті жасынан бастап өлең сөзге бейімділігін танытады.

Оның ерекше зеректігін аңғарған Абай Шәкәрімді өз қамқорлығына алады, «молда сабағынан» басқа орысша үйренеді. Былайғы өмірін ғылым білім қуумен қатар, домбыра тарту, гармонда ойнау, ән салу, саятшылық құру, сурет салу, т.б. өнерлерге арнайды. Оның өнеге көрген ортасы Құнанбай ауылының зиялы тобы, ұлы Абайдың тағылымы болды. Ол жас Шәкәрімнің азамат және ақын ретінде қалыптасуына ерекше әсер етеді. Абайдың кеңесімен әр түрлі кітаптар оқуға машықтанған Шәкәрім ақылы кемелденіп, ой өрісі тереңдеп өседі. Ақындық өнерін де таныта бастайды.

Шәкәрімнің көзі тірісінде оның бірнеше кітаптары жарық көрді: «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» және «Мұсылмандық шарты» 1911 жылы Орынборда басылды. 1911 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі кітабында ол былай деп жазады: «Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: тәбри — тарихи ғұмуми, тарихи ғұсмани, тарих антшар аласлам, Нәжип Ғасымбектің түрік тарихы, Әбу Алғазы Баһадур ханның жазған шәжіре түрік және һәр түрлі кітаптардан алынған сөздер; Орысша кітаптардан оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түркі нәсілі туралы, дүниедегі һәр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірілген сөздері. Оның ішіндегі түріктің ең ескі заманындағы шежіре кітаптары Құтадқу білік, Қошу чидам деген кітаптардың сөзі. Және араб-парсы-рум-еуропа жазушыларының сөзі».

1912 жылы Семейдегі «Жәрдем» баспасы Шәкәрімнің «Қазақ айнасы» өлеңдер жинағы, «Қалқаман - Мамыр», «Еңлік - Кебек» поэмалары кітап болып жарияланады.

Алғашқы жинағы «Қазақ айнасындағы» өлеңдері қамтитын тақырыптардың бастысы – адам тағдыры, адам өмірінің мәні, адамгершілік тәрізді философиялық ой-таным. Жанға, тәнге, көңілге, өлім мен өмірге байланысты өлеңдер

Ақылбай Абайұлы Құнанбаев

Ақылбай Құнанбаев – Абайдың Ділдә атты бәйбішесінен туған тұңғыш баласы. Ол 1861 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Шыңғыстау өңірінде дүниеге келген.

Құнанбайдың кіші әйелі Нұрғаным, өзінен бала болмағандықтан, Ақылбайды кішкене күнінен өз бауырына басады. Сөйтіп, Ақылбай жас күнінен Нұрғаным тәрбиесінде болып, Құнанбай кенже баласы атанып өседі.

Құнанбай Ақылбайды тоғыз-он жастарға келгенде молда Ғабитханға оқуға береді.

Атасы Құнанбайдың тәрбиесінде болған Ақылбай сазгерлік талантымен де ел арасына танылған. «Бір ән тауып Әлекең бер деген соң» деп басталатын әні халық арасына кең тараған.

Орыс, Еуропа әдебиетімен өз бетінше оқып танысқан Ақылбай әкесі Абайдың кеңесі бойынша үш поэма жазған. Өз балалары мен шәкірттеріне басқа елдердің туындыларын қайта жырлап, қазақ халқына жеткізуді тапсырған Абай Ақылбайға: «сен суретшісің, елге аты әйгілі Қап (Кавказ) тауын және оны мекендеген қауіп-қатерден қорықпайтын ер черкес халқын суретте»-дейді. Ақылбай Құнанбаев қаламынан туған поэмада Дағыстан елінде, Кавказда болған оқиға өзек етіп алынғанымен қазақ өмірі үшін зор мәні бар әлеуметтік мәселелер көтерілген.

Ақылбай Абайұлының «Зұлыс» поэмасының оқиғасы ағылшын жазушысы Г.Р. Хаггарттың «Сүлеймен патшаның кеніші» атты әйгілі романынан алынған. Бұл поэма толық сақталмаған. Ал тағы бір поэмасы «Жаррах» мүлде жоғалып кеткен. Бұдан басқа Ақылбайдың 4-5 лирикалық өлеңі сақталған. Ақылбай әкесі Абай және Мағауиямен бірге «Халыққа білім беру қоғамына» мүше болған, болыстық басқаруға тағайындалған.

Ақылбай Абайұлы жайлы ғалым Қайым Мұхаметханов «Абайдың ақын-шәкірттері» еңбегінде нақты зерттеулер жасайды. Ақылбай Құнанбаев 1904 жылы 1 тамызда жастайынан, әкесінен кейін 40 күннен соң Семей қаласында қайтыс болды.

Мағауия Абайұлы Құнанбаев

Мағауия Құнанбаев 1870 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы Шыңғыстау өңірінде туған. Ол Абайдың Ділдә деген бәйбішесінен, әкесінің жиырма бес жасында туған. Мағауия (еркелетіп Мағаш атандырып кеткен) Абайдың кенже баласы.

Мағауияны әкесі сегіз-тоғыз жасында мұсылманша оқуға береді. Ауылда, «кішкене молла» деп аталатын Мұхаметкәрімнен төрт-бес жыл оқыған соң, Абай оны қалаға апарып, Семейдегі орысша мектепке оқуға түсіреді.

Мағауия орыс мектебінен алған бастауыш білімін әкесінің өнегесімен өз бетімен дамытып, орыс тіліне жетік болады. Абай оқитын кітаптарды – орыстың ұлы ақын, жазушыларының, ғалымдарының еңбектерін Мағауия да зер салып, көп оқиды. 1889 жылы Түмен қаласындағы реальное училищені бітірген соң, Петербургте оқып жүрген Әбдірахманның да Мағауияға көрсеткен көмегі көп еді.

Ақынның алғашқы жазған шығармаларының бірі – «Ай жарық, жаздың түні ат терлетіп» деп басталатын өлеңі. Ақын бұл өлеңінде, екі жастың жазғы жайлауда, ай жарық бір түнде ел көзінен ұрланып, ауылдан аулақ бір сайда, бірін-бірі аңсап табысқан сәттегі көңіл-күйін, сезім-сырын сипаттайды.

Абай 1894 жылы, Мағауияны Әбіштің қасында бол деп, Алматыға жібереді. Мағауия Әбіштің қасында бес айдай болып, күтіп, сүйікті ағасын өз қолымен аттандырады. Осы ауыр сапар, қайғылы хал, бес ай бойы ағасының ақырғы демін күткен қаралы күндер, ауылдан аулақта жалғыз басқа түскен ауыртпалық – Мағауияны қатты тебірентеді. Осы ауыр халдің үстінде «Бір үміт, бір хауіптің» ортасында өткізген күндер, үзілген үміт ақынның:

«Ыңқылдап жатыр екен жаңа барсам», «Дейтұғын сөзің қайта «Мағатайым», «Жалғыз міне отырмын әр нәрсе ойлап», «Бірге туған бауырлас» деген өлең-жырларын туғызды.

Мағауия ақынның қазақ әдебиеті тарихында атын қалдырған еңбегі – оның поэмалары.

Әрі әкесі, әрі ұстазы Абайдың кеңесімен бірнеше поэма жазады. Ол жазған поэмалары: «Еңлік-Кебек», «Абылай» және «Медіғат-Қасым», – дейді Мұхтар Әуезов.

«Еңлік-Кебек» – Мағауияның ақындық қадамын жаңа бастаған шағында жазған алғашқы поэмасы. Мағауияның өз қолжазбасы сақталмаған. Поэманың бір ғана көшірме қолжазбасы, 1940 жылы, Мұхтар Әуезов өз архивін тәртіпке келтіріп, реттеп жатқан кезде, көп қағаздың ішінен табылады. Поэманы көшіріп жазған Дайырбай Қожанұлы. «Еңлік-Кебек» поэмасының уақиғасы XVIII ғасырдың аяғында 1780 жылдар шамасында болған тарихи шындық.

Мағауия 1904 жылы 12 мамырда қайтыс болады. Зираты Ақшоқы қыстауында. Ерекше жақсы көретін ұлының қазасы Абайға қатты батады. Мағауия қайтыс болғанда Абай: «Шырағымның сүйегін соқпасын» деп оның сүйегі салынған арбаның жолындағы тасты терген екен.

3 Құнанбай ұстанымы - Абай көзқарасының қалыптасу негізі

3.1 Халық тағдырына жауапты Көшбасшы

Бұл тақырып төңірегінде көп айтуға болады. Алдымен Абайға жүгінейікші:

«Адамдық ақыл жасынан
Қозғапты тыныштық бермепті
Мал түгіл жанға мырза еді
Әр қиянға сермепті.
Мұнды, шерлі, жоқ-жітік,
Аңсап алдын кернепті
Бәрінің көңілін тындырып,
Біреуін ала көрмепті.
Әділ, мырза, ер болып,
Әлемге жайған өрнекті,
Тәубесін еске түсіріп,
Тентекті тыйып, жерлепті-деген

өлең жолдарынан-ақ, Құнанбай күдіреті ашыла түседі. Дала данышпанының бойындағы бұл қасиет арғы тамырдан, тектен тараса керек. Олай дейтініміз, Әнеш баба, Кеңгірбай би, Өскенбай билердің өнегесін бойына сіңіре отырып, өзіндік бір тосын жол таңдаған қатпары қалың тұлға. Ұстаған жерінен қайтпайтын қатал мінезі беделін ғана асырып қойған жоқ, елдің береке-бірлігінің ұйытқысы болды.

Ұлы Мұхтардың әлемге әйгілі романын қанша жерден көркем шығарма десек те, ішкі иірімінде ақиқаттан алыс, шындықтан шет кетпейміз. Бүкіл ғұмырын абайтануға арнаған классик жазушы ақынның арғы тегі мен әкесін танымай отырған жоқ. Бір тарының қауызына сыйдырып, бір ғана таптық көзқараспен талдатқан солақай саясаттың салдары. Әйтпесе, тобықтыдағы мырза да, шешен де, жақсы да Құнанбай екенін жазбас еді ғой. Оның өзі де маңайындағы шуласып жүргендердің аузымен айтылады. Бәрі мойындайды. Бастарын иеді. Құнанбайдың айтатын: «Қаратай жүйрік қой, жер таниды. Адамның қай мінезі қасиетті болса, сол мінезі міні де болады. Мен өмірде ұстаған нәрсемді берік ұстанам. Жақсылық – кісінің айнымас табандылығында деп білемін. Соның түбінен мін шығатын кез де болатын шығар!»-дейді. Міне, М.Әуезовтің Құнанбайы осындай. Егер тарихи деректермен салыстыра сараласақ, өмірдегі Құнанбайдан аса алшақ кетіп тұрған жоқ. Құнарлы ойлардың бетінен қалқып, берекесін бұзып жүрген өзіміз.

Енді халықтың тағдырына жауапты көшбасшылық тұлғасына тоқталсақ, Құнанбай айтты дейтін мынандай бір тімсіл бар: « - Ей, Алла, маған алдымен байлық бер. Сол

байлығымды мығымдап ұстап тұратын билік бер. Осы екеуін халқымның қажетіне жаратпасам, екі аяқтының қоры қыл!»-депті.

Шариғат пен құран қағидаларына жорға, ұстаған жерінен қайтпайтын Құнанбай екі сөйлеген жоқ. Бәрін халқының игілігі үшін жұмсады. Осы жолда алысты, жұлысты. Айла мен ақылға да өрнек салды. Ақыры тарихта қалды.

Сол заманда қазақ асып туған сұңғылалығын дәлелдейтін бір мысал Қытайда жатқын Абақ керейге патша шенеунігінің тапсырмасын сылтау етіп барған сапары. Қазақ ішіндегі Құнанбай беделінің жүріп тұрғандығынан хабардар қандастары қол қусырып, қошаметпен қарсы алыпты. Дәстүрлі бай салтанатымен қос киіз тіктіріп, жақын маңайдағы игі жақсыларының басын қосыпты.

Бұл тұс қазақ мемлекеттігін қайта қалпына келтіру жолында отаршылдыққа қарсы күресінің ушыға бастаған кезі. Қазаққа сенімсіздікпен қарайтын ақ патшаның қырағы көзі ой мен қырды шарлап жүрген шақ. Қисынын келістіріп, қапияда жол тапқан Құнанбай қандастарының байлыққа батып, айрандай ұйып отырған қалпына қарап: «- Моңғол түбіміз бір кең етек, кең қолтық ел еді. Аз қазаққа пана болар. Орысқа барсаңдар тар қолтық, тар шекпен, жырық етегінен орын табыла қоймас. Түбі қазақтың бір тиянағы боларсыңдар» - деген байлам сөзі аңыз бен жырдай айтылады. Қажыға барып, мінажат етіндер дейтіні де осы сапарында. Семей арқылы Меккеге барған туыстарына Құнанбай ықпалы жүргендігін байқаймыз. Бұл сапар бүгінгі күннің тұрғысынан қарағанда саясаткерлігінен де хабар берсе керек.

Келешекке кеңінен болжам жасайтын тағы бір көрегендігі - қазақ балаларын оқу-білімге шақырған дер едік. Өз еліндегі «Ескі там» деген жерге мектеп ашып, дін қағидаларымен қоса, ғылымның әр саласынан сәуле шашуға септігі тигенін айта кеткеніміз абзал. Бұл кезін Абайдың бойына қанған, онан әрі ілгері дамытқан, атадан-балаға мирас болған дәстүр десек қателеспейміз. Құнанбай айтты дейтін нақыл сөздер де жетіп артылады. «Малым жанымның садақасы, жаным арымның садақасы», «Адамның бір саусағы өзіне қарай қайқы біткен» дейтін де Құнанбай. Осы екі байламынан-ақ ұстанған бағыты мен адами көзқарасына қаныға түсеміз. Әйтпесе, поляк саяхатшысы Адолвор Янушкевич қаламына ілінер ме еді. Өмірдегі нақты бағасын беріп кетті.

3.2 Құнанбай тәрбиесіндегі жалпыадамзаттық құндылық

Құнанбай Өскенбайұлының ата-тегі, шежіре тамыры тереңде еді. Оның қарадан шығып аға сұлтан болуына әсер еткен бай баласы болғандығы ғана емес, сол байлыққа ие боларлық бойындағы ерекше қасиеті, атап айтқанда қара қалды қақ жара әділеттілігі мен ерекше даналығы. Бір жағынан – Ресей империясының отарлау саясаты, екінші жағынан – атажұрты, жанынан қымбат жамағайыны. Екі оттың ортасында билік тізгінін ұстаған Құнанбай қандай қиындықтарға тап болса да Құдай тағаланың әуелде жаратқан батылдық, қайраттылық, жауаптылық, мейірімділік пен әділеттілік сынды адамгершілік ұстындарының ала жібін аттамаған.

Тарих парақтарында Құнанбайдың шешендігі мен әділеттілігі туралы мәлімет жетерлік. Ал, оның мейірімі мен қамқорлығына келер болсақ, Құнанбай аға сұлтан болғандығынан қаталдықты тәртіптің алғышарты деп қараған. Мұның орынды екендігін айта кеткен жөн. Ал, Құнанбайдың мейірімі мен қамқорлығы туралы жазбалар кеңес өкіметі кезінде көп насихатталмаса да, тарихи деректерді саралап, таныған адамның көзіне оттай басылары хақ.

1867 жылы Құдайбердінің баласы Шәкәрім шешек ауруын жұқтырып алады. Әкесіз жетім баланың күні бойы басы ауырып, кешке таман ыстығы көтеріледі. Немересінің ауырып қалғанын естіген атасы Құнанбай кеш қарата Шәкәрімге келіп, оның дерті шешек екенін бірден айтады және сол киіз үйдегілердің бірін қалдырмай шығарып жіберіп, бақсы-балгерлерді алыстатып, шөптен жасалған шай беруін тапсырады. XIX ғасырдың дерті саналған шешек ауруы ол кезде дауасыз дерттің бірі болатын. Шәкәрім тір көлемінде қатты ауырады, бірақ тірі қалады. Тек аурудың ұмытылмас ізі болып, бетінде ұсақ-ұсақ тыртық

белгілері қалып қойған екен. Сол себептен де М.Әуезов «Абай жолы» романында Шәкәрімді Шұбар деп атаған-мыс. Шәкәрімнің ауруын тез әрі нақ анықтаған Құнанбай шешектің қандай ауру екенін жақсы білетін. Себебі өзі де аурып, өлім аузынан қалған. Алайда, немересі ауырғанда шұғыл шешім қабылдап, оның сауығуына барын салған да осы Құнанбай еді. Жалпы, Құдайберді қайтыс болған соң, Құдайбердіден қалған екі жесір Төлебике мен Ботантайдың қалауларын сұрап, әмеңгерлікке бермей, мал-мүліктерін де өздеріне қалдырып, қамқорлығын аямаған Құнанбай Шәкәрімді де ерте жетім қалды деп қатты еркелеткен. Келіндерінің хәлін сұрауға келетін Құнанбай үнемі Шәкәрімді өзімен бірге ерте кететін еді. «Атам Құнабай құраннан аят-сүрелер оқитын... Адамның ар-иманы батыста да, шығыста да емес, Құдайға қарап, құбыласын тапқан жүрегінде...» – деп жазады Шәкәрім өзінің естелікерінде. Осындай жазбалармен танысқан кезде күні бүгінге дейін қатал, қатыгез саналған Құнанбайдың бет-бейнесі өзгереді. Бұл жазбаларда Құнанбайдың қаталдығынан гөрі мейірімділігін, қатыгездігінен гөрі қамқорлығын, түптеп келгенде адамшылығын, жылы жүрек иесі екендігін анық аңғарамыз.

Тағы бір мысал ретінде Баянауыл мен Шыңғыстау шекарасына қарасты жер дауының шешімін айтуға болады. Атақты Мұса Шорман (1818-1884) мен Құнанбайдың жер дауына қатысты айтқан сөздері ел арасында кеңінен тараған. Шорманның Мұсасы да сөзден есе жібере қоятын оңай олжа емес-тін. Құнанбайдың бұл дауда жеңіске жетуі оның сабыры мен білімінің арқасында деп таңданады естігендер.

Осы тәрізді деректерді халық ауыз әдебиетін жинаушы Сыздық Әбілғазының мәліметтерінде де жиі кездеседі. Соның бірінде, Үйсін руының 14 жасар бала биі Сары Әжібекпен жер дауына түскен Құнанбай Әжібектің бала болса да оң шешім айтқанына сүйініп, тобықты мен үйсін руының арасындағы жер телімін «өзеннің арғы беті үйсінге, бергі беті тобықтыға» деген шешіміне қолдау білдіреді. «Ақылы асса бала да дана» деген ата қазақтың дәстүрін сақтаған Құнанбай атақ-беделін, жас үлкендігін пайдаланамын десе мүмкіндігі бар еді. Алайда, әділеттілікті жанына серік етіп, ата-дәстүрден айнымаған Құнанбай бала би Әжібекті қолдауы арқылы адам баласына тән адалдығын тағы бір мәрте дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, “Ескі там” деген жерде мектеп ашып, қажыға барып, Меккеде 2 жылдан астам уақыт тұрып, құдайға құлшылық етушілерге арнап тәккия (қонақүй әрі медресе қызметін атқарған үй) салған Құнанбай — әлеуметтік-саяси істерге араласқан қайраткер ғана емес, қазақ халқының ағарту саласында ата-дәстүрлі тәлімдік із қалдырған кемелді ой иесі. Қазақтың ата заңын, патша өкіметінің “Сібір қазақтарына арналған низамын”, шариғат жолын қатар ұстап, медресе салып, Әуез, Ғабитхан, Кішкене молда сынды шариғат білгірлерін еліне әкеп, ауыл балаларын оқытқан, қоғамның іштей бұзылуына әкелетін зинақорлық, барымта, ұрлық, дінбұзарлыққа қатаң тыйым салған, жалпыдамзаттық құндылықтарды қадір тұтқан Құнанбай әділеттілік пен ақиқат жолында ғұмыр кешкен тарихи тұлға.

Қорытыта айтқанда, Құнанбай даналығын жете меңгеру арқылы қазақ халқының ұлы ақыны Абай даналығына жаңа заман биігінен қарап, көңіл аудару қажет екендігі сөзсіз.

А.М Кенжебулатова
старший преподаватель
университет Шакарима
г.Семей

ИДЕЯ МНОГОМЕРНОСТИ ЛЮБВИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ И ПУШКИНА

«Философия первоначально
была мудростью сострадания,
мудростью любви».

Э. Левинас.

Любовь – понятие, широко используемое в философии для решения проблем антропологии, этики, эстетики. В общепринятом смысле любовь – это чувство, которое переживают как влечение, привязанность, страсть. Это свободное, не подвластное ни внешнему принуждению, ни разуму проявление человеческого существа, экзистенциальное, а не рассудочное – рациональное отношение к Богу, человеку, Отечеству. Мы можем приблизиться к пониманию любви, но выразить в полном знании то, что есть любовь, нам не дано. Любовь каждого человека глубоко индивидуальна. Говорят, каждый любит по своему.

В целом философы различают любовь – дар. Любовь – дар, которая может снисходить от Бога, христианство утверждает: « Бог есть любовь» Его любовь – дар, у Бога есть все, его любовь идет от полноты. Говорят же глас божий, дар божий. Типичный пример любви – дара на земле – любовь к своим детям человека, который работает ради них, не жалея сил, все отдает им и жить без них не хочет. Любовь – нужда, когда ребенок нуждается в родительской ласке. Любовь – привязанность, она не знает различий пола, возраста, класса. Более того, привязанность не признает границ биологического вида, допустим привязанность человека к природе, в том числе и к животным, обитающих в данной местности. Любовь – дружба, наименее естественная, ибо в ней не участвует инстинкт. Дружба – духовна, чиста, свободна. Любовь – влюбленность наступает, когда люди влюбляются (легкий флирт), но ни в коем случае это не любовь в полном смысле этого слова. Любовь – милосердие, любовь к невыносимым. Мы хотим, чтобы нас любили за ум, красоту, честность, наконец за обаяние. А кто должен любить тех кто не имеет их!

«Легко ли любить Бога» - проблема кажется надуманной. « Да, легко – тем кто Его любит». Бог всемогущ и любовь его от полноты. Поэтому, в определенном смысле, сильный, счастливый, творческий и свободный человек похож на Бога. Любовь к богу бывает двояка: Любовь – дар, она действительно богоподобна, чем она жертвенней, тем она богоподобнее.

Все что, говорят об этом поэты – правда. Ее терпение, ее сила, ее блаженство, ее милость, чтобы другому было хорошо роднят ее с божьей любовью. Любовь дар – дар прекрасна, поэтому ее легко принять за любовь. Тогда мы предадим ей безусловную, ничем не обусловленную ценность, на которую она имеет право.

Любовь – нужда. Если говорить о Боге, то у Бога есть все. Поэтому его любовь к нам дар, она от полноты. А у нас есть любовь – нужда, по словам Платона – дитя Бедности. Она совершенно верно отражает истинную нашу природу. Другие люди нужны и чувствам нашим, и разуму: без них мы ничего не узнаем, даже самих себя. Нам нужен Бог, чтобы верить в него, чтобы преодолеть свою слабость и бессилие. Так, А.С.Пушкин в оде «Вольность», возмущенный беззаконием власти имущих, обращается к божественному закону, как первому среди первых:

«Владыки! Вам венец и трон
Дает закон – а не природа.

Стоите выше вы народа,
Но вечный выше вас закон».

Или там же его гневные строки, говорящие о воле бога.

«Ты ужас мира, стыд природы,
Упрек ты Богу на земле».

В своих «Словах - назиданиях» в тридцать восьмом слове Абай дает следующие имена «Аллаха»: Всемиловитый, Милосердный, Сострадательный, Всепрощающий, Любящий, Защищающий, Покровительствующий, Благодетельный, Дарующий, Учтивый. Или там же, где праведный путь, указанный Всевышним! «Люби Аллаха, и он возлюбит тебя», «Твори людям добро, ибо Аллах любит творящих добро».

Бог преображает и любовь – нужду к людям. Всем нам бывает нужно – кому реже, кому чаще – милосердие, любовь к невыносимым. Принимать милосердие очень трудно, иногда труднее чем давать. Однако, в каждом из нас есть что-нибудь невыносимое, и если нас все равно любят, прощают, жалеют – это дар милосердия.

Так войдя в человеческое сердце Бог преображает не только любовь – дар, но и любовь –нужду к ближнему. Абай считает, что все в мире изменяется кроме «Всемогущего Аллаха». Аллах неосязаем, невидим, недостижим нашим исследованиям, ибо его лишь интуитивно может найти каждый в своем сердце. Если в сердце нет бога, то невозможно ожидать от этого человека нравственных божественных поступков.

Абай призывает своих современников избавиться от пяти пороков: « это сплетни, обман, коварство, леность, расточительство». Перечисленным пяти порокам противопоставляет пять высоких моральных, угодных Богу качеств: « упорство, труд, глубокое размышление, умеренность и доброту».

«Чтоб человеком ты был
И вровень с веком ты был,
Ты пятерых побори
И пятерых избери.

Злословье, ложь, хвастовство,
Безделье и мотовство –
Вот пять врагов твоих знай.
А разум и доброта,
Упорство, скромность, труд –
Вот пять друзей твоих – согласись».

Любовь к Родине и к Отчизне – прекрасное чувство. Кто из нас не испытывал его! Это чувство само по себе требует философского анализа. Мы не будем вдаваться в тонкости международного права, когда политический патриотизм приводит к столкновению наций, что абсолютно безнравственно.

Кстати, политика, чаще всего дело рук политиканов, а не простого народа. Мы рассмотрим лишь ту невинную, но мощную составляющую этого чувства, которая есть у Абая и Пушкина, которая вдохновляла их на творческий поиск и на творческое вдохновение.

Прежде всего первой и основной предтечей любви к Родине является любовь к дому, к тем местам, где мы выросли, к знакомым лицам, к запахам и звукам. С этой любовью к родным местам связана любовь к укладу жизни – к бешбармаку, к чаю, к баурсакам, к кумысу, к камину, к яичнице с ветчиной, к квасу. Мы привязаны к местному говору – к родному языку. Естественно, что А.С.Пушкин любил свою родину и русскую речь, высоко

ценил и знал его, недаром русский язык в наше время называется «языком Пушкина». В «Евгении Онегине» А.С.Пушкин пишет:

«Прошла любовь, явилась Муза
И прояснился темный ум.
Свободен вновь, ищу союза
Волшебных звуков, чувств и дум».

Абай, же горячо любивший свой родной казахский язык, по праву считается его потомками поэтом – просветителем основоположником казахской национальной литературы и литературного языка. В первом слове своих «Назиданий» акын навсегда связывает свою судьбу с бумагами и чернилом, которые будут выражать его мысли. Я думаю это любовь к родной словесности украшает каждого поэта и писателя.

Любовь к Родине – это и любовь к прошлому своего народа. Прошлое налагает нравственные обязательства и как дает гарантию на будущее. Прошлое - великие деяния наших предков и мы не вправе изменить высоким образцам, ведь мы их потомки.

Так любовь Татьяны в к родной земле в «Евгении Онегине» воспитывают:

«То были тайные преданья
Сердечной темной старины».

Любовь к природе, к родному краю воспета в полной мере как у А.С.Пушкина, так и Абая. В стихотворении «Лето» Абай пишет:

«Летом когда тенисты деревья,
И буйно цветут цветы на лугах,
И на широких речных берегах
Шумно раскидываются кочевья,
Так высока в степи трава
Что спины коней видны едва».

Для сравнения у Пушкина в «Евгении Онегине»:

«Цветы, любовь, деревня, праздность,
Поля! Я предан вам душой»

На третьем этапе любовь к Родине – это не просто чувство, а вера. Вера в то, что действительно, твоя страна или твой народ действительно прекрасны и надежда на то, что будущее его достойное. Думаю общим знаменателем здесь будет послание А.С.Пушкина к «К Чаадаеву»:

«Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг Отчизне посвятим
Души прекрасные порывы».

Когда- то поэт сказал: «Кроме любви, ненужно ничего». Однако надо заметить: «Нужно». Кроме любви человеку нужна порядочность и здравый смысл. Иначе любовь может превратиться в непреодолимого беса, для любви нужно быть хорошим человеком. Быть хорошим человеком – это иметь честь, совесть, стыд. Хотелось бы, эти прописные истины напомнить современной молодежи, что секс, называющийся по старинному вожделением не все в любви, а некоторая составляющая.

Влюбленные могут сказать: «Ради любви я обижаю родителей, оставляю детей, обманываю друга». Некоторые гордятся этим. Они пожертвовали всем ради любви, но может ли человек прожить без совести. Кроме того человеку – женщине и мужчине надо помнить, что мир быстротечен, а влюбленный не помнит об этом. У влюбленного не надо просить обетов, он только и думает их дать. «Навсегда» - первое, что скажет влюбленный. И никакой опыт его не излечит. И он прав. Влюбившись человек вправе отвергать намеки на тленность его чувств. И каждый раз он думает, что это самое настоящее. Всякий знает, что бесполезно пугать несчастьями людей, которых мы хотим разлучить.

Вернейший признак влюбленности в том что человек предпочитает несчастье с влюбленным, чем счастье без него. Влюбленные не могут терпеть расставания. Любой из них ответит: «Все лучше разлуки».

Примеры самой чистой, самой бескорыстной любви к любимой женщине, мы видим у Пушкина и Абая. Она вызывает восторг у читателя, так как это любовь – дар, любовь эта богоподобна. У Абая любовь выразилась так:

«Две дороги любовь и страсть передо мной,
Похоть властвует плотью моей земной.
Но тебя я люблю. Будь счастлива ты,
Хоть погибну я, сгину во мгле ночной».

Всякая человеческая любовь, чем она выше тем сильнее, склонна брать на себя божественные полномочия. Она учит нас не считаться с ценой, требует полного повиновения и внушает, что любое действие, совершенно ради нее похвально. Всем известна любовь А.С.Пушкина к Наталье Гончаровой, которой были посвящены следующие стихи:

«Я помню чудное мгновенье
Передо мной явилась ты.
Как мимолетное видение
Как гений чистоты!»

И пожелание любимой, божий дар, любовь – дар:

«Я Вас любил так ласково так нежно
Как дай Вам Бог любимой быть другим».

Литература

- 1.Абай. Книга слов.А.,1993.С.143-162.
- 2.Абай.Слова назидания.А.,1996.С.67-87
- 3.Григорьев Е.И. Прометей великой степи.Усть-Каменогорск,2005.
- 4.Розанов В.В Религия.Философия.Культура.М.,1992.

Ә. Асанова
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нур-Султан қ.

АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІН ТӘЖІРИБЕДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Күллі көркем әдебиеттің басты тақырыбы адам десек, Абай шығармашылығының да өзегі, арнасы – Адам. Абайтанушы, профессор Мекемтас Мырзахметұлы: «толық адам» ілімі - бізді аласапыран дүниеде адастырмай, тура жолға бастайды, ұлт бойындағы мейірбандық, жомарттық сияқты ізгі қасиеттерді әспеттейтін хакімнің бұл ілімі өскелең ұрпақты теріс мінез-құлықтан арылтуға сеп болмақ. Өйткені, қазақ халқының ой-санасының, дүниетанымының шыңы Абайдың шығармаларында жатыр - дейді [1].

Ақынның адамзат өркениетіндегі барлық игі қасиеттер: дін, ғылым, білім, тәрбие, әдеп, өнер, құқық, іскерлік, тапқырлық, қайраткерлік, азаматтық, жомарттық, әділеттілік, адамгершілік, имандылық сияқты адами құндылықтарды арқау еткен, оны өз бойында жетілдіре білген дамытқан адам «толық адам», - дейді.

Абай танымындағы «жанның тамағы» да жан қуаты арқылы біртіндеп қорланатын рухани байлықты меңзейді. Өйткені, Абай: «...Құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», - деп көрсетуі арқылы әрбір талапкер жас өзінің дүниетанымының қалыптасу жолында жанның пайдалы тамағымен сусындауға саналы түрде бет бұрса ғана толық адам жолына түсе алмақ, болмаса жоқ.

Бұл ілімді мақалада көрсетілген бағыттарға сәйкес бағдарлап көрейік. *Ұлттық болмыстың үлгісі* – ретінде ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін, біздің міндетіміз – осы ілгері көшке ілесіп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу қажеттілігіне баса назар аударылған. Ұлттық болмыс-белгілі бір ұлттық қоғамның тұрақты ерекшеліктерін, санасын, қызығушылықтарын, рухани құндылықтарын, ынтасын, әлеуметтік-психологиялық қорғаныс тетіктерін сипаттайтын күрделі ұғым. Болмыс - барлық дүниетанымдық тәжірибелерден бастау алып, адамзат мәдениетімен жалғасып жататын дүниетанымдық білімдердің негізі. Барлық ғылым мен білім түрлерінің бастауы адам баласының болмысты тануға деген ұмтылысында, бетбұрыс жасауында жатыр. Ол бетбұрыстар білім беру саласын заманауи тапатарға сәйкес дамыту, «Педагог мәртебесі туралы» заңның қабылдануы, ұстазға құрмет көрсетіп, қадірлеу, тіл үйрену, елді, ұлтты Абайша сүюді үйрену арқылы өзінің мемлекетін, ұлтын, халқын төрге жетелеуді көздейді. Ұлттық санамыз биік деңгейге көтерілсе, егемендігіміз тұғырлы болатыны анық [2].

Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Оның шығармаларындағы ой-тұжырымдар әрбір жастың бойында халқына, елі мен жеріне деген патриоттық сезімді орнықтырады. Сондықтан хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі-дейді мемлекет басшысы [3].

Мемлекет ісінің мүдделесі – Заң үстемдігін және қоғамдық тәртіпті сақтау, жастарға мемлекетті сыйлаудың мән-маңызын түсіндіруде Абайдың мұрасына зейін қойған абзал - деп есептейді. Абайдың көзқарастары ХХІ ғасырдағы Қазақстан қоғамы және оның береке-бірлігі үшін аса құнды. Хакім Абайдың ұстанымдары өркениетті мемлекет қағидаларымен үндеседі және әділетті қоғам құру идеясын көтерген. Бұл үндестік мемлекет басшысының заң үстемдігі, биліктің ашықтығы мен халық алдында есеп беруі жоғары деңгейде болып, мемлекет ісіне азаматтық қоғам өкілдері белсене араласқан жағдайда ғана әділеттілік берік орнығып, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» атты тұжырымдамадағы негізгі әділетті қоғам идеясын дамыту мақсатымен ұштасып жатыр.

Жаңа қоғамның жанашыры – Жаңа Қазақстанның өзегін жаңа қоғам құрайтыны анық. Бұл ретте, ең алдымен, ұлтымыздың қадір-қасиетін арттырып, халқымыздың бәсекеге қабілеттілігін жетілдіруге баса мән беруіміз керек. Сондай-ақ, қоғамның дамуына кедергі

келтіретін, береке-бірлігімізге іріткі салатын жағымсыз қасиеттерден арылу қажет. Әлеуметтік жауапкершілік қайткенде орнына келеді? Әрине, бұл – оңай шаруа емес. Осы күрделі мәселенің шешімін Абайдың «Толық адам» формуласынан іздеген жөн. Бұл – тек өте ілкімді, өзіне сенімді, ізгілік пен жақсылыққа ұмтылатын адамдарға ғана тән сипаттама. Қазір тарап жатқан осы ұғымды Абай сонау он тоғызыншы ғасырдың өзінде-ақ түсіндіріп айтты.

Адам өмірі тұтасымен түрлі қарым-қатынастардан құралады. Онсыз адам қоғамнан бөлініп қалмақ. Ал қарым-қатынас міндетті түрде өзара жауапкершілікті туғызады. Бұл жауапкершілік қара басының қамын биік қоятын өзімшілдік араласқан кезде бұзылады. Сондықтан Абай: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек», – деп адамға нұрлы ақыл мен ыстық қайраттан бөлек жылы жүрек керек екенін айқындап берді. Осы үш ұғымды ол үнемі бірлікте қарастырады, бірақ алдыңғы екеуі жүрекке бағынуы керек деп есептейді. Бұл – қазақ халқының өмірлік философиясы [3].

Әлемдік мәдениеттің тұлғасы – Абай туындыларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның қара сөздері – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Бұл – классикалық үлгідегі өнегелі ойлар шоғыры. Нақыл сөз, ғибратты сөз, ғақлия сөздер деп әрқилы аталғанымен, бұл – ерекше жанр. Абай өзінің қара сөздерінде адамзат баласына ортақ мұраларды дәріптей отырып, рухани биікке құлаш сермеп, алысқа қанат қаққанын көрсетеді. Оның қара сөздерінің арқауы – кісілік, мәдениет, ізгілік. Абай қара сөздерінің басты миссиясы – ойлану, өзгеге ой салу, мақсатты ұстанымға айналдыру. Бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында Абай сөзі баршаға ой салуға тиіс.

Қазіргі кезеңде ұлттық сананы жаңғыруда «толық адам» іліміндегі «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» идеясын имандылық тұрғысынан қабылдап, адами құндылықтар мен рухани қазыналырымызды жастарды тәрбиелеуде олардың бойына патриоттық рухты сіңіріп, рухани салаға басымдық беру қажет.

«Нұрлы ақыл» - елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істеу, алла берген ақылды тек жақсылыққа жұмсау. Ал, «жылы жүрек» - иманды, иман жүзді болу, адамдарға құрметпен қарау, олардың мұң-мұқтажын, көңіл – күйін ұға білу. Міне, осы үш қасиет ізгілікті мақсатта пайдаланылған жағдайда ғана толымды адам деген мәртебеге ие болуға болады. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек, - дейді Абай. Болашақ ұрпақ үшін де дүниенің басты құндылығы – адам, жәй ғана адам емес, рухани тұрғыда кемелденген толымды адам болып қалыптасатын болса ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш болмақ.

Торқалы тойдың тағылымы - қазақ елі барда Абай есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз. Абайды жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет. Бұл – бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы. Бүкіл қазақ пен түркі халқының санасына сіңдіре алсақ, рухани жағынан мүлде жаңа жолға түсеміз. Тазарамыз. Пайданың емес, ардың жолына түсеміз. Ол біздің рухани қазынамыз және ол бізді аласапыран дүниеде адастырмай, дұрыс, тура жолға бастайтын, бірегей ілімі бар адам. Мұндай ілімі бар адам көп халықта жоқ, Еуропада да жоқ. Абай салған "толық адам" ілімі Тұран жерінде пайда болған. Абай жасаған "Толық адам" ілімі қазақ руханиятының паспорты саналатындықтан бұл келешекте ұлттық сананы жаңғыртатын, Қазақстанның моральдық кодексiнiң iргетасын қалайтын iлiм болып табылмақ – деп атап көрсетті мемлекет басшысы [4].

Абайдың «толық адам» тұжырымын қайта зерделеу арқылы заманауи педагогтарға қойылатын талаптарды нақтыладық және осы бағытта Университетімізде Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерей тойына арналған көптеген іс-шаралар өткізілді. Осыған орай, болашақ заманауи педагогтың бейнесін қалыптастырудың жолдарын қарастыру үшін арнайы сауалнама жүргіздік. Сауалнамамызға арқау ретінде «*Бүгінгі күнге ұлы сөз*» тақтасын алдық. Бұл тақтада Абай, Шәкәрім, Әбу-Насыр Әл-Фараби секілді көптеген ғұлама-ойшылдардың, ақын-жазушылардың қанатты сөздері күнделікті ауыстырылып ілініп

отырды. Бұл идея негізінен жетекшілеріміз А.Ильясовна мен Ф.Ниязбековнаның бастамасымен күнделікті, студенттерді ынталандыру ретінде, бүгінгі күнді дұрыс пайдалана отырып, оның сәтті болуына 4 курс арасындағы студенттерден сұхбаттаса отырып алынды. Сауалнамамыз негізгі бес сұрақтан тұрды. Ол:

1. Сіз осы тақтадағы ұлылар ұлағатына күнделікті көңіл бөліп оқисыз ба?
2. «Бүгінгі күнге ұлы сөз» тақтасынан қандай қанатты сөздер сізді ынталандырды?
3. «Бүгінгі күнге ұлы сөз» тақтасынан қандай ғұлама-ойшылдардың, қанатты сөздерінің сіздің өміріңізге пайдасы бар деп ойлайсыз ба?
4. Дәл осы тақтадағы Абай Құнанбайұлының қандай қанатты сөздері есіңізде қалды және сіздің өміріңізге өз септігін тигізді?
5. Абай Құнанбайұлының «Толық адам» ілімі сіздің кәсіби тұрғыда қалыптасуыңызға ықпал етеді ме?

Сауалнамамыздан шыққан қорытынды.

Ия, әр сұраққа алынған жауабымыз қанағаттандырарлықтай және факультетіміздің студенттерінің 92% пайызы «Бүгінгі күнге ұлы сөз» тақтасының оқырмандары екенін білдік. Тіпті осы тақтаға орнатылған қанатты сөздер, өзінің өміріне жаққан шырақтай болғанын, сонымен қатар көптеген жетістіктерінің бастамасы болғанын айтып өтті. Кафедрамыздың студенттерне қойылған арнайы сұраққа жауап іздедей отырып, нәтижесінде,

Абай Құнанбайұлының «Толық адам» ілімі, педагогикалық мамандықтарда оқитын көптеген студенттеріміздің өмірлік ұстанымына айналғанын білдік және оның педагог бейнісін қалыптастыруға ықпалы бар екенін байқады.

«Абайға – ұрпақтардан тағзым» деп мерейтойға арналаған онкүндікті ашылу салтанаты Абай ескерткішіне гүл шоқтарын қоюдан басталды. Апталықтың бағдарламасы бойынша бірқатар іс-шаралар өткізілді. Атап айтқанда: “ Ұлы халықтың ұлы Абайы”, “ Толық адам”, “Абай дара- Абай дана қазақта”, поэзия кештері, Абайдың қара сөздерінен байқау өткізілді және әр топтарда студенттермен тәрбие сағаттары, ашық сабақтар, т.б жүргізілді. Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының, Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының МДО-21 және МДО-23 топтарының арасында «Абайдың педагогикалық мұраларын пайдалану» тақырыбындашығармашылық эстафета ұйымдастырылды. Абай мұраларын қаншалықты білетіндері жайында төмендегі үш кезеңде студенттер өз білімдері мен белсенділіктерін көрсетті.

Келесі кезекте Әлеуметтік педагогика кафедрасының «Руханият» клубының аясында еріктілер тобы құрылып, «Балабақшаға 100 кітап» акциясы ұйымдастырылып, жиналған кітаптарды жаңадан ашылған №95 «Алматы» балабақшаның кітапхана қорына табыс еттік. Акциямызға тек қана студенттер ғана емес ұлағатты ұстаздарымызда кол ұшын созды. Кітаптардың қатарында балаларға арналаған 50 кітап, ертегі, аңыз-әңгімелерден кітаптардан бөлек, 50 кітап Абайдың қарасөздері және тәрбиеші-педагогтарға арналған оқытушылардың оқулық, оқу-әдістемелік құралдары мен монографиялары да болды. Біздің ойымызша, осы кітаптар оқу-тәрбие жұмысы барысында тәрбиешілердің оқу үдерісінде пайдалануы арқылы бүлдіршіндердің «Толық адам» болып қалыптасуына үлкен көмек бола алады деген ойдамыз. Тек қана ізгілік пен кітапқа деген сүйіспеншілікпен оқиды деген ниеттеміз. Балабақшадағы педагогтардың кәсіби күзіреттілігін жетілдіруде және ұрпақ тәрбиелеуге лайықты маман болу үшін өздерінің кәсіби біліктілігін үнемі жетілдіріп отыруда маңызды деп есептейміз.

Біз ғұлама ойшылдың еңбектері арқылы рухани адамгершілікке тәрбиелеу мақсатында университетіміз де әрсабақты “Біз Абайдан бастаймыз” атты Абайдың қанатты сөздерімен бастаймыз. Бұл идеяны қолдану мақсатымыз сабақ басталарда әрбір студент Абай мұраларын ой елегінен өткізіп, қозғаушы күш алып, бар күш-жігерін, ынтасын сабақтың тақырыбына үйлестіріп, оны талдау жасау арқылы «Абай менің өмірімде» деген идеяны өмірлік дағды ретінде қалыптастыру мақсатында жүргізілді. Бұл идея тек университеттер мен шектелмеуі тиіс. Мысал ретінде сабақта қолданылған бірнеше нақыл сөздерді атап өткенді жөн көрдік:

Біз Абайдан бастаймыз!

1. Пайда, залалды айыратуғын қуаттыңаты - ақыл...
 2. Адамның адамшылығы - ақыл, ғылым, жақсыата, жақсыана, жақсықұрбы, жақсы ұстаздан болады.
 3. Үш-ақнәрсе адамның қасиеті: Ыстық қайрат, Нұрлыа қыл, Жылы жүрек.
 4. Адамзатқа не керек: Сүймек, сезбек, кейімек. Харкет қылмақ, жүгірмек.
- Ақылмен ойлап сөйлемек т.б. әр сабақта Абай атамның 175 нақыл сөздері, өлеңдері мен қарасөздеріне талдау жасалып, оны жете түсініп, өмірлік дағдымызға айналдырдық. Біз бойымызға адамгершілік, бүкіл адамзатқа деген сүйіспеншілік, еңбекқорлық, ізгілік секілді қасиеттерді сіңірдік. Абай еңбектерінің біздің өмірімізге, дәл педагогтың бейнесін қалыптастыруда қосатын үлесі мол екенін түсіндік.

Абайдың «толық адам» ілімін қайта зерделеу арқылы заманауи педагогтарға қойылатын төмендегідей талаптарды ұсынамыз:

- әрбір педагог Абайдың «толық адам» ілімі негізінде өмірлік дағды қалыптастыра алуы;
- педагогтік әдептілікті меңгеруде Имани гүл, үш сүюді санаға сіңіре алуы;
- балаға деген сүйіспеншілік пен әділдікті сақтай білуі;
- «толық адам» ілімін күнделікті іс-әрекетте және оқу үдерісінде шығармашылықпен тиімді пайдалана алуы;
- қоғамның алдыңғы қатарлы идеяларын игеруде рухани-адамгершілік тәрбиемен ұштастыра алуы;
- жан-жақты білімдарлық өмірдің әртүрлі саласынан хабардар болуы, жаңалыққа жаршы бола білуі;
- баланың жан дүниесін жете түсінуі, риясыз сүйіспеншілікпен қолдау көрсете алуы;
- мәнерлі сөйлей білу және Абайдың нақыл сөздерін тәжірибесінді тиімді, әрі ұтымды айдалана алуы;
- баланы оқытуда, тәрбиелеуде ғұлама еңбектерін үлгі ету және оны атақ үшін емес көзі ашық көкірегі ояу білімді азамат болып өсу үшін оқыту керек.

Аталған талаптарды басшылыққа ала отырып педагогтар ұлт бойындағы мейірбандық, жомарттық сияқты ізгі қасиеттерді әспеттейтін хакімнің «Толық адам» ілімі өскелең ұрпақты теріс мінез-құлықтан арылтуға сеп болмақ және болашақ педагогтардың жас ұрпаққа тәрбие беруіне ықпал етері сөзсіз. Өйткені, қазақ халқының ой-санасының, дүниетанымының шыңы Абайдың осы ілімінде жатыр.

Ойымызды қорытындылай келе, бүгінгі қоғамдағы маңызды мәселелердің бірі де бірегейі – адами құндылықтарды сақтау, жас ұрпақты ізгілікке тәрбиелеу екенін назарда ұстау қажет. Оның басты қағидасы ретінде – ақынның адамзат өркениетіндегі барлық игі қасиеттер: дін, ғылым, білім, тәрбие, әдеп, өнер, құқық, іскерлік, тапқырлық, қайраткерлік, азаматтық, жомарттық, әділеттілік, адамгершілік, имандылық сияқты адами құндылықтарды арқау еткен, оны өз бойында жетілдіре білген дамытқан адам «толық адам», - дейді. Бұл ілімді жүзеге асыруда әр адамның табиғатына тән қасиеттерін ескеріп, жақсылыққа, жанашырлыққа, бауырмалдыққа, адамгершілік қасиеттерді алдыңғы кезекке қоя алатын, еркін ойлай алатын, адамның жеке дара дамуы мен қалыптасуын қамтамасыз ету арқылы жастарды тәрбиелеу бүгінгі күннің кезе күтірмей шешетін мәселесі болмақ. Ал, Абай еңбектеріндегі «Толық адам» ұғымы адамзатты кісілік тұрғысынан жетілдіруді көздейтін үлкен даналық ойлармен ұштасып жатқан күрделі мәселе. Ғұлама ақынның мұраты – адамды рухани кемелдендіру арқылы қоғамды жетілдіру, елді ілгері дамыған мәдениетті мемлекеттер қатарына қосу. Мұны болашақ жастардың санасын «толық адам» ілімі негізінде жаңғырту арқылы жүзеге асыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мырзахметұлы М. Абайтанудың бүгінгі міндеттері.// «Абай», №4, 2005
2. Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994.
3. Абай. «Қалың елім қазағым: шығармалары», Алматы, «Жалын» баспасы, 1995.
4. Абай. Энциклопедия. Р.Н. Нұрғалиев, З. Ахметов, Л.М. Әуезова, Б.Г. Ерзакович, Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995.

Ф.Н. Жұмабекова, Ж. Менлибаева,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нур-Султан қ.

ХАКІМ АБАЙДЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫН РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК ҚАҒИДАЛАРЫМЕН ҮНДЕСТІРУ

Абай-дария, мен одан шөмішпен қалқып алдым
М.Әуезов

Абай - өткен мен өз заманын салыстыра отырып, артына ұлы өсиет қалдырған хакім. «Әрбір ғалым - хакім емес, әрбір хакім – ғалым»- дейді Абай атамыз. Абайдың - хакімдігі оның әр сөзінен, әр өлеңінен білінетіндігі бәрімізге мәлім. Ұлы ақын, ұлт поэзиясының кемеңгері Абайды тану, түсініп оқу – адамзат баласының қолы оңайлықпен жете бермейтін рухани биіктікке алып баратын басқыштың бір баспалдағы. Абай туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым Жомарт Тоқаев: «Хакім Абайдың ұстанымдары өркениетті мемлекет қағидаларымен үндеседі. Заң үстемдігі, биліктің ашықтығы мен халық алдында есеп беруі жоғары деңгейде болып, мемлекет ісіне азаматтық қоғам өкілдері белсене араласқан жағдайда ғана әділеттілік берік орнығады» деп өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында айтып кеткен болатын. Негізінен педагогикалық көзқарасындағы басты нысана «Атаның баласы болма, адамның баласы бол... жақсы көпке ортақ, пайдаң еліңе, халқыңа тисін» деген гуманистік ой-пікірді қуаттауы еді. Оның жастарды тәрбиелеудегі педагогикалық көзқарастары дүниежүзілік педагогика классиктері ағартушылық ой-пікірлерімен терең қабысып жатыр. Сонымен қатар, «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» деп Абай атамыз айтқандай, ұстаз еңбегінің қыр-сыры мол, қиын да жауапты, шығармашылық еңбек ұлағатты ой иелері де, арман оты жүрегінде алаулаған жеткіншектер де, парасатты қоғам қайраткерлері де бір адамға қарыздар [1].

Абай қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн. Біз елді, ұлтты Абайша сүюді үйренуіміз керек. Ұлы ақын ұлтының кемшілігін қатты сынаса да, тек бір ғана ойды – қазағын, халқын төрге жетелеуді мақсат тұтты. Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. Сондықтан хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі.

Абай тек ақын ғана емес, ол өмір бойы ұлттық рухани құндылықтарды жырлаған, қоғамды ағартып, білімнің пайдасы туралы айтқан адам. Біздің ойымызша, қазіргі уақытта ақын жазған моральдық қағидаларды ұстану керек секілді. Еңбекке, үлкенге құрмет-кішіге ізет, отбасылық құндылықтарды сақтау, рухани және зияткерлік дамуға ұмтылу – бұл барлығы үшін міндетті болуы тиіс қағидалар. Елбасының мемлекеттілігімізді нығайту, егеменді мемлекет ретінде өркендеу мәселелері жөніндегі көзқарастары ХХІ ғасырда Қазақстанның өркендеуі үшін маңызды болмақ [2].

Ойшыл ақынның ағартушылық тұрғыдағы педагогикалық тұжырымдары негізінен жастарды халқына адал қызмет ететін нағыз азамат - «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындаған. Ақын жастар тәрбиесінің сан қырына, оның өзекті салаларына баса назар аударды, жас ұрпаққа үміт артты, олардың жүрек сезімін оятып, өзінің көкейкесті мақсат-мұраттарына жұмылдыруға ұмтылды. Жастардың еңбек етіп, ғылым мен білімге ден қоюы, алда тұрған мақсаттарына жету жолында табандылық көрсетуі қажеттігі сияқты асыл қасиеттерді уағыздау - Абайдың бүкіл ақындық қызметінің негізгі де үзілмейтін идеялық-тақырыптық желілерінің бірі. Абай мектепте оқып жүрген қазақ балаларына үміттеніп қарап,

елдің болашағы осылар деп қуанды. Елдің мешеулігін, халықтың қараңғылығын, надандықты әшкерелеп, жаңа өмірге бастар жол оқу-ағарту, адамның рухани жағынан азат болуы деп түсінді. Ол жеке адамның қалыптасуына оқу-ағарту ісін ақыл-ой, адамгершілік тәрбиесімен тығыз сабақтастыра қарастырады. Ақын түсінігінде адамгершілік тәрбиені құрайтын қасиеттер: адам баласын сүю, адамдардың бір-біріне адал, мейірімді және бірлік, ынтымақта болуы. Ол адамгершілікке баулуда жастардың сол замандағы мінез-құлық олқылықтарын өз бойларынан іздетіп, олардан арылуға, өзін-өзі тәрбиелеуге өсиет етті. Жасөспірімдердің мінез-құлық, адамгершілік тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген Абай: «Тез үйреніп, тез жойма, Жас уақытта көңіл-гүл...» - деп, жас баланы тәрбиелеуді өте ерте қолға алып, олардың дақ түспеген санасына ізгі қасиеттерді еге білу қажеттігін ескертеді. Ол өзі өмір сүрген әлеуметтік ортада орын алған бес түрлі зиянды мінез-құлықтан адам боламын деген әрбір жасөспірімнің сақтануы керектігін ашық айтады. Адам өзіне-өзі сыншы болу керек: «Егер есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айына бір, өзіңнен есеп ал», - деген Абай тұжырымы жастардың қоғам алдындағы жауапкершілігін арттырып, олардың бойында өзіне деген берік сенімін қалыптастырады. Ақынның жастарды білім алуға, ғылымға, адамгершілікке үндеген педагогикалық топшылаулары шығыстың атақты ғұламалары Әлішер Науаи, Ғ.Дауани, әл-Фараби т. б. ой-пікірлерімен сабақтас, өзектес келеді. Ол орыстың алдыңғы қатарлы ойшылдары мен көрнекті педагогтарының маңызды тәлім-тәрбиелік ой-толғаныстарын өзіндік құнды қағидалармен толықтырып, кейінгі ұрпаққа ағартушылық жаңа дәстүр қалдырды. Жастарды адамгершілік рухында тәрбиелеп, оларға ғылым мен білімге бастар жолды көрсете отырып, ақын бұл мәселелердің шешімі еңбекте деп білді. Ол еңбектің адам мен қоғам өмірінде алатын қызметіне зор мән берді [3].

Дана Абайдың телегей теңіз еңбектерін зерделей келе, ақынның ұстанымдары, өркениетті мемлекеттің қағидалары мен сәйкес келетіндігіне көз жеткіздік. Осыған орай Абайдың ұстанымдарын оның ішінде «Имани гүл» ілімі негізінде рухани адамгершілік қағидаларымен үндестіру арқылы жаңа қоғамның азаматтарын тәрбиелеуде педагогтар қауымы осы идеяларды басшылыққа алады деп ойлаймыз.

Осы орайда Абайдың «Имани гүл» ілімі үш ұлы сүюдің жиынтығы «Алдымен Алланы сүй, екінші адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, үшінші әділетті сүй», - деген кемел иманға айтылған сөз. Бұл ұстаным қазіргі қоғамдағы жас ұрпақты тәрбиелейтін педагогтарға қойылатын таптарды айқындауға және рухани – адамгершілік қағидалармен үндесетіні маңызды болып отыр. Біз оны төмендегі 1- кестеде көрсеттік.

1 - кесте. Абай ұстанымдарын рухани - адамгершілік қағидаларымен үндестіру

Абайдың ұстанымдары	Рухани – адамгершілік қағидалары
- Имани гүл: «Алдыммен Алланы сүй, екінші адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, үшінші әділетті сүй» бұл, мемлекет өркендеуі мен қоғамды ізгілендіру, елді сәулелендіру, жас ұрпақты ізгілікке тәрбиелеуге бағыттайды;	«Ізгілікке бағыттылық қағидасы» Ұлы жаратушының шеберлігі мен шексіздігін. Құдіреті мен құзіретін мойындау.
- жас ұрпақты өкінбейтіндей етіп, қателіксіз, уайым-қайғысыз, зорлық-зомбылықсыз өмір сүруге, өмірлері қуаныш пен шаттыққа толы болуға, қоғамда бірлесе өмір сүруге үйретеді;	«Жалпыадамзаттық құндылықтар қағидасы» Имани гүлге жеткен жан-адамзатты гүл тікеніне қарамастан жақсы көреді.
- қоғамдағы әлеуметтік ұйымдардың, әлеуметтік ортаға бейімделуі арқылы береке, бірлік, ынтымақтастық орнатуға ықпал етеді;	«Әлеуметтік ынтымақтастық немесе қоғамға қызмет ету қағидасы» Әділетті сүюдің нәтижесі, өзімізге тілегенді айналасына да тілей білу.

- Қазақстан мемлекетінің ұлттық мұраларын, салт-дәстүрлерін дәріптеуге және оны сақтап қалуға ықпал етеді;	«Ұлттық мұра қағидасы» Қазақ халқының сан ғасырлар сарабынан өтіп, бүгінгі күнге дейін сақталып келе жатқан ұлттық салт-дәстүрлерді келер ұрпаққа насихаттау.
- халықтың рухани мәдениетін зерде мен ой елегінен өткізіп, оны қастерлей білуге тәрбиелейді;	«Мәдени сәйкестілік қағидасы» Алланың жалпы жаратылысқа деген мейірімінен үлгі алып, мелінше мейірбан болу.
- адамның рухани табиғатының бірлігін, рухани - адамгершілік дамудағы ішкі қажеттіліктер деңгейін ескеруді көзейді;	«Табиғи сәйкестілік қағидасы» Жаратылысқа деген мейірімділігі мен жанашылығы қаншалықты терең болса, иманы да соншалық кемел.
-ұлы ақынның шығармаларындағы елдік мұратты асқақтатуды, ұлт бірлігін биіктетуді басты назарда ұстауға әсер етеді;	«Тұтастық, бірлік қағидасы» «Имани гүл» барлық игілік атаулының қайнар көзі, күллі көркем қасиеттердің кәусар бұлағы.
- өзінің ойларына, сөздері мен әрекеттеріне жауапкершілік алуын, эмоцияларын қадағалауын, ізгілік қарым-қатынас дағдыларын және риясыз қызмет етуіне мән берудің маңыздылығын түсіндіреді;	«Жағымды ойлау қағидасы» Адам жүрегінде имани гүл жайқалып өспесе, оның жасаған ғибадаттары да шикі болмақ. Үнемі жақсылық жасап, жағымды ой ойлаңыз.

Абайдың осындай ұстанымдарын рухани-адамгершілік тәрбие қағидаларымен үндестіре отырып, жас ұрпақтың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға баса назар аудару кеерк. Сонда Абай сол кезде өзінің көзқарасы, идеялары, ұстанымдары арқылы бүгінгі ұрпақ осы қағиданы басшылыққа алып жұмыс жасап жатыр деп айта аламыз.

Ұлы ақынның өмірлік ұстанымы ұлттық идеология негізіне айналуы тиіс. Қазіргі ғаламдық жаңартулар мен заманауи өзгерістер шеңберіндегі білім берудің мақсаты әлемдік сапа деңгейіндегі жаңа инновациялық білім кеңістігін құру және жас ұрпақты абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде адамгершілікке тәрбиелеу болып табылады. Қоғамдық қажеттілік пен тарихи кезең жүктеп отырған бұл мақсаттың жүзеге асырылуы білім алушылардың өзіндік ұлттық санасы, азаматтық айқындамасы, интеллектуалдық ой-өрісі, жауапкершілік сезімі, жалпы мәдениеті және шығармашылық қабілеттеріне байланысты екендігі сөзсіз. Сол себепті бүгінгі оқыту үдерісінде жеткіншектердің өзін-өзі тануы, өзін-өзі дамытуы, өзін-өзі басқаруы және өзін-өзі іске асыруы олардың әлеуметтенуіндегі стратегиялық бағыттардың бірі деп саналады [4].

«Абайға – ұрпақтардан тағзым» деп мерейтойға арналаған онкүндікті ашылу салтанаты Абай ескерткішіне гүл шоқтарын қоюдан басталды. Апталықтың бағдарламасы бойынша бірқатар іс-шаралар өткізілді. Атап айтқанда: «Ұлы халықтың ұлы Абайы», «Толық адам», «Абай дара - Абай дана қазақта», поэзия кештері, Абайдың қара сөздерінен байқау өткізілді және әр топтарда студенттермен тәрбие сағаттары, ашық сабақтар, т.б жүргізілді.

Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының, Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығының МДО-21 және МДО-23 топтарының арасында «Абайдың педагогикалық мұраларын пайдалану» тақырыбында шығармашылық эстафета ұйымдастырылды. Абай мұраларын қаншалықты білетіндері жайында төмендегі үш кезеңде студенттер өз білімдері мен белсенділіктерін көрсетті.

Эстафета құрылымы 3 кезеңнен тұрды: Кім жылдам. Ойлан–тап. Ой тізбек.

Эстафета барысында студенттер өздерінің ой ұшқырлығы мен тапқырлықтарымен, қырағы ойлануымен көзге түсті.

Бірінші кезеңде ерекше сезім қалдырған ол МДО-21 топтың студенттері болды. Олар қойылған 5 сұрақ тың, 4-не 3 минут ішінде жауап берді.

Екінші кезеңде материал сөзжұмбақтар шешу ұсынылды. Онда студенттер сөзжұмбаққа берілген сұрақтарды толық аша білді.

Үшінші кезең «Ой тізбек»деп аталды. Мұнда студенттер жіпті бір-біріне беру арқылы Абай Құнанбайұлының кез-келген шығармасынан үзінді айтуы керек болды. Негізгі шарты шығармалар қайталанбауында. Оқушыларымыз өздерінің кішкене кезінде жаттаған шығармаларына дейін есіне түсіріп жаңғыртты. Уақыт өте қызықты өтті. Эстафетаны келесі ПСХ-21 мен ӘПӨӨ-21 мамандықтарына жолдадық.

Абай идеяларын қазіргі таңда барша адамзаттың және білім беру ұйымдарында жас ұрпақтың санасын жаңғыртудың басты құралы ретінде пайдаланудың маңызы зор. Бұған дәлел Абайдың «толық адам» ілімін үлгі ету арқылы сананы жаңғыртуға, мақсаттарымызды іске асыруға, құндылықтарымызды жас ұрпақтың бойына сіңіруге ықпал ете аламыз.

Ойымызды қорытындылай келе, Абай ұстанымдары оқу, өнер-білім, адамгершілік, әдеп, мораль мәселелері бүгінде қазақ халқының рухани азығына айналып отыр. Қазақ елі барда Абай есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасак, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз. Келер ұрпақ Абайдың сара жолын жалғауға тиіс деп ойлаймыз. Бұл – ұлы ақын арманының орындалуы. Сондықтан біз Абайдың ойынан да, тойынан да тағылым алуға тиіспіз. «Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы-халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы.Маңызын жоймау былай тұрсын,заман өзгеріп,қоғамдық санада күрт сапырылыстарпайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып,қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі уақыт айқын көз жеткізді. «Адам өмірінің мақсаты – кемелдену мен жетілу», - дейді ұлы ақын.Ақынның дүниеге келгеніне бір жарым ғасыр,ал өзінің мәңгі өлмес шығармаларымен халқына сөздің ұлы мағынасында ұстаздық ете бастағанына ғасырдан астам уақыт өтті.Содан бері оның артына қалдырып кеткен мұрасы елі мен жұртының рухани өміріндегі қай бұрылыстар мен қай құбылыстар тұсында да айнымас темірқазық,адастырмас құбыланама болып қызмет етіп келеді. Бұл күнде,ақын сөзі әр қазақтың ағзасына ана сүтімен бірге дариды десе,артық айтылғандық емес. Хакім Абайды қалай дәріптесек те жарасады. Оның ғибратты ғұмыры мен шынайы шығармашылығы – қазақ халқына ғана емес, жаһан жұртына да үлгі-өнеге. Абайдың адам мен қоғам, білім мен ғылым, дін мен дәстүр, табиғат пен қоршаған орта, мемлекет пен билік, тіл мен қарым-қатынас туралы айтқан ой-тұжырымдары ғасырлар өтсе де маңызын жоғалтпайды. Өйткені ақынның мұрасы – бүкіл адамзат баласының рухани азығы.Қазақ елі барда ұлы ақын есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасак, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз.Ең алдымен Абай атамизды ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде насихаттауымыз керек. Өркениетті елдер қазақтың болмыс-бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін әлемдік деңгейдегі біртуар перзенттерінің дәрежесімен, танымалдығымен бағалайтынын ұмытпайық. Абайдың өсиет-өнегесі ХХІ ғасырдағы жаңа Қазақстанды осындай биіктерге жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.<https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/kasym-zhomart-tokaev-abay-turaly-makala-zhariyalady>
- 2.«Бүгінгі Абайтану».Асан Қайырбекұлы Омаров.Ғылыми-зерттеу мақалалар жинағы. – Семей, « Интеллект»,2011-262 бет.
- 3.Абай энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра баспасы»
- 4.abai.kz ақпараттық порталы.

Ф.Н. Жұмабекова, А. Омарова,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ.

АБАЙ ЖӘНЕ ХХІ - ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАРҒА СИПАТТАМА

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Халқымыздың ұлы перзентінің мерейтойын лайықты атап өту үшін арнайы құрылған комиссия дайындық жұмыстарын бастап кетті. Мемлекет көлемінде және халықаралық деңгейде ауқымды іс-шаралар ұйымдастыру жоспарланып отыр. Бірақ мұның бәрі той тойлау үшін емес, ой-өрісімізді кеңейтіп, рухани тұрғыдан дамуымыз үшін өткізілмек» – дейді өз сөзінде [1].

Абайдың асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз. Абайды жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет. Бұл – бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы. Бүкіл қазақ пен түркі халқының санасына сіндіре алсақ, рухани жағынан мүлде жаңа жолға түсеміз. Тазарамыз. Пайданың емес, ардың жолына түсеміз. Ол біздің рухани қазынамыз және ол бізді аласапыран дүниеде адастырмай, дұрыс, тура жолға бастайтын, бірегей ілімі бар адам. Мұндай ілімі бар адам көп халықта жоқ, Еуропада да жоқ. Абай салған "толық адам" ілімі Тұран жерінде пайда болған. Абай жасаған "Толық адам" ілімі қазақ руханиятының паспорты саналатындықтан бұл келешекте ұлттық сананы жаңғыртатын, Қазақстанның моральдық кодексінің іргетасын қалайтын ілім болып табылмақ – деп атап көрсетті мемлекет басшысы [1].

Ұлы ақын өзінің шығармаларында елдік мұратты асқақтатып, ұлт бірлігін биіктетті. Ол әділетті қоғам құру идеясын көтерген. Демек, Абайдың көзқарастары ХХІ ғасырдағы Қазақстан қоғамы және оның береке-бірлігі үшін аса құнды. Хакім Абайдың ұстанымдары өркениетті мемлекет қағидаларымен үндеседі. Заң үстемдігі, биліктің ашықтығы мен халық алдында есеп беруі жоғары деңгейде болып, мемлекет ісіне азаматтық қоғам өкілдері белсене араласқан жағдайда ғана әділеттілік берік орнығады. Абайдың ойынша, табыс табу үшін колөнер үйрену керек. Себебі «мал жұтайды, өнер жұтамайды» (отыз үшінші қара сөз). Ұлы ақынның бұл ойлары бүгінгі Қазақстан қоғамы үшін де өзекті деп санаймын. Сондықтан біз бүгінгі таңда шикізатқа тәуелділік психологиясынан арылуды, шағын және орта бизнесті барынша өркендетуді негізгі басымдықтың бірі ретінде белгілеп отырмыз.

Жоғары оқу орындарында ғылыми конференциялар, Абай оқулары, симпозиумдар, поэтикалық және әдеби фестивальдар, поэзия кештері, Абай өлеңдерін үздік оқу, әндерін орындау және шығармашылығын білу бойынша семинарлар мен конкурстар жоспарлануда. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ жанынан «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты құрылды.

«Абай әлем мойындаған дана ұстаз, ақын және адамзаттың данышпаны. Данышпан Абайдың ұлылығы мен ерекшелігі, табандылық пен мақсаттылықты дәріптей және оның өз ұлтының санасына енгізе отырып, ұлттық рухты бұрын-соңды болмаған биіктікке көтере алды. Біз Абайдың бойынан табылатын тұлғаға лайықты, мақтан тұтатын рухани тірегіміздің барына алғыс айтуымыз керек», - деді Г. Әбдіқалықова. Отырыста халықаралық, республикалық және өңірлік деңгейдегі 500-ге жуық түрлі іс-шаралар өткізу жоспарланған Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі жалпыреспубликалық жоспар жобасы қарастырылды [1]

Мәселен, Нұр-Сұлтан қаласында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция, Париж қаласындағы ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде «Абай» көркем фильмінің өндірісі мен шығарылымы, Абай шығармаларының шет тілдеріне аударылуы мен жарыққа шығарылуы,

сондай-ақ Абай үйі-музейінің жан-жақты танымалдығын арттыру іс-шаралары, Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығына ғылыми-реставрациялық жұмыстар жүргізу, Абайдың әкесі – Құнанбайдың тұлғалық маңыздылығы мен тарихи-мәдени рөлін арттыру бойынша шаралар қабылдау көзделген. Бұған қоса, бүгінгі күні әлеуметтік желілерде сәтті іске асырылған #Abai175 челленджи жаһандық форматта жалғасын табатын болады.

Абайдың 175 жылдығына орай халықаралық, республикалық және аймақтық деңгейде 500-ден астам іс-шара ұйымдастырылады. Тамыз айында Семей қаласында ЮНЕСКО-мен бірлесіп өткізілетін «Абай мұрасы және әлемдік руханият» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция ең басты шараға айналады. Сондай-ақ қазан айында Нұр-Сұлтан қаласында «Абай және рухани жаңғыру мәселелері» деген тақырыпта халықаралық конференция өтеді. Бұл жиындарда Абайдың тұлғасы мен мұрасы жан-жақты зерделеніп, оның шығармашылығын ХХІ ғасырдағы жаңа Қазақстанның игілігіне пайдалануға жол ашылады. Маңызды жобаның бірі – ұлы ақынның шығармаларын он тілге аударып, басып шығару. Атап айтқанда, Абай еңбектері ағылшын, араб, жапон, испан, итальян, қытай, неміс, орыс, түрік, француз тілдеріне тәржімаланады. Ақынның өмірі, мұрасы, қазақ мәдениетін дамытудағы рөлі туралы бірнеше деректі фильм және «Абай» телесериалы түсіріледі. Ақын тойынан өнер саласы да тыс қалмайды. Республикалық және халықаралық деңгейде театр және музыка фестивалдары өтеді. Биылғы бәйгелер Абай шығармашылығына арналады. Әдебиет және өнер саласындағы үздік шығармаларға берілетін мемлекеттік сыйлық енді Абай атындағы мемлекеттік сыйлық деп аталатын болады [2]

Абайдың тұлғасы мен мұрасын ұлықтау шетелдерде де жалғасады. Ресейдегі, Франциядағы, Ұлыбританиядағы және басқа да мемлекеттердегі Қазақстанның елшіліктері жанынан «Абай орталықтарын» құру жоспарланып отыр. Шығыс Қазақстан облысының Ақшоқы елді мекеніндегі Құнанбай Өскенбайұлы әулетінің қорымы абаттандырылады. Семей өңірі – қазақ тарихындағы киелі өлкенің бірі. Сондықтан елдің рухани дамуында ерекше орны бар Семей қаласын тарихи орталық ретінде белгілеген жөн. Ұлы Абай мен Шәкәрімнің, Мұхтар Әуезовтің кіндік қаны тамған өңір айрықша құрметке лайық. Осыған орай шаһарды әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан кешенді түрде дамытып, ондағы тарихи-мәдени нысандарды жаңа талапқа сай жаңғыртамыз. Үкіметке бұл мәселеге байланысты тиісті шаралар қабылдауды тапсырамын.

Сонымен қатар Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейіне ерекше көңіл бөліп, ғылыми-танымдық жұмыстармен айналысатын орталыққа айналдыру керек деп ойластырылуда. Жидебайда музейге арнайы лайықталған «Абай мұрасы» атты жаңа ғимарат салынуы жоспарлануда.

Абайдың философиялық, эстетикалық көзқарастары оның көркем шығармашылығы барысында қалыптасқандығын және сондықтан дұрыс әрі аяқталған бүтіндей болмағандығын, ескеруіміз керек. Оны суреткер ретінде толғантқан, құбылыстардың көптеген бағалануы озық идеялар ағымы мен жағдайлар әсерінен өзгеріп отырған, бірақ эстетиканың негізгі мәселелеріне, мысалы, әсемдік және оның өмірмен байланысы, қоғам өміріндегі өнердің рөлі және басқаларына оның қатынасы тұрақты болды.

Көркем шығармашылықты Абай өзінің педагогикалық ойлары мен халықты көркемдік тәрбиелеудің құралы ретінде пайдаланды. Міне, сондықтан, ол өз өлеңдерінде поэзияның қоғамдық өмірдегі рөлі мен мәні туралы, қоғамдағы ақынның орны туралы айтты. Абай «таза» өнер теориясына қарсы болды, ол орыс революцияшыл демократтары секілді өнерді әлеуметтік күрес құралы деп санамады. Өзінің қара сөздерінде ол былай жазды: «Бөтегеннің тілі мен мәдениетін білу адамды сол халықпен тең етеді, ол өзін еркін ұстайды, ал егер ол елдің қамқорлығы мен күресін оның жүрегі қабылдаса, онда ол шетте қала алмайды». Бұл ойын өрбіте келіп, Абай өзінің қырық үшінші сөзінде: «Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпымен, ұнамсызы ұнамсыз қалпымен, әрнешік өз суретімен көңілге түседі... жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлі күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнерінің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа

адам болып кеткенінді білмей қаласың», – деп жазды. Сондықтан Абайдың өнердің халықтығы туралы көзқарастары біздің заманымызда да өз өзектілігін жоғалтқан жоқ [3].

Абай қоғам өміріндегі ақынның рөлі мен орнын, поэзия міндетін жоғары бағалаған. Өзіне тән мақтаншпен Абай қазақ поэзиясының керемет сұлулығын, оның адамның рухани дамуындағы мәнін атап кеткен өлеңдері: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Адамның кейбір кездері», «Базарға қарап тұрсам, әркім барар», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол». Абай мұрасының тигізер пайдасы зор деп есептеймін. Ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады. Сондықтан ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн. Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол «Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз», – деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды. Ұлы Абайдың «Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге» деген өнегелі өсиетін де осы тұрғыдан ұғынуымыз қажет. Бұл тұжырымдар қазір де аса өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Сондықтан хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру – ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі [4].

Күллі көркем әдебиеттің басты тақырыбы адам десек, Абай шығармашылығының да өзегі, арнасы – Адам. Абайтанушы, профессор Мекемтас Мырзахметұлы: «толық адам» ілімі - бізді аласапыран дүниеде адастырмай, тура жолға бастайды, ұлт бойындағы мейірбандық, жомарттық сияқты ізгі қасиеттерді әспеттейтін хакімнің бұл ілімі өскелең ұрпақты теріс мінез-құлықтан арылтуға сеп болмақ. Өйткені, қазақ халқының ой-санасының, дүниетанымының шыңы Абайдың шығармаларында жатыр - дейді [4].

Ақынның адамзат өркениетіндегі барлық игі қасиеттер: дін, ғылым, білім, тәрбие, әдеп, өнер, құқық, іскерлік, тапқырлық, қайраткерлік, азаматтық, жомарттық, әділеттілік, адамгершілік, имандылық сияқты адами құндылықтарды арқау еткен, оны өз бойында жетілдіре білген дамытқан адам «толық адам», - дейді.

Абайдың көтерген проблемалары әрі терең, әрі сан алуан. Абай қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерді дедік. Осымен байланысты екі түрлі жайтты тағы да қайталап айту артық емес тәрізді. Біріншісі - ол өзіне дейінгі қазақ әдебиетіндегі кемшіліктерді, оның өзіне тән байырғылықты қайталамауы, екіншісі - шығыс, батыс, орыс мәдениетін өз әдебиетіне үлгі етіп алуы, өз өлеңдерінің сапасын жоғарылатуы, ұлттық түрді сақтай отырып, оған интернационалдық нәр беруі, әдебиетімізді шын искусстволық дәрежеге көтеруі. Абай өлеңдерінің осы қасиеті, оның өз кезіндегі және өзінен кейінгі сөз өнерпаздарының барлығына да әсер етті және олар Абай сөздері жаңа құбылыс екендігін тек танып қана қойған жоқ, әркім одан өзінше сабақ алды, үйренді, өздеріне үлгі санады. Абай қаламына тән терең мазмұнды үздік образдар ой қозғап, жүрек тербетерлік әдістері өзінен кейінгі ақындарды еріксіз мойындатып, Абайдың шәкіртіміз деуге мәжбүр етті. Бұл Абайдан кейінгі қазақ поэзиясының бойына түгел сіңген және туысқан татар, башқұрт, қырғыз елдеріне де әсер еткен болатын. Өзінен соңғыларға Абайдың әсер, ықпалдарын сөз еткенде, біздің кейбір зерттеушілеріміз мәселелерді кең түрде қоя алмай, ақынның әдеби мектебінің шеңберін тарылтып, тек оның өз айналасынан ғана іздейді. Ақын шығармашылығында поэма жанры да өзіндік орынға ие және қазақ поэзиясының жаңаша дамып, қалыптасуында да Абайдың зор қыпалы мен үлесі бар. Оған ақынның поэмалары дәлел. Абайды зертеуші ғалымдар ұлы ақынды халық ұстазы деп біледі. Ойшыл ақын жастарды адамгершілікке тәрбиелеуде гуманизм, отаншылдық және интернационализм принциптеріне достықты, әділеттілік пен мейірімділікті негізгі қазық етіп алды [5].

Ойымызды қорытындылай келе, Абайдың телегей теңіздей мол мұрасы – біздің ұлт болып бірлесуімізге, ел болып дамуымызға жол ашатын қастерлі құндылық. Оны жастарға таныстыру арқылы біз болашақ ұрпақтың бойында ғылымға деген қызығушылығын оятып, тұлға ретінде қалыптасуына ықпалын тигіземіз. Жалпы, өмірдің қай саласында да Абайдың ақылын алсақ, айтқанын істесек, ел ретінде еңселенеміз, мемлекет ретінде мұратқа жетеміз. Абай арманы – халық арманы. Халық арманы мен аманатын орындау жолында аянбағанымыз абзал. Абайдың өсиет-өнегесі ХХІ ғасырдағы жаңа Қазақстанды осындай биіктерге жетелейді. Ақын жолымен халық жолымен, тарих жолымен табысқан шақта, Абайды өлді деу қате, оның өзіне өлім жоқ, сөзіне заман-дәурен шегі жоқ. Абайдың бар өмірін баян ету бір сөзге симамайды. Бір қазақтың ғана емес, жалпы жұрттың ақыны болған Абайды ұғыну үшін ол тәлім алған мектептерді білу керек. Абай бар асыл ойын замана жастарына, келер ұрпаққа арнады. Оның шығармашылық қызметінің негізгі мұраты - адам тәрбиесі. Ұстаз сөзінің биік мағынасы Абайдай ағартушыға өте орынды айтылған. Абай халықтың үлкені мен кішісіне, ұлы мен қызына, әкесі мен баласына өмірлік қажет еңбек пен адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, достық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, ғақлияларымен де жеткізе білді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. 9 қаңтар 2020. <http://government.kz/kz/news/v-chest-175-letiya-abayakunanbayuly-pravitelstvom-zaplanirovano-provedenie-poryadka-500-razlichnyh-meropriyatiy>.
2. Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. - Алматы: Мектеп, 2007.-248б.
3. «Бүгінгі Абайтану». Асан Қайырбекұлы Омаров. Ғылыми-зерттеу мақалалар жинағы. – Семей, «Интеллект», 2011-262бет.
4. Мырзахметұлы М. Абайтанудың бүгінгі міндеттері. // «Абай», №4, 2005
5. Жәлелұлы О. Харекет. Алтын кітап баспасы. 2018.

ӘОЖ: 821.512.122

Н. Санақбекқызы
Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік
тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі,
Семей қ.

ҚҰНАНБАЙ БАЛАЛАРЫНЫҢ АНАЛАРЫ

Құнанбай Өскенбайұлы 1804 жылы бұрынғы Семей облысы Шыңғыстаудың бауыр жағына құлай ағатын «Хан өзені» деген өзеннің жағасында туған. «Өз басы бір шешеден жалғыз. Қалың дәулет пен әмір, билік иесі. Үлкен әкесі Ырғызбайдан тараған осы мына жиырма ауылдың мынандай топтарының ішінен бірде-бір жан әлі күнге Құнанбайдың алдынан көлденең шығып көрген емес».

Өскенбайдың баласы Құнанбай да ат жалын тартып мінісімен ата жолын қуып, шағын ауылды басқаратын старшина, Тобықты елін басқаратын болыс управителі, кең атырапты Қарқаралы дуанын басқаратын аға сұлтан дәрежесіне дейінгі сатылардан өткен даланың беделді де білікті әкімдерінің бірі болған адам.

Құнанбайдың отбасы туралы айтар болсақ – ол ұзақ өмірінде төрт әйелге үйленген. Бәйбішесі – Әйбөбек («Күнке» деп атап кеткен), Екіншісі – Ұлжан, үшіншісі – Айғыз, төртіншісі – Нұрғаным.

Құнанбай заманындағы архив деректерінен отбасы туралы біраз деректер табылған. Оның бірі – Құнанбай Өскенбаевқа 1852 жылы 24 декабрьде толтырылған бас жұмыс – іс қағазы.

Орыс тілінде жазылған бұл документ 1976 жылы Москвадағы әскери-тарихи архивтен табылды. Құнанбай жөнінде мынандай деректер айтылады: «Үш әйелге үйленген: Әйбөбек, Ұлжан, Айғыз. Бірінші әйелінен ұл балалары: Құдайберді 1830 жылы 30 октябрьде, Ысқақ 1847 жылы 11 майда туған, екінші әйелінен: Тәңірберді 1834 жылы 21 мартта, Ибрагим 1846 жылы 15 июньде, Оспан 1852 жылы 15 сентябрьде туған. Үшінші әйелінен; Халиолла 1849 жылы 11 апрельде, Смағұл 1852 жылы 1 июньде туған» деп көрсетілген. Архив деректерінде оқырмандардың бұрын назарына ілінбеген ойландыратын жайлары да бар. Әйбөбек деп жазылған – Күнке. Ысқақ Ұлжаннан туған, ол Күнкенің бауырында өскен, сол себептен Күнкеден туған болып жазылған».

Екіншісі – академик Әлкей Марғұлан тауып, «Жұлдыз» журналының 1982 жылғы 4-санында дерегі, бірақ автор қай архивтен алынғанын көрсетпеген.

Құнанбай әйелдері ішінде қазақ салтымен бірінен туған баланы бірі бауырына салып өсіргендіктен бұл деректерде Құнанбайдың қай баласы қай әйелінен туғанын және олардың туған жылдарын жаңылыс көрсетіп, бір-біріне қайшы келетін тұстары бар.

Енді Құнанбайдың әйелдеріне тоқталмақпыз.

Күнке – Құнанбайдың бәйбішесі. Архивте кездесетін аты – Айбөбек. Руы Найманнан шыққан Ағанас бидің қызы. Күнкенің туған-өлген жылдары туралы мәлімет жоқ. Күнкеден Құдайберді 1830 жылы 20 қазанда туған. Күндестің күлі де күндес» дейді қазақ. Романда да Күнке Ұлжанмен күндестік таластырудан аса алмайтын дәрежеде ғана суреттелген. Ұлжанға кінә таққыштап, Абайдың көзінше әр түрлі сөздер айтатын. Оны «абысын-ажынға да, ағайын-жақын үлкенге де, тіпті бала-шағаға да жамандай бергіш» еді дейді жазушы. («Белесте»). Тіпті Абай ауылына Біржан ақын келгенде: «Абай-ау, шырағым-ау, мұның не? Кімге өнеге беріп тұрсың? Кімді асырып, асқақтатып тұрсың, осынша басындырып?» деп кінә тағады. («Жайлауда»). Сөйтіп Күнке көп ретте жағымсыз жағынан көрінеді. Күндестік деген сұм мінездің ызғары басылған ба! «Мұсақұл соғысына» байланысты Құнанбай Қарқаралыға кеткелі Күнке Ұлжанға кінә таққыштап, Абайдың көзінше де әр түрлі сөздер айтады. «Мырзаның жайы не? Не күйде жүр? Оны ойлап Ұлжан қысылмайды ғой. Қасына ағайынды, елді жиып, үлкен үйді мырза бардағыдай қан базар ғып отырмас па еді?» деп жазғырады. Әрине, Ұлжан үйінің сойысы көп болғанға Күнке күйінеді. Ол да күндестік пен бәсекенің қиын да шытырман жері болатын. («Белесте»).

Омбы архивіндегі Құнанбайдың қылмысты ісінде Күнкенің аты аталатын жерлер бар. Тергеуші Күнкеден Құнанбайдың елден жылқы, түйе жинап, оны өзі пайдаланып кеткендігін сұрайды. Күнке күйеуінен қорыққанынан бұл жайлы айта алмайтынын және денсаушылығының нашарлығынан Байсал Әйтиевпен беттесе алмайтындығын айтыпты, істе осылай жазылған. Бұл тергеу 1852 жылдары жүргенде Күнке 40 жас шамасында екен.

Ұлжан – Құнанбайдың екінші әйелі – (1810-1887). Ұлжаннан туған Құнанбайдың балалары: Тәңірберді – 1884 жылы, Ибраһим – 1845 жылы, Ысқақ – 1847 жылы, Оспан – 1852 жылы туған. Бұл деректер Москвадағы архивтен Халиолла Өскенбаевтың ісінен тауып алынды.

Ұлжанның төркіні туралы айтар болсақ, орта жүздің үлкен бір руы Қаракесек Болатқожа баласынан тарайды. Болатқожа баласы – Шаншар. Шаншардан Нұрбике, Әйбике деген әйелдеріне тараған ұрпақтарды аналарының атымен қатар айтып, Әйбике-Шаншар, Нұрбике-Шаншар деп атап кеткен. Архивтерде осы атаумен жазылып отырған. Нұрбике-Шаншардан – Бертис би туады. Бертисің: Мөшеке, Битен, Шитен есімді немерелері болған. Мөшекеден-Қазанғап, Қазанғаптан атақта күйші, композитор Тәттімбет туады. Битеннен-Қантай, Тонтай, Тұрпан деген ұлдар тарайды. Тұрпаннан: Ұлжан, Молқара, атты қыздар туады. Ұлжанның әкесі Тұрпан. Құнанбай Нұрбике-Шаншар еліне күйеуде, ал Абай бұл елге жиен болып келеді. Ұлжанның есімі Омбы архивтеріндегі Құнанбайға қатысты қылмысты ісінде айтылады.

Айғыз – Құнанбайдың үшінші әйелі. Одан Халиолла мен Смағұл туған. Романда көп айтылмайды, тек балаларына қатысты жерлерде ғана суреттеледі. Абай Семей медресесіндегі оқуын тәмәмдап, ауылына келгенде, сұлу жүзді Айғыз оны қарсы алып: «Пай, жаман

қатындар, сілекейлеп, баламыздың бетінен сүйер жерде қалдырмады-ау!» деп пандана күліп, Абайдың көзінен сүйеді («Қайтқанда»), Асыққа таласып, қызыл құлжасынан айрылып қалған Смағұл Оспанмен төбелесіп қалғанда, арасына түскен Абайға Айғыз ауыр сөздер айтады. «Ұрған жақсы болса, ертең оқудан келер Қалел де сенің сыбағанды берер!» деп орысша оқуда жүрген үлкен баласын арқа тұтады. Жасақтасып, төбелескелі тұрған екі ауылдай. «Тоқал демексін, мүйіздемексін ғой бірігіп ап.. Көрермін... Келсін ертең» деп шапылдағанын қоймайды. Ескерткені – Құнанбай. Бел қылғаны – сол».

Қарқаралыдағы байлау бойынша Құнанбай ауылына бала алуға Бөжейлер келген кезде үйінде жер бауырлап жылап жатқан Айғыздың қолынан Кәмшатты Қарабас алып, киіндіреді. «Апа!.. Апа!.. Әже!...» деп шырылдап, қорқыныш қысып, зар қаққан баласынан айрылып, ет бауыры езіліп, не істерге шамасы болмай, Айғыз қалады еңіріп. «Ол Кәмшат кеткелі қатты жүдеу. Үлкен қара көздері алаңқырап, барлық жүзі сұрланып, ақшыл тартыпты. Шеке тамырлары көкшілденіп, әдемі жүзіне уайым көлеңкесі түскен тәрізді. Үнсіз уайымдаған ана – қаралы. («Шытырманда»). Кейін Кәмшаттың ауру екенін естігенде, көзіне жас толған Айғыз «Қарашығым, балапаным-ай, сормаңдай жетімегім-ай! Не қарғысқа ұшырап туып ең? дей беріп еді, Құнанбай «тоқтат» деп тыйып тастады. Күйеуінің әміріне жасқанып өскен Айғыз салбырап, сыбырлап сөйлеп, тұншыға жылады.» («Жолда»). Сөйтіп сорлы ана үлкен аяныш зарын төгеді, жан ұшыра күйінеді, ауыр азап шегіп, зор күйзеліске ұшырайды.

Айғыздың аты да Құнанбайдың қылмысты ісінде бірнеше жерге аталып, жауап алынады.

Нұрғаным (1843-1911) – Құнанбайдың төртінші әйелі. Құнанбай Нұрғанымға 1855 жылдардың шамасында үйленген. М.Әуезовтің үшінші атасы – Бердіқожаның қызы. Әуездің қарындасы. Көп ұлдардың ішіндегі жалғыз қыз. Бердіқожаға кісі салғанда, көп қатын алу әзірше өз тұқымына салт болмаған қожа әуелде үркіп кетеді. Әрі Нұрғаным мұның жақсы көретін баласы еді. Бірақ қожа балаларының айтқанынан шыға алмай, амалсыз көнеді. «Өзі жас та болса, кесек, ірі денелі, нұр жүзді болатын. Әсіресе толқынды қара қою шашы мен бет бітімі бөлек. Жүзіндегі әдемі қызылымен қатар, бет тұлғасы да сұлу. Шошақтау біткен, үлкен қара көздерінде аса бір қайратты ашудың және естіліктің оты болатын». («Қияда»). Құнанбай басқа әйелдерінің балаларының қарсылығына қарамай, қалыңмалымен жыртысты бірақ жіберіп, бір қыстың ішінде Нұрғанымды Ақшоқыға әкеп түсіртеді. Бұл кезде Құнанбай елу жаста еді. Нұрғанымнан бір ұл туған, бірақ есейіп қалған кезде оны ат сүйретіп өлтірген. бір қыз туған, ол жастай қайтыс болған. Балалары өле берген соң, Абайдың Ділдәдан туған Ақылбайды бауырына салып өсірген. Құнанбай балаларының ешқайсысы оның алдынан кесе көлденең өтпеген. Құнанбай тірі кезінде қолына асырап алған немересі Ақылбайға Найманның Мұрын деген еліндегі қарадан хан болған Қисық мырзаның ел басқарған баласы Жұмақанның қызы Изханды айттырып алып берген. Сөйтіп ол Нұрғанымның қолына келін болып түскен. Бойы үйреніп алған соң, Нұрғанымның жұмсағанына көнбей, кеудесін көтеріп: «Сендей қожаның қызының әмірі маған жүрмейді. Менің кімнен туғанымды білесің бе?» деп екеуі сыйыса алмайды. Бұл – Құнанбайдың жоқ кезі. Абай әкесінің жылын бергеннен кейін, Ақылбайға енші беріп, бөлек отау ғып шығарады да, Нұрғанымды өз қолына алады. 1865 жылы сегізінші қарашада Құнанбай өз қолымен арабша хат жазып, Омбыда кадет корпусында оқып жатқан ұлы Халиоллаға елдің үй-ішінің амандығын айта келіп, «Нұрғаным ханым науқас» – деп, Нұрғанымның есімін өз аузынан атап жазады. Осыдан басқа Нұрғаным есімі аталатын архив жоқ. Нұрғаным Ақшоқыда жерленген.

Құнанбай - тағылымы мол, бойында адамға тән жақсылық қасиет заманнан заманға үлгі боларлық, ұлттық сананы сақтап қалған тұлға. Оның балаларына жасаған әкелік қамқорлығы, қазақ үшін, бүкіл ұлтымыз үшін мақтан тұтарлық әке екендігі мұрағат құжаттарын ақтарғанда айқын көрінеді. Балалардың дүниеге келуі мен өсуіне, олардың жастайынан бітім-болмысының жетілуіне көреген әке көп мән берген. Олардың рухани танымына бағыт берумен қатар, мінез – құлқының қалыптасуына қарай жағдай жасап, ақыл-кеңес беріп отырған. Құнанбай бірнеше әйел алған адам. Бір әйелден туған баланы басқа әйелдерінің бауырына салу арқылы балаларын бауырмалдыққа, бірлікке тәрбиелеп отырған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Абай жолы: Роман –эпопея. – Алматы: «Жазушы», 2002
2. Шәкәрімұлы А. Құнанбай туралы - Семей. – Абай мемлекеттік қорық-музейі
3. Бейсенбаев М. Құнанбай қажы. «Абай» журналы .№1-2.1995
4. Бейсенбаев М. Абай және оның заманы. – Алматы. «Жазушы». 1988
5. Сапаралы Б. Байшөгел. – Алматы: «Ер-Дәулет».1995
6. Жұртбай Т. Құнанбай – Алматы. «Алаш», 2004
7. Марғұлан Ә. Ақын туған орта. «Жұлдыз». 1982.№4
8. Бейсенбаев М. Ұлы өмірдің белестері. «Жұлдыз». 1982.№4

ӘОЖ: 821.512.122:371.035.6

Қ. Алпысбаев
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ жанындағы «Абай академиясы» ҒЗИ,
Нұр- Сұлтан қ.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Резюме

В статье рассматривается я отражение национального воспитания в творчестве Абая, а также делается научный анализ их взаимосвязь со стихами М.Жумабаева. Трактуются виды национальной традиции, национального наследия в воспитательном процессе.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие; дәстүр; отан сүйгіштік

Summary

This article is about analysis of the national fosterage examples in the writings of Abai as well as its reflection in writings of M.Jumabayev. Beside that, it was analysed the appereance of national traditions in fosterage of younger generation.

Keywords: national education; tradition; patriotism

Арғы тегі түркіден бастау алатын қазақ халқы да ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән берген. Ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиенің жақсы үлгілерін ұрпақ санасына сіңіруді көздеген халық оны ұлттық мерекелер аясында орындалатын рәсімдер, әртүрлі бағыт, тәсілдер мен түрлі құралдар арқылы жүзеге асырып келген.

Тәрбие берудің ең көрнекті құралының бірі, амал-тәсілі әдебиет үлгілері, көркем шығармалар болған. Өзінің ағартушылық мақсатына сәйкес әдеби шығарманы тәрбие құралы ретінде қалам тартқан Абай өнегесі орасан зор. Бар сұлулықты, эстетикалық көркемдікті бойына жинаған Абайдың өлең жолдары кімді де болса рухани биіктерге жетелеп, болашаққа деген құштарлыққа ұмтылдырады, саналылыққа тәрбиелейді. Сондықтан ұлттық құндылықтар дарынды ақынның сөз шеберлігі, парасаттылығы арқасында ерекше сұлуланып, өзгеше биікке көтерілген. Өр ұғым, өр қағида бүкіл адамзаттың жүрегіне жол тауып, есінде мәңгі сақталатындай қалыпқа келген.

Абайдың білімге, ғылымға шақырған өлеңдері өз алдына бір төбе. Абайдың қай өлеңін алсақ та, астарлы ойы мен идеясынан адамгершілікке тән асыл қасиеттерді (ар, ұят, намыс, иман, ақыл, білім, ғылым және т.б.) бойына дарыта алмаған ел-жұртын сынаған немесе адами рухты сіңдіріп өсу керек деген ойды оқып білеміз. Бұл ақынның көпшіліктің іс-қылығына көңілі толмаған шарасыз күйін байқатады. Адал еңбек, маңдай термен емес, байларды аңду, оның малына сұғанақтықпен көзін қадаған кемшілікті сынға алады. Қазақы тіршіліктегі

қайшылықты өмір көшін, сол кездегі әлеуметтік жағдайды сынап, шенейді. Одан арылудың жолы ғылым, білімде екенін ескертіп, ел назарын соған аударады.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге,
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз... , –

деп, жастарды жамандықтан жиреніп, жақсылықтан үйренуге, үлгі тұтып өсуге шақырады.

Абайдың пайымдауында адамның бойындағы барша ізгіліктің басы отбасынан басталады. Ақын отбасында ата-анадан алынатын тәрбиені өте жоғары бағалаған. Сондықтан да өмірге келген әр адамды адалдыққа, парасаттылыққа, адамгершілікке, сұлулыққа апарар жол ананың сүтінен, ата-наның пәрменді үлгісінен тамыр тартады деген ойдың желісі Абай өлеңдерінде айқын аңғарылады.

Ұлы ақын бала тәрбиесіне, жалпы бала болмысына, қарттар мен қариялардың танымдық ерекшелігіне қатты көңіл бөлген. Сондықтан ол:

Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім, –

дейді. Абай өмір жолын тануды білімге, ғылымға негіздеу керек дейтін қағиданы ұстанады:

...Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз.

Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді», көңіл көзі қарақты, ойлы адамдарға үміт артып, оларды өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі, міне, осындай асыл қасиеттерді уағыздау Абайдың бүкіл шығармаларының негізгі идеялық-тақырыптық үзілмес жүйесінің бірі болды.

Абай тәрбиелік бағыттағы өлеңдерінде адамның негізгі эстетикалық болмысының бастау көзі ғылымды игеруде жатыр, соның пайдасын білуге негізделген дегенді меңзейді. Себебі көкірегі ашық, танымы терең адамның қабылдауы да жан-жақты, әр нәрсеге көңіл бөлгіш, байқағыш, ой түйгіш болатыны анық.

Сондықтан Абай өз өлеңдерінде бала тәрбиесінен бастап тұтас ұлттың, халықтың санасына ықпал ету мақсатындағы ойларын ортаға салды. Оның тәрбиелік бағытындағы ойлары кең ауқымдағы ағартушылық идеяларға ұласты. Бұл тұрғыда Абай ұлттың бір ғана белгілі тобының тілек-мүддесіне орай идеялық мақсат ұстанған жоқ, тұтас ұлттың, тұтас халықтың болашағы туралы, күнделікті мұң-мұқтажы, қажетті іс-әрекеті туралы ой қозғады. Халықтың бірде-бір тобын жекелеп алып қарамай, тұтас халық, тұтас ұлт туралы сөз қылды. Яғни, Абай өз халқының, өз ұлтының бойындағы жаман мінез-құлықты, еңбексіздікті, ғылымнан мақрұмдықты сынады. Ол халқын еңбек етуге, ғылымды меңгеруге, адамгершілікті болуға үндеді. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деп басталатын өлеңіндегі:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман.
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман, –

деген жолдарда еңбексіздіктің жағымсыз көрінісін бетке басып ашына сынаса, «Қартайдық, қайғы ойладық ұйқы сергек» деген өлеңінде:

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.

Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек, –

деп жалқаулық жайлаған елдің адал еңбек етудің орнына ұрлық-қарлыққа әуестенудің түбі баянсыз екенін ескертіп, жамандықтан жирендіруге тырысады. Сондықтан «Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей» атты өлеңінде еңбексіз бос жүрген кедейді былай деп еңбек етуге шақырады:

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.
Қаруыңның барында қайрат кылмай,
Қаңғып өткен өмірдің бәрі де – жел, –

дей отырып, қарапайым халық үшін жамандықтан арылудың, адал еңбек ету арқылы табыс табудың жолын нұсқайды. Мұнда Абай байды, байлықты сынамайды, керісінше кедейге: «Байға жалға жүр, еңбек ет, бос жүрме, сөйтіп, мал тап, мағыналы тіршілік ет», – дейді. Алайда Абайдың «жалға жүр» дегені байға қамқор болып отырғаны емес, кедей адал еңбегі арқылы байға жетсін деуі. Жастық шақта әр түрлі өнер үйренуге талпынудың керектігі, бұл орайда күншіл болмай тату болуды, ынтымақ-бірлікті сақтай біліп, уақытты бос өткізбеудің жолы «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде былайша түсіндіріледі:

Керек іс бозбалаға – талаптылық,
Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық.

Кейбір жігіт жүреді мақтан көйлеп.
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Абайдың тәрбиелік сипаттағы мазмұнына түрі сай, ең бір күрделі де көркем өлеңдерінің бірі – «Сегіз аяқ». Абай өзі өмір сүрген дәуірдің дерті болған әлеуметтік мәселелерді кеңінен толғайды. Сол қоғамның, сол ортаның індетіне айналған жат қылық, жаман мінез, құлықсыздық, жалқаулық, арызқойлық сияқты халыққа пайдасы жоқ әрекеттерді қатты сынай келіп, адал еңбекпен мал табуға, ар-ұятты ойлап бірлік етуге, достық-бауырлық қарым-қатынаста болуға үндейді.

Бірінді, қазақ, бірі дос
Көрмесең – істің бәрі бос, –

деп, елді бірлікке, ауызбіршілікке, ынтымаққа шақырады. Тәрбиелік мәнінің, ой қуатының күштілігі сондай өлеңдегіміне жолдардың мақал-мәтел сияқты нақылға айналып кеткенін айтуға болады.

Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей.

Абайдың жыл мезгілдеріне арналған «Жазғытұрым», «Жаз», «Қыс», «Күз» өлеңдерінде қазақ өмірінің көрінісі суреттеледі. Табиғат аясында сол табиғаттың ауа райына үндесе тіршілік ететін халықтың ұлттық ерекшелігі, мінез-құлқындағы, әдет-ғұрпындағы уақыттың демімен қанына сіңісті қасиеті көркемдік биік деңгейде жырлануы ақындық даралықты айқындап тұр. Қоңыраулатып келер көктемде табиғатпен бірге түлеп, жаңарып-жасарып, жазғытұрым көтеріңкі көңіл күймен әсерленіп жүрген дала перзенттерінің тірлік-тынысы нағыз романтика екенін жүрекпен сездіріп, ләззатқа бөлейді. Бойыңызды билеп алған бұл сезім, «Жазғытұрымды» оқыған сайын Абай дәуіріндегі қазақ ауылының сұлу табиғи келбетін көз алдыңызға елестетеді. Сөзбен өрнектелген бұл табиғат көрінісіндегі өзгеше әлемді жүрегіңізбен ынтыға қабылдап, жетегінде кетесіз. Себебі суреттелетін детальдардың барлығы, ең алдымен, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан санамызға, ұлттық пайымдауымызға жақын. Екіншіден, көшпелі қазақ тұрмысына ғана тән дүниелер болғандықтан, әрбір образды сурет бойымызды елітпей қоймайды:

Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу,
Көбелек пенқұстар да сайда ду-ду.
Гүл менағаш майысыпқарағанда,
Сыбдыр қағып сылаңдап ағады су.

Осы бір ғана шумақтағы мамыражай, жаймашуақ «елжіреген күннің көзі», «кілемнің түгіндей», «масатыдай құлпырған жердің жүзі» – үлкен суреттің бір-бір бөлшегі десек, «гүл мен ағаштың майысып қарауы», «судың сылаңдап ағуы»– осы сөздердің барлығы қосылып сұлу табиғаттың әсем бейнесін– образды суретін беріп тұр. Ақын өз көзімен көріп, әсер алған табиғат көрінісін шебер суреттей отырып, табиғатты жалаң күйінде емес, оның аясындағы қазақы өмірді онымен қиюластыра бейнелеп, сөзбен сурет жасаған. Табиғатты сол дәуірдегі қазақы мінез-құлықтағы адам кейпіне салып бейнелеудің жарқын үлгісін «Қыс» деген өлеңінен көруге болады.

Абай өзінің қара сөздерінде қазақ халқының ұлттық мінезіндегі, дүниетанымы мен көзқарастарындағы келеңсіз мінез-құлықтық сипаттар мен тар мағынада ғана ұғынылатын ұғым-түсініктерді сынға ала отырып, олардың мақал-мәтелдердегі мәнін ашуды мақсат етеді. Ұлттық бітім-болмысымыздағы үлгілі қасиеттерді ұрпақ санасына сіңіріп, өнеге қалыптастыруға көлеңкесін түсіретін сөз мәйегі – мақал-мәтелдердің шынайы мағынасына ой жібере қарау керек екенін айтады.

Мағжан өлеңдерінде Абайдың ықпал-әсері, дәстүр сабақтастығы айқын көрінеді. «Өнер-білім қайтсе табылар» деген өлеңінде ер жігіттің өнерді үйреніп, кәсіпті меңгеруге кедергі болатын құбылыстарды санамалап көрсетеді, керек жайларды нақтылап ұсынады. Ер жігіт өнер табуы үшін ерте ұмтылуы керек екенін, тыным алмай іздену қажеттігін ескерте отырып, жақсы азамат болып өсуде, дйттеген мақсатына жету жолында мынандай нәрселерден бойын аулақ салуды нұсқайды. Еріншек болмаса, алған бетінен қайтпаса, ыртың-жыртың нәрселерге көңіл бөлмесе, өсек-аяңға әуес болмаса, т.б. жамандық атаулыдан алыс жүрсе ғана көздеген мақсатқа жететіндігін нақтылап көрсетеді. Әсіресе Мағжан Жұмабаев өлең, поэмаларында өскелең ұрпақ санасына отан сүйгіштік қасиет сіңіруге ерекше мән береді. «Алыстағы бауырыма», «Жер жүзіне», «Орал тауы», «Орал», «Тұранның бір бауына», «Қазақ тілі», «Тез барам», «Мен жастарға сенемін», «Жауынгер жыры», «Түркістан», т.б. көптеген өлең, толғауларында халықтың болашағы жастарға үміт арта отырып, олардың көкірегінде туған ел мен жерге деген махаббат отын қоздыратын жан сезімі сезіледі.

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты –
Қырандай күшті қанатты.
Мен жастарға сенемін! –

дей келіп, жастардың бойынан көздерінде от ойнаған қалыпты, сөздерінде жалын, жүректерінде тазалық барын, арды жаннан артық көретін қасиет табылуын тілеп, ел болашағы ретінде олардың жігерін қайрай түседі, зор үміт артады. Бұл орайда ақын тәрбие негізін бүкіл түркілік тұтастық ауқымында қарастырып, түркі тарихы бастауларынан іздейді. Түркілік дәуірдегі ата-баба болмысын, асқақ даналығын, жау жүрек батырлығын, жауынгерлік ерлігін дәріптейтін ақын ойлары оның «Тез барам», «Жер жүзіне», «Жауынгер жыры», «Түркістан» т.б. сияқты өлең, толғауларында жалғастық тауып шегелене түседі. Бұл өлеңдерде түп-тамыры бір түркі халықтардың бірлігін, ынтымағын көздеген, ой-сананы бір мақсатқа бағыттау идеясы жатыр. Мағжан өлеңдерінің тәрбиелік мәні жөнінде филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Елеукуновтың мына тұжырымын келтіре кетуді жөн деп санаймыз. Ол өзінің «Түркістан» өлеңін талдау барысында былай деп жазады: «Бүкіл тұран елі тарихын алақанға салғандай ғып әдемілеп айтып беріп отыр. Сол тарихына көкірегі мақтаныш пен мақсатқа толып, шаттанған ақын енді қазағына бұрылып:

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік енші алып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па? –

дейді. Көркем сөздің астарындағы ой – осы ерлікке, осы ақындыққа, осы шалқар байлыққа ендігі иенің бірі, сен, қазағым, деп өлеңнің жігерлі, екпінді, тасқынды бітімімен ұластыра отырып, рухтандырады» [3]. Ортақ түркілік идеядан бастау алатын Мағжан өлеңдеріндегі ойлар – патриоттық тәрбие берудің, ұлтжандылыққа баулудың, елін, жерін сүюдің, ата-баба

рухын санаға сіңіріп, мақтаныш етудің жарқын үлгісі. Ғасырлар тұңғиығына бойлап, ел мен жер тарихына шолу жасаған ақын жас ұрпақ бойында батырлық, ерлік, имандалық, адамгершілік, табандылық қалыптасуын тілейді, бабалар рухын жаңғырта, жаңарта дамытып, олар қалдырған асыл мұраны, бар байлықты иелене білуге үндейді.

Пайдаланған әдебиет:

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, Казиздат, 1961. – 693 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы, Жазушы, 1989. – 448 б.
3. Елеукенов Ш. Мағжан (Өмірі мен шығармашылығы). – Алматы, Санат, 1995. – 368 бет.

ӘОЖ: 94 (1-925.7/.9)

М.Қ. Каримов
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ ҚАЖЫНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ

Кенестік дәуірде сыртқы дүниемен қоян-қолтық араласа алмай, томаға тұйық өмір сүргенімізді, басқаны былай қойғанда, шетелдердегі өзіміздің қандас бауырларымызбен қатынасудың өзінің қиямет-қайым болғанынан-ақ көре аламыз. Әрине, қазіргі кезеңнің жағдайы мүлде басқадай.

2007 жылдың шілде айының басында, сәті түсіп, бүгіндері «Моңғол Ұлысы» деген ресми атпен белгілі Моңғолияның Баян-Өлгей аймағына алғаш рет қадам бастым. Кейіннен, бұл елге іс-сапармен 2008 және 2009 жылдары да баруға тура келді.

Қазіргі кезде Батыс Моңғолияға жататын, қазақтар тұтастай мекендеп отырған Баян-Өлгей аймағы туралы жұртшылықтың жан-жақты хабары бар. Бір сөзбен айтқанда, бүгінгі Баян-Өлгей қазақтың байырғы мәдениеті, тілі, ата-баба дәстүрі сақталып отырған, дамуының өзіндік ерекшелігі бар, Моңғолияның алдыңғы қатарлы аймақтарының бір. Жалпы, қазақтар Моңғолияның барлық өңірлерінде бар. Бұлардың біразы Баян-Өлгейден тысқары жерлерге, сонау 40-шы жылдары-ақ өндіріс орындарын салуға барғандардың ұрпағы көрінеді. Сол сияқты, 50-60-шы жылдары Моңғолияда тың көтерілгенде, Селенгі сияқты аймаққа да бұлар барған. Қазақтар Ресейден Қытайға қарай Моңғолияны көктей өтетін моңғол темір жолының бойындағы елді-мекендерде де біршама көрінеді. Жалпы, Моңғолияда шамамен, қазірдің өзінде 150 мыңдай қазақ бар. Баян-Өлгей аймағында қазақ ұлттық құрамдағы тоқсан екі пайызды құрайды.

Баян-Өлгейге алғашқы баруыма, өзім қызмет жасайтын Семей мемлекеттік педагогикалық институтының Академик Манаш Қозыбаев атындағы тарихи зерттеулер ғылыми орталығы және Баян-Өлгей аймағындағы ғылыми зерттеу нысандарымен өзара ғылыми байланыс орнату мақсаты жатты. Сонымен бірге, бұл елге келуім, қазақстандық тарихшылар зор құрмет тұтатын, қазақтың дәстүрлі этнографиясын зерттеуші, моңғолия және қазақ достық қатынастарының жанашыры, тамаша азамат, тарих ғылымдарының докторы, Әлемдік Шыңғыс қаған академиясының академигі, біздің досымыз Биқұмар Камалашұлының кенеттен қайтыс болуына да байланысты болды. Мен, Семей мемлекеттік педагогикалық институтының сол кездегі ректоры, еліміздің белгілі тарихшы ғалымы Ерлан Сыдықовтың атынан, оның жанұясына көңіл білдіре бардым.

Осы сапарымда, мен Баян-Өлгей аймағында шығатын «Жаңа дәуір» газетінің бетіндегі «Қытайда да Абай ұрпақтары бар екен» деген шағын мақаланы оқыдым. Оны жазған адам,

Макидолла деген моңғолиялық азаматтың, Шыңжаңға барғанда Абай ұрпақтарын кездестіргенін айтыпты. Сол мақалада Азатбек деген Шәкәрімнің тікелей ұрпағы да бар екенін де жазыпты. Арғы-бергі тарихтан біраз хабарым бар деген менің өзім де, Зият Шәкәрімұлынан басқа Құнанбай қажы ұрпағының Қытай елінде болғанын естімеппін. Бұл қай қазақты болмасын таң қалдыратын хабар еді. Бірақ, сол жолы, мен жаңағы Макидолланы көре алмадым, ақын ұрпақтары туралы да жарытып ештеңе естімедім.

Елге қайтып келген соң да, осы естігенім ойымнан шықпады. Анығына жету үшін Қытайдағы қазақтың көрнекті азаматы, ғалым, жазушы, қоғам қайраткері, дүниежүзілік қазақтар қауымдастығының алқа мүшесі Сұлтан Рамазанұлы Жанболатовқа телефон шалдым. Ағаға бұйымтайымды айтып түсіндірдім. Сұлтан Рамазанұлы да бұған дейін бұл туралы естімегененін айтып, аса таң қалды. Ол кісі Абай ұрпақтарын іздестіру жұмысын жедел қолға алатынын айтты. Шыны керек, Сұлтан аға бұл мәселе бойынша Шыңжаңдағы қазақтарға сұрау салып, үлкен істі қозғап жіберді. Сонымен бірге, Қытайда Абай ұрпақтарының бар-жоғына байланысты елдің құлақтануына жазушы, майталман журналист Дәулет Сейсенұлының «Егемен Қазақстанның» бетінде жарық көрген мақаласының да әсері мол болды.

Көп ұзамай, Сұлтан аға хабарласып, Қытайдағы қазақтардың ішінен өздерін Құнанбай қажыға, ұлы Абайға белгілі дәрежеде жақындықтарының бар екендіктерін мәлімдеген адамдардың хабарласып жатқанын айтты. Біздің қазақтың басына қандай қиындықтар түспеген десеңізші. Жаңағы хабарлардан байқағанымыз, Қытайда да тобықты елінен шыққан біраз жұрттың болуы. Олардың ол жаққа баруы әр түрлі себептермен және әр кездерде болғанын байқадық. Әрине, көбі бөтен елге 20-30 жылдардағы заңсыз зорлықтың тепкісін көріп кеткендер.

Осы жерде біз, Сұлтан аға жіберген деректерді сол қалпында беруді жөн көрдік.

«Аса құрметті Мұхтар Қарпықұлы Кәрімов мырзаға!

Құрметті Мұхтар бауыр!

Амандықтан соң айтарыма тіке тартайын. Баянөлгөйден, заты арғын Макидолла Қинаятұлы деген адам Қытай Ілесіндегі Күнестің Аққой кожальығына келіп кеткен екен. Сіздер бәлкім солардан естіген шығарсыздар. Әзірше маған мына адамдардың ата-тегі ғана келіп жетті. Егер бұлар Олжай, Айдос, Ырғызбай тіпті Өскенбайлармен туыстық байланысы бар жандар болып жатса, зерделеп көрерсіздер. Әзірше Ақылбайға байланыстыра алғаным жоқ.

Қазір бұл фирмада Әбдіғапар Уанұлы (тел:0999-5297051) деген бар. Қырықтың үстінде. Бұл тобықтының Балпақ деген атасынан екен. Балпақтан Қаратай, одан Сейтек, одан Байсал мен Бөжей туады. Байсал 1850 жылдың маңайында саудамен Қытай асады да, қайта алмай қоныстанып қалады. Байсалда үш ұл: Балабатыр, Балғабек, Құлынбек болыпты. Балабатырдан Байжұма мен Тұрар туады. Тұрардан Жұмабай, одан Әлжапар мен Әбілнұрахман туған. Байжұмадан төрт ұл: Уан, Қуан, Сыбанбек, Сыбанақын. Қазір менімен тілдескен осы Уанның ұлы Әбдіғапар.

Бұл фирманың бастығы Сейіт (тел:0999-5297091), орынбасары Асхатбай (тел:0999-5297093, 0999-5297067). Бәрі де осы шаруаға тәуір-ақ ат салысты. Ал, Шәкәрім ұрпағы делінген Азатбек туралы хабар әлі келмеді. Зияттың мұндағы тарихынан хабардармыз. Бірақ басқа ұрпағы туралы дерек жоқ. Шәкәрімнің өзге баласы да келген болып, ол өзін жасырған және ұрпақ та қалған болса шығып та қалар.

Өздерін берген шабыттан ойға түсіп «Шинжяң газетіне» «Шинжянда Абай ұрпағы бар ма?!» деген мақала жаздым. Жариялап жатса, ел құлағы елу, тың хабар келіп қалуы да ғажап емес. Талай бауырларыма телефон шалғанмын. Бәрі де іздестіріп жатыр. Тың хабар келіп жатса тағы да айтармын.

Мұханның 110 жылдығына бару үшін, алдымен, осы айдың жиырмамынан бұрын Алматыға жетпекпін. Көріскенше сау тұр! Менен ректор, Мейір бауырға көп сәлем! Құрметпен, Сұлтан Жанболатов.2007.09.07. ҚХР, ШҰАР, Үрімші қаласы».

Сөйтіп жүргенде, Сұлтан Жанболатовтан екінші бір хатты алдық. Онда да қызық мәліметтер бар екен.

«Семейден Мұхтардың телефонын алғасын, Іле Қазақ Автономиялы Облысының орталығы Құлжа қаласында шығатын «Іле газетінде» «Шинжянда Абай ұрпағы бар ма?» деген мақаламды жариялағанымды бұрын айтқанмын. Осыдан соң әр тұстан телефон, хат келе бастады. Мынау соның ішіндегі ең елеулі, ең сенімді бір хат.

Хаттың жазылған уақыты: 2007-жылдың 15-желтоқсаны, кешкі сағат жеті. Жазылған орны: Толы ауданы, Әлихан Қонарбаевтің үйі. Айтып беруші: Кенжебек пен Жұмабек (Әніуәрбектің ұлдары). Жазып алушы: Әлихан Қонарбаев.

Бұл хатта хабарлаушы өздерінің Өскенбаймен бірге туысатын Мырзатайдан тарайтынын айтады. Нақтылап таратса, Мырзатайдан Оразалы, одан Жантекем, Жантекемнен Еркінбек, одан Арыстанбек, Арыстанбектен Сәдібек пен Рахымбек. Сәдібектен Әніуәрбек туған. Әніуәрбектің Серікбек, Түсіпбек, Қасымбек, Кенжебек, Жұмабек деген бес ұлы бар. Сол сияқты Рахымбектен де ұрпақтары бар (Меденбектің Алматыдағы телефоны: 87272904722).

Сәдібекұлы Әніуәрбек 1916 жылы Семей облысы, Абай ауданындағы Шыңғыстау деген жерде туылған. Әкесі Сәдібек 1873 жылы мөлшерінде туылған болса керек. Сәдібек репрессия жылдарында тәркілеуге ұшырап, 1500 қойынан, 800 жылқысынан, 300 сиырынан, 500-дей түйесінен, қоражай, жиһаз, алтын, күмістерінен айрылған соң, жан сауғалап, 1930 жылы жазда Шәрбан дейтін қызымен Қытайға қашып өтеді де, Қазіргі Шағантағай ауданының Қарабура деген жеріндегі бір (ұлты хән) байға жалшы болады. Күзінде үлкен ұлы Әніуәрбек шешесі Мүслиманды, інілері Қайрылбек, Заманбақтерді (бұлар қайта Қазақстанға барып, отан соғысына қатысып, майданда құрбан болған), қарындасы Адамизаларды ертіп әкесінің қасына келеді. Сәдібекті 1935-1938 жылдары Совет жақ шақыртып алып, Сібірге жер аударады, содан қайтып оралмаған. Қалғандары 1959 жылы Шағантағайдан Толы ауданының Қаратөбе фирмасына көшіп келеді. Әніуәрбек 1995 жылы 4 қыркүйекте, 79 жасында қайтыс болған. Зираты Тақыренерес деген жерде. Қазір Әніуәрбектің ұрпақтары Толы ауданының Күп ауылының Есдәулет қыстағында тұрады» деп, Сұлтан аға өзінің хатын аяқтапты.

Бізге келген, Сұлтан Жанболатовтың тапсырмасымен жазылған соңғы үшінші хаттың Абай ұрпақтарына тікелей қатысы болмаса да, ол Құнанбай қажының Айғыздан туатын Смағұл ұрпақтарына қатысты болып шықты. Бұл хат осынысымен де ерекшеленеді.

«Құрметті Мұтарбек Кәрімов мырза! Сәлеметсіз бе?

Сұлтан Жанболатов ағаның тапсыруымен Құнанбай қажының ұрпақтары жайында бір деректі қысқаша ғана жазып, сізге жібердім, қарап көріңіз.

Менің аты-жөнім – Секен (Сейілхан) Құсайынұлы. Кішік тобықты ішінде әйтектен тараған байбөрі ұрпағы боламыз, 44 жыл оқу-ағарту, ұрпақ тәрбиелеу жұмыстарымен шұғылдандым. Мектептерде мұғалім, мектеп бастығы, оқу-ағарту әкімшілік орындарында басшылық қызметтерінде істедім, қазір зейнеткермін. Адресім: Үрімжі қаласы, Жеңіс жолы, 187 аула, 12 бинә. Қол телефоным: 13319819630.

2007 жылы қазан айындағы «Іле» газетінде «Шыңжаңда Абай ұрпақтары бар ма?» - деген тақырыпта әр жақтан ой толғап, ақынның ұрпақтарына сұрау салып жазылған мақаланы көрдім.

Міне, осыған орай Құнанбай қажының Шыңжаңға келген ұрпақтары жайында қарт оқытушы Мидхат Разданұлы Зият Шәкәрімұлы мен Бердеш (Фердоуси) Әзімбайұлы және Сейітқазы Нұртайұлы (сүйегі атығай, Зияттың атасы) қатарлы адамдар жөнінде арнаулы мақала жазып баяндаған еді, мен мұны қайталап отырмақшы емеспін.

Менің айтпақшы болғаным, Құнанбай қажының келіні – Себеке және оның екі қызы жайында болмақ. Құнанбай қажының үшінші әйелі Айғыздан екі ұл, бір қыз туған. Үлкен ұлы Халиолла, ол ғылым қуған, оқымысты азамат болып, ер жетіп, ертерек дүние салыпты.

Қажының екінші ұлының аты Смағұл, қызының аты Кәмшат болғаны жұртқа аян. Смағұл айтуларға қарағанда зор тұлғалы, палуан денелі, бет пішіні жағынан да, дене жағынан да бірден-бір Құнанбай қажының өзіне тартқан баласы екен.

Смағұлдың бетінде шешектен қалған азырақ қорасандағы бар дейді. Смағұл екі әйел алған. Бірінші әйелінен Сәлімқұл, Рымқұл, Тұрсынбек, Дәулетбек деген төрт ұл туыпты. Екінші әйелі қырғыз қызы екен, аты Себеке. Бұл әйелден Бурылхан, Бұрмахан деген екі қыз бала туады.

1920 жылдардың ішінде жағдай өзгеріп, басына күн туғанда Смағұл қырғыз әйелін екі баласымен, мал-жанымен көшіріп, Қырғызстанға әкеліп орналастырыпты. Мал-мүлкіне, шаруашылығына қарауға тегі ноғай Сексенбай деген адамды жауапты етіпті де, өзі кері қайтыпты. Ауылына қайтқан кезде, ел іргесі бұзылып, жұрт жүнге жеріне қашып өте бастағанда, Сексенбай мен Себеке де мал-жандарын алып, елмен бірге Нарынқол шекарасынан өтіп, Шыңжаңның Іле өңіріне жататын, Мұңғылкүре ауданының Сынтас деген жеріндегі Қызыл елінің жолболды руының ішіне кіріп қоныстанады.

Уақыт өтіп жатады, арт-жақтан хабар-ошар болмайды. Сексенбай салт адам екен, кейін Себеке екеуі, бас құрап, семья болады. (Сексенбайдан ұрпақ жоқ).

Бурылхан Смағұлқызын ержеткен соң жолболды Қасей деген адамға ұзатады, одан Мейманхан атты бір ұл бала туады. Бұрмахан Смағұлқызын жолболды Болсанбек деген адамға ұзатады. Одан Тоқтаухан атты бір қыз бала туады.

Бурылхан мен Бұрмахан Смағұлқыздары Құнанбай қажының туған немерелері. Ал Бурылхан мен Бұрмаханнан туған Мейманхан және Тоқтаухандар қажының немерелерінен туған жиендері. Яғни, бұлар Құнанбай қажының Қытайдағы тікелей ұрпақтары.

Сексенбай мен Себеке Мұңғылкүренің Ақаяз ауылы, Көлбұлақ деген жерінде 1940 жылы бірінен кейін бірі дүниеден өткен.

Бурылхан 1976 жылы, Бұрмахан 1958 жылы дүниеден өткен. Ал қазір көзі тірі – Бурылханнан туған Мейманхан 60 жаста, Мұңғыл-күренің Қаратөбе деген жерінде тұрады. Бұрмаханнан туған Тоқтаухан 71 жаста, Мұңғылкүре ауданының орталығында тұрады.

Мейманхан мен Тоқтаухан екеуі Іле облыстық халық соты мекемесінің зейнеткері. Бұлар руы тобықты Ұлжахан Ахметжанұлы деген ағамыздың үйімен нағашы-жиен болып араласып тұрады. Мен бұл жайды естігеннен кейін, Ұлжахан ағамыздан қайталай ұғысып анықтауды тапсырған едім, ол кісі мән-жайды толық ұғысыпты, ахуал дәл солай.

Қазір бізде «Арғын ұрпақтары» деген атты шағын шежірелік кітап құрастырылу үстінде. Иеленген материалдарымызда Құнанбай қажыға жақын келеміз, ырғызбаймыз, Құлыншақтың «бес қасқасының» ұрпақтары боламыз дегендер бар. Бірақ, «Шыңғыстау, Тобықты шежіресі» - ішіндегі ұрпақ сабақтастығын сызбалармен салыстырып көргенімізде нақтылы деректер мен дәлелдерге қол жеткізе алмағандығымыз үшін, оларды жалғасты тексеріп-зерттеуді бір жайлы етуді жөн көрдік.

Осы деректерді жазған: Секен (Сейілхан) Құсайынұлы. 2008 жылы қазанның 22-ші жұлдызы» делініп, осы хат та аяқталады.

Осы мәліметтердің тікелей Абайға қатысы жоқ деп, қадірлі оқырман біздерге ренжи қоймас дейміз. Біздің ойымызша, сыртта жүрген, ата-жұртты сағынған ағайынның қандай да болмасын бір мәліметі біздің елдегі туыстарына жетіп, ел табысып жатса, одан үлкен қуаныш бар ма? Біз осы принципті ұстандық.

2008 жылы Моңғолияға екінші рет барғанда, Абайдың ұрпақтары және туыстары Қытайда бар екен, көрдім деп, елді біраз дүбінткен Мақидолланы кездестірдім. Бәрін ретімен айтайын.

2008 жылы 7-шілдеде, таңертен Биғұмардың үйіне бір ұзын бойлы, ашаң, егделеу кісі келді. Амандасқаннан кейін менен жөн сұрады. Мен де оған қайтара сондай сұрақ қойдым. Аты-жөні Мақидолла Рәфілұлы.

Оның айтуынша әкесі Рәфіл деген кісі Орыс елінен Моңғолияға 1917 жылы немесе 1918 жылы келген көрінеді. Шыққан жерлері Шыңғыстау, сүйектері тобықты – мәмбетей.

Рәфіл 1917 жылы Қапалға Маман балаларының ауылына, Тәңірбергенге барған. Бұл жаққа келуін сұрағанымда, Алашқа байланысты болуы керек, солай дейтін деді.

Осы жерде, Салқынбелде жүргенде орыстармен атыс болады. Абдрахман баласы Төстек деген оққа ұшыпты. Орыстарды әкелген Ілияс (Жансүгіров) екен. Осы атыста Рәфіл Ілиясты балтырынан жаралайды.

Осы оқиғадан кейін Рәфіл қашып, Зайсан арқылы Шүй жеріндегі Жазотырдағы Садақбай аулына келіп сіңген. Кейіннен Садақбай Қатонқарағайға қайта қайтқанда, Рәфіл Шүйден Моңғолияға өтеді. (Садақбайдың сүйегі – қаратай). 1955 жылы жапонның шпионы деп ұсталып, сол бойы хабарсыз кеткен. Рәфіл 1899 жылы туыпты, бар болса 109-да болар еді дейді Мақидолла.

Туыстары жоқ. Шешесі керей қызы екен. Әкесінен жалғыз. Үйленбеген. 1955 жылы туыпты. Қазақстанда, Абай елінде кімдеріңіз бар, білесіз бе? - деп сұрадым. Ол кісі Қазақстанда бір туысымыз болуы керек, аты-жөні Жұртбайдың Арғынбегі, Алматыда, Абай атындағы опера театрында оператор болып істейтін көрінеді деді.

Мақидолланың көп нәрсені білетіні көрінді. Жадында сақтауы ерекше. Елдің ата-бабасын тарата береді. Оның айтуынша халха – мұңғылдың ішінде арғын, найман, керей, қыпшақ, қоңырат, жалайыр сияқты қазақта бар рулар сақталған. Оларды өзіңіз кездестірдіңіз бе? – деген сұрағыма, тыңғылықты жауап алдым.

Мақидолла өз тегін былай таратты: Мейрам, одан Арғын, Арғыннан Қотан, Қотаннан Дайыр, Дайырдан Қара, Қарадан Кенже, Кенжеден Тобықты, Тобықтыдан Рыспетек, Рыспетектен Мұсабай, Мұсабайдан Сүйірбас (сүйір деп кеткен), Сүйірбастан Қожаберген, Қожабергеннен Мәмбетей, Мәмбетейден Дөненшік, Дөненшіктен Елдос, Елдостан Жангелді, Жангелдіден Баубек, Баубектен Тұрсынбек, Тұрсынбектен Қожамжар, Қожамжардан Жарқынбай, Жарқынбайдан Рәфіл.

Ол сонымен бірге белгілі ғалым-этнограф, т.ғ.д., Әлемдік Шыңғыс қаған академиясының академигі, марқұм Биғұмар Камалашұлының да сүйегін, шығу тегін айтып берді. Ол бойынша: Үмбетейден Мамай батыр, Мамайдан Малай (сары), Малайдан (Малайсарыдан) Үркін, Үркіннен Әділ, Әділден Балақадыр, Балақадырдан Қанапия, Қанапиядан Кенебай, Кенебайдан Серікбай, Баймұхамбет және Бекмұхамбет. Баймұхамбеттен Камалаш, Камалаштан Биқұмар, Биқұмардан Төлеубек және Өмірбек туған.

Менің, Моңғолияға, Биғұмардың ұлы, әкесі Баян-Өлгей қазақтарының алғашқы ағартушысы, яғни мұғалім болған. Баймұхамбет және оның туыстары не себептен келіпті деген сұрағыма, Серікбай ертерек келген көрінеді, кейіннен 1916 жыл оқиғасы болып, екі інісі оған қашып келген деді, Бұл әңгімені оған Баймұхамбетұлы Камалаш айтқан. Серікбайды 1921 жылы ақорыстар партизандарға тілмәш болдың деп, екі көзін ойып алып, азаптап өлтіріпті. Серікбай керей ішінде емес, дүрбеттерде тұрған. Дүрбеттен қыз алған. Ұрпағы бар, арғы аталарының қазақ екендігін біледі, бірақ мұңғұл болып кеткен.

Мен тағы да арғын, найманнан кімдер бар деп сұрадым. Ол арғыннан бір ауыл бар Сеңгілде, оны Смағұл ауылы дейді, деді.

Қаракерейлерден мұрын-ақнаймандар, мұрын-бәйжігіттер (қожандар, қарашалар) бар көрінеді. Бәйжігіттен біраз Әзібай және Қазыбай деген қарашалар ауылы болыпты, қазір олар түгелдей Қазақстанда екен. Бұлғын сұмының жерінде Раханың және Сейілханның ауылы деген бәйжігіт-қожандар бар көрінеді.

Сол сияқты Тоқтархан деген қыржы бар екен. Ол Төлеубайдан, Төлеубай Тұрсыннан, Тұрсын Бигелдіден, Бигелді Нүрпейістен. Нүрпейіс Дәмжі деген ағасы екеуі бірге келіпті. Нүрпейістен Бигелді, Биқалмақ, Жангелді деген ұлдар туыпты. Жанкелдінің ұрпағы Қазақстанда қалыпты. Тоқтархан – ұстаз, Аймақтың оқу бөлімін басқарған. Биқалмақ ұрпағы Қытайда, Нори-Шонжы жағында. Бигелдіден: Тұран, Мұхамәди және Масақбай. Мұхамәди ұрпақтары, Тұрсын ұлы бірге, 40-тай үй Қазақстанда, Шортанды ауданының Жолымбетінде. Қобдада тұрған Биқалмақтың бір ұлының аты Досқана болыпты.

Мақидолла найманға байланысты да шежіре таратты. Әрине, мұнда біздегінен бөлектеу жерлері де бар. Мәселен, оның айтуынша: Арғыннан Қолтын туады, Қолтыннан

Мақидолла, Мақидолладан Елата, Елатаны Найман шал асырап алған. Найманның ол күнде ержеткен Үйелес, Жүйелес, Шұбартай (Токпан) деген ұлдары қайтыс болады. Назбура Үйелестің әйелі екен дейді. Үйелес пен Жүйелес жаудан өліпті. Елата Назбураны алғысы келмейті. Елатадан екі ұл: Келбұға және Кербұға (Кетбұға). Келбұғадан 2 ұл: Нүрсейіт, Шүрсейіт. Нүрсейіттің ұрпағын ешкім білмейді, Асанқайғымен еріп кеткен дейді. Кербұғадан 2 ұл: Оңтанбалы және Терістанбалы. Қытайдың Шіңгілінде мұрын Зәйтін қажының ұлы, ақын Құрманбек тұратынын айтты.

Мақидолланың маған айтқан ең басты әңгімесі Абай ұрпақтарына байланысты болды. Ол 2007 жылы Қытайға барғанда Уан қызы Базарды кездестіреді. Ол өздерін Абай ұрпақтарынан екендігін айтқан. Ақылбайдан Дәніспан, одан Байжұма, Байжұмадан Уан, Уаннан Әбдіғапар және Озат деп таратқан көрінеді. Олар Іленің Күнесіндегі Аққой фермасында. Бұлар қызайдың ішінде тұрған (нағашылары), өздері дербіс болып жүріпті. Үрімжі түбіндегі Байынху қыстағында Нәбидолла деген сүйегі тобықты дәрігермен де кездескенін айтты.

Осы мәліметтің анық-қанығын тексергенде, біз Қытайда Ақылбайдан тарайтын ұрпақтың жоқ екендігіне көзіміз жетті. Себебі, бұл мәселеде Сұлтан Жанболатов жан-жақты анықтау жұмыстарын жүргізді. Бұл жерде мәліметті берген Қытайдағы ағайындарымыз өздерінің Абайға жақын екендіктерін айтқылары келген сияқты.

Моңғолия шағын ел болса да, ондағы тұрғындардың арасынан тағдырдың жазуымен осы елге келіп, өмір кешкен, тауқыметі мен қызығын қатар көрген талай адамдардың болғанын байқауға болады. Мәселен, Рысбек Зұрғанбайұлының 2007 жылы Улан-Батордан шыққан «Нәубет құрбандары» кітабынан біздегі болған зұлмат сияқты, Моңғолияда жүрген репрессияның да құрбандарының аз болмағанын көреміз. Бірнеше жүз құрбан болған баян-өлгейліктердің тізімінің арасынан Махмуд Чокоманов деген адамның атын кездестірдім. Кітаптағы қысқа мәліметтен оның 1917 жылы қазанда Үржар ауданының жерінде туылғанын көрдік. Өмірінің негізгі бөлігі Шығыс Түркістанда, ал 1944 жылдан бастап Моңғолияда өткен. Оны 1944 жылы 27 ақпанда моңғол шекарашылары ұстаған. Оны Шекара бұзды деген айыппен (Қытай тыңшысы) Қобдада абақтыда 8 ай тергеуде ұстайды. Елдің айтуынша, бұл адамды Гоминдан өкіметі Оспан батырмен келіссөз жүргізуге жіберген көрінеді. Сол жылы қазан айынан бастап Улан-Баторда қатаң бақылауда, жиі-жиі қамауға алынып тергеумен өмір сүреді. Ішкі істер ұйымы 1952 (1951) жылы 7 сәуірде Махмудты қайта тұтқынға алып, Арнайы комиссияның 23 маусымдағы 2 қаулысымен атуға бұйырған. Үкім 1952 (1951) жылы 29 маусымда орындалған. Жоғарғы соттың қаулысымен 1991 жылы 6 желтоқсанда 184-кепілдемесімен ақталған. Моңғолияда оның екінші семьясы болыпты.

Ұзақ сонар әңгіменің басы Моңғолиямен басталғандықтан, осы елде кездестірген тағы да бір адамның тағдыры туралы айтқанды жөн көрдім. Моңғолияға алғаш барған 2007 жылдың шілдесінің бір күнінде Баян-Өлгей қаласының орталығында мейрамханада өткен Бикұмардың туыстарының балаласының үйлену тойына біз де шақырылдык.

Моңғолиядағы қазақтың мейрамханадағы тойы да осы өзіміздегідей. Тойды асаба жас жігіт жүргізді, арасында концерттік нөмірлер беріліп жатты. Айтылып жатқан өлеңдер, негізінен, Қазақстанда шыққандар. Бірақ, бұл жақтың адамдарына сөз бергенде, немесе өлең айт деп сұрағанда екінің бірі, қараөлеңге басып қоя береді. Мен бізде әлі сақталып жүрген, немесе біздің жақта ұмытылған, небір қараөлеңдерді тыңдап, айызым әбден қанды. Қараөлеңнің баянөлгейліктер арасында мол сақталуы, тегі олардың тілдерін, ата-дәстүрін ұмытпауларынан ба дедім.

Тойдың басында бізге де сөз беріліп, біз өзіміздің Қазақстаннан, Семей жерінен келгенімізді айттық. Біз деп отырғаным, менің жанымда Дүние жүзі қазақтары қауымдастығының Астана филиалының бөлім меңгерушісі Маржан бар еді. Бір айта кететін нәрсе, Баян-Өлгей қазақтарының тілінде бізде қолданылмайтын көнерген сөздердің біршама мол болуы. Бұл, әрине ұзақ уақыт ата-жұрттан байланысын үзіп дамыған, біздегідей орыстануға ұшырамаған, дәстүрін сақтаған жұртқа тән нәрсе. Дегенмен, айта кету керек, Баян-Өлгей қазақтарының тілі біздің Шығыс Қазақстан қазақтарының, яғни Арқа

қазақтарының тіліне ұқсас екендігін. Жоғарыда айтқандай, олар біздің тілдік қорымызда бар, бірақ қолданыста сирек болатын сөздерді жиі пайдаланады. Жанымдағы, түбі маңғыстаулық Маржан қарындасым кейбір сөздерді түсінбей қалып, менен сұрап отырды. Оның себебі, баянөлгейліктер мен біздерге тән сөздер Қазақстанның батысында қолданыста жоқтығынан. Мен оған мағынасын түсіндіріп отырдым.

Той арасындағы үзілісте жаным, жасы жетпістің о жақ бұ жағындағы бір үлкен бәйбіше келіп: «Қарағым, Семейдікімісін? Мен де семейлікпін. Бауырым екенсің ғой» деді. Алғаш тойға келгенде, төрде отырған, қазақ «сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпеген» деп айтатындай, орта бойлы, аққұба, жасында аса ренді болған, үстіне талғаммен киген қазақы киімдері жарасып тұрған осы кісіге назар аудардық.

Біздер танысып, біраз әңгіме-дүкен құрдық. Бұл кісі Моңғолиядағы қазақтардың ішінен шыққан, аса көрнекті бұрынғы партия және мемлекет қайраткері Құрметпектің жұбайы Әдия екен. Әдия апай өздерінің шыққан жерлері Күршім өңірі екендігін айтты. Сүйектері көкжарлы. Оның ішінде тікелей Көкжал Барактың ұрпағы. Бұл кісінің үлкен әкесі Байқанұлы Сүйген (азан шақырылып қойылған есімі Сағидолла) деген кісі өз заманының ірі байы, кісілігі үлкен, адамға қайырымды және әділет жолымен жүрген адам болған көрінеді. Тек байлық қана жинамай, заманның ағымын біліп, Теректі бұлақ деген жерде медресесі бар мешіт салғызған, медреседе өз балаларымен бірге ел баласын да оқытқан, өзі сонда сабақ берген, көзі ашық адам болған. Сүйген би болмаса да, алдына жүгініске кісі келген адам та болыпты. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, тіршіліктерінен маза кетеді. Сөйтіп жүргенде, 1928 жылғы қазақтың ірі байларын тәркілеу туралы қаулыға ілігіп, тәркілеуге ұшырайды. Әдия апайдың айтуынша, Сүйген ұлы Қабышпен бірге (Әдияның әкесі) Қытай асып кетуге мәжбүр болады. Жергілікті өкімет бұлардың орнын сипап қалғанымен, барлық кәріп олардың отбасына төгеді (бұл кезде Әдия апай әлі тумаған). Көп ұзамай, Сүлейменнің бәйбішесі Ақша және келіні Бибісары екі жас қыз баласымен тұтқындалып, Сырдария облысына жер аударылады. Олардың барған жері, қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Арыс стансасы тұрған өңір көрінеді. Осы жерде бір айта кететін нәрсе сол, мен осы әңгімені тыңдап отырып, Әдия апайдың үлкен әкесі Сүйгенге қатысты деректерді білетінім еске түсті.

Біз, 2001 жылы Шығыс Қазақстан облысы қазіргі заман тарихын құжаттандыру ортылығымен бірлесе отырып, 1928-1933 жылдарды қамтыған жаппай ұжымдастыру науқанына қатысты құжаттарды топтастырып, орыс тілінде «Неизвестные страницы Семипалатинского Прииртышья» деген жинақ шығарғанбыз. Сол жинақта, Семей облысының аудан-ауданынан ірі байларға жатқызылып, жер аударылғандар туралы материалдар берілген-ді. Ондағы бір көңіл аударатын нәрсе сол, бастарына іс түскен осы адамдардың жанұяларындағы жандардың баладан бастап, еңкейген кәріге дейін жастарының, есімдерінің нақты аталуы. Мәселен, осы жинақта ірі байлар Қаражан Үкібаевқа, Ұйпалақ Шынғожинге, Жәкулә Күшіковке, Сағымбай Тілеубердинге, Әбіділдәбек Төгісовке, Нүреке және Атабай Бөгісовтерге және т.б. қатысты мәліметтер берілген. Әдия апаймен әңгімелесіп отырып, осылардың тізіміндегі Сүйгенді де еске түсірдім. Бір таң қалғаным, Әдия апай айтқан әңгімемен мұрағат мәліметінің сәйкестігі. Құжаттағы берілген, Күршім аудандық атқару комитетінің өкілі Исмаиловтың Семей өлкелік атқару комитетінің төрағасы Атаниязовқа тікелей проводпен берген мәліметінде «...бай Байқанов Суйген со своим сыном Кабышем скрылись, не можем найти, имеются сведения, что они уехали за границу, семейство их отправили» делінген.

Айдалып келгендер алғашқыда небір қиындықтарды бастарынан кешеді. Кейіннен осы жерде Сүйгеннің бәйбішесі және екі қыздың біреуі қайтыс болады. Әдия апайдың айтуынша, шешесінің түбі ноғай, орыстың тілін де жақсы білген, сауатты болған және қолынан мөрі тамған ісімер және өжет адам болыпты. Бұлардың жағдайларының күрт оңалуына бір жағдай себепші болады. Айдалып келгендерді ауыр жұмысқа жегіпті, әйелдерге мақта тергізетін көрінеді. Сөйтіп, азып-тозып жүрген күндердің бірінде, бұларды жұмысқа әкелетін күзеттің бастығының гимнастержасының жеңі бұтаға ілініп, жыртылып қалады. Өлгі кісі кекетіп: «Бәрің байдың ақ саусақ тұқымысыңдар, іштеріңнен жамау жамай

алатын бар ма?» депті. Сол жерде Әдияның шешесі жаңағы күзет бастығының жыртылған жерін білінбейтіндей қылып жамап береді. Осыны көрген ол, Бибісарыдан: «Мәшинемен іс тіге аласың ба?», - деп сұрайды. Сөйтсе, қызын ұзатпақшы екен. Бибісарыдан тыңғылықты жауап алғаннан кейін, оны жұмыстан босатып, бір мәшине тауып әкеліп беріп, қызына керекті жасаудың бәрін тіккізіпті. Бибісарының шеберлігін көріп, әліг адамдар қатты риза болады. «Сендер бастарыңа іс түсіп, кәріп болып келген жандарсыңдар ғой» деп, қара жұмыстан босатып, жеңіл-желпі жұмыс беріп, астық жағынан көмектесіп, көп қамқорлық көрсетеді. Сөйтіп жүргенде, 1934 жыл да болады. Елдерінен хабар мүлде алмайды. Жаңағы кісі бір күні Әдияның шешесіне: «Сендер, Михаил Иванович Калининге, біздің кінәміз қанша, кінәлі болса, еркектеріміз болған шығар, әділеттілік жасап, босаттырыңыз» деп, хат жазуға кеңес береді. Сондай хат жазылады. Құданың құдыреті, көп ұзамай, бұлар босасын деген жарлық та келеді.

Әдияның шешесі Бибісары, тірі қалған бір қызы Зақияны жетектеп, итшілеп жүріп, бүгінгі Күршімге жетеді. Бұл уақыт Күршім жері үшін де аса ауыр болған. Аштық жүріп өткен, тірі қалғандар ұсақ колхоздарға кіріпті. Бірақ, шекара маңы тыныш емес екен. Арлы-берлі өткендер аз болмаған. Әдия апайдың шешесі қайткен күнде де атасын және күйеуін іздеп табуды ойластырады. Сол жердегі Қытаймен байланысы бар деген адамдарды ақырындап бақылайды. Ақыры, бір күні солардың біреуіне келіп, өздерін Қытай жеріне өткізуді сұрайды. Ол адам ертең өздерінің Қытайға мал айдап өтетінін, шекарада атыс болуының мүмкін екендігін, әйелді алып кете алмайтындықтарын айтыпты. Бұл кісі, менің өзімде де тыққан қаруым бар, қиыншылық болса жастығымды ала кетемін, тастамаңдар дейді. Аналар ақыры, бұларды ала кетуге уәде беріп, бір мықты ат тауып береді. Әдияның шешесі қызын арқасына таңып алып, жаңағы азаматтармен, найзағай жарқылдап, күн күркіреп, жауын жауып тұрған ай қараңғы түнде шекарадан асады. Шынында, шекарада бұлар әскерлермен қақтығысып қалады. Атыс болады. Әркім жан-жаққа қашып, бас сауғалайды. Бұларды астыларындағы таушыл ат әйтеуі бір жерге алып шығады. Өлдік-талдық дегенде, бір шоқ қарағайдың ішіне келіп тоқтайды. Қызы екеуі бүрсеңдеп отырғанда, үстілеріне бір топ аттылар келіп қалады. Басында шекарашылар екен деп шошып қалған бұлар, олардың қазақтар екендіктерін байқайды. Сөйтсе, бұлар Қытайдағы өзіміздің керейлер екен. Олармен жөн сұрасады. Бұлар Әдияның шешесіне, Сүйгеннің керейдің бір үлкен байының жанында отырғанын, сол елде үлкен молда болып жүргендігін, елге сыйлы адам екендігін айтады. Олар Әдияның шешесін қызымен атасы Сүйгенге табыстайды. Сөйтсе, күйеуі Қабыш та сонда екен. Сөйтіп, қызыл зобалаңның құрбаны болған осы үлкен әулеттен қалған адамдар жыласып көрісіп, бастарын қосады.

Бірақ, тыныштық ұзаққа бармайды. Бұларды орыс жерінен келгендер деп, жергілікті Қытай өкімет орындары қудалап, маза бермейді. Бұл кезде Сүйген қажы қайтыс болған. Әдияның әкесі Қабыш, 1936 жылы бас сауғалап, жанұясымен Моңғолияның Қобда аймағына өтеді. Бұл жерде де тыныштық болмайды. 1937 жылы Моңғолияда да «халық жауларын» тұтқындау және жою науқаны басталады. Моңғолияда зұлматқа байланысты шыққан әдебиеттерді қарап отырғанда және білетіндермен ауыз екі сөйлескенде, осы зобалаңның жергілікті халыққа, оның ішінде кеңестік Қазақстаннан ауғандарға аса қатаң тигенін көреміз. Қабыш зобалаңға түсіп кетуден бас сауғалап, жанұясын алып, ішкергі жақтағы Налайхадағы ашылып жатқан көмір шахтасына жұмыскер болып, жалданып кете барады. 1938 жылы осы жерде Моңғолияда Әдия апай дүниеге келеді. Әдия апай моңғол тіліндегі мектепті бітіреді. Ұлан-Баторда университетте оқиды. Сол жерде бүкіл моңғол қазағы Құрекең деп атайтын Құрметпек Байтазаұлына тұрмысқа шығады.

Мен, жетпісінші жылдары өзім еңбек жолын бастаған Семей зоотехникалық-малдәрігерлік институтының Философия және ғылыми коммунизм кафедрасында оқытушы болып жүргенде, Прагадан шығатын, социалистік елдерге таратылатын «Проблемы мира и социализма» ғылыми-теориялық журналының редакциялық алқасына көзім түсті. Қарасам, социалистік елдердің ғалымдарының тізімінің ішінен Құрметпек деген адамның атын көрдім. Журналдың редакция алқасы мүшелеріне берілген анықтамада, бұл адамның Моңғол

Халықтық Революциялық партиясы Орталық комитетінің мүшесі және оның жанындағы Жоғары партия мектебінің ректоры екендігі айтылыпты. Бұл үлкен жаңалық еді. Өйткені, біздің қазақта Одақтық деңгейдегі партиялық және кеңестік лауазымды Тұрар Рысқұловтан кейін ешкімнің иеленбегендігі белгілі. Құрметпек Байтазаұлы халқы сүйген, қолынан іс келген, аса парасатты қазақтың азаматы болыпты. Ол өзінің жетпіс жылдың ішіндегі ғұмырында жоғарыда айтқан қызметтерден басқа да үлкен лауазымдарды атқарған, Увс және Баян-Өлгей сияқты аймақтарда ұзақ уақыт Моңғол Халықтық Революциялық партиясы аймақтық комитеттерінің бірінші хатшысы болған көрінеді.

Жаңағы Баян-Өлгейдегі тойда, қазақтың қараөлеңін домбырамен нақышын келтіре салған, қалжыңқой, қара торы келген, ортадан жоғары бойы бар Құрметпек Байтазаұлы мен Әдия апайдың Керей деген ұлымен таныстық. Әдия Қабышқызы бүгіндері Баян-Өлгей қаласында ұрпақтарының ортасында бақытты өмір кешіп жатқан ана.

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар демекші, біз сөзіміздің соңында түрлі себептермен тағдырдың талқысына түсіп, жер бетіне тарап кеткен ағайындардың біз үшін ең жақын бауырлар және қандастарымыз екендігін айтқымыз келеді. Ат басын ата-жұртқа бұрғысы келетін ағайындардың, құқығы басқалармен бірдей, тәуелсіз Қазақстанның азаматтарына айналуларына толық негіз бар.

Қытайда тұрып жатқан Құнанбай қажының Смағұлдан тараған ұрпақтарының және басқа да ағайындардың елмен және жермен танысу үшін бір сәті түскен күні ата-жұртқа қарай аяқ басатындары сөзсіз.

ӘОЖ: 94: 821.512.122

А. Тоқтабай

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

Алматы қ.

ЗЕРЕ ӘЖЕМІЗДІҢ ҰРПАҚТАРЫ ЖАЙЫНДА

Бала кезімде әке – шешем малда, жаздың басында ел жайлауға көшіп бара жатқанда, күзде ел жайлаудан түскенде Сайхан тауының солтүстігіндегі Қарой ауылында отыратынбыз сонда есімде қалғаны ауылдың шығыс бетінде Өтеудің бейіті деп аталатын шикі кірпіштен қаланған үлкен дөңгелек көне зират тұратын. Шіліңгір ыстықта атты қамтарып қойып, көлеңкесінде дем алатынбыз. Мидай жазық даланың ортасында мен мұңдалап көрінетін үлкен мазар жолаушылар, малшылар, шопырлар үшін бейне бір маяк сияқты болатын. «Өтеу бейітінің ар жағында», «бер жағында», «батысында - шығысында», деген секілді сөздер әлі күнге дейін құлағыма сіңісті болып қалған еді.

2012 жылы августың басында Қытай Ғылым Академиясы ұйымдастырған «Дала жібек жолы және Алтай аймағындағы халқаралық экономикалық байланыстар» атты халқаралық конференцияға қатыстым. Конференцияның мәдени бағдарламасы бойынша Алтайдың көрікті жерлерін, мәдени орындарын, тарихи ескерткіштерін араладық. Алтай қаласының қазақ мұражайымен танысып жүргенде экскурсовод қыз « Бізде Абайдың әкесі Құнанбайдың ері мен шапаны бар деп айтып қалды. Мен елең етіп көрсетуін өтіндім». Ердің ағаш қаңқасы ғана сақталған екен, көненің көзі екені көрініп тұр. Оған қарағанда шапанның сақталуы жақсы. Жасыл түсі көнетозданғанымен сырлаяқтың сыры кетсе де, сыны кетпес дегендей кезінде бағалы киім екені бірден байқалады. Құнанбайдыкі екеніне қандай дәлелдеріңіз бар дегенімде нақты мен мәнжайын білмеймін, мұражайдың басшысы біледі, ол кісінің қолында бұл заттардың мәліметтері бар деп жауап берді экскурсовод. Құнанбайдың Алтайға барғаны белгілі факт, бұл оқиға туралы Шыңжаңдағы қазақ тарихшысы Асқар Татанай, жазушылар Оқап Қыдырқан, Бейбіт Сапаралы жазған және ел аузында тараған ауызекі әңгімелерден белгілі. Сондықтан Қүнекеңнің Алтай сапарынан қалған шығар деп ойладым. Уақыттың

аздығынан ешқандай тексере алмадым. Осы оқиғадан соң арғы беттегі таныстарға, әріптестерге Алтайдағы мұражайға телефон шалып, хат жазып іздестірген болып едім, мардымды еш нәрсе өндіре алмадым. Ақыры осы жылдың ақпан айында жолым түсіп Алтай қаласына барып біраз нәрсенің басын ашып қайттым.

Бәрі бір хаттан шықты деп әңгімесін бастады Құнанбай жайында зерттеп жүрген Алтай қаласының тұрғыны Мұрат Әбілқасымұлы: «Мұра» журналының 2013 жылғы № 1 санының 5 – бетінде жарияланған Семейдегі Шәкәрім атындағы Университеттің профессоры Мұхтарбек Кәрімовтың жазған бір – екі сөзіне көзім түсті. Хатта: «Аса құрметті Мұхтарбек Қарпықұлы Кәрімов мырзаға: өздерің берген шабыттан ой түсіп, «Шинжиаң газетіне» «Шынжанда Абай ұрпағы бар ма» деген мақала жаздым, жариялап жатса – ел құлағы елу хабар келіп қалуы да ғажап емес, талай бауырларым іздестіріп жатыр тек хабар келіп жатса тағы да айтармын. Сұлтан Жанболатов» делінген. Сұлтан Жанболатов ағаның осы сөзінен мен де шабыт алып, қарап жатпайын деп өзім танитын адамдармен хабардар болып, Алтай қаласы көлемінде Абай ұрпағы бар ма деген сұрау салдым және арнайы іздедім. Жолым болып Алтай қаласының Шірікши ауылындағы бір тойда аға сұлтан Құнанбайдың жиеншары Өмірбек Баймұқамбетұлымен жолығып, бетпе-бет сөйлесіп, аға сұлтан Құнанбайдың қарындасы Айбала, ал Айбаладан туған кейінгі ұрпақтары жөнінде нақты мәлімет алдым.

Құнанбайдың әкесі Өскенбай би мен Өтеудің құдалығы туралы Өтеудің Намаз деген ұлынан туатын Әубәкір Халитұлы (1903 жылы Қазақстанның Зайсан өңірінде туып, 1987 жылы Алтайдың Шірікши ауылында қайтыс болған) былай деп кейінгі ұрпақтарына аманаттап айтып кеткен екен. Осыдан шамамен 180 жылдың алды-артында Жантекейден тараған Сүйінбай одан Есіргеп одан тараған Өтеу әулиеттері кезінде аға сұлтан Құнанбай тіпті оның арғы атасы Өскенбай би мекен еткен қазіргі Қазақстанның Семей, Шыңғыстау, Жидебайлардың маңында көшіп-қонып жүріп, аға сұлтан Құнанбайдың әкесі Өскенбай би ауылмен құдай десіп құдаласып, Өскенбай бидің Айбала деген қызын Өтеу өзінің Шомақ деген ұлына айттырып алып береді. Өтеу мен Өскенбай би ортасында міне осылайша құдалық қатынас орнайды.

Өтеу әулиеті өз кезінде сол дәуірдің ауқатты байларының бірі екен. Ұрпақтарының айтуына қарағанда Өтеуге 10 мың жылқы, 5 мың қой бітіп, елі мен жұртына байлығымен де, адамгершілігімен де жаққан адам екен. Елі мен жұрты Өтеуге: «Сіз би болыңыз» деген талапты қойған. Сонда ол кісі мен би болмаймын, би түсетін үй боламын деп отырып алыпты. Кейін ол кісінің айтқаны келіп, Өтеу әулиеті қазіргі Қазақстанның Зайсан өңірін мекен еткен. Өтеудің бүкіл өмірі де осы арада өтіпті. Өтеу өз заманында көріпкелі бар қасиетті адам болғаны шындық. Күнбатыстан бір шу шығады, сол шу күншығысқа да жетеді, шудың алдында өңшең сарышаш жирен сақалдылар жүреді, бай – бағылан, би – батыр сияқты елдің қаймақтарының бәрін құртып, өңшең құл – құтан, зәһәр – залым, дінсіз – бетсіз, қағылған – соғылған екі жүзді үш жүзділер ел басқарып, халықты қан қақсатады зардабы ұзаққа кетіп, ақырында алла тағаланың қаһарына ұшырап, күні бітеді екен деп айтып отырған. Жылына бір – екі рет шүлен таратып тұрыпты(шүлен деп бай малын, кедей – кепшіктерге жарлы – жақыбайларға тарату рәсімі).

Өтеу қайтыс болғаннан кейін, сол маңдағы ауыл адамдары Өтеу зиратына барып ауық-ауық құран оқып, зират маңынан өткен жолаушылар аттарынан түсіп, жаяулап барып құран оқып, бет сипап аттанады екен. Бұл қазірге дейін дағдыға айналыпты. Өтеу қоныс еткен ауылдардың малына түрлі індет тигенде, мал иелері малдарын қоралап айдап, Өтеудің зиратының маңына бір күн түнетеді екен. Ғажабы сол түні апарған малға қасқыр шауып, ертесінде ауырған малдар ада-күде жазылатын болыпты. Бұл іс бертінге дейін жалғасыпты. Бәлкім ол кезде мал шипагері болмағандықтан осылай істеген де шығар. Алайда, бір қасиеттіліктің жіп ұшы көрініп тұрғандай.

Өтеудің Ораз, Намаз, Шомақ, Абыз, Әби есімді бес ұлының ортаншысы Шомақ. Осы Шомақ Өскенбай бидің күйеу баласы. Шомақ сөзге шешен, еліне беделді болып, Есіргеп руының биі болып, билік тасын қолына ұстаған әділ-турашыл адам болған. Шомақ пен Айбала Тұрғанбай атты ұл, Бейілқан атты қыз сүйеді. Шомақ пен Айбала Алтай жеріне

келмеген, қазіргі Қазақстанның Зайсан өңірінде жасап, сол жерде дүниеден өткен, аталары Өтеудің жанына жерленген

2009 жылы Құнанбайдың жиеншары Өмірбек Баймұхамедұлы Қазақстанның Зайсан ауданына өтіп, бабасы Өтеудің басына құран оқытып қайтты. Өтеудің зираты өзінің ата – мекені Сайқан тауының терістік бетіндегі Қарой ауылының жанында орналасқан. Жылқының қылымен араластырып саздан дөңгелек қорған іспетті жинапты. Қорғанның қалыңдығы құлаштай, бір ғасыр уақыт өтсе де әлі бұзылмаған. Енді Өмірбек нағашысы Құнанбайдың басына барыптәу етіп қайтпақшы.

1860 жылдың орта шенінде Шомақ пен Айбала баласы Тұрғанбайды нағашысы аға сұлтан Құнанбайдікіне нағашылатып апарады (Тұрғанбай 1860 жылы қазіргі Қазақстанның Зайсан жерінде туып, 1929 жылы Зайсаннан қоныс аударып, Алтайдың Шірікши жеріне келіп қоныс теуіп, кейінгі өмірін осы жерде өткізіп, 1946 жылы 86 жасында қайтыс болады). Тұрғанбай нағашысына барғанда, ашамайлы ерге мінетін кезі екен.

Шомақтар қайтарында Құнанбай: «Жиеніме ат мінгізіп қайтарамын» деп, екі құлағының үстінде теңгедей қарасы бар мөлдір ақбоз атқа, көксәуір былғарымен шыбарланып қапталған, алдыңғы-артқы қасына күміс жалатып, бұршақ басты алтын жалатылған жез шегемен шегеленген ер тоқымды ат мінгізіп, жиеніне шапан кигізеді. Тұрғанбай осы мөлдір ақбоз атты көп жыл мініп жүреді. Кейін осы ат ақ патшаның әскерлері жағынан қолды болады. Тұрғанбайдың нағашысынан киген шапаны бірнеше ата аралап, Тұрғанбайдың кенже ұлы Баймұқамбетке одан немересі Кәмелқанға одан шөбересі Өмірбекке жетеді. Осы шапанның тысы жасыл түсті мәуті торғын болып, астары үш қабат шүберекпен астарланған. Ойма жағалы, қаусырмалы (түймесіз) жең ұшы, жағасы және өңірі бес елі мөлшерінде сырылып тасталған, шапанның етегі мен жеңі бір тектілеу ұзындықта (осы шапанды киіп көргенімде, бейне бала іспетті болып, ішіне кіріп кеткендей болдым дейді– Өмірбек Баймұқамбетұлы. Ал, ер тоқым алды биік, арты аласа бір адамдық ер тоқым екен. Көзі ашық, көкірегі ояу ұлы қариялардан сұрағанымызда арғын ер тоқым болып шықты. Осы ер тоқым елімізде жүргізілген «Мәдениет зор төңкерісі» кезінде төрт көне ретінде қызыл қорғаушылардың (хунвейвиндердің) қолына түсіп, айшықты оюлары мен алтын жалатылған жез шегелерінің басы мұжырайып орны ғана қалған, құйысқан өмілдірік, айыл, тебінгі, үзеңгі сияқты ертоқым әбзелдері әркімнің қолында кетіп, «Мәдениет зор төңкерісі» аяқтап, байлардың мал-мүлкі өздеріне қайтарылған да, ертоқымның қаңқа басы мұра иелерінің қолына келеді.

Арасы үш жүзге, берісі алты алашқа аты мәлім Өскенбай бидің қызы Айбала өз аталығында ат мініп, атан жетелеп сол дәуірдің сәнді салтанатымен келгені айтпасақта жалпақ жұртқа мәлім. Айбаланың төркінінен мініп келген күміс ер тоқымның басқа әбзелдері тозғаны тозып, жоғалғаны жоғалып, қазір сол ер тоқымның қос табанды күміс үзеңгісі кейінгі ұрпақтарында сақталып қалады. Осы әулиеттің қазіргі ұрпақтары ақылдаса келе, Тұрғанбай мен Айбала апасынан қалған мұра – ер тоқым, шапан, қос табанды күміс үзеңгі осыларды Алтай қаласының мұражайына қолекі табыстап, кейінгі ұрпақтардың бейзаттық мұра ретінде тамашалауына береді.

Енді бірер сөз Құнанбайдың Алтайға келуі жөнінде «...Құнанбай аға сұлтан, Барақ төре оның орынбасары боп сайланған кезде патша әкімшілігі әпербақандарымен қандары қата өштескен қазақ азаматтары – ақсақ Қиян, Табылды дегендер уезд бастығын өлтіріп кетіп, Алтайдағы Абақ Керейлер арасына келіп паналайды. Оларды қолына түсіре алмай қапы қалған жандарал қатты ашуға бөгеді. Сөйтіп Қиян мен Табылдының Алтай асып кеткенін естіп – біліп, Керейдің ел билеушісі Ажы төреге аталас туысы Барақ төре арқылы хат жаздырып, екі қылмыскер қашқынды ұстап беруді талап етеді. Осы мақсатта аға сұлтан Құнанбайды арнайы тапсырмамен Абақ еліне атандырды...» - деп көрсетеді. Құнанбай өмірі мен қызметін зерттеуші Б.Сапаралы (Б. Сапаралы. Құнанбай қажы А., 1995, 192 – бет)

«Оқиға Барақ төре Солтабайұлы басқарып отырған Найман – Сыбан елінде өткен, Ақсақ Қиян мен Табылды Сыбан елінің азаматтары, ақсақ Қиян жасы алпыстан асқан белгілі барымташы қарашекпендерімен (ішкі Ресейден келген қоныс аударушылар) жерге таласып

жүргенде орыстың оғы тиіп сол аяғы кем болып қалады. Сыбанның елбасылары мен билері кеңесіп: орыстың құрығы ұзын қазақтың қай жерінде барсаңдар да ұстап алады. Ежелден бізге ел болған кең балақ Керей ішіне кетіндер деп шекарадан өткізіп салады. Барақ білмеген болып қала береді». (Айтушы Ісләмшайых Рахымжанов. Жарма ауданы, Үшбиік ауылы). Бұдан біз орыстың қаһары қандай күшті болса да, елбасыларының басына күн туған ерлерін ұстап бермей ажал аузынан алып қалғанын көреміз.

Қазір орыстың қолшоқтары болды деп Құнанбайды, Жәңгір ханды орынсыз кінәлау бар. Шын мәнінде Құнанбайда Жәңгір де Ресей империясының қазіргі тілмен айтсақ әкімдері, ол өз елдерінде қандай бүлік, бұзақылық, кісі өлтірушілік керуен тонаушылық т.с.с губернатордың алдында басымен жауап беріп, тәртіп орнатуға міндетті болған. Финляндия, Польшадан бастап Порт – Артурға дейінгі Еуразияның жартысын билеп тұрған империяның уезд бастығын подполковник, шенді қайдағы бір бұратаналардың өлтіруі губернаторға аспаннан жай түскендей болады. Сондықтан аға сұлтан Құнанбайдың өзін жұмсап «қылмыстыларды тірідей, өлсе басыналып кел» - деп қатал зілді бұйрық беріп жұмсайды. Ресей табиғаты азиялық деспотиялық империя деп баға береді шетел зерттеушілері. Олар ата жауларының жауларының басын алдырып, кек қайтару (Кенесарының, Кейкі батырдың, Хаджымұраттың т.б. бастары) мемлекеттік рәсім дәрежесіне көтерілген.

Құнанбай келеді дегенде керей елі ақ патшаның аға сұлтаннан көрі көптен көрмеген алыстан туысымыз келе жатыр деп барынша дайындық жасайды. (Жоңғарға қарсы ұлт – азаттық соғыстың қаһарманы еліне ұран болған. Ер Жәнібек Бердәулетұлының қарындасы Ермек ана Өскенбайдың жұбайы болған). Қаба өзенінің бойына 50 үй тіктіріп елбасылары Әжі төре, Шәу жырау, Шегебай батыр, Көкен би, Жетібай би, Бейсенбі би қатарлылар қарсы алады.

- Аға баласы сіз сөйлеңіз дегенде бір сөзін артық – кем айтпайтын Құнанбай істің мән – жайын Керейдің игі жақсыларының бүгі – шегесіне дейтін біліп отырғанын сезіп: Сөз өздеріңізде деп жауап күтеді.

- Бірінші болып сөзді Шәу жырау, (кейбір әңгімелерде Бейсенбі би делінеді) бастайды: Жігіттерің ата жауымыз кәпірдің желкесін қиып бізді ел санап қорған болады деп қашып келгені рас. Қырғидан қорыққан торғай да бұтаны қорғалап аман қалады. Бұта құрлы жоқпыз ба? Кешегі өткен ханымыз Ер Абылай қалың қытай құмырысқадай әскерін қаптатып қойып Әмір Сананы ұстап бер, ақысына жер береміз дегенде, Абылай берді ме? Берген жоқ. Әлсіздерді қолдап күштілерді қайыратын ата – салтымыз емес пе? Ақсақ Қиян бір жыл арамызда тұрып өз ажалынан дүние салды. Табылды табылмайды, келмеске кетті. Бас десеніз бас тауып, қағаз десеніз қағаз жазып мөрімізді басып берейік деп, сөзін аяқтайды. (Табылдыны Шыңжаңның ішкертін Баркөл жағына өткізіп жібергенін айтып отыр. Қазір ұрпақтары сол жақта деген ел аузында дерек бар).

Әу баста екі жігіттің ерлігіне іштартқан Құнанбай: өлгендерінің тіріліп, келмеске кеткендерің қайта келіп жүрмесін деп сөзін қайырады. Ақыры екі жағы келісіп Ақсақ Қияның өлгенін куәландіріп билер бармақтарын басып мөрлерін қояды.

Алтай елінде айтылатын тағы бір әңгіме Шәку байдың Құнанбайды қарсы алғандағы қонағасы жайында. Құр тайды сойып барлық етін түгел асып, бір табаққа салады, шетін қазымен айналдыра көмкеріп ортасына тайдың басын қойып төрт жігіт тайтабақтың төрт жағынан ұстап Құнанбайдың алдына алып келіпті. Құнанбай осы сапарын еске алғанда Алты Алаштың талай жерінде болып, ел аралап, дәмін татып жүргенде мұндайды көрген жоқ едім, түбінде қазақтың салт – дәстүрінің қалатын жері осы болар деп еске алады екен.

Әжі төре, Шәу жырау, Бейсенбі би, Шәкубайдың Құнанбайды қарсы алған Қаба өзенінің жағасы қалың қарағай қайың аралас алаңқайда – қазір Қытайдың саяхат мекемесінің мейрамханасы орналасыпты, нағыз жердің жанаты екен. Тайтабаққа келетін болсақ 1966 жылғы мәдени революцияға дейін сақталыпты, хунвейвиндер бай феодалдардың ыдысы деп отқа жағыпты. Көнекөз қариялардан сұрастыра жүріп тайтабақтың пошымын қайтадан қалпына келтіріп, сұлбасын сыздық. «Керейден ұл туса, ағашқа күн туады» - дегендей, менің ұсынысым бойынша, Шыңжаңдағы қазақ мәдениеті мен өнеріне жанашыр болып жүрген

Рахат мырзаның демеушілігімен тайтабақ қазір қайтадан жасалып жатыр. Құнанбай өмірінің бір қыры осындай.

Сөз соңында айтарымыз, Зере әжемізден тараған ұрпақтардың саны Шыңжаң өлкесінде 60-тан асады екен.

Құнанбайдың жиеніне берген күміс ері. 1966 жылы мәдениет төңкерісі кезінде күміс әшекейлерінің барлығы отқа жағылып, ердің құр қаңқасы ғана қалған. Хүнбейбіндердің ұстанымы бойынша кедейдің мінетін ері қалпына келген. Алтай қаласының музейі.

*Құнанбайдың жиеніне кигізген шапаны
Алтай қалалық музейі.*

А.Б Бақытжанова
Тарих ғылымдарының кандидаты., доцент м.а.
Шәкәрім университеті
Семей қ.

Д.Е .Оспанова
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ҚҰНАНБАЙ БЕЙНЕСІ (ТҰЛҒАСЫ) ТАРИХИ ЕҢБЕКТЕРДЕ

Қазақ елінің қасиетті, ұлы адамының бірі – Құнанбай Өскенбайұлы (1804-1885) күллі саналы ғұмырын ел ісіне арнады. Заманы патшалық Ресей қазақ даласын отарлау үшін қабылдаған Ескі (1822 ж.) және Жаңа Ережелер (1868 ж.) аралығына тап келді. Кейіпкеріміздің бейнесін толық ашу үшін сол заманның қыр-сырын, қат-қабат қалтарысын түгендеу керек. Құнанбайдың әкесі Өскенбай Кеңгірбайдан кейін Тобықтыға би болған, хат танитын адам. Халық Өскенбайды өте әділ болған деседі. «Ісің ақ болса, Өскенбайға бар» деген халық ауызында аңыз бар.

Абайтану ғылымының ірге тасын қалап, қабырғасын тұрғызып, күмбезін көтерген ұлы жазушы Мұхтар Әуезов зерттеулеріне сүйенсек, Абайдың әкесі Құнанбай – тумасынан зерделі, өз заманының көзі ашық тұлғасы, ел билеген көсем, қара сөзге дес бермеген шешен, жастайынан атқа қонған найзагер, талапты да, табанды адам болған [1, 66 б.]. Дәлел үшін романдағы үзіндіге үңілсек, ол – эпопеядағы қажылық сапарға аттанар алдындағы Құнанбайдың сөзі: «Сендер мені осы сапарға қимайтын сияқтысындар. «Қартайған шағында қайда шырқап барады, қайта оралып көрмейміз-ау, кеткені-ау» деп есіркеп қарайсындар! Осыларың мынау жолға мені қимау емес, маған осы жолды қимау болады. От басында немереге, ас басында келінге, мал басында малшыға: «әй, өй» деп отырып өлетін бай-бай шал болып өтсем, не мұратқа жетер ем!? Бұл сапар менің ендігі қалған тірлігімнің мұраты», - деп жалғасатын монолог – нағыз өмірдегі Құнанбай айтатын, керек десеніз, айтқан да сөзі. Алайда, мұндай амалдар көркем шығармада мүлде аз. Осыны байқаған қырағы суреткер Ғ.Мүсірепов «Заман және әдебиет» деген кітабына енген «Абай романы туралы» деген баяндамасында: «Мұхтар романында «Құнанбай ылғи орғытып, тұспалдап сөлейді, өзі айтып, өзі кесіп, басқаларды тек еріксіз мойындатады» дейді. Бірақ, Мұхтардың осы бағасына лайық сөздер, шешендік тұспалдар Құнанбай сөзінде сонша мол емес. Құнанбай сөздері көбінесе істер ісінің жабайы түрін сипаттайды... Мен Құнанбай айтар сөздерді әр жерінде өңдеу керек деймін», - деген. Бұл пікір 1943 жылы айтылған. Қалай десек те «Абай жолы арқылы Құнанбай бейнесі бізге жағымсыз болып жетті.

Мұхтартанушы ғалым Т.Жұртбай «М.Әуезовтен Құнанбайды арашалаудың қажеттігі неде?», «М.Әуезовті Құнанбайдың алдында ақтаудың қажеті неде?» (Қазақ әдебиеті, 2000, 7 сәуір) деген мақалаларын қатар жариялайды. Бұған қарсы ғалым Б.Майтановтың «Әуезов пен Құнанбайға ара ағайын қажет пе?» (Қазақ әдебиеті 2000, 21 сәуір) деген мақаласы басылып шығады. Мақалада Т.Жұртбайды Құнанбайдың бейнесін тарихи шындықтан аластатқаны үшін М.Әуезовті кінәлап көрсетуін сынға алады [2, 58-59 б.]. Ә.Ысқақовтың «Абай өмірі», С.Мұқановтың «Абай Құнанбаев» тақырыбындағы монографиясы, Ә.Жиреншиннің «Абай Құнанбаев» деген кітабында жазған пікірлерінен Құнанбайға қатысты ойларын кездестіреміз.

Құнанбайды өз дәрежесінде тану, бағалау еліміздің тәуелсіздігімен келді. Құнанбайды танып білмей, Абайды танып білуді кеш те болса түсіндік.

Поляк зерттеушісі Адольф Янушкевич ең алдымен патша үкіметіне қаны қас адам ол халықтардың ортақ азаттығын ұран етіп ұстаған демократ-революционердің бірі. 1846 жылы

Густав Зелинскийге Құнанбай туралы мынандай хат жазады: «Құнанбай би Барақ сұлтаннан бір-екі жас қана үлкен бұл да бүкіл әлемге әйгілі адам. Құнанбай қара халықтан шыққан, жаратылыстан ақыл-парасаты дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тыңғылықты кісі. Халқының қамын ойлайды, оған жақсылық қылсам дейді. Елінің ежелгі жол-жобасына, әлқұранда жазылған шариғат жолына аса жүйрік, Россия өкіметінің қырғыздар жөніндегі заң ережесіне жетік. Қара қылды қақ жаратын әділ, адал азамат. Құнанбай халқының қамқоры, оны жұрт пайғамбарындай көреді. Сондықтан, одан ақыл кеңес алуға тіпті бір қиырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатыр. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойылған. Елден ерек білгіштігінің арқасында, бұл қызметті тасаяқтай қағыстырып, тамаша, жақсы атқарады, оның айтқаны екі болмайды, қабағын қақса іс орнына келіп жатады. Естеліктің басында да айтқанмын, тоғышар өзімшілдер, күншілдер жамандағанымен – халқы үшін еңбек еткен, халқы ардақтаған адамын тарих жойған емес! Сондықтан, Құнанбай мәңгі өшпейтін адам» [3, 119 б.]. Аякөз қаласында туып өскен Сабыржан Ғаббасов «Айқап» журналының 1915 жылғы 6 санында «Тарих қазақ жайынан» деген мақалсында былай дейді: «Марқұм Құнанбай мырза өте ақылды, сабырлы, халық сүюші, ғылым мағрифатқа құмар, биік дана азамат еді», - деп мақтайды Құнанбайды. Құнанбай, Абай, Шәкәрім арқылы жалғасып жатқан құдіретті сабақтастықтың, елге қадірлі болған ерекше ұрпақ жалғастығының жарасымды үлгісін алғаш тілге тиек етуші. Алаш баспасөз бетінде Ө. Бөкейханов та Құнанбайға оң баға береді. Кеңестік кезеңде де Құнанбай жайлы сөз қозғаған зерттеушілер де болды. Шәкәрім, Әрхам, Ахат Шәкәрімұлы, тағы басқалардың естеліктерін айтпағанда М.Әуезов, Ө.Жиреншин, Ө.Марғұлан, М.Бейсенбаевтар ғылыми-зерттеулерінде арнайы тоқталды. Бүгінде Құнанбай Өскенбайұлы туралы, оның тарихтағы орнын айқындау мәселесі жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеліп келеді. Б.Сапаралының «Құнанбай қажы», Т.Жұртбайдың «Құнанбай» еңбектерінің маңызы ерекше. Б.Сапаралы романдағы Құнанбайдан, оны сомдаған жазушыдан мүлде алшақтап кетпейді. М.Әуезовтің ғылыми еңбектеріндегі Құнанбай туралы деректерді негізге ала отырып, нағыз тарихтағы Құнанбайды беруге күш салады. Т.Жұртбайдың «Құнанбай» зерттеу еңбегінің басты мақсаты өнердегі Құнанбай мен өмірдегі Құнанбайды салыстыра отырып, оның ұлттық руханияттағы орнын айқындайды. Абайды бүкіл әлемге паш еткен ұлы туындыдағы Құнанбай көркем бейнесінің жасалу тарихы, ондағы М.Әуезовтің амал-тәсілі деген мәселелерге барған зерттеуші көркем бейне мен суреткер арасындағы тылсымға үңіліп, төрелік айтады.

«Адамның қай мінезі қасиеті болса, сол мінезі міні де болады. Мен өмірде ұстаған нәрсемді берік ұстанам. Жақсылық – кісінің айнымас табандылығында деп білемін. Соның түбінен мін шығатын кез де болатын шығар! – деп, үндемей түнеріп отырып қалды» [4, 176 б.].

Қай мінез қасиет болса, сол мінез мін де болмақ. Терең ой. Бұл ойға жету және оны талқыға салу – кемеңгерлік. Парасатты жан ғана өз мінезіне төреші бола алады. Құнанбайдың өз-өзіне төрелік жасағаны – оның замандастарынан биік тұрғандығы [4].

«Құнанбайдың мықты жері Тобықты іші болса, әлсіз жері де осы Тобықтының ішінде» [4, 25 б.]. Расы сол. Құнанбайды Құнанбай етіп көкке көтеріп отырған – Тобықты елі, сыртқы рулар оны Тобықтыдан тыс қабылдамайды. Құнанбайдың тірегі – өз руластары.

Құнанбай Өскенбайұлының кезінде шығарған өлеңдері мен қанатты сөздері аз болмаған. Мысалы, «Көптен ажал да жасқанар, адалдан арам да жасқанар», «Елге еңбек етсең, бермесін аласың, қиянат етсең, тамұққа жанасың», «Арсыздық малға байланысты, адамдық арға байланысты» дегендері бар. «Көптің күшіне сен, басшының ісіне сен», «Жанымнан малым садаға, арымнан жаным садаға» деген сияқты нақыл сөздері ел аузында сақталған. Құнанбай есімі кеңестік кезеңде «Кезінде Құнанбайдың Абайға таққан үш міні, - деп жазады әдебиетші ғалым Серік Қирабаев, - тарихи шындықтан алынған. Соған қарап, Құнанбайды тек ұнамсыз жағынан ғана көру көбірек байқалып жүр. Шындығында, Құнанбай өз заманының ең ақылды, көреген, қайырымды, батыр адамдардың бірі болған». Сонымен,

жазба мағлұматтардан Құнанбай бейнесі бірде - патша өкіметінің қырдағы өкіл-ұлығы аға сұлтан, енді бірде - жолынан жүк қалдырмас қоңыраулы қара нардай күллі Тобықтының көшін бастаған көсем мырза, сонымен қатар, Абай, Шәкерім сынды ұлы тұлғалардың тәрбиеші абызы ретінде алдымыздан шығып отырады.

Құнанбай туралы әңгіме көп. Ақиқат пен аңыз араласып кеткен. Тұлға тағдыры солай болатыны шындық. Өсіріп айту, әсірелеп айту, ғайбаттап айту секілді «айтулар» да жеткілікті, Мұхтар Әуезов «Абай жолының» бірінші кітабында Құнанбайға «шаң жолатпаған». Мәселе романды түсіндіріп, насихаттаудағы солақайшылықта. Әдебиетшілер, сыншылар санасында социалистік түсініктер мен ұғымдар сіресіп тұрғандықтан, олар Құнанбайға «келте тон» пішті. Ол патриархалдық феодалдық қоғамның тұлғасы ретінде көрсетілді. Қазақ жерінде феодализмнің болмағандығы туралы шындық есепке алынбады. Феодализм – таптық қоғам, олай болса, Құнанбай – ел қанаушы. Өкінішке орай, осы түсінік қазіргі әр деңгейдегі әдебиет, тарих оқулықтарында әлі де қолданыста. Құнанбайды таптық тұрғыдан түсіндіру – Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романын қате, теріс насихаттау. Құнанбай тұлғасының аңызға айналуының бір себебі – хакім Абайдың әкесі болуы. Әке даңқын әлемге жария еткен Абай. Одан беріде Құнанбайдың немересі – Шәкерім. Қазақ еліне екі тұлға қалдырған – Құнанбай. Бірі – баласы, бірі – немересі. Бұл – айрықша айтылатын құбылыс. Мұхтар Әуезов осы жағдайды романда әдемілеп жеткізген [5].

«Абай кезіндегі қазақ даласында күні өтіп бара жатқан, бірақ тамыры әлі де тереңдегі ескіні мен Құнанбай образында жинақтадым, ал оның баласы Абай бойында енді туып келе жатқан жаңа бар», - дейді М.Әуезов [6, 157 б.].

Әке мен баланың арақатынасы мәңгілік мәселе. Мұхтар Омарханұлы Әуезов «Абай жолы» романында қос дара тұлға – Құнанбай мен Абайдың қарым-қатынасын шырқау биікке, шын мәнінде әлемдік деңгейге көтерді. Әке мен баланың арасындағы диалог әйгілі романды оқығандарға жақсы таныс болуы керек. Құнанбай ұлына не деп мін тақты? Әке сөзіне Абай қандай жауап қатты? Оқып көрейік! – Сенің басыңнан үш түрлі мін көремін. Соны тыңда! Ең әуелі, арзан мен қымбаттың парқын айырмайсың. Өзіңдегі барынды арзан ұстайсың. Бұлдай білмейсің. Көп күлкіге, болымсыз ермекке асылыңды шашасың. Жайдақсың! Жайдақ суды ит те, құс та жалайды. Екінші, дос пен қасты сараптамайсың. Досқа досша, қасқа қасша қырың жоқ. Жұрт бастайтын адам ондай болмайды. Басына ел үйірілмейді. Үшінші, орысшылсың. Солай қарай ден қойып барасың. Дін, мұсылман жат санайтынын ескермейсің! – деді. – Осы үш айтқаныңыздың үшеуіне де дау айтам, әке. Өзімдікі дұрыс деп айтам. Ең әуелі, жайдақ суға теңгердіңіз. Қолында құралы бар жалғыз-жарымға ғана пайдасы тиетін шыңыраудағы су болғанша, құралды, құралсыз, кәрі, жасқа түгел пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын. Екінші, ел алатын тәсілді айттыңыз. Ел билейтіндердің мінезін айттыңыз. Менің білуімше, ел бір заманда қой сияқты болған. Бір қора қойды жалғыз қойшы «ай» десе өргізіп, «шайт» десе жусататын болған. Бертін келе, ел түйе сияқты болды. Алдына тас лақтырып «шөк» десең, аңырап барып қана бұрылады. Ал, қазіргі ел бұрынғы көрбалалықтан, нашар, момындықтан сейіліп, көзін ашып келеді. Ендігі ел жылқы сияқты болды. Аяз бен боранда, жауын-шашында топ не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған, етегін төсек, жеңін жастық қылған бақташы ғана баға алады... Жанашыры бар, жақсылық пайдасы бар ғана кісі бағады... Үшінші, орысты айттыңыз. Халық үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы – білім-өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірліктен ала алмаған асылды содан алатын болсам, ондай жер жатым бола ма? Жатырқап, қашықтауым надандық болса болар, бірақ қасиет болмас...[7, 28 б.] – деді. Құнанбай мен Абай айтысы жай әке мен баланың сөз жарыстырыуы емес, терең мәні бар идеологиялық сайысқа айналған.

Құнанбайдың қасиетін байқайтын ел аузынан жеткен бір ғана әңгімені айтайық. Абайды жер-көкке сыйғызбай мақтап (халықтың қадірлісі екенін айтып) болмаған жаңағы Ерболға Құнанбай: «Әй, Ербол! Сен мақтағыш болсаң алдымен мына мені, Құнанбайды мақта. Неге десең, мен өзімнен асырып Абайды тудырдым. Ал, Абайың мықты болса, өзінен асырып ұл тудырсын. Оны содан кейін мақтарсың қарағым», - деген екен. Құнанбай сөзінің

астарында сыншыл әкенің асып туған балаға деген толайым көңілімен қатар болашаққа жалғасар саналы ұрпақтың сұйылмауын меңзеген даналық ой ұшығы жатыр.

Елден де, туыстан да іргесін аулақ салған Құнанбай мырзаның өзіне жақын тартып, жылы шырай көрсеткен кісісінің бірі – Шәкәрім болған. Қалайда шешесі Төлебикеден соң адалдық жағынан тәрбие берген ұстазы ретінде Шәкәрім тәтесі Құнанбайды атаған. «Тәтемнің ауылы біздің ауылдан шалғай болатын, - деп есіне алады ақын. – Жылына бес-алты рет барғанымның өзінде көп әңгіме айтып, ақыл беретін. Елге адал еңбек сіңірсең, адал болсаң, абыройлы боласың... Көпке жақпай, адал болмай, абырой, атақ алмайсың дейтін».

Кесек мінезді адам болғанымен, атасы Құнанбай ақын болатын немересін жетім деп аяп, қас-қабағына қарап баққан екен. Шәкәрімнің өзі «Шежіре» кітабында былайша ақтарыла жазады: «Қажы марқұм жетім деп аяп, қысып оқыта алмай, ғылымнан мақұрым қалып, жетімдікті сылтау қылып, ойыма не келсе, соны істеп, әдепсіз, ғылымсыз өстім. Әйтсе де түркі танып, орысша хат танып қалдым». Шәкәрімнің 27 жасында Құнанбай қажы қайтыс болған. Сондықтан ақының оның әлеуметтік істеріне қанық боп, тәлім-тәрбиесін көріп өскендігі күмәнсіз. Қажы бір Шәкәрім емес, бүкіл әулетіне, мұқым Тобықтыға тәлімгерлік жасаған. Бір оқиғаға тоқталайықшы, Құдайбердінің Ботанайдан туған Әмірі мен Майбасардың Мұхаметжаны Тобықтыға әйгілі әншілер бопты. Бірақ, салдық құрып, сайран салуы шектен асып, қос әнші қайырусыз кетсе керек. Осы уақта қажы оларды шақыртып алып, қатты қысады: тентектіктен, яки жаманшылықтан тияды. Бұл оқиға шамасы 1877 жылы қажы Меккеге барып елге оралған кездері болған.

Мәселе сонда, еркөңілді әрі жомарт Әмір (1850-1877) Құнекеңнен «тізе көрген» соң, көп ұзамай тосыннан дүние салады. Қазаға қаты қайғырған, мінезді Ботанай сүйікті ұлын өле-өлгенше жоқтайды, қайын атасы Құнанбайға да тілі тиеді. Қысқасы, ел арасында бұл «Құнанбайдың қарғысынан», яки «теріс батасынан» болды деген сыбыс тарап кетеді. Осыдан соң қажы, жаңағы оқиға салдары да жоқ емес шығар-ау, өмірінің 8-9 жылын «дүние сөзін сөлеймін»деп бірыңғай діни құлшылықпен өткізген.

Хақ мұсылмандығы қазаққа аян Құнанбай қажы жалғыз өз айналасы, ұрпағы ғана емес, мұқым Тобықтыны дін жолына бұруға күш салып бақты. Нәтижесінде Құнанбай ауылдарында бар балалар молда алдын көрді. Әрине, Абай сияқты Шәкәрімнің де қазақ көшпелі өмір жағдайындағы діндар ортаның тәлімін алып өскені еш күмән туғызбайды [8, 29, 30, 31 б.].

Құнанбай 1885 жылдың тамыз айының басында Жымба деген күзегінде дүние салған. Бұл Сарыарқаның Семей жақ жиегі - Арқалық адырына таяу тұс. Саналы ғұмырын Тобықты жерін молайтуға жұмсаған Қажы Абайдың қыстауы - Ақшоқыға жерленді. Қажының жаназасында Байкөкше ақын дүйім жұрттың көзінше: «Құнан кетті - алдынан жарылқасын, артында алтын қалды ат басындай» деп Абайға сенім арта сөйлепті. Қарт ақын қателескен жоқ, Абайдың атағы бірер жылда-ақ қазақ көгінде қалықтады. Заманында Нысан абыз деген ел сыншысы Өскенбайға: «Өзіңнің бағың Қыдырдай болса, балаңның бағы Шыңғыстай болады», - депті-мыс. Дәлді сөз. Бірақ ол күнде Абайға қонған бақ Құнекеңдікінен әлдеқайда асып түсетінін кім болжаған.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Нұрахметов Н. Абайдың ұстаздық ұлағаты // Абай №2-1992, 66-71 б.
2. Ерденбеков Б. Абайтану (Абайдың әдеби айналасы. 1-кітап). Оқу құралы.- Семей: Интелект, 2009. –180 б.
3. Әуезов М. «Абай жолы» эпопеясының тарихи негіздері. - 114-125 б.
4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. 22-том, 1-кітап
5. **Ғарифолла Есім. Құнанбай** (*Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» романы бойынша*) *эссе*

6. Елеуменов Ш. Жаңажолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1989.- 320-б. Портр. (қаз. орыс тілд.).
7. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі // Абай №2-1992, 28-36 б.
8. Омаров А. «Шәкәрімнің өмірбаяны» монография. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007.- 410 б.

ӘОЖ: 37.017.92

С.М. Сейлғазина,
Ауылшаруашылық ғылымдарының докторы
Шәкәрім университеті
Семей қ.,

Е.Е. Біләлов
Ветеринария ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті
Семей қ.

А.А.Закиева
PhD доктор, доцент м.а
Шәкәрім университеті
Семей қ.

АБАЙДЫҢ ДҮНИЕ ТЫЛСЫМЫН ТАНУДАҒЫ АСЫЛ МҰРАСЫНА - ТАҒЫМДЫҚ ТАНЫМ

Мақала негізінен үш ой танымдық негізде: **ҰЛТ, ЖЕР КИЕСІ және Тұлғаға тағым** түріндегі түсініктік сипаттама ретінде беріліп отыр.

Қазақтың Абайы тылсым дүниенің сырын өзінің жан тәніндей түсіне алғандығына ешкімнің шүбәсі жоқ деп есептейміз.

Біз агроөндірістік кешен саласының маманы болғандықтан Ғұлама Абайымызды осы салаға қатысты тылсым дүниені танудағы танымдық қыр сырын өзімізше түсініп ұғып жүрген ғылыми-оқытушы тарап өкілі ретінде өзіндік ой тұжырымызды дәріптеуді жөн санадық.

Ұлы неміс жазушысы Бельгердің тұжырымдамалық дәйектемелеріне қарағанда герменевтиканы қазақтай меңгерген ешкім жоқ. Сондықтан Абай тағылымдамаларының бізге қатыстысы түсінікті болу үшін әңгімеге арқау ретінде жайлап түсіндірер болсақ.

ҰЛТ киесі. Әуелі қазақтың өзіне келсек: амандасудағы дәстүрі бойынша “Мал-жан, бас аман ба” деп сұраған. Бұны заманауи ұғымдық тілде түсіндірер болса Ел басымыздың ел тізгінін қолына алғандағы ұстанымдық бағдарламасы “Әуелі экономика - сосын саясат” дегені айғақтағандай. Бұған ешқандай талас пікір жоқ деуге болады. Сондай-ақ, ұлтымыз балаларға жілік майын, мыйды және кәрі жілікті жемеуді жөн санаған бұны, санитариялық-токсикология тұрғысынан қарасаңыз бұл ағзаларда ауыр метал және радиациялық заттар молынан шоғырланады екен. Ал, малдың бас етін негізінен қария адамдар тұтынған. Өйткені баста 12 түрлі тағамның нәрі бар егер оның орынына, тек қана үнемі жамбасты немесе басқасын мұжыр болсаңыз ағзаның азғындауға ұшырайтынын әу баста білген. Мына кереметті қарасаңыз желкені қыз балаларға шашың ұзын болады деген желеумен жеуді ұсынған яғни тіске физикалық күш түсуі себепті тістің түзу өсіп қалыптасуына ықпал еткен. Қазір қыздар тісті түзеу үшін арнайы құрылғы киіп алуды әдетке айналдырып жүр. Өйткені желкені мұжымаймыз.

Осындай бір сәтте айтпаса болмас бүгінгі күнде ел болып есімізді жиып қана қоймай көптеген елге үлгі болып отырған жайымыз бар. Бұлдағы арысы ата бамыздың берісі Абайымыздың кешегі арманының жарқырағаны шығар. Ләйім Құдай мың да бір Тәубә деп қойып жан-жағымызға бір қарауды да әрдайым ұмытпағанымыз жөн шығар. Өйткені елімізге тұрман, жұртына Құрбан болған талай асыл ерлер Рухының қолдауы да болар... осыған орай “Алаштың бірікпесе алмайтын қамалы жоқ, бірікпесе құл болудан басқа амалы жоқ” деген екен Міржақып Дулатов. Мысалы Мағжан Жұмабаевты 1938 жылы атылды дегенімен соғыстан кейін Бауыржан Момышұлының кездесуінен кейін жасыруы... Айтайын дегенім тектің коды өте мықты ҰЛТ екеніміздің бір дәлелі. Өйткені мың жылда бір туар бұндай адамдардың басының ғұламалылығын билік пайдаланған...

Жалпы Миллиардтаған жылғы ғарыш тарихында, миллиондаған жылдармен өлшенетін тіршілік тарихы мен адамзат тарихында «ұлт», «мемлекет» дейтін ұғымдардың шыққаны кеше ғана еді. Ұлы Түрік Қағанатынан басталған мемлекеттігіміз мың жылда мың өліп, мың тірілді.

Еліне тұрман болған, жұртына құрбан болған кешегі ерлердің аруағын асқақтатып, бүгінгі ел жоқшысы бола алатын көзі тірі азаматтардың тілегін бірге тілесуді дәстүрге айналдырып келе жатқандаймыз.

Әйтпесе, бір-бірімізді көре жүріп, көрмегенсуден, біле жүріп білмегенсуден, ер бағын да, ел бағын да талай-талай байлап тастаған тұстарымыз аз ба еді?!

«Алаштың бірікпесе алмайтын қамалы жоқ, бірікпесе құл болудан басқа амалы жоқ» деген екен Міржақып Дулатов.

Жер киесіне тағзымдық түсінік.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 21 маусым, 2007 жылғы Жарлығымен Шығыс Қазақстан облысының Семипалатинск қаласы Семей қаласы болып қайта аталғандығы – УАҚЫТТЫҢ өткен тарихтың өзіне түзету енгізетін ғажайып күдіреті бар екенін білдірсе керек.

Семей – біздің еліміздің арғы-бергі тарихындағы тағдыры ерекше, даңқы зор қала. Оның өткеніне көз салсақ, ғұндар мен көне түркі заманын былай қойғанда, орта ғасырлардың өзінде Семей кенітті қоныс екенін аңғарамыз. Ол Қимақ-Қыпшақ мемлекетінің 16 қаласының ішіндегі Астаналық мәртебесіне ие елді-мекен.

Сондықтан алашына «Семей» атын қайтарған Елбасына мың алғыс! Абайды таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуы тиіс. (Н.Ә.Назарбаев) Сондай ақ Ел басының “Мәңгі елі” ол өзі жеке дара бір әңгіме дер едік.

Ел басы ұлы адам дер едім - былтырғы мен биылғы 19 наурыз бекер сәйкес келмесе керек деп ойлаймын...

Семейді ауызға алғаным Семей деген атау “Киелі мекен” деген ұғымды білдіреді екен. Яғни жер топырағының қасиеттілігінің арқасында Абай Мұқтар Шәкәрім сынды ұлы ғұламалар дүниеге келген деп айтсақ артық болмас... жалпы адами ұғымда адамның мінез-құлқы мен ой таным түйсігінің қалыптасуына географиялық жағдайдың әсерінің барлығы айтылатынын біз білеміз. Жалпы Семей тарихы 1108 жылға жуық деп есетеледі айғақ бойынша.

Тұлғаға тағзым

Дана Абайдың асыл мұрасының қалыптасу үрдісі Қазақ ұлтының Хандық мемлекеттік жүйесі үзіліп, елдің руханилық санасы әуре-сарсаңға түсіп белең алған кезінің ахуалы негізінде “Қара сөздері” арқылы қалыптасқындығын әуелі қазақтың өзі танып сосын адамзат оған тағзым етті десек болады. Бұл мәлімдемелік мұра оқырманға танымал болса да (мың рет оқысақ та артық болмас) мақала үзіндісіне арқау болсын дегенмен ақпараттық үндеу ретінде беріп отырмыз.

Танымал дәйектемелерге қарағанда Абай өз танымын дәріптеуде көрген-білгенін, таным-тәжірибесін, танып-түстегенін ақыл-көрігінде қорыта, таразыға салып, ғұмырдың алдамшы, баянсыз, тұрлаусыз сиқына бас шайқап, іштен тынғандығы белгілі. Абай

заманында қазақтың «қарға тамырлы» халық болудан қалып, бодандыққа мықтап түскен кезі еді. Ел болу не болмау ісі орыс әкімдерінің қолында қалған. Халық мінезіне ұсақ қылықтар еніп, ел дертке ұшыраған. Ел сөзін сөйлейін десе, бір орталыққа бағынған халқы жоқ, халқының еркі жоқ заманда асыл ойларын кімге бағыштарын білмеген Абай «іздеген еліміз сол ма?» демегенде не демек. Ақын қайғысы бодандыққа түскен елдің мұң-зарысы шағын сөзде ұлттық дамудың басты-басты бағыттарын таратқан. Ойшыл ақын халықты оқу-білімге үндейді: «Малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қажылық ешбір ғибадат орнына бармайды» деген сипаттамалық ақпараттармен таныспыз.

Қазақ даласында «иман» деген сөз Ар білімінің (Этиканың) басты ұғымына айналған. Халқымыздың жақсы жанды иман жүзді дейтіні де содан. Он екінші сөзінде Абай иман арқылы адамгершілік табиғатын ашуға талпынған.

Ақынның жиырма бесінші сөзіндегі: «Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, яки жұртқа рахат көрсете ме?» — деген ащы ақиқатқа толы өткір ойлары, әрбір жүрісі дұрыс, санасы ояу адамның түйсігіне ой салары сөзсіз.

Отыз екінші сөзінде - «Ғылымды, ақылды сақтай- тұғын мінез деген сауыты бар дей келе қырық бірінші сөзінде «Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек. Екінші — ол адам есепсіз бай боларға керек» деп түйіндеген (бұлар бизде бар ғой саны бағалайық).

Ғұлама ғалым «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде Абай дінді түсінді, оған құрмет етті. Ғылымды маңдай алды орынға қойды. Адамдар арасындағы алуан қайшылықтың қатпарына үңілді. Жат құбылысты сын тезіне алды. Осы арқылы Абайша дін тануды қалыптастырды.

Грек ойшылының түсінігінде барлық іс-әрекетті жасаушы да, жасатушы да Құдай, бәрін біліп, сезіп тұрғандықтан, адам одан сескенуі керек, сондықтан да жамандықтан аулақ, жақсылыққа бейім болу қажет. Ал Абайша, Құдай жақсылық пен жамандықтың жасаушысы, бірақ жасатушысы емес, ол адамның күнделік өміріне қатыспайды, не іс істесе де адам өзі істейді, сондықтан да өз қылығы үшін өз ары алдында жауап беруі керек деген.

Мақала мақсатына сай негіздемелік ұсынысымыз. Әуелі қазақтың төрт түлік пірлеріне қатысты берген анықтамасында Ғ.Есім ғалым философ сиырды “қара мал” деп атауына өзіндік ой пікірін ұсынған (“Сана болмысы” кітабында). Онда қара деген нәсілге тән зеңгі сөзінің африка ұлты негрмен байланыстылығына жорамал келтірген. Жалпы иісі қазақ, сиыр малын мүлде менсінбегендіктен “*бұл малдың пұл - әйел затының тұл*” болатындығын болжамды түрде дәл бере алған.

Біз Абайдың ат сынына берген танымын әңгімеміздің негізі арқауы ретінде көрсетуге тырысып отырмыз. Қазақтың дарқан даласында батырларымыздың мінсе-көлігі, жауға шапса-серігі, шаршаса-жалын төсеген небір дүлділ тұлпарлары болғанын білеміз. Қазақтар атам заманынан бері жылқы малын пір тұтып, аялап өсіріп, өз кәдесіне пайдаланып, оның сыры мен қырына қанық болғанының арқасында оны танығандықтан сәйгүлігін сайлап, тарланын таңдап мінді. Сұрыптай (қазірше зоотехникалық негізде) білді. Халық мәтелінде «Қасқа айғырдан қасқа тумаса да төбел туады» деп ауылшаруашылық ілімінің сапалық сәйкестіру қисынын екі-ақ ауыз сөзбен тұжырымдап, халық селекциясының өміршендігін дәйектей алған.

Жылқы малының бүкіл қасиетін жүйріктігі мен қайраты, сұлулығы мен мінезі туралы толық көркем тілмен “Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ деген өлеңмен суреттеп берген Абайдың жануарды сипаттаудағы анатомиялық-физиологиялық ғылыми қағидалық таным-түсінігіне таң қалудамыз. Әрине біз өлең тармақтарына тексологиялық түсінік беруден аулақпыз. Абай өлеңі арқылы аттың сынын - жаратылыстың жанды бір бейнесі ретінде ғаламат түрде суреттей алған. Ғасырлар бойында мал өсірумен, көшпелі күйде тірлік еткен елдің ақыны аттың бағасын өзгеше түсінеді. Соның ішінде бәйге аттың орны мүлде бөлек.

Ол қазақтың бағы заманнан бергі ауызша әдебиетінде де сан алуан «қиял пырағы» болып жырланып келген.

Абай жақсы атты жақсы көрген, оған мысал: Абай тұсында біреудің Құла ат деген жақсы аты болған. Абай осы атты бес түйе беріп қалап алыпты. Абайдың тағы бір ерекше мінезі — өзінің сүйгенін біреуден малға жығып алатын болса, өзінен біреу сүйіп қалағанын екі етпей беретін болған. Бұл жөнінде әдеби деректерде Абай өмірінен талай мысалдар келтірілгені белгілі.

Абайдың «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңі 1886 жылы жазылған. Халық ауыз әдебиетінен сусындап өскен ақын осы өлеңі арқылы «белдеуде байлаулы тұрған мінсіз ат қандай болу керек?» бұнда аттың кекілінен бастап тұяғына дейінгі әрбір дене мүшесіне жеке-жеке тоқталған. Абай аттың түр-тұлғасын сомдауда теңеу (шоқпардай кекілі, тоятпаған бүркіттей), эпитеттерді (қой мойын, қоян жақ, бөкен қабақ, теке мұрын, салпы ерін, жұмыр тұяқ, т.б.) және атты, оның іс-әрекетінің үстінде көрсетпей, шебер қолдана алған.

Жалпы қазақ Жылқыны мақтағанда «есік пен төрдей» деп көсіле сөйлемеуші ме еді,... Бәйгі аты болса «қаршығадай ғана шап еті, ықшам, жеңіл жылқы» деуші еді.

Мазмұнында ат жайын аса білгірлікпен дәл айтуды мақсат етіп алған шығарма өлеңдік құрылыста, сөздік байлықта, ақындық орамды шешендікте де біртегіс, тұтас келісімді танытады.

Жылқыға деген сүйіспеншілік қазақтың қанындағы қасиет және ежелден сәйгүлік баптаған елдің ұрпағымыз. Жылқыны әлемде ең алғаш қолға үйреткен біздің аталарымыз. Жылқы жануарына қатысты адами қатынас Ботай мәдениетінен белгілі болса бұл жөніндегі мәліметтер өткен ғасырдың 70-шы жылдарынан бастап жариялана бастаған.

Әйгілі философ жазушы ағамыз Аскар Сүлейменов: «Біздің қазақ жылқыдан, тұлпардан туған!», Қазанат – қазақтың сахарасы - деп айтқан екен. Сондай-ақ әлемге әйгілі ағылшын жылқыларында Қазанаттың қаны бар. Жылқыда да жылқы бар, Қазанаты бір бөлек – деген аталарымыз. Сондықтан да болар бүкіл Қытайды мойындатқан Бейжиңгер сол қасиетті қазанаттардан қалған ұрпақ екендігін мәлімде де бар. Біз жоғарыда дәріптеген батырлар мінген аттар - сол қазанаттар еді.

Қазан төңкерісіне дейін қазақ елінде 8 миллион жылқы болды деген дерек бар. 1929-31 жылдарғы аласапыранда содан қалған 4 млн. Жылқының 80% - қырғынға ұшыраған. Енді келесі ақпаратқа көңіл аударсақ, Кеңес Одағында 1985 жылы 5,6 млн. жылқы болса, оның төрттен бірі, яғни, 1,5 млн. біздің Қазақстанда болған. Қазір елімізде 1,2 млн. жылқы бар мәлімет бойынша.

Жылқы психологиясы әлемдік иппология (жылқы жөніндегі ғылым) ғылымында өзекті мәселелердің бірі ретінде жылқының адамзат дамуының рөлін төмендегідей білгілі дәйектемелермен дәріптеуді жөн санадық.

Американ ғалымы А.Хазановтың мәлімдемесі бойынша Еуразия аумағындағы мемлекеттердің 50% - дан астамы әлемдік өркениет тарихында көшпенділердің әскери жорықтарының нәтижесінде пайда болған. Н.Э.Масановтың пікірі бойынша «көшпенділер бытыраңқы шашылған егіншілік әлемін желімдеп бірегей планетаралық кеңістікке келтірді Колумбқа дейінгі ғаламдастыру үрдісін жасады, отырықшы егіншілік қоғамның тұрғындарын белоктық тағамдармен (сүт, құрт, ірімшік, қымыз, айран) қамтамасыз етіп, денсаулығын нығайтып әл-қуатын жақсартты» деген дәйектемесі белгілі.

Жалпы жылқы жайлы таңдамалы шығармаларға қарағанда жылқыны танып-білу, өсіру әркімнің маңдайына жазыла бермейтін ерекше қасиет болса керек деп бекер айтылмағандығын жылқыдан хабары бар кез келген азамат мойындары хақ деп білемін. Осы себепті де мемлекет тарапынан жылқыға деген көңіл немесе жылқы шаруашылығын дамытуға деген демеу қаржы мейлінше бөліну керек деп есептейміз.

Жылқының елі болмаса да, жылқыға мұрайжай ашқан елдер – АҚШ, Англия, Жапония, Франция, Қытайдың Үрімші қаласының жанында ашық аспан астында жылқы мұражайлары бар. Мысалы Швецияда 29, Францияда 234 және Түркімендердің Ашхабад қаласында әлемдік деңгейдегі үш ипподром салынған. Түркіменстанда жылқы министрлігі

және дәстүрлі түрде жылқы мерекесі тойланады. Біздегі «Құлагер» ескерткішінің орнатылуын бастамашылық ұлтқа тән, сауабы орасан зор игілікті іс шара деп түсінеміз.

Грек тарихшысы Геродот скифтердің сол заманда қымызды пайдаланғанын жазып кеткен. Бергі тарихтағы ақпараттың бірінде Француз саяхатшысы Вильгелм Рубринаста 1253 жылы Татарстан аумағында қымыз ішкенін және өте жағымды әсерін жазғаны белгілі.

Жалпы жылқы малы ұлтымыздың рухын және денсаулығын көтеру үшін аса қажеттілігіне байланысты мемлекеттік деңгейде ерекше бөліну қажет деп есептейміз.

Сонымен қатар Абайдың жыл мезгіліне қатысты өлеңін қоса алып қарағанда Абайдың адами танымы тек қана адамның өмір сүрудегі таным түсігіне ғана емес өзін қоршаған тылсым дүниенің кілтін қолына ұстай алғаны таң қалдыруы себепті Абай танымына тағзым етіп отырмыз.

Мақаламыздың қайырмасы ретінде Ұлы адамзат Абайын өз атам дейтін арысы - Арғын, берісі-Тобықтымын деген адам кем деген бір найманға үлгі өнеге болса дейміз.

М.Мұхамедова
Абай қорық-музейі,
Семей қ.

АБАЙ ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫНА ҚАТЫСТЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ

Абай қорық-музейінің ғылыми жұмыстарының түрлеріне қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының мұрасымен бірге оның туыстық айналасын зерттеу жұмыстары жатады. Жыл сайын ғылыми іссапарлар белгіленіп, архив-мұрағат мекемелеріне барып зерттеу, іздеу жұмыстары жүргізілуде. Музейдің ғылыми қызметкерлері Ресейдің белгілі архивтері мен қорларында (нақты айтсақ: Омбының облыстық мемлекеттік тарихи архивінде, Мәскеу қаласының әскери-тарихи архивінде, Мәскеудің Толстой музейінің қорында, Ресейдің мемлекеттік кітапхана қорында, Мәскеудегі Ресей Ұлттық Академиясының Этнология және антропология институтының архивінде, Петербург қаласының әскери-тарихи музейінің қорында, Түмен-Тобол архивтерінде, Татарстан Республикасының Ұлттық архиві мен Ұлттық кітапханасында және Қазан мемлекеттік университетінің Н.И.Лобачевский атындағы ғылыми кітапханасында), Ташкенттегі Өзбекстан Республикасының архивінде, Алматыдағы Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатында (ҚР ОММ), Семей облыстық мемлекеттік архивінде (1997 жылдан ШҚО жаңа заман тарихын құжаттандыру орталығы) жұмыс істеді. Ғылыми іссапарларың нәтижесінде музей қой көптеген тың архив деректерімен толықты. Зерттеу жұмыстарының негізгі тақырыбы – Абай дәуірі. Осы тақырып бойынша ұлы ақынның әкесі Құнанбай Өскенбайұлы туралы материалдар жинастыру болды.

Құнанбай Өскенбайұлы (1884-1886) ат жалын тартып мініп, есейген шағынан бастап ақ ауылды басқарған *старшина*, Тобықты елін басқарған *болыс*, кең атырапты басқарған *аға сұлтан* қызметіне дейін көтерілген беделді де, білікті өз заманының *қоғам қайраткері* болған. Музей қорында Құнанбай Өскенбайұлының болыстық, аға сұлтандық, билік, қоғамдық, ағартушылық қызметін көрсететін материалдар жеткілікті.

Музейде жиналған материалдардың ішінде XIX ғасыр басында Қазақстанда болған тарихи өзгерістерді баяндайтын архив деректері бір төбе. Құнанбай Өскенбайұлы ел ісіне араласқан кезде туып өскен жері Шыңғыстау тегісімен жаңа ашылған Қарқаралы аймағына қарағаны белгілі. Тобықты елінің жай-күйі баяндалатын жазбаларда Өскенбай Ырғызбайұлы, Жорғар Ырғызбайұлы, Майбасар Өскенбайұлы, замандастары Мұса Шорманұлы, Тінібай Қаукенұлы, Тәттімбет Қазағапұлы және тағы ел басындағы адамдар туралы деректер кездеседі. Осындай жағдайларды көрсететін бірнеше материалдарға тоқталайық:

- «Общие понятия о внешних округах в Киргизской степи» (музейдің тіркеуімен 16 беттік архив деректері №54 бумада сақтаулы);
- «Объяснение старшин и биев Табуклинской волости по делу Биралы Токова» (№23 бумада);
- «О награждении волостного управителя Баянаульского округа Муса Чорманова 1839 год» (№52 бумада);
- «Пограничному начальнику Сибирских киргиз. Донесение о разрешении разделения Чанчаровсой волости на 2 части 13 мая 1840 года» (№31 бумада);
- «Донесение об избрании волостным управителем Майбасара Ускенбаева 18 мая 1850 года» (№10 бума) және т.б.

Құнанбай Өскенбайұлының ел билеуі 1831 жылы әкесінің орнына Күшік-Тобықты болысының старшиндығына сайлаудан басталады. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы Ф. – 374, о-1, «1848-1850 годы» деген ісқағаздардың 68-ші бетінде былай деп жазылған: «*Кунанбай Ускенбаев – Кучук-Тобыктинский, с 1831 года декабря 10 дня, старшина, печати не имеет*». Бұл 27 жастағы Құнанбай Өскенбайұлы туралы алғашқы архив деректерінің бірі. Осыдан 1856 жылға дейін билік тізгінін қолынан шығармаған.

Архив деректерінде Құнанбай Өскенбайұлына жақсы мінездеме берілгенін көреміз. 1840 жылы заседатель К.Неговский шекара басшысы М.В.Ладыженскийге : «... что оба эти старшины (сөз Бөжей Ералыұлы мен Құнанбай Өскенбайұлы туралы), в особенности Ускенбаев, достойны просимой награды и в поощрение на будущее время быть полезным в делах правительству, при исполнении которых они всегда способствуют проживающих в той волости русским чиновникам по особенной расположенности к Российскому престолу», - деп жазып, келешекте Құнанбай сияқты адамдар қазақ даласындағы саясатты жүргізуге қажет адамдар болғандықтан марапаттау керек деген пікір білдіреді.

1842 жылы толтырылған анкетада: «*Кунанбай сын Ускенбая, старшина, 36 лет, весьма умен, справедлив, пользуется от народа особенным уважением и доверием. Кучук – отделение – Айдог. От командира отдельного Сибирского корпуса за преданность к русскому правительству и нахождение при отряде в 1840 году посланном против мятежного султана кенесары Касымова, награжден коричневым суконным халатом, обложенным галуном. 6 июля 1840 года*» (ҚР ОММ. Ф – 374, о -1, д – 2892, 164 б. об.) – жазылған. Сырттай Кенесары қозғалысына қарсы күрескер ретінде көрінгенімен, оған астыртын қолдау жасап, Құнанбай Өскенбайұлының көмек бергені тарихта белгілі.

1859 жылы толтырылған «Формулярды тізімде»: «*Хорунжий Кунанбай Ускенбаев кучук Тобкулинской волости, сын бия. Магомеданского исповедания. Согласно выбора народа, утверждён Управителем Кучук Тобуклинской волости 1844 года июля 30. Согласно выбора народа, утверждён Старшим Султаном Каркаралинского округа 1849 года октября 22. Согласно выбора народа на место его другого Старшего Султана, от должности и службы уволен 1852 году октября 31*». Бұл Мәскеудің әскери-тарихи архивінен табылған деректердің бірі. Музей қорының №26 бумасында сақтаулы және қорға түскеннен бері «Абай дәуірі» залының экспозициясында тұрақты орын алып келе жатқан құжат. Музейге келген көрермендер осы құжат арқылы Құнанбайдың отбасымен де таныса алады.

Құнанбай Өскенбайұлының өмірінде болған үлкен елеулі оқиғаның бірі – оның үстінен жүргізілген қылмысты іс. Омбының облыстық тарихи архивінде «*Главное Управление Западной Сибири. По донесению справляющего должность Пограничного начальника Сибирских киргизов о противозаконных поступках старшего султана Каркаралинского округа и волостных управителей Ускенбаевых. Часть I-я и II-я. 19 февраля 1854 – 30 марта 1961 гг.*» деген іс тіркеулі. 15 жылға созылған бұл істің көптеген беттерінен көшірмелер жасалып музей қорына алынды. Осы істің кейбіреуінің атауын көрсетейік:

- «Генерал Губернатору Западной Сибири донесение о следствии по делу Ускенбаева 16 марта 1851 года» (№4 бумада);
- «Донесение по делу о противозаконных поступках К.Ускенбаева 22 апреля 1858 года» (№2 бумада);

- «Дополнение к донесению от 31 октября 1857 года» (№2 бумада);
- «Опись документов дела (2-го тома) К.Ускенбаева» (№2 бумада);
- «Докладная №3522 о состоянии дела. 23 ноября 1863 года» (№12 бумада);
- «Министру юстиции отчет о прекращении дела К.Ускенбаева 31 декабря 1862 года» (№4 бумада) және т.б.

Бұл тергеу ақыры шешімін таппай және уақыттың өтіп кеткеніне байланысты 1865 жылы аяқталады. Құнанбай Өскенбайұлы жазаға тартылмайды.

Құнанбай өміріндегі тағы бір елеулі оқиға – 1846 жылы генерал Вишневскийдің Ұлы жүз қазақтарын Ресейдің боданы ету мақсатында жүргізген арнайы экспедициясына қатысқаны. Омбыдан шыққан экспедицияның алдына бірнеше міндет қойылады. Бастысы – Ұлы жүз басшыларымен Лепсі өзені бойында кездесу еді. Сібір қазақтары шекаралық бастық генерал Вишневский басқарған экспедицияның құрамына басқармасының канцелярисі (хатшы) болып істейтін Адольф Янушкевич кіреді. Осы экспедицияға сол кезде болыс болған Құнанбай Өскенбайұлы да қатысады. А.Янушкевич сапардан достарына хат жазып тұрады, сапар үстінде көрген-білгенін күнбе-күн қағаз бетіне түсіріп отырады. Соның ішінде ол осы сапарда көп уақыт бірге жүріп, үзеңгілес жолдас болған Барақ сұлтан мен Құнанбай Өскенбайұлы туралы жазғандары белгілі.

1846 жылы маусымның 11 күні Аягөзде бір даулы іс біткеннен кейін, ол Г.Зелинскийге мынандай хат жазады: *«Қарапайым қара халықтан шыққан Құнанбай жаратылыстан ақыл-парасат дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тыңғылықты кісі, халқының қамын ойлайды, оған жақсылық жасасам дейді; елінің ежелгі жол-жобасына, Әлқұранда жазылған шаригат жолына аса жүйрік; Ресей өкіметінің қырғыздар жөніндегі заң ережелеріне өте жетік; қара қылды қақ жарған әділ, адал азамат; Құнанбай халқының қамқоры, оны жұрт Пайғамбарындай көреді, сондықтан одан ақыл-кеңес алуға тіпті бір қиырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатады. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойған, елден ерек білгіштігінің арқасында бұл қызметті тасқаяқтай қағыстырып, тамаша жақсы атқарады, оның айтқаны екі болмайды, қабағын қақса, іс орнына келіп жатады»*, - дейді Құнанбай Өскенбайұлы туралы.

А.Янушкевич еліне келіп қайтыс болғаннан кейін, Есілде айдауда болған ең жақын досы Густав Зелинский оның хаттары мен күнделіктерін туыстарына тапсырады. Туыстары оның біраз материалдарын іріктеп, 1861 жылы поляк тілінде Парижде бастырады. Екінші басылымы 1875 жылы Берлинде жарық көреді. Музей қорында сақтаулы осы басылымның көшірмесі Санкт-Петербургтегі Салтыков-Щедрин атындағы ғылыми-көпшілік кітапханасынан алынған.

Көрсетіп отырған материалдарды 1968-2000 жылдар аралығында Абай музейінде жетекші ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген Мұздыбай Бейсенбаев архивтерден тауып, музей қорына түсірген болатын. Жоғарыда көрсеткендей мол мұрағат көздерін пайдалана отырып, М.Бейсенбаев Тобықты елінің ертедегі тарихы, оларды басқарған адамдардың, оның ішінде Құнанбай заманы, Тәттімбет Қазанғапов, Шыңғыс Уәлиханов, Қисық Тезеков сияқты ел билеушілер туралы, Құнанбай Өскенбайұлы туралы, оның қоғамдық-әлеуметтік істері жайында аса құнды деректерді көрсетіп, мақалалар топтамасын жариялады. Жергілікті басылымдардан басқа республикалық, облыстық газеттер мен журналдарда жарық көрді. Белгілі ғалымдар Мұздыбай Бейсенбаевтың мақалаларына пікірлерін білдіріп отырған. Музейдің ғылыми қорында Мұздыбай ағаның Құнанбай заманы туралы жазғандары бойынша тарихшы-ғалымдар, жазушылар, журналистермен хат арқылы пікір алысқаны туралы деректер біршама: Әлкей Марғұланның, Әуелбек Қоңыратбаевтың, Мұхтар Мағауиннің, Амантай Сатаевтың, Әшімбек Бектасовтың, Қалихан Алтынбаевтың, тағы басқаларының хаттары және оларға жазған М.Бейсенбаевтың жауаптары сақтаулы. М.Бейсенбаевтың ғылыми-зерттеу еңбегінің нәтижесі – 1988 жылы Алматының «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Абай және оның заманы» (Абай ізімен)

атты кітабы кейінгі музей қызметкерлеріне, тарих зерттеушілеріне, ізденушілерге темір қазықтай тура жол көрсететін жолтанытқыш болып саналады.

Мұздыбай Бейсенбаев ізімен музей қызметкерлері кейінгі жылдары жоспарланған іссапарларда Омбы архивінде жұмыс істеді. Онда тақырыптар бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, деректер тауып, музей қорын архив деректерімен толықтырып, музей жұмысының өркендеуіне өз үлестарін қосып жатқан жайлары бар. 2013-2014 жылғы іссапарларда Құнанбай Өскенбайұлына байланысты деректер қайтадан қаралып, олардың бірталай беттерінен электронды көшірмелер жасалды. Мысалы. Жоғарыда сөз болған құнанбай Өскенбайұлының іс қағаздарынан «ООИА. Фонд 3, оп.-3, ед.хр.-3649. Том 2 (листы 214-413)» - осы істің 380, 380-об., 381 беттеріндегі Шыңғыс Уәлихановтың Құнанбайды кепілдікке алып, абақтыдан босатып алғаны туралы дерек. Екінші электронды нұсқасы жасалған архив дерегі – «Донесение: с представлением 2-х отношений чиновника Главного Управления Гусева. От 12 авг. 1852 года».ООИА. Фонд -3, о-3, ед. Хр.-3649 296-бетінен және осы іс қағаздан 280-об. бетіндегі Құнанбай Өскенбайұлының мөрін басқан беттерінен көшірме алынды. Осы істің келесі «Ведомость с показанием родов, количество аулов, кибиток, числа душ мужского и женского пола, состоящих в Кучук-Табуклинской волости», ООИА. Фонд -3, о-3, ед. Хр.-3649. Том 2, часть 1-я. 245-об., 246, 247 беттерінен де электронды нұсқалары жасалды. Музей қорына түскен бұрынғы архив деректері қазіргі заман талабына сай сандық форматтағы жүйеге көшіріліп жатыр. Сонда да Омбы архивінде сақтаулы іс қағаздарының өзінен түсірілген электронды нұсқалары бұрынғы дайындалған фотокошірмелерден қарағанда түпнұсқаға жақын болады және насихаттау жұмыстарын жүргізу кезінде өте ыңғайлы.

Құнанбай Өскенбайұлы – өз заманында да, тарихымызды бұрмалап жазған кеңес үкіметі кезінде де, Тәуелсіздік алған жылдары да қызушылық танытатын ірі, дара тұлға. Оның өміріне, қоғамдық , аға сұлтандық қызметіне байланысты естеліктер мен аңыз-әңгімелерді дәлелдейтін, анықтайтын, толықтыратын, тарихи жайларды шындайтын – архив деректері. Құнанбай Өскенбайұлы туралы деректер Абай қорық-музейі қорына әр жылдары жинақталып, ғылыми айналымға кіріп отырды. Музей архивімен жұмыс істеген ғалымдар мен ізденушілерге ғылыми, рухани азық болып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай және архив. –Алматы: «Ғылым», 1995.
2. А.Янушкевич. Күнделіктер мен хаттар. Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар. -А., 1979.
3. Бейсенбаев М. Абай және оның заманы». –Алматы: «Жазушы», 1988.
4. Стеклова Ф. Ғасырлар қойнауынан. Поляк перзенті – Қазақ туралы». // «Қазақ әдебиеті», 1964, 28 февраль.
5. Стеклова Ф. Ғасырлар қойнауынан. Барақ батыр, Құнанбай би туралы.// «Қазақ әдебиеті», 1964, 6 март.
6. Абай қорық-музейінің материалдары: №2 бума; №4 бума; №10 бума; №12 бума; №23 бума; №31 бума; №52 бума; №54 бума.

ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕГІ БЕЙНЕСІ

УДК:316.7

М.Т.Абдикакимов

руководитель Центра социологических исследований «Проектного Офиса Семей»
Университета Шакарима,
г. Семей

ОЦЕНКА ОТНОШЕНИЕ НАСЕЛЕНИЕ ГОРОДА СЕМЕЙ К ТВОРЧЕСТВУ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Одним из выдающихся художников слова, мыслителей прошлого является Абай Кунанбаев (1841—1904 гг.). Поэт-демократ, мыслитель и общественный деятель в понимании общественной действительности шагнул дальше своих современников-земляков, стал борцом за светлые идеалы народа, основоположником казахской письменной литературы.

Творчество Абая Кунанбаева была актуальна для казахского народа и особенно для казахской интеллигенции. Например, Алихан Букейханов хорошо знал жизнь и творчество Абая, его родословную, ближайшее окружение. Был знаком с сыном Абая – Турагулом и с сыновьями братьев Абая – Шакаримом и Какитаем. Завершая краткий очерк жизни и творчества Абая, Алихан Букейханов ставит его в один ряд со знаменитыми поэтами Европы: «Абай представлял недюжинную поэтическую силу и гордость народа. Еще не было поэта, так возвысившего духовное творчество народа как Абай. Чудные стихи его, посвященные четырем временам года (весна, лето, осень и зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы» [1, с. 17].

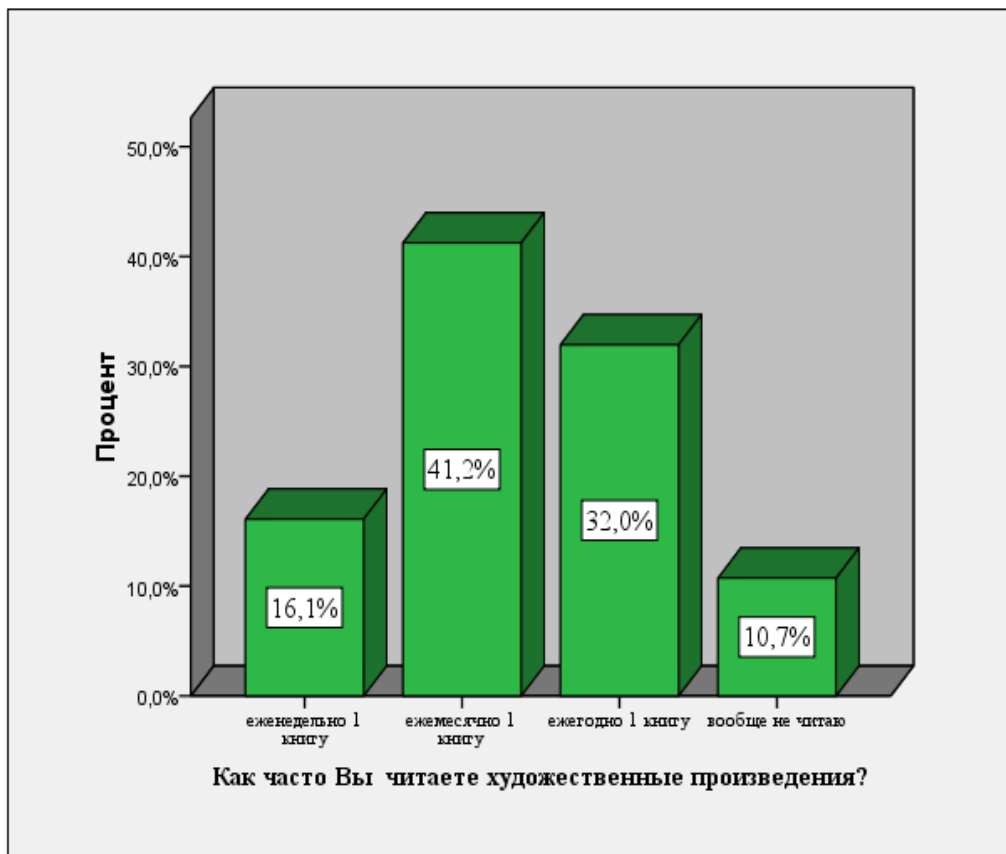
Роль и значение Абая в развитии и становлении духовной культуры казахского народа неопределимо высоки. И ныне его счастливые потомки продолжают и развивают богатое творческое наследие поэта. Жизнь и деятельность Абая всесторонне и глубоко изучена и сегодня его поэзия стала достоянием широких масс. Это свидетельствует о любви и признании нашими современниками творчества Абая — высокохудожественного и богатого по содержанию.

В нашей стране началась активная подготовка к 175-летию великого сына казахского народа Абая Кунанбаева. Роль и значение Абая в развитии и становлении духовной культуры казахского народа неопределимо высоки. И ныне его счастливые потомки продолжают и развивают богатое творческое наследие поэта. Жизнь и деятельность Абая всесторонне и глубоко изучается и сегодня его поэзия стала достоянием широких масс. В связи с этим возникает вопрос, насколько знакомы горожане города Семей духовным наследием Абая Кунанбаева сегодня?!

Таким образом, мы попытались выяснить это путем анкетного опроса населения в ноябре-декабре 2019 г. В опросе приняли участие 485 горожан в возрасте 18 лет и старше. Среди опрошенных были студенты разных специальностей и сотрудники средних и высших учебных заведений города, а также работники сферы услуг, предприниматели, государственные служащие, работники здравоохранения, рядовые работники и т.д.

Прежде всего, для нас было важно выяснить, как часто респонденты читают художественные произведения. Выясняется, как мы видим на диаграмме -1 из общего количества почти половина респондентов, то есть 41,2% ежемесячно читают одну книгу.

Диаграмма 1- Как часто Вы читаете художественные произведения?

Для большинства опрошенных (85,2%) как вы можете увидеть на таблице -1 Абай Кунанбаев ассоциируется прежде всего с его творчеством, для 3,7% респондентов он является поэтом-импровизатором, но небольшая часть населения, то есть 3,3% респондентов отметила ошибочный вариант, указав его «автором романа «Путь Абая». Данный опрос был нацелен на выявление уровня знания респондентом личности и творчества Абая Кунанбаева. Данные указывают: для основного количества опрошенных личность великого казахского поэта известна очень хорошо.

Таблица 1 - Кем является Абай Кунанбаев для Вас?

		Частота	Процент
Валидные	Поэтом	413	85,2
	автором романа «Путь Абая»	16	3,3
	поэтом-импровизатором	18	3,7
	Другое	37	7,6
	не знаю	1	,2
	Итого	485	100,0

Так же при опросе мы решили проверить, читали ли горожане «Слова назидания» Абая Кунанбаева. Выясняется, 73,4% респондентов в своих ответах указали, что читали «Слова назидания» Абая Кунанбаева, 15,5% указали «когда-то читали» и лишь 9,5% - не читали данный труд.

Творчество Абая известно казахстанцам, так как его произведения включены в образовательную программу, пишутся научные работы и т.д.

В связи с этим нам было важно задаться вопросом «Хотите ли Вы больше узнать о жизни и творчестве Абая?». На данный вопрос 65,8% респондентов указали, что хотели бы больше узнать о жизни и творчестве Абая, 24,5% - указали что «хорошо знают о жизни и творчестве Абая Кунанбаева из школьного курса литературы, лишь 9,7% (в сумме вариантов «нет» и «не интересует») указали отрицательный ответ на этот вопрос (Таблица 2).

Таблица 2 - Хотите ли Вы больше узнать о жизни и творчестве Абая?

		Частота	Процент
Валидные	Да	319	65,8
	хорошо знаю о жизни и творчестве Абая Кунанбаева из школьного курса литературы	119	24,5
	Нет	20	4,1
	не интересует	27	5,6
	Итого	485	100,0

На вопрос «Что больше всего привлекает Вас в творчестве Абая?» большинство респондентов, то есть 70,3% выбирают вариант «глубина мысли», 21,2% - «умение точно передавать мысль» и лишь 4,9% указали что «ничего не интересует» (Таблица 3).

Таблица 3 - Что больше всего привлекает Вас в творчестве Абая?

		Частота	Процент
Валидные	умение точно передавать мысль	103	21,2
	глубина мысли	341	70,3
	ничего не интересует	24	4,9
	Затрудняюсь ответить	17	3,5
	Итого	485	100,0

Классическая литература, как выяснилось, влияет на людей положительно. Она открывает для них что-то новое, необычное. Прочитав произведения известных писателей, они черпают оттуда умные мысли и жизненный опыт.

Известные и авторитетные люди, воспитывались на классической литературе, на шедеврах. Многие из них читают классику и сейчас. Большой друг казахских писателей и поэтов Леонард Кошут (Германия), перу которого принадлежат впервые осуществленные переводы двадцати стихотворений Абая на немецкий язык, пишет о поразившей его творчестве поэта. «Его поэтика ломает рутинные традиции вплоть до стихосложения, метафоричности, интонации, непросто «постичь строфу из стихотворения Абая, не осознав в целом призвания поэта, его ответственности перед будущим, утверждаемой или отчаянно осознаваемой вечностью законов бытия»[2, с. 82].

Думается, что книга играет огромную роль в их жизни, роль друга, советчика и источника знаний о жизни. Тем самым на вопрос «Влияет ли творчество Абая на Ваше отношение к литературе в целом?» 60,4% опрошенных-ответили: да, влияет, 28,9% выбрали вариант - «может быть, возможно влияет» и лишь 8,5% опрошенных ответили, что «не влияет» творчество Абая на его отношение к литературе (Таблица 4).

Таблица 4 -Влияет ли творчество Абая на Ваше отношение к литературе в целом?

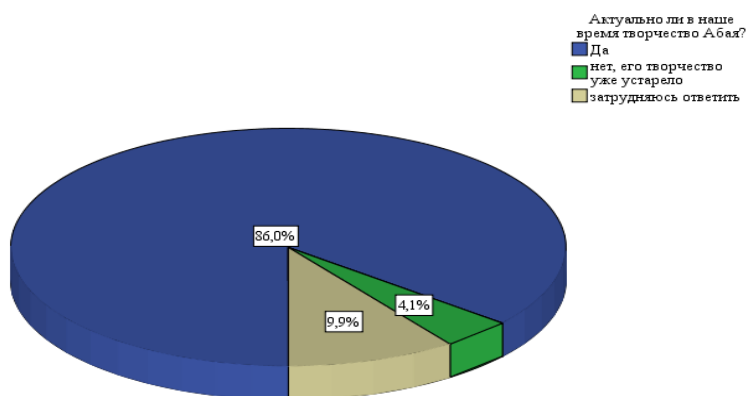
		Частота	Процент
Валидные	Да	293	60,4
	может быть, возможно	140	28,9
	Нет	41	8,5
	Затрудняюсь ответить	11	2,3
	Итого	485	100,0

175 лет прошло со дня рождения великого поэта, философа, просветителя, композитора, основоположника казахской литературы Абая Кунанбаева. Его творческое наследие обогатило историю и культуру казахского народа, став его настоящим духовным достоянием, никогда не теряющим своей значимости. Меняются времена, происходят изменения в общественном сознании, но произведения великого Абая остаются актуальными для читателей разных поколений разных национальностей. Абай, как и Алишер Навои, Абу Али ибн Сина, аль Бухари, Мирзо Улугбек, Бобир, занимает, по мнению современного узбекского исследователя Абдуллы Рустамова, особое место в истории не только казахской, но и мировой литературы: «В стихотворных строках можно найти ответы на вопросы, можно залечить раненое сердце, можно обрести новую мечту, обрести крылья надежды, да и просто – можно растеряться от праведных его слов. Стихотворения поэта – это отрада для ранимых сердец, это сила для слабого, это опора и поддержка для разочаровавшегося» [3, с. 363 – 364].

Произведения первого классика казахской литературы переведены на многие языки, литературное и эстетическое наследие Абая высоко оценено зарубежными критиками и читателями, а его книги заняли достойное место в библиотеках мира.

Из общего количество опрошенных на вопрос: «Актуально ли в наше время творчество Абая?» основное количество, то есть 86,0% ответили положительно на данный вопрос, 4,1% респондентов полагают что – «нет, его творчество уже устарело». Данные мы можем увидеть на диаграмме 2.

Диаграмма 2 – Актуально ли в наше время творчество Абая?

В связи со сказанным мы решили узнать мнение людей - как они относятся к празднованию 175-летнего юбилея Абая Кунанбаева. Из общего количества опрошенных 90,3% - поддерживают данную инициативу (поддерживаю /наверно, поддерживаю), 3,5% - не согласны с этим (не поддерживаю / абсолютно против: я считаю это пустой тратой бюджетных средств), 5,2% - респондентов проявляет нейтралитет.

На следующем вопросе респонденту предлагалось закрытый вопрос, то есть, вопрос без вариантов ответов, где респонденту предлагалось закончить куплеты из стихов «Ты-зрачок глаз моих» (которое является популярным среди стихов и песен великого поэта). 76,3% респондентов правильно закончили данные стихи, 23,7% указали неправильный вариант или не знают данные стихи. Таким же образом при проверке знания стихов Абая -«Пока не знаешь-молчи» было зафиксировано, что респонденты немало знают о его творчестве. 71,3% респондентов правильно dokonчили куплеты стихов, 28,7% - не знают или указали неправильные варианты.

Из общего количества опрошенных 84,1% респондентов знают произведения Абая и смогли назвать и перечислить в некотором количестве. Например, 49,7% указали больше 10-15 произведений Абая, 34,4% чуть меньше десяти, 15,7% опрошенных оказались, что не знают или не смогли вспомнить произведения Абая.

По итогам исследования данной темы выясняется, что абсолютное большинство опрошенных города знают Абая Кунанбаева, его творчество и относятся к его творчеству с большим уважением. Тем самым из всех опрошенных 96,7% согласны с утверждением, что - «Абай - великий поэт».

Данные указывают: для основного количества опрошенных личность великого казахского поэта знакома очень хорошо. Анализ анкет, позволяет сделать вывод о том, что для большинства опрошенных (85,2%) Абай Кунанбаев является поэтом, для 3,7 % респондентов он является поэтом-импровизатором.

Хотя данные указали, что населению хорошо знакомо творчество Абая и признают его как великого поэта, но данные по оценке уровня интереса к творчеству Абая Кунанбаева по ответам респондентов выявили следующие показатели: постоянно интересуется лишь - 22,7%, интересуюсь только тогда, когда нужно или интересовался в школьные годы, но на данный момент не интересуется - 73,4% опрошенных и 3,9% - абсолютно не интересуются.

В связи с этим наверняка и нет спроса на разные книги или приложения о творчестве великого поэта. К сожалению, по нашим данным в городе среди опрошенных людей мало кто знает и пользуется данными приложениями. 24,1% опрошенных пользуется приложениями о творчестве Абая Кунанбаева, почти половина, то есть 45,2% опрошенных не знают о таких программах, 30,7% утверждают – «нет, им это не нужно».

Но, тем не менее, проверку на знание стихов или других произведения Абая респонденты прошли. Таким же образом был задан следующий вопрос на проверку знания творчество Абая Кунанбаева, где респонденту предлагалось закончить куплеты из стихов «Ты-зрачок глаз моих», которое так же является популярным среди стихов и песен великого поэта. 76,3% респондентов правильно закончили данные стихи. Из общего количество опрошенных 84,1% респондентов знают произведения Абая и смогли назвать и перечислить в некотором количестве. Например, 49,7% указали больше 10-15 произведений Абая, 34,4% чуть меньше десяти, 15,7% опрошенных оказались, что не знают или не смогли вспомнить произведения Абая.

Библиографический список:

1. Букейханов А.Н. Абай (Ибрагим) Кунанбаев Слово об Абаяе. Составитель С. Корабаев. Алматы: Онер, 1994: 11 – 17.
2. Кошут Л. Абай в Берлине. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. Отв. редактор С. Ананьева. Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016: 80 – 83.
3. Рустамов А. Мир Абая Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции. Отв. редактор С. Ананьева. Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016: 362 – 365.

Л.М. Маденова
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Орал қ.

ӘДІЛДІК ІЗДЕУШІ

"Қайтқанда", "Қат-қабатта", "Шытырманда", "Бел-белесте", "Өрде", "Қияда" – әр бөлімнің аттары. Осыны біріне-бірін жалғап, бір саты етсең, қат-қабат шытырмандар арқылы бел-белеске, өрге, қияға келе жатқан Абайды көресің. Бұл – үздіксіз өсіп келе жатқан Абайдың жолы. Сонымен бірге, бұл – Құнанбайдың да баспалдақтары. Осы сатыларды төмен қаратып қойып, аяғынан басына қарай оқысаң, бұл жоғарыдан ылдилап келе жатқан Құнанбайдың жолы болып шығады. Бірі – көтерілу, бірі түсу, төмендеу жолы. Үшінші, бұл – Құнанбай тобының да, Абай тобының да жолы.

(Ғабит Мүсірепов)

Құнанбай Өскенбайұлы – заманнан заманға, дәуірден дәуірге жол тартқан, қайсарлықтың, кемеңгерліктің биігіне жеткен, ұлт өркениетінің шарықтауына зор үлесін қосқан, адамзат үшін маңызды мәселелерді қозғап, адам бойындағы ғаламат сезімдерді қағаз бетіне түсірген Ұлы Абайдың қалыптасу жолында ерекше орын алатын тұлға.

«Құнанбай өңірге аты жайылған адам, қарапайым қазақтың баласы. Ғажайып ақыл-ес және жүйрік тілдің иесі. Іскер, аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен Құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Жұрт пайғамбардай сыйлайды. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады. Тобықты руының сеніміне ие болып, болыстыққа сайланған. Әділетсіздік пен дәулеттілердің зорлығына қарсы қалқан болған» дейді А.Янушкевич. Құнанбайдың қандай тұлға болғанын осы сөзден-ақ аңғаруға болатын секілді. Оның білімділігі мен біліктігін сөз қылғандар, әрине, көп. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы бейнесі де жоғары деңгейде ашылған. Ол туралы жазылған танымдық мақалаларда нақты тарихи деректер қамтылған.

«Қазақта екі Құнанбай бар. Бірі – өмірде болған, тарихи құжаттар мен естеліктерде айтылатын нағыз Құнанбай. Екіншісі – Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы образ Құнанбай. Осы екі Құнанбайдың екіншісін халық жақсы таниды да, біріншісін жұрттан естігені болмаса, онша біле бермейді», - дейді Арман Әлменбет. Біз сол Құнанбай туралы айтайық.

Құнанбай - әкесінің тәлімін тыңдап өскен ұл. Содан да болар, болыстыққа қол жеткізгеннен кейін халықты тек әділдікпен биледі, адамдықтан аттамады.

Мектеп ашу ісіне араласты. Ескі там деген жерде мектеп ашты. Ол мектепте балалары да оқыды. Аталмыш білім ордасының суреттері әлі күнге сақтаулы. Жас жеткіншектердің өмірді, өнерді тануы үшін еңбек сіңірген жан ауылдағы мұғалімнің тапшылығын да көпшілікке сездірмей, тілмәшті жұмыстан бос уақытында қосымша еңбекақы төлеп, қаймана қазақтың ұрпағының санасына білімнің гүлін егіп, сан түрлі ақпаратпен сусындатты. Тілмәштің есімі - Ғабитхан Ғабдыназарұлы еді.

Жұрт оны болыстықтан бөлек палуан, найзагер деп те таниды. 1834 жылдан 1856 жылға дейін Күшік-Тобықты болысының старшыны қызметін атқарды. Қарқаралы округінің аға сұлтаны болды. Сұлтан болған уақытта өзі басқарып отырған қалаға мешіт салдырды. 1862 жылы қажылыққа кетті. «Жоқ-жітіктердің қамқоршысы болған, ақылды, адал, жомарт, әділ адам» дейді Абай әкесін. Құнанбай туралы тың деректер жетерлік. Зерттеушілердің архив қопарып, шаң басқан қағаздарға көміліп жүргенін білеміз. Құнанбайды Абай поэзиясынан, Абай шығармашылығынан да кездестіруге болады. Себебі, Абай әкесінің

таным-түсінігін биікке балаған. Кез келген пенде, әсіресе, ұл бала әкесін сыйлайды, құрмет тұтады. Оның сүрген өмірін, атқарған іс-әрекеттерін өзіне үлгі қылады. Абайдың болыс болуы да сондықтан. Құнанбайды Абай арқылы зерттеу – әсерлі де дұрыс шешім. Мысалы:

«Меккеде уақып үй салып,
Пәтер қып, жаққан шырақты.
Бір құдайдың жолына,

Малды аямай бұлапты»,- деген Абай өлеңі өткен күннен сыр шертеді. Ақынның адам бойындағы қасиеттерді сынап-мінейтін өлеңдеріне Құнанбай бейнесі жасырулы тұруы мүмкін. Бүгінге күнге аман жеткен деректер Абай мен Құнанбайдың арасындағы қарым-қатынасты әсірелеп көрсетеді. Алайда, Құнанбай не істесе де, қандай шешім қабылдаса да, ұлтының ертеңгі өмірін, болашағын ойлады. Өнегелі ұрпақ тәрбиелеуді мақсатқа алғанын сол замандағы қандастарымыз түсінбегенмен, уақыт өте келе не нәрсенің не үшін жасалғандығы анықталды, құпиялар ашылды. «Абай жолындағы» келтірілген мәліметтер Құнанбайды қатал адам ретінде танытуы ықтимал. Алайда, қоғам үшін жасалуы керек жағдай мен айтылуы керек сөздердің болатынын ешкім ұға бермейді.

Қажы да болған Құнанбаймен мәмілеге келе алмай, жанжалдасқандардың саны көп еді. Еңбектерде, әдебиеттерде осы тақырып төңірегінде біраз сөз қозғалады. Оның іс-әрекетіне қарсы болғандар тиісті жерлерге арыз-шағымдарын да жеткізген деседі. Солардың кесірінен заң бойынша біздің мақаламыздың кейіпкеріне іс те қозғалған. Алайда, Шоқан Уәлиханов араласып, түрмеден құтқарыпты.

Қодар мен Қамқаның өлімі, Құнанбай мен Бөжейдің ара-қатынасы ел арасында аңызға айналған.

«Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол - феодалдық дәуірдің, өз табының бел баласы, ісі мен мінезінде заманының айқын таңбасы бар». М.Әуезовтің осы сөзінен Құнанбайдың өзі ғұмыр кешкен ортамен біте қайнасып күнін өткізгенін, өмірлік тәжірибе жинағанын байқаймыз.

Құнанбайлардың бабалары да тегін адамдар болмаған. Қобыланды батыр өлтірген баласын жоқтап күңіренген Қотан жырау – Құнанбайдың арғы атасы.

Ел билеуде өзі жобасын жасаған стратегиямен жұмыс жасады. Балаларының алдына мал салып, оларды жеке-жеке ауыл етіп орналастыру арқылы өзінің иелігіне енетін жер телімдерін кеңейтті. Құнанбайдың қаһарына ұшыраған жұрт «Оның аты Құнанбай, жүйріктігі құнандай, шұбарлығы жыландай,...» деп өлеңдеткен екен.

«Қажымас, қате баспас хан бола ма,
Таусылмас, табан таймас жан бола ма.
Бәйгеден қосқан сайын келсе дағы,
Тұлпарда арықтаса сән бола ма?»
немесе

- Шаруаң онға айналған шақта,
Мінген атың жүреген болады.
Асыраған итің үреген болады,
Қатының қадірлі болады,
Қызың ажарлы болады,
Малың базарлы болады,
Шөбің шығымды болады,
Малыңа жұғымды болады,
Ұлың білімді болады,
Құлың сенімді болады,
Шаруаң солға айналған шақта:
Мінген атың шабан болады,
Асыраған итің жаман болады,
Қатының сараң болады,
Қызың ажарсыз болады,

Малың базарсыз болады,
Шөбің шығымсыз болады,
Малыңа жұғымсыз болады.
Ұлың білімсіз болады,

Құлың сенімсіз болады...» деген сөздерінен Құнанбайдың шешен, екенін, ел аузындағы аңыздарда айтылып жүрген «аузының жұрт айналар икемі бар, көмейінің жау айбынар сұр жыланы бар жігіт екен» дегенінен тапқыр екенін байқаймыз.

«Ең әуелі - сен жұрттың бәрімен күліп сөйлейсің. Жайдақ су сияқтысың, жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісілерге қадірі болмайды. Екінші, кім көрінгенге жақын боласың, кісі талғамайсың. Желбегей жүрген кісінің қасына ел үйірілмейді. Елді алатын қылық ол емес. Үшінші, орысшылсың, орыстың дұшпандығын ұмытасың» деп Құнанбай Абайдың үш мінін айтыпты. Оған Абай «Қолыңда құралы бар бірен-саранға тиетін шыңыраудағы судан да, қойшы-қолаңшы, жалшы, жақыбайдың күллісі бірдей мейірін қандыратын жайдақ су артық деп білемін... Орысшылсың дегенге: «Заман орыстікі, ол жеңген, біз жеңілген елміз. Ендігі күнде алысатын дұшпанның айласы мен әдісін білу керек. Мен орыстың өзін сүймесем де, өнері мен ебінен үлгі аламын» деп жауап қайтарыпты.

Құнанбайдың бәйбішесі – Күнке. Одан Құдайберді туған. Екінші әйелі - Ұлжан. Одан Тәңірберді Ибраһим (Абай), Ысқақ, Оспан туған. Үшінші әйелі – Айғыз. Одан Халиолла, Смағұл, Кәмшат туған. Төртінші әйелі Нұрғанымнан туған баласы жастай шейіт болған.

Мына шексіз ғаламды кезген пенделерден әділдік іздеу – әрбір адамға тән қасиет.

Ол айналасына жарық күндей нұрын шашып жүргісі келеді. Қариядай ақылгөй, баладай аңғал. Нәзік жүрегіндегі туған жерге деген ыстық махаббат тасып төгілгенде қандай күйде болды екен?! Шамасы Шыңғыстаудың етегінде өткен балалығын да сағынады. Ақшоқы қыстауының топырағына сіңген сәттеріне де баруға құмартатын секілді. Туып-өскен өңірін аузынан тастаған емес. Желең желін де жақсы көреді. Болашағын туған жерінсіз елестетіп көрген жоқ. Алыстан қол бұлғаған жылдарды да әу бастан-ақ кіндік қаны тамған жерінде қарсы алуды жоспарлап қойған. Оған туған жері керек! Ол туған жеріне керек!

Болмысын тірліктің тар шеңберіне сыйғызып, әртүрлі қағидаларды қаламаса да қабылдаған жан шынайы бейнесін сақтап қалуға тырысады. Қоғамнан адалдықты, тазалықты, адамгершілікті іздейді. Дос таппай, жалғызсырап, өз жарасын өзі емдеген кездерде екіжүзділікті сынайды. Тағдырдың өткелдерінен сүрінбей өткендердің өмірде жолы болатынына сенеді. Талмай еңбек еткендердің жеңілмейтінін, аласармайтынын, мойымайтынын, қалағанына түбі қол жеткізетінін тілге тиек етеді.

Өлеуметтік мәселелерді ашына айтады. Адамның да, заманның да өзгергенін сезеді. Қой терісін жамылған қасқырлардың көзін құртқысы келеді. Кейінгі ұрпаққа ата-ананың қадірін ұғындырғысы келеді.

Ол тазалыққа ғашық... Меңіреу далаға жиі көз тігетін қарапайым адам өнерді де ерекше құрметтейді. Абайдай ұлды тәрбиелеген жан «Құдайдан да қорықпайтын Қоғамның» кеудесіне ізгілік гүлін егуге құмар. Замандастарының бойындағы жақсылы-жаманды қасиеттер мен ел ішіндегі келеңсіз оқиғалар жайлы жалғыз қалғанда ұзақ ойланады. Ар сотының алдында өзін жек көргені үшін асаулықтан теріс айналады. Өз жүрегін жаралаудан емес, өзгенің жүрегін жаралаудан қорқады. Кең дүниенің жүзінен тек қана мейірім іздейді. Күн сайын қайталанатын іс-әрекеттерден жалыққанда, жабыққанда арқасына қиял пырағының қанатын қондырып алып, аспан кезіп кеткісі келеді. Жан-жағындағы әрбір детальға сүйіспеншілікпен қарайды. Өмірді өнерсіз елестете алмайды. Әрбір күнін «жыртылған жанын жіпсіз жамайтын» жандармен өткізуді қалайды. Күндіз ішіне бүркеп қалған пікірін түнде жалғыздыққа айтады. Жойылып бара жатқан дәстүрлеріміз үшін алаңдайды. Кек сақтамауға, кешірімшіл болуға ұмтылады. Бірде көз алдыма тағдырдан сәбидің жүрегін сұраған жан елестейді. Бірде:

«Пұт болдым деп мақтанба,
Пұттан ауыр батпан бар.

Биікпін деп мақтанба,
Асқар-асқар таулар бар.
Ар жағында аспан бар.
Басыма бақыт қонды деп,
Тосылмаймын енді деп,
Алдаушы жалған дүниеге,
Ғалып болып азбандар,
Қарсы келген дұшпаның,
Басын келіп изесе,
Оған да қыл бостандық,
Аяққа салып баспаңдар.
Бақ тайса ажарыңа қарамайды,
Біреуді біреу сырттан табалайды,
Басыңа қарапайым бір іс түссе,
Қылды деп білместікпен шамалайды.
"Адам басы алланың добы" деген,
Дәм тартса әр тарапқа домалайды», - деп ағынан

жарылады сол сұлба.

«Әлсіздердің аяғынан тартқылап, мықтылардың көз алдында шапқылап, сөзінді жоғарыға жеткізетін құс ұйқымен жүрген кілең саққұлақтарды» сынайды.

Қоғамға ренжіп, өз-өзімен күбірлейді сосын...

Кеуде түкпірінен атқақтап шыққан жанайқайын көпшілік кейде түсінеді, кейде түсінбейді. Жасандылықтан ада адамның ойларында тек өзінің ғана өмірі бар. Ешкімге өтірік айтпайды. Ғұмырды қалай сүйсе, өнерді де солай сүйеді. Жаны калаған жері – астанасы.

Мейірім мен ізгілік іздеушінің шағын ғаламшарының халқымыз үшін орны бөлек.

Ұлы Абайды тәрбиелеп, парасат биігіне атсалысуы да ауыз толтырып айтуға болатын өнегелі іс.

«Кезінде Құнанбайдың Абайға таққан үш міні әдебиетші ғалым тарихи шындықтан алынған. Соған қарап, Құнанбайды тек ұнамсыз жағынан ғана көру көбірек байқалып жүр. Шындығында, Құнанбай өз заманының ең ақылды, көреген, қайырымды, батыр адамдардың бірі болған» дейді Серік Қирабаев.

Оның ұлы – Ұлы ақын. Өлең - ішіндегі бір-бірімен арпалысқан ойлардан, жаныңды жегідей жеген уайымнан алыстаудың жолын табуға көмектеседі. Ақынды күйзелістің тұңғиығынан құтқарады. Алаңсыз шақтарда пайда болған әлем кез келген уақытта қасыңнан табылады. Жүрек түкпірінде ғұмыр кешеді. Жан баласына айта алмайтын шындығың, сырың, құпияң шумақтардың арасынан басын қылтитып қарап тұруы мүмкін. Кеудеңдегі жарылыстарды, жаратылыстарды ақ параққа төгуге асығудың өзі – бақыт. Ол бақыт – құсқа ұқсайды... Кейде бұйра бұлттан әрі асады, кейде жер бауырлай ұшады.

Сан күнді тынымсыз өткеріп, күздің суығына мұңын жалғап, жаз түндерінде Жидебай аспанындағы шоқтанған жұлдыздарды кезіп, көктемгі күнін Тоғжан мен Абай кездескен Түйеөркеште өткізіп, қар жауып, қаһар төгіп, ақтүтек боран борап тұрған қыстың қытымыр күнінде, аңыз аязды ақпан айында, ар мен намыстың биік тұлғасы саналған, кеменгер ойшыл, ақыл мен терең ой мекендеген мектеп бола білген, қайда жүрсе де қасынан табылған, «Өлді деуге сыя ма ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деп өмірдегі шындықты айтып кеткен ақын Абайдың қалыптасуында ерекше орын алатын – Құнанбай мәңгі жасамақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхтар Әуезов "Абай жолы", Алматы, "Жазушы" баспасы, 1989, 103 – 329 б.
2. Кәмен Оразалин «Абайдан соң», Алматы, "Жазушы" баспасы, 1989, 183 -255 б.
3. Кәмен Оразалин "Абай ауылына саяхат", Алматы, "Жалын", 1994, 130 б.
4. Мекемтас Мырзахметұлы "Әуезов және Абай", Алматы, "Қазақстан" баспасы, 30 б.

5. Ғарифолла Есім "Абай туралы философиялық трактат", Алматы, "Қазақ университеті" баспасы, 2004, 60 – 81 б.
6. "Ай, заман-ай, заман-ай..." (Бес ғасыр жырлайды), Алматы, Қазақ ССР баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті бас редакциясы – РББ, 1991, 165 -178 б.
7. Абай Құнанбайұлы "Қалың елім, қазағым...", Өлеңдер, "Атамұра" баспасы, Алматы, 2002, 50 – 83 б.
8. Абай Құнанбайұлы "Қара сөздер", "Көшпенділер" баспасы, алматы, 2007, 65 – 97 б.
9. Өмірәлиев Қ. Келімбетов Н. - Классикалық зерттеулер, "Әдебиет әлемі" баспасы, Алматы, 2013, 154-167 б. 10.
10. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, ISBN 5-7667-2949-9
11. Abai.kz ақпараттың порталы

УДК 372.4 (075.8)

Н.К. Султанова
Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Шәкәрім университеті
Семей қ.

Т.Ш.Ахметова
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
Шәкәрім университеті
Семей қ.

АБАЙДЫҢ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ МЕН ӨСИЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев: «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні» сияқты «ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс», деп айқын көрсетілген болатын. «Абайды таныту арқылы біз Қазақстанды әлемге танытамыз, қазақ халқын танытамыз. Абай әрқашан біздің ұлттық ұранымыз болуы тиіс «деген екен [1].

Ұлы ағартушы, ақын, сазгер Абай өмірінің соңына дейін қазақ халқының жарқын болашағы үшін күресті. Артына қалдырып кеткен аса құнды мұраларында Абай адам бойында кездесетін жаман мінез - құлықтарды сынады және адамдықты, ақыл мен білімді алға қойды. Сонымен қатар, басқа туысқан халықтардың мәдениеті мен өнерін білуге шақырды. Ұлтымыздың ұлы перзенті - хакім Абайдың, өз заманынан оза туған ақынның терең ойлары мен асыл сөздері келешек заманымызда да гауһардай жарқырап, көзі ашық көкіректерге нұр болып құйыла берері хақ.

Абайдың ақындық әлемі мағыналық ауқымы өте кең ұғым. Абай поэзиясы - өз заманындағы қоғамдық өмірдің ең көкей тесті, ең күрделі және маңызды мәселелерін қозғаған, толғаған поэзия. Оның өлеңдерінде, қара сөздерінде қазақ өмірінің көркем бейнеленген телегей теңіз шындығы бар. Абай шығармалары қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында өзінше бөлек, өрісі аса биік, мүлде жаңа ой - пікір, көркем сезім әлемін ашқаны даусыз.

Балаларының жанына жақын Абайдың табиғат лирикасы мен өсиеттері. Абайдың табиғат лирикалары өз алдына жеке сөз етуді міндеттейді. «Абай бейнелеген жаз бен қыс, көктем мен күз, жайлаудағы ауыл, даланың түнгі тынысы, әр түрлі кейіптегі табиғат

көріністері ғана емес, адам жанының құбылыстарымен, елдің тіршілік – тынысымен тікелей байланысты өміршең суреттер» дейді ғалым Т. Ақшолоқова [2].

Абай – табиғатқа жан бітіре, көркем де әсерлі бейнелеудің теңдесі жоқ шебері. Абайға дейін қазақта табиғаттың белгілі бір сәтін, көрінісін немесе жылдың әр мезгілін арнайы жеке өлең етіп жазу дәстүрі болмаған. Ақынның айтуынша табиғат – күллі тіршілік атаулыны құтты қоныс мекені, алтын ұя, тал бесігі, Абайдың осы тақырыпқа жазылған шығармалық мазмұны қоршаған табиғаттың жанды бояуын, іңкәр сәтін кінәратсыз құрметпен, оның ішінде қазақтың барлық іс - әрекетін, салт - дәстүрін, мінез, ой қабілетін көрсете білгенін дәлелдеді.

Табиғат - адам баласының еңбек етіп, өмір сүретін ортасы. Бар байлық, қазына, тіршілік, табиғат дүниежүзі әдебиетіндегі ірі классик ақындардың барлығының да шығармаларынан орын алды. Әр дәуір, әр жағдайға лайықты табиғатты әркім әртүрлі жырлады. Біреулер табиғат арқылы өмір сүретін, біреулер табиғатты суреттеу арқылы көңіл - күйін, өз көзқарасын айтып берді. Ал кейбіреулер белгілі бір кезеңдерде өмірдегі күрес - тартыстардан безіп, табиғатты ғана жырлап, өмірден безу көйгейін тартты. Қайткенмен де, табиғат көркем әдебиеттен үлкен орын алды.

«Абай – қазақ мәдениеті тарихында орны зор, замандастарынан ойы озық, еңсесі биік ерекше тұлға. Абай өмірін оқытудың барысында оның өскен ортасының өнегелік жағын жекелей анықтап, дәлелдей айқын көрсете білудің маңызды екендігін баса айтқан.

Ең алдымен «лирика» деген сөзге түсініктеме беріп алайық. Лирика дегеніміз - ақынның ішкі жан - дүниесінің сезім күшімен тебірене толқуы, өз басының көңіл - күйі, күйініш - сүйініші.

Абайдың табиғат лирикасы жалаң келмей, жамыраңқы келеді. Оның пейзажы қимылға, адаммен қарым - қатынасқа, мағыналыққа толы. Абайдың пейзажы біздің қанымызға дарып, санамызға сіңіп кеткен. Көктем келсе, біз Абайдың сөгілген бұлтын, ойнаған найзағайын еске аламыз. Жаз шықса, біз Абайдың көкорай шалғынына аунағандай боламыз. Күз болса, біз Абайдың дымқыл су бүріккен тұманына шомылғандай әсерленеміз. Қыс түссе, біз қалтыраған ақ сақалды шалды көз алдымызға елестетеміз. Абайдың самалы, сағымы, желі, жаңбыры, үскірігі, аязы баяғы күйінде тұрғандай сезінеміз. Оның байлығы баршамызға жетіп жататындай. Абайдың бір ұлылығы осында. Абайдың да айрықша жырлағанының бірі табиғат болды. Ол табиғат аясында өсіп, оны сүйе білді. Абайдың «Желсіз түнде жарық ай», «Күз», «Қыс», «Жаз» деген өлеңдерін оқығанда, табиғаттың әртүрлі құбылысы көзіне елестейді. Жаратылыстың жайдары жазын, түсі суық тұманды күзін, не болмаса сақылдаған аязы мен қарлы боранын өзің көріп тұрғандай боласың. Мысалы,

«Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңінде:

Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп...

Құлпырған жасыл жер жүзі, - деп, жазғы түннің әдемі суретін алдына тартады, жаз кезінің желсіз тымық күні, аспандағы жарық айдың суға түскен сәулесі, жазғы ауыл, оның жанындағы терең сай, гүрілдеген өзен суретшінің бояуы арқылы тұтас бір картина ретінде көз алдына келеді.

Ақын жайнаған жаздың әдемі көркін осылай суреттесе, сол сұлу сурет өзгеріп, гүл, жапырақ солып, түсі қашқан күздің суық кескінін:

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болса, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін, тойғаны ма, тоңғаны ма?
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан[3].

Сонымен, Әлемдік деңгейдегі ақындардың бірі, мәдениет, музыка, ой дүниесінің алыбы, эстет, гуманист, моралист, ағартушы - демократ, шешен, заңгер, әділ би, аудармашы, қоғам қайраткері, тәрбиеші - ұстаз Абай тек бір ұлттың көлемінде ғана емес, адамзат әлеміндегі ірі құбылыс. Қазақтың бас ақыны Ұлы Абайдың «Өлді деуге сыя ма айтыңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған», - деп кемеңгердің өзі айтқандай, Абай - артына – өлмейтұғын сөз, өнеге, өсиет қалдырған. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, ғасырдан-ғасырға асып, туған халқымен бірге жасаса беретін кемеңгер.

Абай Құнанбаевтың табиғат әндеріндегі ерекшеліктеріне педагогикалық талдау жасай отырып, Ұлы Абай туралы ой толғағанда, қазақтың одан кейінгі «бір кемелі» және Абай даналығын әлемге алғаш танытушылардың бірі Мұхтар Әуезовтің мына сөздері еске түседі [4]: «Жай адамның өмір тірлігін біздің халық мүшелмен санайтын. Оның мүшелі он екі жыл еді. Ақындықтың Әбілхаят суын ішкен, өлімді жеңген, мәңгілік тірлік тапқан Абайдай дана, даңғыл ақын тарихтағы өз мүшелін жүз жылдан қайырмақ. Алтайдан Алатауға аттап түсерлік ертегі тұлпардай сайлардан, сахаралардан ғана аттап өтпей, замандардың да талайынан аттап өте бермек.

Қорытындылай келе, Ұлы Абайдың лирикалық шығармаларын мектеп оқушыларына үйрету барысында ең қажетті сыналған әдістемелерді пайдаланып, оларды әрбір сабақта жаңалап, жетілдіріп отыру, әрбір тақырыпты өтуге шығармашылықпен қатынас жасау бүгінгі күннің ең зәру мәселесі болып табылады. Себебі жастарымыздың дүние танымына, дүниеге көзқарасын қалыптасыруда, олардың заман дәрежесіндегі азамат болып өсуінде, биік интеллектуальдылыққа, «толық, кәміл инсан» болып жетілісуінде, олардың бойындағы эстетикалық талғамының ұштала түсуінде ұлы Абайдың шығармалары бірден бір рухани азық болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Абай туралы сөз // Егемен Қазақстан.-2015.- 10 тамыз.
2. Ақшолоқова Т. // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 1998. - №9-10. - Б. 61-68.
3. Абай. Қалың елім, қазағым... Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2005. -224 б.
4. Әуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар. Алматы,-1988, 133-136 б

ӘОЖ 377.5

А.С. Ақтанова
Гуманитарлық ғылымдар ғылыми кафедрасының меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

АБАЙ ОҚЫҒАН ЕРТЕГІЛЕР ТУРАЛЫ

Ұлы ақын Абай Құнанбайұлы өзінің алғашқы ертегілерін әжесі Зереден тыңдаған. Қазақ қауымындағы әжелер институтының ұрпақ тәрбиесіндегі орны да ерекше. Абай ертегініні өзі оқымай тұрып алымен оны тыңдағында үлкен мән бар. Қазақ халқының бүкіл дүниеге көзқарасы ауызша тарағаны белгілі. Ауызша айтылған дүниелер санаға сіңіп отырған ол заманда.

Абай мен ертегілер туралы мәселені үшке бөліп қарауға болады. Бірінші, Абайдың әжесінен тыңдаған ертегілері, екінші өзі оқыған қазақ және шығыс ертегілері, ал үшіншісі Абайдың шәкірттерінің айтқан ертегілері. Абайдың алғашқы ертегі тыңдаған алтын бастауы Зере ана туралы не білеміз? «Абай жолы» эпопеясында еш өзгеріссіз таза, саф қалпында қаланған образ осы Зере ананікі. Романда тұтас әйелдер образы галереясының көшбасында тұрған әже бейнесі жақсысы мен жаманы қатар жүретін өмір-таразының екінші басын барынша адамгершілік, ізгілікке тартып ұстап, бала Абайды мейірім шапқатымен

куаттандырып отырады. Романда Ұлжанның Зере өмірден өткенде: «-Анаң, ана-ақ еді-ау, жарықтық! Осы кісінің өсиеті, тәрбиесі болмаса, мен де бір түйіліп қалған қу түйіндей үндемес қатыбас болар ем» дегенінен талай нәрсенің байыбына барасың. Иә, Зере тұнған мейірім еді. Абайдың мейірім мектебі. Абай деп аяулы ат қойды. Тілі келмегендіктен де емес, қарайым сөздігіндегі мағынасымен «сүйкімдім» деді. Қарашығым, қоңыр қозым Абайжаным, «Осы ала қағазыңнан айрылма!»- деп айтқанын еске түсірсек те болады.

Зере анамыз қай елдің, қай жақтың қызы? Әке-шешесі кім? Қолда бар азын аулақ дерекке сүйенгенімізде жазушы Қ.Алтынбаев: «... Зеренің әкесі Бектемір деген едік, шынында әкесі Теңізбай екен. Бектемір осы Теңізбайдың әкесі. Зеренің шешесінің есімі әлі анықталған жоқ дейді. [1,17] «...Зере апайымыздың ата-баба шежіресі: Матай, Кенже, Үмбет, Сұртай, Есен, Бақы, Төлеміс, Қойгел, Бектемір, Теңізбай. Теңізбайдан туған бір ұл мен қыз Жанәлі мен Тоқбала. Шежіреші Рақымбеков Тоқбаланың қалайша Зере атануын былай баяндайды: Бектемір қарт сүйікті немересін жат қолына ұзатарда жасауын толық қылып, мінген атының алдыңғы екі аяғына күміс білезік салғызыпты. Немересінің мұрын кеңсірігіне қысатын салпыншақ алқа сырғасымен қоса ұзатыпты. Ертеде қазақтың кейбір руларында осындай салт ұстанған деседі. Ал Өзбекстанның Сурхан-Дария (Термез) облысында мұндай салт әлі күнге бар. Түрікмендер мен өзбектер ондай сырғаны «Арабек» деп атайды. Алтыннан соғылатынына байланысты «зер» сөзінен туындатып, қазақ халқы «зере» деп атаған тәрізді. Тоқбала ұзатылып барған мұрынға сырға салу бұрыннан болмаған ба, немесе ұмытыла бастаған кезі ме, әйтеуір, бөтен жасау-жабдықпен түскен жас келінді тобықты елі мұрын сырғасына қарап «Зере» атандырыпты,- [1,17] деп түйіндейді. Зереге біткен тектілік тегін емес, өйткені айран ішерлігі мол, дөңгелек дәулетті әкесі Теңізбай мен атасы Бектемір екеуі де қазанына арам ас салмаған, аққа жақ жандар болған.

Осылайша табиғатынан текті Зере ана өз баласы Құнанбайды да немересі Абайды да ұлттық болмысын қазақтың болат өзегіндей етіп тәрбиеледі.

Абайдың өзі оқыған ертегілері туралы Тұрағұл Абайұлы «Әкем Абай туралы» деген естелігінде : «Түн болғанда әмсе біреуге ертегі айтқызып, иә өзі айтып отыру әдеті бар еді. Біреуге айтқызғанда, бұрын есітпеген кісіше ынтасын сала тыңдап, әбден айтып болған соң, айтушының адасқан жері болса айтып, түзеп береді. Қазақ ертегісінде есітпеген, білмеген ертегісі кем шығар, «Қазақтың ертегісінен бұрын қай жерлерде жүргенін, көршілесі, күндес елдері кім екенін, қарекеті не екенін, елдің арманы, білімінің қандайлық кезінде шығарғандығы көрінеді» деуші еді. Жас кезінде: парсы жұртының ертегілерін: «Жәмшит», «Қаһарман» сықылды кітаптарын да көп оқыса керек. Өзім көргенде «Мың бір түннің» кітабын оқып, алғаш біздің елді «Мың бір түнмен» таныстырған кісі менің әкем еді.», -дейді. [2,5]

Абайдың саналы түрде еліне ертегі айтып отыруы оның халықты рухани ағатушылыққа бағыттау деп білеміз.

Абайдың ақын шәкірттерінің ішінде ертегіші шәкірті Баймағанбет ерекше аталады. Себебі Баймағанбет Абай ертегілерін айтып қана қоймай өзі де ойдан қиыстырып ертегі айтқан. Баймағанбеттің «Жеті үй» ертегілер жинағы осыған дәлел.

Халқының санасы мен рухани әлемін адамның ең асыл қасиеттері гуманизмге тәрбиелеуде Абайдың таңдаған бір жолы - ертегілер еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Қ.Алтынбаев. Зере әже, Абай журналы, 1996 №2 (30)
2. Т. Құнанбаев «Әкем абай туралы » естеліктері.
3. М. Әуезов. Абай жолы. 2-кітап. -Алматы: Жазушы, 2013.-431бет
4. З.Тайшыбайұлы. «Абайдың нағашылары мен қайын жұрты туралы» «Абай.kz» порталы
5. Қ.Мұхамедханов. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. -Алматы: Алаш, 2005. -344 бет

Г. Б. Ысқақова
«Атамұра» баспасы,
Қазақтан, Алматы қ.

РИЗАМЫН, АСЫЛДЫҢ СЫНЫҒЫ БОП ӨТКЕНІМЕ

Ұлы Абайдың ұлағатты ұрпағы Гүлзифа Исрайылқызы Семейде педагогикалық институтты бітіріп, Шығыс Қазақстан облысының Зайсан қаласында ұзақ жылдар мұғалімдік қызмет атқарды. Мектепте қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс беріп, еңбекке жарамды ғұмырын жас ұрпақты тәрбиелеу ісіне арнады. Бойына біткен ақындық табиғат сыйы деп сөз өнерін қадір тұтты. Алғашқы өлеңдері «Қазақ әдебиетінде», «Семей таңы», Зайсан аудандық «Достық» газетінде жарияланып тұрды.

Әкесі Исрайыл Абайдың немересі, Ақылбайдың кенже ұлы бала кезінен домбыра тарта бастаған. Ұлының талабына сүйсінген әкесі Шектібай, Жұмабай деген атақты домбырашыларға қосады. Өз заманында Исрайыл шебер күйші әрі сазгер атанған. Өзінің шығарған «Бүркітші», «Боран» күйлері, «Есек пен бұлбұл» мысалына ән де жазған. Белгілі ақын Қасым Аманжолов Жидебайдағы Абай қыстауына келіп Исрайылмен сыр шертісіп өнеріне тәнті болған еді. Кейін «Абай арманы» деген өлеңінде

Қария жас көңілді жүзі бір нарт,
Әрі әнші, әрі күйші, өзі жомарт.
Көп сырды көңілдегі берді шертіп,
Абайдың немересі Исрайыл қарт- деп жазған еді.

Исрайыл өзінің орындаған күйлерін тарихымен баяндап әңгімелей білетін. «Балбырауын», «Кеңес», «Саржайлау», «Саймақтың сары өзені», «Қосқыз», «Бұлаңжігіт», «Қос алқа», «Тепеңкөк», «Адай», «Сарыарқа» тб қазақтың белгілі күйлерін шебер орындайтын. Бұл күйлерді 1931-1933жылдары Семей радиосында орындаған. 1939-1940 жылдары Семейдегі Қазақ педагогикалық училищесі Аягөзге көшірілгенде Исрайыл сонда музыкадан сабақ берді.

Қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов пен Исрайылдың балалық шағы бірге өткен. Әлем оқырмандарына таныс «Абай жолы» эпопеясын жазуда Абай еліне барып, ақын мұрасын жинағанда Исрайыл Мұхтармен бірге жүрді.

Гүлзифа апай Мұхтардың қызындай болып өсті. Бізге сабақ бергенде Мұхтар ағам деп бір сондай ыстық ықыласпен айтып отыратын.

Абай ата, Мұхтарым егіз едің,
Асыл сөздің зергері теңіз едің.
Қос қыран, мақтанышы қазағымның,
Абай, Мұхтар айтқан сөз дегізетін,-деп жыр арнаған.

Әке жолын қуып ұстаз болған Гүлзифа апайдан мен білім алған шәкіртімін. Гүлзифа апайдың әр сабағы қызықты өтетін. Абай атамыздың әр өлеңін қара сөзге айналдырып терең мағынасын ашатынбыз. Шығарма жазу, ойыңды жеткізу, пікір айту, еркін сөйлей білуді қалайтын. Сөз саптай білуге мән беретін. Әдебиет пәнін таңдап ұстаз болуымды қалады. Алғаш өзім білім алған мектебіме келгенде өткізген практикалық сабағыма кеп қатысып, мамандықты дұрыс таңдадың деп батасын берген еді. Қалап түскен пәнім география пәні болса да екінші мамандығым тіл маманы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетті сырттай оқыдым. Оқығанымды естіп қуанған ұстазым үйіне шақырып, бір дастарқанда отырып шәй ішіп ұзақ сырласқан едік. Сол күні маған сабағыңа керек болады деп әдеби шығармалар мен көптеген ғылыми еңбектер берген еді. Ол кітаптар білім алуыма үлкен рухани азық болды. Кейін ұстаздық еңбектен кейін Алматыға көшкенде баспада редакторлық жұмысқа ауыстым. Бұл мекемеде таза әдебиет саласында қызмет жасалады ғой. Міне ұстазым меннен күткен білімді осы жерде жалғастырып отырмын. Айналайын ұстазыма

деген алғысым шексіз. Ұлы Абай атамның ұрпағы Гүлзифа апайдай білікті маманнан білім алу мен үшін бақыт дер едім.
Ұлы Абай атамның ұрпағы Гүлзифа апай өнерді өзгеше дарын деп танып қана қоймай, өзі де өлең жырларын қосып ұрпақ үндестігін жалғады.

ҰРПАҚ СӨЗІ
(Абай атамның 125 жылдығына)

Ботасыз нардай боздаған,
Ғасырлар өтті тізіліп.
Өлеңің сенің тозбаған,
Тозса да таулар мүжіліп.
Тыңдадың зарын жарлының,
Қиыла күйдің мұңына.
Ұрпаққа аңыз өмірің,
Надандар мұны ұқты ма?
Теңсіздің зары өз зарың,
Әділдік шындық, ар ожданым,
Ел тартқан қайғы, көз жастан,
Жалғыздық көрдің өз басың.
Заманнан өттің қамшы жеп,
Алыстың жалғыз мыңменен.
Асыл сөз қалды мәңгілік,
Өтсе де ғасыр, жылменен.
Елім деп сонда егілдің,
Сүйеніш бір қалам серігің,
Тас кескен өткір алмастан.
Түнекті жарып шықты үміт,
Өшпейтін өмір бір өзің.
Өнеге айтқан ұқтырып,
Мәңгілік бізге жыр өзің.
Асыл сөздің атасын,
Өлді деуге бола ма?
Ұрпаққа берген батасын,
Ұмытуға бола ма?
Жан жүрегіме күн шуағын төгіп, білім нәрімен сусындатқан ұстазым Гүлзифа апайым арманы, игі тілегі орындалып абайтану бүгін жаңа белеске шықты.

ӘОЖ 372.4

А.Т. Смағұлова
Филология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім университетінің Абай институтының
директоры
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ҚҰНАНБАЙ – ТАРИХИ ТҰЛҒА

Құнанбай Өскенбайұлы – ел билеген, халқының ықыласы мен құрметіне ие болған тарихи тұлға.

Құнанбай сұлтанның қайраткерлігі турасында қазақ жеріне айдалып келген поляк халқының саяхатшысы Адольф Янушкевич былай дейді: «Құнанбай – өңірге аты жайылған адам, қарапайым қазақтың баласы. Ғажайып ақыл-ес және жүйрік тілдің иесі. Іскер,

аталастарының игілігі туралы қам жейді, дала заңдары мен Құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты ресейлік жарғыларды бес саусағындай біледі, қара қылды қып жарған би және өнегелі мұсылман. Жұрт пайғамбардай сыйлайды. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады. Тобықты руының сеніміне ие болып, болыстыққа сайланған..., әділетсіздік пен дәулеттілердің зорлығына қарсы қалқан болған».

Ал Шәкәрім «Шежіресіндегі»: «Қажы марқұм бұл елдің бек надан кезінде туып, шала хат танып қалса да, әкесі Өскенбай биге әр жақтан келген хаттарды оңашаға алып барып, бірін-біріне салыстырып өзінен-өзі оқып, түркі кітапты оқитұғын болыпты. Және ноғай моллаларды сақтап, елсізге үй салғызып, қазақтың балаларын жиып алып, молла менен балаларды сонда сақтап оқытып, бұл жақтағы қазаққа оқу оқытып, хат танытқан – сол қажы марқұм еді», – деген жолдар да Құнанбай сұлтанның заманына сай көзі ашық, көкірегі ояу болғандығын танытады.

«Айқап» журналының 1915 жылғы 6 санында С.Ғаббасовтың «Тарих қазақ жайынан» деген мақаласы жарық көрді.«Марқұм Құнанбай мырза өте ақылды, сабырлы, халық сүйөші, ғылым мағрифатқа құмар, биік дана азамат еді», – деп Құнанбай қажыны есіне алады. Бұл – ХХ ғасыр басында Құнанбайға берілген оң бағалардың бірі.

Құнанбайдың әкесі Өскенбай Кеңгірбайдан кейін Тобықтыға би болған, хат танитын адам. Халық Өскенбайды өте әділ болған деседі. «Ісің ақ болса, Өскенбайға бар» деген аңыз бар. Аңыздың сұлулығы ақиқатында. Осы бір ауыз сөз Өскенбай бабамыздың болмысы мен бітімін айқындап тұрғандай.

Ал Құнанбайдың арғы атасы туралы Әлихан Бөкейханның: «Абай әке жағынан алғанда тобықты руының белгілі шонжары мен биінен тарайды. Ақынның бабасы, тобықтының батыр биі Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз өзенінің бойында ХVIII ғасырдың 50 жылдарында дүниеге келген. Ат төбеліндей көсемнің бірі ретінде ол тобықты руын Түркістаннан аса құнарлы жайылымы мол Шыңғыс тауына көшіріп әкеледі»,– деген байламы да көп нәрсені аңғартса керек.

Тектілік, ол атаның қаны, ананың сүтімен дарып, сүйекке бітетін асыл қасиет екенін қазақ халқы алыстан аңғарды. Тектілік феномені хақында пайымдалған асыл сөздердің астарында терең ой, ғасырлық өмір тәжірибесі, генетикалық ілімге даналық көзқарас жатыр.Қазақ халқындағы *«тұлпардың тұяғы, сұңқардың қияғы», «тегінде бар тектілік «тегі мықты», «жақсының көзі», «асылдың сынығы»* деген ертеден келе жатқан аталы сөздер соның айқын дәлелі.

Тектілік турасында сөз қозғағанда Құнанбай қажының анасы жайында бір ауыз сөз айтып өтпеу тарихқа қиянат болар. Ел аузында Зере ана ақылды, тақуаадал жан ретінде сақталған. Зере жайында М.Әуезов былай дейді: «Құнанбай – Зеренен туған баласы, Құнанбаймен бірге туған Құттымұқамбет деген інісі, Тайбала деген апасы болған. Құттымұқамбет жас кезінде өлген. Сонымен Құнанбай бидің жалғыз есептелген. Шешесі Зере кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді әйел болған. Ол уақыттағы бәйбішенің бір сыны – күндестік дегенді білмей кең мінезді болу. Зере бәйбіше осы жағынан көп мақталады. Күндердің балаларын өз балаларындай асырап еркелеткен деседі» [1, 388],

Осынау ата-бабасынан тараған тектілік, парасаттылық Құнанбай қажы әулетінің бойынан көрінуі де заңдылық тәрізді.Ақылбай, Турағұл, Мағауия Абайұлдары, Ахат, Зият Шәкәрімұлдары, т.б. Құнанбай қажы ұрпақтарының шығармашылық ғұмырбаяны – текті әулетке тән парасаттылықтың үлгісі.

Кеңес кезеңінде Құнанбай тұлғасы оң бағасын ала алмады, бағаланбады. Ел жадында қатал, озбыр, сұсты Құнанбай ғана сақталды. Құнанбай бейнесі «Абай жолы» шығармасы негізінде бағаланды. Бұл – Әуезовтің Құнанбайы. Кеменгер жазушы мәжбүрлікпен Абайды сақтап қалуы үшін барғаны аз айтылып жүрген жоқ бұл күнде.

«Абайдың руы тобықты. Әкесі Құнанбай сол тобықтының рубасы, шонжары, шешені болған. Құнанбай шешендікпен бірге әкімшілікке ие болып, жұртқа өкіммен атағын шығарған, ол аға-сұлтандардың атағына ие болады. Ол ескі рухшылдық, феодалдық дәстүрді

мақтап сақтаушы, ислам шариғатын сыртқа уағыздаушы ескішіл адам болды. Қазақ арасынан ең алғаш Меккеге барып, қажылық құрған – осы Құнанбай.

Абай өзінің балалық шағын осындай қатыгез әкенің қолында, сол билеген сүреңсіз ауылда өткізді. Әке тарапынан мейірімділік көрмеген Абай, шеше тарапынан мейірімділік тапты», – осы іспеттес бағалауларға заманы еріксіз айтқызып отырған ащы шындық деп қарауымыз керек [2, 28]. Құнанбайдың шөбересі Ахат Шәкәрімұлы: «Біз Құнанбайды жамандап жастардың құлағына сіңіріп тастадық. Енді ол Құнанбай жақсы бола алмайды деу де қате. Егер Құнанбай шын жақсы болған болса, оны кейінгілер, осы күнгі жастар еріксіз тауып алады. Тарих оларға еріксіз тауып береді. Асыл еш уақытта жойылып кетпейді. Көмілгенмен шірімейді. Сол асылды жамандаған біз шіріміз», – деп жазыпты атасы туралы естелігінде [3]. Ахаттың кейіп жазып отырғаны – заманның зардабы. Дегенмен де ел аузында, халық жадында Құнанбайдың әділдігі, қамқорлығы турасында аңыз-әңгімелер көптеп сақталған. Аңыздың астарында ақиқат бары анық.

Мұқым қазақ баласы,
Тегіс ақыл сұрапты.
Тобықтыны ел қылып,
Басын жиып құрапты, –

деп ұлы ақын Абайдың жырға қосуы да, тек әкеге деген махаббаттан ғана емес, әкесінің заманынан асып туған қайраткерлігіне тәнті болудан туған.

Халық жадындағы қағидалар әке арқылы берілген үлгі-өнегенің бөлек, айрықша екенін көрсетеді. Құнанбайдың «Сен маған жете тудың. Өте туу үшін Абай секілді бала тәрбиелей алуың керек» деп Абайға берген жауабы ел аузында сақталған. Бұл – қазақ қоғамында Әкелер институтының маңызды рөл атқарғандығының бір кепілі. Құнанбайдай қатал да сыншы Әкенің тәрбиесінен өткен балалар тектілік, парасаттылықтың үлгісін көрсете білді. Тіптен бұл тектіліктің кемел үлгісі Құнанбай қажы әулетінің бойынан көрінуі де зандылық тәрізді.

Поляк саяхатшысы А. Янушкевичтің «Жұрт пайғамбардай сыйлайды. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, кедей де, бай да шалғай ауылдардан келіп жатады» деп таң-тамаша болуы да Абай өлеңінің ақиқаттылығын асқақтата түседі.

1933 жылғы Абайдың тұңғыш толық жинағында кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезов: «Құнанбайдың кім болғанын білмесек, Абайдың кім екенін білу де қиын» деп Құнанбай болмысына асқақтата баға берген.

Құнанбай Өскенбайұлы – ізгі істерімен артына өлместей атақ қалдырған тарихи тұлға. Ол саналы ғұмырын ел ісіне арнаған қоғам қайраткері. Заманның ауқымын аңдап, ертеңін болжай білген. Ол қазақтың дәстүрлі заңын, патша өкіметінің заңдарын жақсы меңгерген. Қатал да әділ шешім шығара білген. Құнанбайдың ел билеуі, балаларын медреседе оқытуы, Қарқаралыда мешіт салдыруы сол замандағы қазақ даласындағы жаңалықтың белгілері еді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі. Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасы (1927-1933). Кіт.: Абай Құнанбаев. Толық жинақ. – А.: Қазақстан, 1933. – 408 б.
2. Бекхожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны // Коммунист, 1940, №36. Б.27-36
3. Шәкәрімұлы А. Құнанбай туралы. Кіт.: Абай туралы естеліктер. Абай мұражайының кітапханасынан. – Семей, 2010.

А.Б. Қадыров
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Шәкәрім университеті,
Семей қ.

ҚҰНАНБАЙ АСЫЛЫНЫҢ БІРІ

Құнанбаев Турағұл туғаннан әкесі Абайдың қасында болып, тәрбиесін көп көріп өскен сүйікті баласы. Алғашқы сауатты ауыл молдасынан ашады. Қалалы жерге арнайы оқуға баруға толық мүмкіндігі болса да, даналықтың дәні себілген топырақтың қадірін түсініп, ұлылардың маңайын қаласа керек. Сусынданғаны: дала философиясы, ұлылар оқыған кіпаптар, олардың айтқан ойлары, жазған шығармалары, жарыса таласып айтылып жатқан пікірлер, алынған тапсырма, беріліп жатқан бағалар кез келген арнайы оқу орнынан артық мектеп. Бұл терең білім ордасы. Турағұл «Әкем Абай туралы» естелігінде «...жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөздерін жалықпай тыңдап отырсам керек, менің соныма-ақ қатты қуанып, ырза болып жолаушылар келгенде соларға мені: «Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып жалықпай тыңдады», -деп мақтады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екенмін деп, сол жылғы бастығымыз Шәкәрім қажы болып ақиқат олай емес, былай деп таласып жататұғын санды шәкірттің қатарында болдым.»- дейді. Ол Абайдың ақындық мектебінің талантты, талапты, дарынды шәкірттерінің бірі болады. Абай, Шәкәрімдер білген түрік, орыс, араб тілдерін меңгерді. Домбыра, скрипка аспаптарын еркін меңгерген шебер музыкант, әншілігіде жоқ емес. Әулетке тән ес қабілетінің ерекшелігі тағы бар. Өзі де болыс болды, би болды, шығармашылыққа бой ұрды, Алашорда үкіметінің қызметіне белсене араласты.

Әлихан Бөкейхановтың көмегімен 1909 жылы Петорбордағы И.Бораганский баспасынан жарыққа шыққан Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағын құрастырушының бірі.

Әкесі Абай ақындық қуатын байқап, өлең жаздырған. Турағұл естелігінде: «...мен де жасымда ақын шығармын деп аз-маз өлең жазып жүргенімде, әнді өлең қып қарайыншы деп едім, қисынын келтіре алмадым. Сонан соң әкеме айттым: осы әнді өлең етіп суреттеңізші деп, сонан соң айтып еді, оған жалғас күйді суреттеп: «Құлақтан кіріп бойды алар жақсы ән мен тәтті күй» деген өлеңді жазды. «Сағат» деген өлеңді біздің өлең қыламыз деп қыбыжықтап жүргенімізді естіп жазды.» - деген жолдардан ақындықтағы шығармашылық байланыстың тереңдігін байқауға болады. Турағұлдың жастық, махаббат тақырыбына жазылған өлеңдері бар. «Алладан мен қапа боп», «Хат», «Хатқа жауап», «Әбішке» атты өлеңдері жаңа жазба әдебиет үлгісінде жазылған. Үйреншікті қара өлең емес, терең мағыналы, көркем туындылар болып табылады.

«Әкем Абай туралы» естелік әңгімесі- проза жанрының еншісі, Абайтану мәселелерінде бұл әңгіменің тарихи маңызы ерекше зор екендігі белгілі. Естелігінде: «Менің әкемнің биографиясына керекті сөздерді жинамақшы болған азаматқа әкемнің әдепті мінезін, салтын көрсетуге замандасының бір жолыққандағы қалпын, түрін, киген киімін, отырған-тұрғанын, сөйлеген сөзін, қуанған я ашуланғанын жазбағы қажет екен. Менің әкемнің замандасында қаламға үйір, көрген-білгенін қағазға түсіре білері аз болғандықтан, амалсыз өзім жазбақты мойныма алдым. Әйтпесе, әкесінің әдет-ғұрпын баласы жазбағы, менің білуімше, солақай секілді». Осы шығарманы Мұхтар Әуезовтың сұраныс тілегімен жазғандығы байқалады.

М.Әуезов Абайдың ғылыми өмірбаянын жазу кезінде Турағұл естелігін кеңінен пайдаланған. Автордың жазушылық шеберлігі әр қырынан танылып тұрады.

Аударма жанрының қазақ әдебиетіне келуі, дамуы ұлы Абайдың үлесіндегі мәселе. Өзі қалам тартты, аударманың шеберлік үлгісін көрсетті, өзінің ақындық мектебінде аудармашылық дәстүрді қалыптастырды, классикалық деңгейге жеткен туындылар пайда

болды. Шәкәрім А.Пушкиннен «Дубровский», «Боран»,Л.Толстойдан «Алты әңгіме»,Бичер Стоудың «Том ағайдың балағаны» сынды аудармалары поэзиядан прозаға ауысып профессионалдық үлгідегі көркем аударма жанры қалыптасты. Абайдың ақындық мектебінен Әсет, Уәйіс, Турағұлдар шықты, әулеттен Даниял Кәкітайұлы Ысқақов сынды шебер аудармашылармен жалғасын тапты. XX ғасырдың басында қазақ зиялылары да ұлттың сауаттылығын арттыруда аудармаға баса көңіл бөлді. Алихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов сынды алыптардан бастап айта беруге болады.Аудармада шеберлік үлгісін танытқандардың бірегейі Құнанбаев Турағұл Абайұлы болды.

1925 жылы А.М. Горькийдің «Челкаш» әңгімесін алғаш рет қазақ тіліне аударып, Мұхтар Әуезовтың редакторлығымен Семейде шығып тұрған «Таң» журналының №3,4 сандарында жариялайды. 1927 жылы Әлихан Бөкейханов қызмет істейтін Мәскеудегі КСРО Халықтары Орталық баспасынан Турағұл Абайұлының қазақшаға аударуындағы А.Неверовтың «Ортақшыл Мария» және «Мен өмірге жерікпін», Джек Лондонның «Баланың ерлігі», Болеслав Прустың «Әнтек қыран» әңгімелері өз алдына жеке-жеке кітап болып басылып шығады. Сонымен бірге 1926 жылы Семей губерниялық баспасынан «Қолдағы малдардың, құстардың құрт ауруы болмағы жайы» (авторы А.Бельцер), 1927 жылы КСРО Халықтары Орталық баспасынан «Балалы әйел не білу керек?» (авторы Г.Сперанский) деген аудармалары жарық көреді. Тұрағұл бұл аудармаларында жолма-жол аударудан бойын аулақ салып, еркін шығармалар жазған. Жіктеп айтар ұтымды тұстары баршылық. Оны арнайы зеріттеуге қалдырайық

Турағұл Абайұлы алаш қайраткері. 1917-1920 жылдары Алаш үкіметі жұмыстарымен тікелей айналысқан.

Семей облыстық Алаш партиясы комитетінің мүшесі.

Бүкілресейлік учредительное собраниеге депутаттыққа Семей облысынан ұсынылған 8 адамның бірі Турағұл Құнанбаев болды.

Ол Әлихан Бөкейханов, Халел Ғаббасовтармен бірге Семей облысының уездері мен ауылдарында аталмыш партияның бастауыш ұйымдарын құрысуға, сондай-ақ облыстық және жалпы қазақ съездері жұмыстарына, ел өміріндегі тағы басқадай қоғамдық-саяси істерге қызу атсалысады.

Семей уездік Земствосының бірінші төтенше жиынында облыстық Земствоға Турағұл Құнанбаев депутат болып сайланады.

1917 жылы Орынборда өткен екінші жалпы қазақ съезіне Турағұл Абайұлы делегат болып қатысып, онда Алашорда басшылары тарапынан Бақыткерей Құлманов, Міржақып Дулатовпен бірге Түркістан қазақтарын Алаш автономиясына қосу жайында сөйлесуге тағайындалады. Бұл туралы елмен келісу үшін, Түркістан қаласына Сырдария облысының съезін шақырылады. Осы съезге Міржақыптармен бірге Тұрағұл да қатысқан.

Турағұл Абайұлы Алашорда үкіметінің өміріндегі бұдан басқа да саяси маңызы зор істерге үнемі араласып отырған. Алаштың атты әскерлеріне қатысты істерге де тікелей араласқан.

1918 жылдың жазында Алтай губерниясы бағытында қызылдарға қарсы болған қанды шайқастарда Алаш атты әскері полкының құрамында болғаны да туралы мәліметтер бар.

Семейде 1922 жылы Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатов тұтқынға алынғанда, Турағұл да түрмеге жабылып, төрт айдай отырып шыққан.

1927 жылы Турағұл Абайұлы екінші рет қамауға алынып, 1928 жылдың көктеміне шейін Семей түрмесінде жатады. Түрмеден шыққан соң көп ұзамай мал-мүлкі кәмпескеленіп, Шымкентке жер аударылады.

Бәйбішесі Миса, екінші зайыбы Сақыпжамал, ұлы Жебрәйіл 1930 жылы Шымкентте 27 жасында ауырып көз жұмды, ұлы Зұбайыр 1933 жылы Қырғызстанда қайтыс болған, артында екі баласы қалған. Немересі Алыпарыстан Оспанов (Оспанның атына жазылған), кейіннен Алматыда қайтыс болған. Кенже қызы Мәкен Алматы қаласында 2002 жылы 90 жасында өмірден қайтқан. Мәкен апаның қызы Ләйла Сарыағаш ауданында өмір сүріп, былтыр дүниеден өтіпті. Одан ұрпақ бар.

Ұлы Абайдың бел баласы, әрі ақындық мектептің дарынды шәкірті, Алаш арысы Турағұл Құнанбаевтың әлі терең зерттелетініне, насихатталуына өзі сұранып тұрған тұлға.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қ. Мұхамедханов. Абайдың ақын шәкірттері. А. Дәуір, 1994 ж.
2. Абай туралы естеліктер. Абай мұражайы, 2010.

УДК: 82-94

Е. Сайлаубай, Ж. Карипбаев
Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ жанындағы «Абай академиясы» ҒЗИ,
Семей қ.

КУНАНБАЙ: НОВАЯ ТРАКТОВКА БИОГРАФИИ

Эта статья написана, в качестве рецензии на книгу известного историка-биографа, академика Ерлана Сыдыкова «Кунанбай». Его исследование носит, не только сугубо биографическо-исторический, но историко-познавательный характер. Так, наряду с историческими фактами приводятся, множество этнографических, этимологических, ономастических и других фактов, восстанавливающих целостность биографии личности и истории его эпохи. Автор применяет новейшие методы исторических исследований. В исследовании приводятся ряд сведений освещающих некоторые реальные события из жизни Абая и Шакарима.

В конце 2019 года, издательство «Молодая гвардия» (г. Москва) в серии «Жизнь замечательных людей» опубликовала книгу известного историка, академика Ерлана Сыдыкова – «Кунанбай». Эта книга издана в канун 175-летия великого казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбайұлы. Тем самым, освещая широкий круг читателей доселе неизвестными фактами биографии поэта, в контексте исторической личности его отца Кунанбая и их времени.

Как отмечал, в своей статье «Абай және XIX ғасырдағы Қазақстан» (Абай и Казахстан в XIX веке) Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев: «Нам всем известно о всемирном признании образа созданного в романе М. Ауэзова «Путь Абая». Но это только один из путей познания Абая» [1]. Образ Кунанбая как Ускенбайұлы созданный в литературе, публицистических и научных статьях советского периода сих пор порождает множество противоречий, даже по происшествии времен. Этот образ ослабевает, несмотря даже на отдельные работы, раскрывающие другие, незнакомые широкой общественности качества этого политического и общественного деятеля 19 века. Века усиления колониальной политики царской России на территории нынешнего Казахстана. Так в романе М. Ауэзова дается следующее описание образа Кунанбая: «У отца продолговатая, словно вытянутая голова, напоминающая гусиное яйцо. И без того длинное, лицо его удлиняется клином бороды; оно кажется Абаю равниной с двумя холмами, поросшими лесом бровей. Единственный глаз Кунанбая зорким часовым стал у левого холма – суровый, недремлющий страж... Он не знает отдыха, от него ничего нельзя утаить... Этот единственный глаз не прячется за веком большой, выпуклый, он смотрит остро и зорко, точно пожирая все окружающее. Он даже моргает редко» [2]. Как не сложно заметить в романе был создан образ сурового родового правителя своего времени, не имеющий ни жалости, ни пощады к своим сородичам.

В этой связи, данное исследование, вносит качественный вклад в изучение жизни реальной исторической личности, оставившей глубокий след в истории казахского народа. Жизнь и деятельность Кунанбая показаны в назидательном контексте, где на живом примере показывается путь человека, верно служившего своему народу, в тяжелейший для него исторический период.

Согласно, энциклопедических данных Кунанбай хаджи Ускенбайулы происходил от рода Тобыкты. Он сам, его отец – Ускенбай, дед – Иргизбай были родовыми правителями – би. Согласно казахского степного права почетная должность бия, была выборной. Так получилось, что род Тобыкты регулярно на эту должность избирали представителей этого семейства, ввиду их честности, организаторским и ораторским способности, смогшими сплотить род в единое сплоченное племя. На должность бия всех Тобыкты и старшины Кучук-Тобыктинской волости он был избран в 32 года. Принимал участие в экспедиции, организованной колониальными властями, в пределы Старшего жуза, с целью склонения их в подданство России. По этой экспедиции, его соратником был ссыльный польский общественный деятель Адольф Янушкевич [3]. В этой экспедиции, А.Янушкевич был буквально очарован Кунанбаем, и оставил о нем следующие воспоминания: «Кунанбай – это ну просто машина для говорения, часы, которые только тогда останавливаются, когда не заведены. Как только проснется, пускает в ход свой язык и говорит неустанно, пока не заснет. Каждую минуту приходят к нему киргизы за советом, а он, как оракул, который вещает со своего треножника, часто подперев бока руками; на каждые три слова цитата из шариата, а память у него такая удивительная, что все указы и распоряжения правительства приводит, словно по книжке читает» [4]. На самом деле, реальный, исторический Кунанбай был очень выдающимся оратором своего времени, глубоким знатоком степного права – адата и уложения шариата. С молодости прославившимся в степи, как балуан (борец в традиционной казахской борьбе) и найзагер (боец, искусно владеющий копьем).

Заметно, глубокое и всестороннее знание Ерлана Сыдыкова, обычаев, традиции, истории, этнографии, этимологии и антропологии казахского народа. В исследовании применяются не только общеисторические методы исследования персоналий и эпохи объекта исследования, но и новые системные и цивилизационные методы исследования, тем самым освещая читателю биографию и эпоху личности в более широком контексте.

Так, повествуя о тех или иных поступках султана Кунанбая, исследователь излагает их через ретроспективу в историю, как казахского народа, так человеческой цивилизации в общем. Здесь проводятся параллели, делаются сравнения и соответствующие выводы по значительных историческим событиям того периода. Эти выводы делаются не на констатировании фактов, а исходя из реальных исторических и архивных документов, через их всестороннее разъяснение и анализ.

При освещении значительных событий, приводятся, как сохранившиеся на устах народа предания, которые далее подтверждаются рядом достоверных фактов. Помимо сугубо исторических, просматривается попытка автора показать морально-этические нормы и принципы, устои и традиции, духовные и культурные ценности, бытовавшие в тот период в казахском обществе. Весь этот комплекс разносторонней и разнонаправленной информации, при сугубо научной постановке вопроса объективизирует подаваемый материал и раскрывает правдивую историю.

В данном историко-биографическом исследовании, казалось бы, рассматривается наиболее близкий, более задокументированный период истории Казахстана, все же, именно этот период истории остается недостаточно исследованным. Этот период истории Казахстан относится к периоду его колонизации со стороны России. Этому периоду истории, до сих пор недана однозначная оценка историков и представителей гуманитарных наук. Поэтому в исследовании, прослеживается попытка исследователя через проекцию личности, показать время и ту реальность, которой сопутствует последовательность исторических событий. Можно сказать, что данный труд является также весьма существенным вкладом в ряде исследований связанных с историей того периода и может быть использовано последующими исследователями.

Необходимо учесть всю сложность взаимоотношений, которые сложились между правящими кругами казахского общества. Особенно в период войны Кенесары хана с Россией в 1837-1847 гг. В книге приводится одна интересная деталь, когда Кунанбай в составе экспедиционного корпуса колониальных войск, со своими двумястами войнами,

настигает отступающие от них войска Кенесары хана. При этом они, приблизились к ним на расстояние пушечного выстрела, а войска хана Кенесары совершали полуденную молитву. Увидев, что колониальные войска собираются стрелять по молящимся из пушек. Кунанбай решительно останавливает бойню мотивировав это тем, что если они выстрелят по молящимся, то война примет не политический, а религиозный характер, а это, не сулило ничего хорошего. В этом событии можно заметить политическую прозорливость царского чиновника и одновременно скрытого приверженца последнего казахского хана Кенесары.

В сложившихся сложнейших обстоятельствах, ясность целей, непоколебимая воля, решительность и предвидение присущие Кунанбаю, помогают найти ему наиболее оптимальный выход из сложной ситуации, в которых оказывается он. Это также период активного восхождения Кунанбая во власть во вверенной ему колониальными властями России, волости и уезде, но также расширения его влияния на широкую часть казахского общества. В исследовании личность Кунанбая выступает не просто, как политический деятель регионального, но прежде всего общенационального масштаба.

Известный теоретик истории Энтони Смит, изучая современные теории нации и национализма, делает следующие выводы: «Возможно, более важно предположение о том, что такая пассивность масс должна дополняться манипуляциями элит, что чувства инертной массы только и ждут того, чтобы элиты пробудили их и направили в определенное русло в соответствии с планом социальной инженерии»[5]. Поэтому, в исследовании Е.Сыдыкова впервые дается объективное разъяснение того, почему значительная часть казахской элиты выбрала позицию колониальных властей, не с позиции общепринятых парадигм, а через глубокий анализ разворачивавшихся исторических событий, где выявляются главная цель, сохранение целостности казахского народа, его национальной идентичности, которая как они полагали являлось залогом возрождения будущей государственности.

Как говорил о проводимых им реформах, выдающийся лидер Индии Дживахарлал Неру: «Нам поэтому приходится руководствоваться в своих действиях идеалами эпохи, в которую мы живем, хотя мы можем добавлять к ним что-то свое и пытаться облечь их в форму, соответствующую национальному духу» [6]. В этой связи, также, как Дж. Неру, реформы, проведенные ага-султаном Кунанбаем в его уезде, преследовали своей главной целью сохранение и укрепление духовных и национальных ценностей. Чему свидетельствует его непосредственное участие в строительстве мечети в Каракаралинске, такие (постояльный дом для паломников) в Мекке. На первый взгляд может показаться, что строительство здания для совершения религиозных обрядов преследует только лишь религиозные цели. Но в обоих случаях намерения и цели были оправданы. Колониальная политика царской России была направлена не только на реализацию политико-экономических целей. Мечеть в Каракаралинске сыграла большую роль в возрождении не только мусульманских канонов, а национального самосознания казахов, которая формировалась многие десятилетия. Строительство такой в Мекке, опять же было связано с чувством национальной гордости казахов, о которых в XIX не говоря о всем мире, большинство мусульманских стран. Поэтому, тарие в Мекке играло роль не только приюта для паломников из Казахстана, но и официального их представительства в ряду мусульманских стран мира, как одного из многочисленных народов мира. Можно сказать, что он, опережая свое время, предопределял будущее для своего народа, также противостоя духовно-идеологической экспансии колониальных властей, так и отрывая первые дипломатические миссии за рубежом.

Внимательный читатель, в этой книге, сможет увидеть глубоко духовного, жизнелюбивого и добропорядочного человека, сохранившего свою честь и достоинство во всех сложнейших перипетиях, которые ему пришлось пережить. Он своей жизнью, показал пример неподобной стойкости и решительности. Добродетелью Кунанбая, во всех начинаниях были глубокая вера в Бога и долг служения родному народу. Кунанбай был отцом огромного семейства, он дал достойное воспитание на стезю верного служения своему сыну Абаю и внуку Шакариму. Его влияние чувствуется во всем их творчестве и жизненном пути. Глубокое знание негласных законов и традиции своего народа, трезвое и взвешенное

понимание сложившейся реалии, это те качества, которые Кунанбай смог привить и своим потомкам. Он жил волей народа, его чаяниями и заботой о нем. Такие же качества, мы смогли увидеть в Абае, и в Шакариме. Говоря о Кунанбае, как отце, вспоминается такое мнение о нем, написанное о нем в монографии Турсына Журтбая, где: «Кунанбай – это был человек поддерживавшие образование. Он всегда с глубоким уважением и почтением относился к заграничным учителям своих детей, при этом давая образование не только своим детям, но и детям окружавшего его народа. Было очень много приходивших к нему с целью просвещения и многие из них ассимилировались с казахами. Среди них можно назвать имена таких татар, как Габитхан, Кишкенемолда, потомка ИсхакаБердыкожу, пришедшего из Туркестана, Габдоллу (Казакбая, как его прозвали казахи) из Кавказа, Бошикбая из киргизов» [7]. Он воспитывал свое потомство не только в духе просвещенного ислама, но и наряду с этим дал сыну Халлиолле европейское образование. Тем самым осознавал необратимость перемен системы устоявшихся канонов традиционного воспитания и образования казахов.

Данная книга, как оригинальное исследование может быть использовано историками и представителями гуманитарных наук, как оригинальное исследование биографии, так и источник по некоторым фактам в изучении биографии других потомков Кунанбая и исторической хронологии эпохи.

Список использованной литературы:

1. Қасым-Жомарт Токаев. «Абай және ХІХ ғасырдағы Қазақстан» // «Егемен Қазақстан» газеті 9.01.2020 ж.
2. Ауэзов Мухтар.Путь Абая. В 2 т. - Алма-Ата, Жазушы, 1987. – 588с.
3. Абай. энциклопедия. (Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев).– Алматы: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. 720 бет.
4. Адольф Янушкевич. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. – Алматы, МКА, 2005. – 234 с.
5. Энтони Смит. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теории нации и национализма. – Москва, Праксиз, 2004. – 464 с.
6. Дживахарлал Неру. Открытие Индии. Кн. 2. – Москва, Политиздат, 1989. – 507 с.: ил.
7. Журтбай Т. Құнанбай (Тарихи және әдеби тұлға). – Алматы, Алаш, 2004, - 400 б.

УДК: 811.111:821.512.122

Ж.А. Нурикенова
КГУ СОШ 9 г. Семей,

“ABAI, A GREAT KAZAKH POET”, DEVOTED TO THE 175TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE GREAT ABAI

Theme: “ Father of the great Kazakh poet Abai – Kunanbai”

The aim: to enrich pupils’ knowledge about a great Kazakh poet – Abai Kunanbaev, his father Kunanabai, his life, his works; to develop their reading, speaking, thinking skills; to educate pupils to express their opinions, practice using new words ; to bring up pupils to respect and be proud of Abai Kunanbaev and his great creative works.

Visual aids: Flip-charts, diagrams, interactive board, slides

Plan :

I. Organization moment.

A)Greeting.

B)Checking up the attendance

II. Phonetic drill :world, masterpiece, settlement , strict, to be proud of, warm-hearted, religious,

III. Introducing with the theme and aims of the lesson.

III. First of all I want you to listen to the song " Zhelsiz tunde zharyk ay" by Abai with English translation and lyrics (video) I'll give some information about Abai, than you'll read the text about him from the book and be ready to discuss.

IV. Answer the questions:

1.What is Abai Kunanbaev famous for?

2.When and where was he born?

3.What kind of man was his father?

4.Who were his parents?

5.Who acquainted him with tales and legends of Kazakh people?

6.When did Abai go to school and what did he learnt there?

7.What impressions did the Russian writers make on him?

8.What makes Abai so very much popular with people all over the world?

KUNANBAY OSKENBAYULY (1804-86 years), the father of Abay, senior Sultan, and Public figure. His father Oskenbai Irgizbay was the authoritative ruler of tobykty. Small Kunanbai managed the village at first, then was elected as a volost Manager, managed the tobykty family. Over time, he became the senior authoritative Sultan. Had 4 wives. From baibishe Aibobek was born Kудayberdy, from the 2nd wife, Ulzhan, - Tanirberdy, Ibrahim (Abay), Iskak, Ospan, from the 3rd wife, Aigy, -Khaliulla, Smagul, Kamshat. Kunanbai paid great attention to education and enlightenment. As a religious man, he was committed to the traditions of the old education, but also understood the new one, connected with Russian culture, as a social necessity. In 1845, he sent a letter to the border Department asking them to send a Russian teacher who could speak Kazakh to open a school for the Kazakh children of their villages. The head of the border Outpost approved kunanbai's decision to open a school and recommended inviting a translator of the tobykty family

IV. You must complete the table:

I knew I Want to know I Have learnt

V. Show slides about Abai, his children.

VI. Draw a diagram:

He was a well-known Kazakh poet, a great thinker, composer, philosopher, the founder of written Kazakh literature, and its first classic.

1) a write a fouders of Kazakh

a literature a poet

a philosopher

a composer

What kind of man was his father?

2) Where was he born?

When was he born?

Whose poems did he like to read?

When did he begin to learn Russian?

What kind of people were his mother and grandmother?

VII. Give the pupils some information about his wives and children and genealogy .

VII. Your Home task is to retell the text.

VIII. Your marks for today:

IX. Good-Bye.

List of used literature:

1. Umiraliyev K. The use of instructive words of Abay in the educational process. Alma-Ata, 1968.p.150

2..Kunanbaev A. - Favorites. - М.: Fiction. 1981. p. 89

3English Teaching Methodology: study guide / Radislav Petrovich Milrud.- 2nd ed., Sr.- М.: Drofa, 1996. p. 200.

ӘОЖ: 821.512.122-9

Д.Е. Оспанова
Шәкәрім университеті
Семей қ.

М.ӘУЕЗОВ КӨСЕМСӨЗДЕРІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Қазақтың біртуар ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов қаламгерлік өнерін алғаш публицистика жанрынан бастаған еді. Оның санасынан туған мақала елінің көкейкесті мәселелерін жазуға арқау болды. Тақырыпқа қысқаша түсініктеме ретінде айтсақ, көсемсөз, публицистика (лат.publicus – қоғамдық) – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді қозғайтын саласы. Көсемсөз халықтың рухын көтеретін ұшқыр да уытты көркем тілмен жазылады, көпшілікті игі іске шақырады, бір мақсатқажұмылдырады [1]. Көсемсөздің мақсаты - нақтылы саяси, экономикалық, әлеуметтік, философиялық мәселелерді көтере отырып, өз кезеңіндегі қоғамдық ойға ықпал ету [2]. Кең құлашты білімпаз ғұлама болумен қатар, серке сөздің тізгінін ұстаған марқасқа көсемсөзші Ахмет Байтұрсынұлы көсем сөзді айқындап саралап, былайша көрсетеді: «Әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз», «әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады» деп оның жай-күйін, табиғатын терең түсіндіреді [3]. Көсемсөздің қоғамдық-саяси, мәдени-философиялық, әлеуметтік қызметін жан-жақты баяндаған және азаттық рухын аңсаған сарабдал санаткер: «Әлеумет, шаруашылық қазыналық мектептік, соттық, саясаттық тағысын тағы сондай қоғамшылық істерін түзеу, жаңалау, өзгерту керек болған кезінде, халықты соған көсем сөз арқылы ұйытып, көбінің миына қондырыш, көңіліне сіңіреді» - деп тұжырым жасайды. Шындығында, көсем сөздің ең негізгі нысанасы - елді ояту, сана-сезіміне әсер ету, қазақ қоғамын мықты елдердің санатына қосу, рухани-адамгершілік құндылықтарды арттыру, ұлт руханиятын гүлдендіру екендігі. Қазақ тіліне көсемсөз ұғымын А.Байтұрсынұлов кіргізген. Жиырмамыншы жылдардағы қазақ баспасөзінде жарияланған материалдар ұлттық көсемсөздің алғашқы үлгілері ретінде қарастырылып жүр. Бұл кездегі С.Сейфуллин, Б.Майлин, Н.Төреқұлов, М.Дулатов, С.Садуақасов, С.Қожанов, С.Мұқанов т.б. қаламгерлер жазған. Көсемсөз үлгілерінен замана тынысы, көзқарас қайшылығы, айтыс-тартыс бағыты айқын көрінеді. Көсемсөз жанрлары - кезеңдік жанрлар, яғни өз кезеңінің өзек-жарды мәселелерін арқау ететін, ұрымтал, елгезек жанрлар [2].

Мұхтар Әуезовтің 1917-1918 жылдары жазған мақалаларының барлығы дерлік, тақырып атауларынан-ақ байқалып тұрғандай, ауыл үй арасының жай уақ-түйек шаруаларын емес, сол кезеңнің негізгі көкейкесті ірі қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін сөз етеді. Мұның да өзіндік заңдылығы бар. Өйткені, кім де кім болмасын өз дәуірінің, өз өскен ортасының перзенті. Осы ғасырымыздың бастапқы жылдарында бүкіл әлемде, Ресейде болып жатқан өзгеріс, ауыртпалықтарға сәйкес қазақ халқының да тұрмыс халінің ауырлай түсіп, ел азаматтарының қыспақтан жол іздеп, сана-сезімінің ояна бастаған кезеңінде, тумысынан артықша жаратылған жас шәкірттің әуел

бастан-ақ өз дәуіріне үн қосып, халқының мұң-мүддесін тереңінен толғағанына танданудың жөні жоқ.

Жиырмаға толмаған жас Әуезов алғашқы ойларын «Алаш» газетінің 1917 жылдың 30 наурызында шыққан санында жариялаған. Толымды ой, саналы пікірін білдіріп, жанын мазалаған ойларымен оқырманмен бөліседі. «Қазақтың өзгеше мінездері» - болашақ жазушы, драматург, ғалым Әуезовтің алғашқы тырнақалды туындысы. Бұл мақала - ғұламаның әлемді мойындатқан үлкен суреткерлігінің, тамаша дарынының, жалпы шығармашылығының тұнық бастауы. «Қазақтың өзгеше мінездері» атты алғашқы мақала: «Қазақтағы неше түрлі болып тұрған ауыр халдердің түпкі негізгі, тамыры қайдан тарап, бұл күйге ұшырағанын ешкім қолға алып, мәтбуғат(газет) жүзінде қозғап көрген жоқ. Соның үшін бұл терең сауалды жұрттың есіне салып, жүректерді қыздыруға сөз бастап отырмыз» [4] - деп басталады. Әрине, халық тағдырында ғасырлар бойы арылмай, еттен өтіп сүйекке сіңіп қалған түрлі ауыртпалықтардың себебі мен одан дереу құлан-таза сауығудың жолын бір сөзбен, бір, не бірнеше мақалада бірден тауып беру мүмкін болмаған, әлі де тани алмай келе жатқанымыз сондықтан. Жас авторлардың сол кездің өзінде-ақ ұсынып отырған ой-пікірлері күні бүгінге дейін өз құнын, мәнін жоғалтпайкәдеге асатыны күмәнсіз.

Мақалада қазақ арасында өрістей түскен «ұйымсыздық, күндестік, парақорлық, партия, әділетсіз билік, әйелдің жолы деген сияқты» кемшіліктер аталып, қатты сынға алынады. Ал енді осы ауыртпалықтардан құтылудың бір жолы ретінде авторлар: «Халықтың өзіне айтып мінезін түзеу қолымыздан келмейді. Жалғыз-ақ үмітіміз, қаруымыз - оқығандарда. Оқығандар ендігі жас балаларды өздері үлгі болып, надандықтан шығарып, адамшылықтың жарық жағына сүйреуге міндетті» - дейді.

Осы ой-пікірін М.Әуезов келесі мақалаларында жалғастырып дамыта түскен. «Адамдық негізі – әйел» атты екінші мақаласында сол кезеңде қазақ әдебиетінде жаңадан туып жатқан роман, повесть, әңгімелерде, пьесаларда үзбей жазылып, жапа тармағай сөз болып келген әйел теңдігі мәселесін автор үлкен әлеуметтік, ғылыми-философиялық тұрғыдан талдап тануға ұмтылған. Ағартушы-демократтық көзқарасты ұстанған ойшыл жас қоғамдық дамудың басты тетігінің бірі халықтың адамгершілік құлқы, сана-сезім, білім дәрежесіне тікелей байланысты деп түсінеді. Соған сәйкес мақалада автор қоғамды ілгері жылжытудағы, яғни, адамның мінез-құлық, ой-санасын тәрбиелеп өсіру жолында әйелдің атқарар қызметіне ерекше мән берген: «Адам хайуандықтан адамшылыққа кіргізген - әйел. Адам баласының адамшылық жолындағы прогресі әйел халіне жалғасады. Сол себепті, әйелдің басындағы сасық тұман айықпай, халыққа адамшылықтың бақытты күні күліп қарамайды. Ал, қазақ, мешел болып қалам демесең, тағлімінді, бесігінді түзе! Оны түзеймін десең, әйелдің халін түзе» - деп жазды. М.Әуезов қазақ әйелінің бүкіл болмысына, жан-дүниесіне, сезім сырына терең үңіліп, ерекше ықыласпен суреттей білді. Әдебиеттің өшпейтін, мәңгілік тақырыбы – әйел болса, оны жан-жақты танытып, әсемдік әлемін жеткізе бейнеледі.

Әзірге басы ашық мәселе - жоғарыда аталған «Қазақтың өзгеше мінездері» атты «Семей семинариясында оқитын Аймауытов хәм Әуезов» деп қол қойылған мақала жазушының баспа бетін көрген тұңғыш туындысы екендігі. Одан кейінгі жарияланған «Адамдық негізі – әйел» атты мақаланы да автор жеке өзі жазбай, Тұрағұл Абайұлы Құнанбаевпен бірлесіп жазғандығын айта кетуіміз керек. «Алғашқы жазуларым сырлы әдебиет бетінде болмай, жалпы газет, журнал мақалаларынан басталды [5]. Ең алғашқы баспаға шыққан статьям «Сарыарқа» газетінде «Адамдық негізі – әйел» деген нәрсе еді. Бұл анығында менің жалғыз өзімдікі емес, Тұраш екеуміздікі болатын... Мақаланы бергенімізде ешқайсымыздың қолымыз жоқ еді. Басқармадағы Сәбит Дөнентай баласы ма, болмаса Әлімбаев пе, біреуі мен әкеп берген соң «Семинарист Әуезов» деп аяғына қол қойып жіберіпті», - деп мәлімдейді.

1917 жылдан басталған алғашқы шығармаларының өзінде-ақ жазушы қазақ елінің тіршілігі мен тынысына зер салып, терең үңіліп зерттей отырып, көптеген тарихи және әлеуметтік мәселелерді көрсетуге күш салды. Бұл М.Әуезов талантының жан-жақтылығын, білім-дәрежесінің молдығын танытты. Қазан төңкерісінен кейінгі жылдары М.Әуезов баспасөз беттерінде пәлсапа, педагогика, методика ғылымдары мен халық ағарту ісінің

толып жатқан проблемаларын көтергені белгілі. Мәселен, «Ғылым» атты мақаласында: «Адам баласының жаман құлқы жаратылысынан емес, өскен орта, алған үлгі, өнеге білімінен және түзелу, бұзылу жас уақытта болады. Көпшілікті адамшылыққа тәрбиелеу қажет...» Адамшылдыққа таза жүргізу үшін, - деп жазды М.Әуезов, - көп ой керек, ойлау үшін оқу керек. Және оқу әр тараптан мағлұмат беріп, ақиқатқа баланың көзін жеткізіп, көңіліне жақсылықпен тәрбие беру керек. М.Әуезов - Қазақстандағы жалпы педагогика теориясы мен тарихының саларында арнаулы зерттеу еңбек жазбағанымен, оқу және оқыту әдістемесіне айрықша мән берген ғалым-ұстаз. М.Әуезов өзінің «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбегінде ұлттық психологиясының жекелеген мәселелерін қазақтың, ауыз әдебиеті үлгілері нұсқасынан іздестіріп, қоса қарастырып, ғылыми тұрғыда сөз етеді.

Ең бірінші қолға іліккені жас күнінде арыстарымыздың арасында жүріп, солардың аманатын арқалап қалған ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің небәрі 20 жасында жазған «Жапония» атты мақаласы болды. Алаш көшбасшылары сол тұста қазақтың бойындағы қайсарлық рухын түртіп ояту үшін ешқандай езгіге жаншылмай, өз ұлттық ерекшелігін сақтап қалған елді іздеді. XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында Еуразия кеңістігінде Батыстың экспансиясына ұшырамаған бірден-бір ел Жапония еді. М.Әуезов күншығыс елінің 1861 жылы жүзеге асырған әйгілі «Мэйдзи» реформасын талдай келе, соның ішіндегі білімге қатысты тұсына баса назар аударады [6]. Сол бойынша жапон жұрты XIX ғасыр соңында өздерінің жас талантты да талаптыларын жаппай Германияға не сол сияқты Еуропаның басқа да озық елдеріне оқуға жіберуді жіті қолға алған болатын. Нәтижесінде XX ғасыр басталысымен-ақ жапондар кімді де болсын өздерінің ұлттық мүддесіне қызмет еткізе алатын ең мықты ұлтқа айналды. Алашорда үкіметін құрып, аяқтан тік тұрғызуға бізге сондай тәжірибе қажет еді. Алаштанушы ғалым Тұрсын Жұртбай да өзінің осы тақырыптағы мақалаларында ұлттық бірлік пен Тәуелсіздік жолында құрылған Алаш партиясының негізгі бес ұстанымын талдай келе, «Бесінші - ең негізгі ұстанымы бойынша ғылымға, соның ішінде тәуелсіз ғылымға, ұлттық дәстүрге негізделген, заңға сүйене отырып, Жапония үлгісіндегі ұлттық демократиялық мемлекет құрылуы керек еді. Алаш қайраткерлерінің бұл ұстанымының дұрыстығына самурайлық дәстүрге негізделген жапон ұлтының бар-жоғы 20 жылдың ішінде біртұтас империяға айналып шыға келуі дәлел болса керек. Дәстүрге беріктік деп отырғаны - осы», - дейді. Тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік кезден «мұра» болып қалған салқын қабақтылықтың сеңі бұзылып, еліміз барлық елмен түрлі салада байланысқа еркін түсе алатын мүмкіндікке ие болғаны белгілі. Соның ішінде Жапония ғалымдарымен де Қазақстанмен тығыз байланыстағы жапон ғалымдарының бірі Томохико Уяма - өзінің ғылыми ізденісі барысында осы Алаш пен жапон байланысына тоқталған адам. Ол осы ретте былай дейді: Меніңше, жапондықтар мен алашордалықтарды елдің экономикалық және мәдени, рухани ахуалын қайтсек көтереміз деген ойы ортақтастырды. Ұлтым деген ұлықтарға «халық жауы» дегенмен қатар, «жапон тыңшысы» деген айып қоса тағылды. Алайда араға сан жылдар салып, ақиқат жарыққа шықты. Ол ақиқат - бір кездері Жапония секілді салтына берік, саясаты нық елді арыстарымыздың Алашқа үлгі етуде мүлт кетпегендігі. Бүгінде барлық жағынан өзге елдерге үлгі боларлық озық өркениеті бар ел - Жапония. Соны сонау XX ғасыр басында-ақ байқап, көк аспанын тұман басқан қазаққа «құс жолы» етіп көрсеткен Алаш қайраткерлерінің көрегендігі тұғын... Кім білсін, егер ұлт көсемдерінің сәулелі идеясы сол кезде-ақ жүзеге асып, қатыгез пиғылды әміршіл жүйенің бөгеті болмағанда бүгінгі Қазақстан қаншалықты қарыштап дамығын ел болар еді... Қалай болған күнде де ғасырдан астам уақыттан бері бір-біріне арман болған жапон мен қазақтың ынтымақтастығына тек XXI ғасырдың басында тәуелсіздігіміздің нәтижесінде ғана қол жетті.

Мұхтар Әуезов 1917 жылдан басталған алғашқы шығармаларында-ақ «ұлтсыздандудың алғашқы белгісі - тілінен айрылу мәселесі» екендігін халыққа жеткізді. М.Әуезов көтерген басты мәселе - «тіл тағдыры - ұлт тағдыры екендігі, жас ұрпақты оқыту тілі - ана тілі болуы керектігі.» Келесі бір мәселе - сан-салалы ғылым жетістіктерінің ана тілінде оқытылмауы, қазақша ойлап, қазақша жазатын мамандардың болмауы. «Қайсысын қолданамыз?» деген

мақаласында сол заманғы көп мұқтаждықтың ішіндегі ең ірісі - ғылым екенін, қазақ тілінің ғылым тілі болуы үшін қандай жұмыстар жасауы керек деген мәселені көтереді. «Бөтен жұрттың тілін жамау қылып, неше түрлі болып аламыштанбауын» ескертеді. Бұл ойы қазіргі акпараттар легі үздіксіз ағылып жатқан жаһандану заманындағы қазақ тілінің өзге тілдер көлеңкесінде қалмай нағыз ғылым тілі ретінде терминдердің дұрыс қолданылып, «...әркім әр жерде өз машықты жолымен төпей бермей» қазақ тілінің ғылым тілінде қолданылу идеясы бүгінгі күнмен өзектестігін көрсетеді.

«Оқу ісі», жазушының проблемалық мақаласы. Онда ұлт мектептерін ашып, оқытудың заманға лайық бағдарламасын жасау баяндалған. Ол сол кездегі қиындықтардан құтылудың мынадай жолдарын ұсынды: бірінші, оқыту бағдарламасын жасап, оқу құралдарын жетілдіру, оқытуға икемі бар, бірақ басқа қызметтерде жүрген зиялыларды осы іске тарту, мектеп бітіргендерді жоғары оқу орындарына жіберу; екінші, басқа сала бойынша білім алғандар мен мұсылманша оқығандар үшін арнайы курстар ашу; үшінші, кітаптар мен газет-журналдарды көмекші құрал ретінде пайдалану, кітапханалар мен театр-сауық үйірмелерін ашу. Сөйтіп, автор жүйелі, жоспарлы түрде оқытуды ұсынады [6].

1918 жылы жазған «Ғылым тілі» деген мақаласында «...адам баласының қазіргі «өз шыққан тауым биік болсын» деген мінезі қалмаса, бүгінгі досымен ертең қас болмай отырмайды», - деп ұлттар арасындағы тату бірлікті, жұрт рухындағы бірлікті қолдайтын саяси көзқарасын да білдіреді.

«Ескеру керек» атты мақаласында жас журналист Әуезов халқын жақсы көре отырып, оның мінезіндегі жат болып тұрған бүгінгі күндегі мінез қалпын бұрынғымен салыстыра отырып, күйінеді. Зерделі жастың жан күйінішін туғызатын ол қандай қылық, қандай мінез еді?

Мақаланы сөйлетейік: «...Бұрынғы қазақтың бұл күнгіден бар мінезі анық еді. Бұл күнде қазақтың сол нәрлі мінезінің бәрі де азды. Қазіргі жұрт ұсақтады Қайратты елдің орнын бұл күнде қуанышқа қуана, күйінішке күйіне білмейтін салбыраған намыссыз, қорқақ, ұсақ өтірікші жұрт алды», - деп намысшыл көңілі енді өмір қалпы қандай болмақ, қандай бағытты ұстану қажет деген сұрақтарға жауап іздейді. Елінің емес, құлқын қамын ойлайтын пысықтардың көбейгендігіне аландайды. Абайдың «Ішім толған у меп дерт деп күңіренген көңіл өрті жас Мұхтарды да шарпып өткендей. Жиырма жастағы Мұхтар таныған жат мінездің көрнісі бүгінгі қоғамымызда да қылаң беріп қалмай ма?

Жиырма жасар бозбала өз жолын халықтың рухани асыл қазынасынан іздеп, ғылымды игеру, қазақтың оқығандарының еліне қайткен күнде пайда келтірсем деген әрекеттерімен байланыстырады. Өзі де саяси өмірге араласа жүріп, ұққандарын оқуда жүрген ісі қазақ құрбыларына жеткізу мақсатымен қолға қалам алады. Бұл - қалайда еліне қызмет етсем деген аппақ ниетінен туған әрекет еді.

«Бүгінгізор міндет» мақаласында тағы да оқу жұмысын қолға алуды міндеттейді. М.Әуезов қозғаған мектеп жұмысы, ауыл мен қала мектептерін деңгейлестіру, оқыту ісін жаңғырту, маман [6] даярлау ісі сияқты мәселелер бүгінде де сол өзектілігін жойған жоқ. Оқыған азаматтарды ел мәдениетін көтеріп, елді оқу-ағарту ісіне тартып өндіре еңбек қылып, талап қылуға шақырады. Бұл мақаласында мұқтаждық қылып отырған тоқу, былғары илеу, шыны ыдыс-аяқ істеуді үйрету мамандықтары бойынша үйренетін курстардың ашылып, ол мамандарды ауылдық жерлерге жіберіп мамандар даярлау ісінің жандануын мәселе етіп көтереді. Жас зерделі көңілі сол уақытта қазақ жұртына не қажетті асқан көрегендікпен түйсініп, оның жолдарын тек оқу ісін жақсарту, нағыз ғылым тілін пайдалануда шешілетін сұрақтар екенін болжай білді.

Өз тағдырын елінің тағдырымен ұштастырған заманымыздың заңғар жазушысы, ұлтыныңаяулы перзенті Мұхтар Әуезовтің биік ұлтжандылық идеясының іргетасы оның тұңғыш мақалаларының алғашқы жолдарында қаланған еді. Жырмасыншы жылдардағы қазақ баспасөз беттеріндегі газет-журналдарды оқығандығы, ерінбей терін төккендігінің нәтижесінде осындай қаламынан туған мақалалардың маңыздылығы қазіргі қоғамда да орын алады. Бүкіл шығармашылық, күрескерлік ғұмырын елінің тағдыры жолына арнаған ұлы суреткердің өнегелі өмірі болашақ ұрпақ қамы үшін маңыздылығын ешқашан жоғалтпақ емес.

Қолданылған әдебиеттер

1. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі/Құраст.: З.Ахметов, Т.Шаңбай/- Семей-Новосибирск, «Транс-Пресс», 2006, -398 б.Негимов С. Әдебиет әлемі.- Ана тілі, 2008.- 256 б.
3. Негимов С. Әдебиет әлемі.- Ана тілі, 2008. – 256 б.
4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997.
5. М. Әуезов мұражайының архиві, ҚПР-1, №382, 2-бет
6. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – (Бас.ред. С.Қасқабаев; ред.алқасы: Б.Қ. Майтанов, Н.Е. Ақбай, Р.Әбдіғұлов т.б.). – Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011.

УДК 377.5

А.А. Лекерова
Старший преподаватель
университет Шакарима
г. Семей

КАЗАХСТАН В XX ВЕКЕ

До сих пор не написана история нашего государства так, чтобы она могла бы ответить на все поставленные вопросы. Казахстан пережил достаточно сложные вехи своей истории. Каждая из которых была обусловлена конкретными объективными причинами и положила свой отпечаток на обществе и его сознании.

На новом этапе существования нашего национального государства, общество не может обойтись без ранее основательного переосмысления своего прошлого. Это важно еще и потому, что восстановление исторической памяти народа, осмысление своей судьбы является важным элементом обретения реальной независимости.

19 век в истории Казахстана насыщен событиями судьбоносного характера. В 20-х годах 19 века Россия начинает крупномасштабное наступление на Казахстан с целью окончательного его подчинения и превращения в колонию. Одним из направлений этого наступления явилось проведение административных мероприятий, которые, ограничивали и без того бесправное положение казахов.

Опираясь на часть султанов, преданных русским властям, царская администрация создала в Северном и Западном Казахстане новую систему управления, основанную на «Уставе о сибирских киргизах» и «Уставе об оренбургских киргизах». В содержании данных уставов, были приведены конкретные положения, которые описывали новый созданный аппарат управления, упраздняющий ханскую власть в Среднем жузе.

По Уставу, Область сибирских киргизов была разделена на внешние и внутренние округа, во главе которых стояли окружные приказы «дуан», где сосредотачивались администрация, суд и полиция. Приказы возглавляли ага – султаны, при них работали четыре заседателя: два русских чиновника, назначаемых губернатором и два казаха, выбираемых на два года почетными старшинами.

Следует показать, что в округ входило 15-20 волостей. В каждой волости было 10-20 аулов. Аульные старшины избирались каждые три года и утверждались окружным приказом. При организации округов и волостей учитывалось родовое деление, каждый округ получал определенную территорию.

Необходимо уяснить, что по Уставу судебные дела делились на уголовные и гражданские. Была введена налоговая система, при которой, каждое хозяйство должно платить правительству ясак в размере одной головы со 100 голов скота. Документом предусматривались и другие различные виды налогов.

Важно отметить, что Уставом также предусматривалось строительство больниц для обслуживания гарнизонов степных укреплений, также казахам предоставлялось право

направлять сыновей в учебные заведения империи на общих основаниях. Но прогрессивные мероприятия, предложенные в Уставе не меняли сущности колониальной системы в Казахстане.

Следует обратить внимание на то, что «Устав о сибирских киргизах» должен был гражданской и военной колонизации Северного и центрального Казахстана, закреплению казахских аулов на определенной территории, организации нового политико-административного управления, что способствовало завершению присоединения Казахстана к России. Разработанный в 1822 г. проект аналогичного указа для Младшего жуза был принят Азиатским комитетом в 1824 г. В связи с этим была отменена ханская власть в Младшем жузе.

Важно отметить, что Младший жуз был разделен на три части: западную, среднюю и восточную. Султаны правители, поставленные во главе частей, по сути были чиновниками Оренбургской комиссии, которая по своим обязательствам выполняла функции губернского правления.

Необходимо подчеркнуть, что все должностные лица в Младшем жузе, начиная от аульного старшины и заканчивая султаном-правителем, назначались Оренбургским генерал – губернатором по рекомендации пограничной комиссии. Здесь отсутствовала система выборов.

С 1831 года среди населения были организованы административные участки – дистанции (участки между двумя крепостями). Внутри дистанций создаются более мелкие группы управления – старшинства (местности или аулы), располагавшие против каждого отряда. Дистанционное устройство было распространено и на степные аулы. К середине 19 века было открыто 54 дистанции. Дистанции в основном создавались на территориальном распределении населения. Это позволяло Оренбургской администрации контролировать положение в Казахской степи, регулировать ежегодный сбор налогов. Такая дистанционная система просуществовала в Младшем жузе с 1831 по 1868 гг. В течение этого времени менялись количество дистанций, масштабы, размещение в них населения.

Рассматривая более подробно данные факты, надо отметить, что реформы 1822 г. «О сибирских киргизах», 1824 г. «Об управлении Оренбургскими киргизами» положили начало насильственному изъятию у кочевого населения земельных угодий, которое продолжалось целое столетие. Массовое заселение степи значительно сузило традиционные кочевья, принесло огромный ущерб состоянию скотоводческого хозяйства, которое являлось основным источником существования населения.

«Результатом переселенческой политики царизма явилось перманентное уменьшение этнической территории казахской нации. Произошло сужение, дробление, ухудшение в природно-хозяйственном плане» [1-50].

Необходимо отметить, что проведение в жизнь положений этих документов означало колониальное закабаление Казахстана, что, естественно, вызвало всеобщее недовольство и негодование в степи. Начались революции и митинги, забастовки, которые впоследствии вылились в национально – освободительную войну против России. Здесь следует указать на то, что «царизм с целью ослабления национально – освободительной войны казахского народа, всячески разжигал межродовую борьбу. Особенно часто пользовались этим средством при выборах различных должностных лиц, стравливая при этом различные родовые группы.

Окончательная утрата национальной независимости привела к подрыву экономических основ традиционного уклада жизни. Произошла ликвидация сложившихся институтов власти, отмена институтов ханов и султанов»[2-50].

Завершая, необходимо отметить, что «наиболее сильный удар был нанесен по национальному самосознанию. Колонизация затормозила естественно – эволюционный характер трансформации тюркских народов в современные нации.

Одной из главных задач колониального режима стала борьба против осознания колонизованными тюркскими народами своего культурного, языкового, историко – этнического единства» [3-110].

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы. Атамұра. 1999 г. С -50
2. Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы. Атамұра. 1999 г. С -50
3. Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы. Атамұра. 1999 г. С -110
4. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Том 1. Алма - ата 1996 г.
5. Асфендияров С. История Казахстана. Алма - ата, 1993
6. Абилев Е., Кузембаев А. История Республики Казахстан. Алматы. 1998 г.

ӘОЖ 894.342

С.Б. Зайтова
«Нұр-Дәулет» балабақшасы
Семей қ.

Д.Е. Оспанова
Шәкәрім университеті
Семей қ.

ТӘРБИЕ БАСТАУЫ

Жас ұрпақты рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде бұрынғы ата-бабаларымыздың асыл мұраларын, өсиетті сөздерін, ғибраттарын алдымызға жайып саламыз. Өйткені, адамгершіліктің ақ туын жоғары ұстаған бабаларымыздың тәлім-тәжірибесінің, ұстаған қағидаларының жас ұрпаққа берері мол. Сонау атадан келе жатқан ұлттық құндылығымыз - рухани-адамгершілік байлығымыз. Абай, Шәкәрім аталарымыздың шығармаларының тұнығы осы рухани тәрбие. Ғасырлар бойы Абай тәлімі азаматты адасырмай алдына жарық салар шырағданы болды. Абай ізін жалғастырушы адамдық жолын айнытпай танытқан Шәкәрім жырлары бүгінгі ұрпақтың бойтұмары болмақ. Ол өзінің шығармаларында жастарды адал еңбекке, өнер білімді меңгеруге, жанұяның ар-намысын қорғауға тағы басқа да иманды қасиеттерге баулиды. Өлеңдерінің тақырыптық ауқымы өте кең. Соның ішінде ойып орын алар тақырып - рухани адамгершілік мәселесіне қатысты ойлар. Ол адамгершілік ар-ұятты жоғары қояды. Оның өлең жолдарынан кісіліктің келбетін танытар асыл қасиеттерімен сусындауға болады. Қазақ халқы қонақ жай, бауырмал халық. Айналанды дос тұту, бауырыңа тарту бұл да адамгершіліктің жоғары түрі. Бұл тұрғыда Шәкәрім атамыз: «Ойласаң, барша азамат - туған бауыр», - дейді. Ол өлеңдерінде қазағым, ұлтым, алашым деп өз жұртын бүйрегіне бұрса, барша адамзатты бауыр тұтады.

XX ғасыр басындағы тарихи-әдеби үрдіске ерекше ықпал еткен, таза ұлттық таным тұрғысынан айнымаған Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларына талдау жасағанда мынадай ақындық дара тұлғаларын таныр едік. Ол оқу-білім, ғылымды, адал еңбекті, талапшылдықты, адамгершілікті уағыздаған фәлсапалық ойшыл ақындық тұлғасы жағынан көрінді. Лирикалық шығармада негізінен жеке адамның көңіл-күйі, сезімі суреттелетіні белгілі ақын көбіне өз жайын, өзінің айналадағы өмірге, әр түрлі құбылыс-жағдайларға көзқарасын сипаттайды. Бірақ ақын өз жайын, өз басының мұңын, өзінің арманын, қуаныш сезімін жыр етсе де, ол қалайда халықтың тағдырын, қайғы-мұңын, күйзелісін, қуаныш-шаттығын, тілек мақсатын көрсетеді. В.Г.Белинскийдің «Ұлы ақын өзі жайлы, өзінің жеке

басы жайлы айтса да, көптің тағдырын, азамат жайын сөз етеді», - деуі тегін айтылмаған [1, 113-б.]. Адам және қоғам, адамның адамдық сапасы, бостандығы, мінез-құлқы, кісілік қасиеттері, өзара қатынасы туралы қазақ мәдениеті өкілдерінің талай ұрпақтары небір асыл ойлар айтып кетті. Оларды үйрену, білу, іс жүзіне асыру әрбір адамның қалыптасуына, қоғамның белсенді азаматы болуына, сөз жоқ, тікелей әсер етеді. Осы тұрғыда, қазақтың ойшыл ақыны Шәкәрім Құдайбердиевтің алатын орны айрықша. Ол: «Ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық - әуел болар алты шарт. Ынсап, рақым, ар, ұят табылмаса, өлген артық дүниені былғағаннан», - деп жазды. Әрине, адамға қасиеттің асылдары таңылған. Арлы, рақымды, ұятты адам баласы қоғамның қайсы кезеңінде де өзінің адамдық сапасын жоғары сақтаған. Ол - ұлы ойшыл ақын ғана емес, қоғамдық озық ойға өзіндік үлес қосқан философ. Ол адам бола білудің басқа да сан алуан сапаларын ашып көрсетеді. Мәселен, «Талап пен ақыл» өлеңінде:

Сабыр деген - әр іске шыдамдылық,
Қатты керек адамға бұл бір қылық.

Қолы жетпес талай жан ызданады,

Осыдан кеп шығады адамшылық [2, 63-б.], -

деп жырласа, енді бірде:

«Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан

Анық төмен болмай ма хайуаннан?» [2, 63-б.], -

дейді. Шәкәрім адам деп жырлағанда ұлан-ғайыр психологиялық сырларды ашады:

«Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды,

Бабын таппай мінгенді қылар жынды» [2, 62-б.], -

дейді. Адам өмірі даңғыл жол емес, ол жолда бірнешедеген кезеңдер жатыр, ол жақсымен де, жаманмен де кездеседі, жақсыдан үйренеді, жаманнан жиренеді. Осыларды айта келіп:

Сұрқия, залымдардың алма тілін,

Беті тұнық, асты ылай, ол бір жылым

Алаяқ сұмдарға ерсең болмас жолың, -

деп, залымдардан аулақ жүруді ескертеді.

Ақын өлеңдеріндегі ең басты кейіпкер - адам. Ол адамды жақсылыққа жеткізуге, бойында жаңаша қасиеттер қалыптасуға үнемі ұмтылып отырады. Адамның мінез-құлқындағы салақтық пен еріншектік, көрсеқырарлық пен жалқаулықты сынға алды. Өзінің «Бостандық таңы» атты өлеңінде:

Адамның бәрі бір, болмайды аласы.

Оларды бұзатын, нәпсінің таласы.

Ар билейтін заманданәпсі өліп,

Бірігер еңбекте барша адам баласы.

Адалдық жері жоқақырда жеңбейтін

Тарихта әрқашан адал жан өлмейтін» [2, 129-б.], -

деп еңбектің сырын сөз маржанымен түсіндіреді. Адам мінез-құлқындағы салақтық, еріншектік, бойкүйездікті сынады. Бұл тұста оның «Сәнқойлар», «Қылжақбас», «Еріншек» деген өлеңдерін жазды. Мысалы, «Еріншек» өлеңінде:

Еріншектен – салақтық,

Салақтықтан – надандық

Бірінен-бірі туады,

Жоғалар сөйтіп адамдық, -

деп надандықты, еріншектікті сынап, адам деген атында қалам десең, күн-түн демей ғылым ізде дейді.

Ақылды сол - ынсаппен ар сақтайды

Арсыз сол - арамдықпен жан сақтайды

Адал сол - таза еңбекпен күнін көріп,

Жаны үшін адамшылық ар сатпайды, -

деп ұстаздық жүрек үнімен адал өмірінің мың алуан құбылыстарында еңбектің адамгершілік сипатын өлең жолдарымен өрнектейді. Қазақта «жаным - арымның садағасы» деген сөз бар, дүниеде адамға ғана тән, ар, ұят, ождан бәрінен де қымбат. Кезінде ұлы Абайдың адал еңбек етіп, оқу-ғылым үйрену қажеттігі туралы көптеген өлеңдер жазғаны баршаға аян. Шәкәрім өлеңдері де жастарға ақыл мен өнеге ұсынатын. Бұл өлеңнің басты идеясы данышпан Абайдың «бес нәрсеге асық бол, бес нәрседен қашық бол» деген адамгершілік жырының заңды жалғасы іспетті.

Тапқыш ой ғой ақылдың мағынасы
Тоны жүрек болады мида басы
Орынсызға ұмтылтпай тоқтатуға
Талаптың алты түрлі бар ноқтасы.
Ынсап, ұят, ар, рахым, сабыр, сақтық
Талаптың алты түрлі бар ноқтасы [2, 62-б.], -

дейді. Шәкәрім «Піскен мен Шикі» [2, 91-б.] сюжетті өлеңінде аң аулап жүріп, атынан айрылып қалаған бай баласы (Шикі) мен кедей баласының (Піскен) іс-әрекетіндегі қабілет айырмасын шыншылдықпен ашып көрсетеді. Талаптанып еңбек етіп, тер төккен жан мақсатқа жетеді дегенді кедей баласы үлгісінде мысалдап жеткізеді. Өлеңнің тақырыбы мен идеясы Ы.Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесіне ұқсас. Ойшыл ағартушылар Ыбырай, Абай көтерген қастерлі тақырыптың ұқсас сюжетпен әр жанрлық үлгіде жасалуы - әдебиеттегі көркемдік даму көрінісі. Шәкәрім жастайынан домбыра тарту, гармонда ойнау, өлең айту, сурет салу, ою-өрнек жасау, тасқа бедер салу сияқты өнер және қол өнер түрлерін үйренуге ден қойған [3, 27-б.]. Оның бойында ақындық және сазгерлік өнері қатар дамыған. Он бесінен былай қарай өз бетімен ғылым жолына ойысып, білім өрісін кеңейтеді. Өзінің пәлсапалық сипаттағы ой-пікірін жалғастырып жер жүзінде неше түрлі халық бар, олардың бәрі де жаратылыстың ішкі сырын ұғып білуге ынтық, бірі – «дүниені жаратушы тәңірі – күн», тіршілік күн нұрынан жаралды десе, енді бірі «құдай жоқ» деп жар салады, үшіншісі көп құдайға табынады, төртіншісі міне құдай деп суретке табынып ойын он саққа жүгіртеді. Осының бәрі дүние сырын білуге ұмтылушылық, «нағыз тәңір жолы – қиянатсыз ақ жүрекпен адал еңбек ету», - деп ой түйіндейді [4, 239-б.].

Педагогикалық үрдістің дұрыс жүруінің бір факторы адамдар арасындағы қарым-қатынас болса, оны тудырудың жағдайы, психологиялық ықпалы - мінез. Мінездің фенотиптік қасиеттерін таным әрекетімен қарастыру теориясын Шәкәрімнің «Дүние мен өмір», «Анық пен танық», «Құмарлық», «Талап пен ақыл», «Хайуан мен ақымақтар», «Ызақорлар», «Еріншек», «Тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние» және тағы басқа өлеңдерінен табамыз. Ұлттық танымның бағыттарын рефлексия элементтерін ақынның ағартушылық идеяларынан табамыз:

...Өзімді ұрған мінезді сөгемін деп
Тілім тисе сіздерге, кеш, достарым
...Ащы сөзім - достығым, маған нансаң
Кемдігім-келістіріп айта алмасам.

Өзін-өзі тану, өзгені тану, ой тұжырым жасау ойды қорытып жеткізу тәрбие рефлексиясы бола отырып, қарым-қатынас коммуникациясын тудырушы фактор. Олай болса, Шәкәрімнің «Өкінішті өмір» өлеңінің бір өзі ғана этнопедагогикалық теорияның негізі бола алады. Сөздің тәрбие құралы екенін бәріміз де білеміз. Ал сөйлей алу ой шеберлігі тереңдігінің айнасы. Адамның ісі мен сөзінің қиылысуы білімділік айғағы. Сөз бен істің бірлігі адамдардың жасына қарамайды. Ол ынтаның тереңдігі, еңбектің нәтижесі:

Үлкендер ұмтылмайды ұғамын деп
Адамдық ғылым жолын қуайын деп.
Ел ішінен дау іздеп, тілім бар деп, -

мағынасыз сөйлеп, ащы тілмен елді түйреп, мақтасаң дандайситындарға «ез, еріншек, қорғалаң, шабан болсақ, не мақтаншақ, дарақы, надан болсақ, қайда барып оңасың, сенің хайуаннан қай жерің артық», - деп сөгеді, өзін-өзі тануға итермелейді. «Міндеу мен күндеу» өлеңінде:

Тегістексер сөз көрсең сыр менен сынын
Түзетуге именбе тапсаң мінін
Әдеп сақта жалғыз-ақ қате айтты деп
Былылдапты дей көрме білсең шынын, -

деп тежелу, қанағаттану, ұстамды болу, әдептен озбай сабырлы-салмақты қасиеттерді қалыптастыр, әр сөзге мән беріп құлақ ас, өмірдегі бақыт пен байлық еңбекпен келеді дегенді айтады [4, 239-б.]. Адамгершілік тәрбие теориясының негізгі қағидаларын осы өлеңінен толық табамыз. Шәкәрімнің, көбінесе, өлеңі халыққа ұғымды болуын көздейді. Және өлең арқылы халықтың ақылын да тәрбие қылып желдіргісі келеді [5, 51-б.]. «Үш анық» атты еңбегінде ынсап, әділет, мейірім үшеуі қосылып, ұждан деген ұғымды береді, - дейді. Өлеңдерінде ұждан, ар, ақыл сөздері жиі кездеседі.

...Ақыл білім осындай ар жақтарлық
Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық
Үзіп-жұлып ұятсыз атанбай-ақ,
Ақылмен жол табалық ел бастарлық
...Ғылымсыз болса ақыл тұл
...Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр
...Ақ жолдан айнымас
Ар сақта, оны біл,
...Арың сатпа, терінді сат, адалды ізде
Ғибадат пен адалдық ар үшін жи, -

деп адамды нұрландыратын ақылы, не нәрсені ақылға жеңдірсең адаспайсың, бірақ ғылымсыз ақыл кем десе, ар-ұжданың ақ жолдан айнытпас серігің болатынына сенім білдіреді. «Ақылды болсаң арынды сақта, ар-ұят керек әр уақытта» деп ар-ожданды қастерлеп, оны адамгершіліктің туы санайды. Адам бойындағы кездесетін жаман әдеттер - нәпсі, өзімшілдік, мақтан, зорлық, мансапқорлық, малқұмарлық, рахымсыздық, мейірімсіздік, қанішерлік сияқты қылықтардан құтылудың жолдарын іздестіріп, дұрыс жолға түсуге шақырады. Адамның адамгершілік қасиеті кіршіксіз, жоғары болуы үшін «ар білімі» деген білім оқытылуы тиіс деген тұжырым жасайды. Шәкәрімді ұлы тұлға ретінде көрсететін де осы қыры ма деп ойлаймыз. Адамның нәпсілік кеселден айрылып, мейірімділік, махаббат, қайырымдылық, адалдық, арлылыққа тәрбиелеудің мәні зор екендігін ашып берген. Жалпы оның қара сөздері осы жағымен құнды, әрі бүгінгі заманда да ең қажетті мәселелердің қатарында жүр. Шәкәрім жырларын оқып отырғанда, қазақтың мақал-мәтелдері, нақыл-сөздері, тұрақты сөз тіркестері өлең сөздерімен ұйқасын тауып, өлеңді нәрлендіре түседі. Мысалы, «Есің барда елің тап», «Өлімнен ұят күшті», «Сабырлық түбі сары алтын», «Ит иесін қаппайды», «Ақ ісіне адам жақ», «Жетім бала иесіз, өзі кесер кіндігі», «Шел басыпты көзімді», «Иіс білер мұрын жоқ» және тағы да басқалары. Ол адамның өмірін үш кезеңге бөледі. Өмірдің басы – бала, ортасы – жастық, содан соң – қарттық шақ. Осының ішінде ең қуатты жастық шақты ғылымға арнауды насихаттайды.

Ең керекті дегенің ортаншы өмір,
Түгел қолың жетпейтін бір жанталас
Қапы өткізбе сол кездің бір сағатын
Өкініші қалмайды кетсе ағаттық
Күні-түні дей көрме ғылым ізде
Қалсын десең артыңа адам атың, [6, 82-б.] -

деген ойын айтады.

Өз бетімен ғылым-білім биігіне жоғары көтерілген ғұлама Шәкәрім шығармаларының тәрбиелік мәні - жас ұрпақтың қамы мен жарқын болашағы, алаңсыз ертеңі мен бірлігі, халықтың салауатты өмірі мен ынтымағы. Оның тәлім-тәрбиеге толы, бай әдеби мұрасында, өзі өмір сүрген кезеңнің қоғамдық қайшылықтары, ақыл-ой ізденістері, толғамды тұжырымдары, зерделі, ойлы идеясы артына мол өшпестей із қалдырды.

Қолданылған әдебиеттер

1. Айтбаева А. Қазақ лирикасындағы ақындық тұлға. - КазМУ хабаршысы, ғылыми // - 2000, №7.- 113-б.
2. Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар. / Құраст. Мағауин М. - Алматы: Жалын, 1988 ж. – 151-б.,171-б.
3. Елеукенов Ш.Жаңа жолдан: Әдеби портреттер, зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1989.- 27-б. Портр. (қаз. орыс тілд.).
4. Жарықбаев Қ., Қалиев С. – Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: «Санат», 1995. – 239-б.
5. Еспенбетов А.С. Екеу. - // Абай 1993, №5.- 51-б.
6. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құрастырушы М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, (А.Құдайбердиев), Алматы: Жазушы, 1988. – 560-б.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

М.Б. Богданова
учитель русского языка и литературы
КГУ «СОШ № 20РО»
ГУ «Отдел образования г. Семей ВКО»

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

*У литературы одна цель - помочь человеку,
дохнуть на него при чтении книги теплом и добром.
В.Распутин.*

Школьный урок... Обычный урок, на котором решают задачи, пишут диктанты, сочинения, – это педагогическое творчество. Педагогическое творчество – сложное динамическое явление, которое еще далеко не раскрыто. Учитель – это человек отдачи. Главная профессиональная потребность учителя – отдавать свои духовные накопления

В общественной атмосфере сегодняшнего дня, когда романтизм не в моде, а бескорыстие, милосердие, доброта, патриотизм стали дефицитом, духовно-нравственное возрождение человека – это проблема, от решения которой зависит будущее страны. В.Распутин писал: «В конце концов, человек может позволить себе не знать теорию вероятности, но не любить и не читать Пушкина, не знать великую отечественную словесность – это признак несостоявшейся, уродливой души».

Школьная информация, во многом насыщая ум, в меньшей степени затрагивает мир эмоций и чувств. В этом одно из несовершенств современного образования. Вот почему особое место среди всех учебных дисциплин занимает литература. Её уроки жизненно важны, т.к. именно здесь трудится душа, происходит открытие нравственных истин, добываются знания о мире, о жизни в нем, о себе.

Литературное образование – это человекоформирующий процесс. Его целевые ориентации: субъектно-смысловое общение учителя и учеников, самореализация личности, освоение культурных и социально значимых ценностей.

Учитель словесности – это проводник в новые для формирующейся личности пространства культуры, притом, самой тонкой, изысканной, душевной. Это художник, врач и скульптор, терпеливо, последовательно и настойчиво осуществляющий духовную лепку Человека.

Вспомним сказку А. Погорельского "Черная курица, или Подземные жители". Её главный герой - мальчик Алеша. Он живет в пансионе, очень одинок, и любимое занятие для него - смотреть в дырочку в заборе. Там, за забором, большая интересная жизнь. Как же хочется Алеше туда!

На своих уроках я стремлюсь к тому, чтобы мои ученики не были похожи на мальчика Алешу. Для этого расширяю педагогическое пространство урока, определяя его ядром нравственный вопрос – проблему, злободневную, личностно значимую для каждого подростка, тревожащую его душу.

Убеждена, что урок обретает смысл, если *объектом изучения является сама жизнь*, столь дорогая и интересная для любого человека. Соединяя жизнь, изображенную в книге, с реальной жизнью, окружающей ребят, учу их разбираться в людях, делать нравственные открытия:

Уже на первом уроке литературы в V классе мы с ребятами задумываемся над тем, для чего нужны уроки словесности, почему чтение, по словам М. Цветаевой, – это "разгадывание, извлечение тайного, оставшегося за пределами слов", что значит уметь

беседовать с текстом, вести диалог с его автором, легко ли определить свой круг чтения. А затем осознаем смысл и значение понятия "духовность" в доступной пятиклассникам форме. В стихотворении Н.Рубцова "Доволен я буквально всем!" есть такие строки:

Я так люблю осенний лес.
Над ним - сияние небес,
Что я хотел бы превратиться
Или в багряный тихий лист,
Иль в дождевой веселый свист,
Но, превратившись, возродиться
И возвратиться в отчий дом,
Чтобы однажды в доме том
Перед дорогою большою
Сказать: - Я был в лесу листом!
Сказать: - Я был в лесу дождем!

Поверьте мне: Я чист душою:

А что же такое душа? Некоторые утверждают, что у человека нет души, потому что ее нельзя увидеть и потрогать. Другие считают, что душа – это бессмертное начало в человеке, продолжающее жить и после его смерти. А как считаете вы? Вспомним "Сказку о мертвой царевне и о семи богатырях" А.С.Пушкина. Злая царица, любуясь собой, вопрошает у зеркальца: "Я ль на свете всех милее, всех румяней и белее?" Да, она красива, но у нее злая, черная, безобразная душа.

А затем на уроке внеклассного чтения по сказке О.Уайльда "Мальчик – звезда" мы пытаемся найти ответы на вопросы: "что есть красота и почему ее обожествляют люди?" Что делает людей красивыми или некрасивыми? В ходе беседы ребята приходят к выводу, что красота не пустой сосуд, а огонь, который греет теплом доброты, сердечности, милосердия. Если человек откликается на чужую боль, его сердце никогда не очерствет и он будет по-настоящему красив. Вот такой удивительной силой обладает душевная, духовная красота!

Так с первых уроков литературы у моих учеников начинает формироваться понятие "духовный мир человека".

Каждый из нас всю свою жизнь делает выбор в пользу хорошего или плохого: уйти или остаться, обидеть или помочь, разрушить или построить, уничтожить или спасти. Важно "на перепутье – не перепутать, среди дорог - не заблудиться".

Убеждена, что способность открыто и искренне сопереживать – верный признак доброго сердца, а эмоциональность, чувствительность - залог милосердия и добрых дел.

Милосердие и сострадание – одна из важнейших тем русской литературы. Глубоко убеждена, что необходимо с детства учить ребенка сострадательно, тепло относиться к беспомощной старости, разделять боль любого живого существа, будь то человек, птица или животное. Говорю ребятам, что, понимая тех, кто рядом с нами, помогая им и поддерживая, мы исцеляем и наши собственные души благодаря доброте и участию. Надо только вовремя успеть помочь нуждающимся, и ты станешь лучше, чище, сердечнее:

Как важно вовремя успеть
Сказать кому-то слово доброе,
Чтоб от волнения сердце дрогнуло!-
Ведь все порушить может смерть.
Как важно вовремя успеть
Похлопотать или поздравить,
Плечо надежное подставить!
И знать, что будет так и впредь.
Но забываем мы подчас
Исполнить чью-то просьбу вовремя,
Не замечая, как обида кровная

Незримо отчуждает нас.
И запоздалая вина
Потом терзает наши души.
Всего-то надо - научиться слушать
Того, чья жизнь обнажена.
(А. Дементьев)

Произведения многих русских писателей – В.Короленко «Дети подземелья», К. Паустовский «Тёплый хлеб», Платонов «Юшка», и др. – уроки нравственности. Подрастающий человек нуждается в осмыслении назначения жизни, роли семьи. Произведения помогают в этом, утверждая нравственность, духовность, совесть, правду – то, что всегда было присуще русскому человеку

Раздумья над страницами рассказа К.Г. Паустовского "Телеграмма" начинаем с установления смысловых ассоциаций со словом "мама". Этот прием – "индуктор" способствует пробуждению эмоциональной памяти учеников. И только после этого обращаемся к теме материнской любви, которая во все времена находила отражение в произведениях искусства ("Сикстинская Мадонна" Рафаэля Санти, стихи Д. Кедрина, М. Сергеева).

Уходят наши матери от нас,
Уходят потихонечку, на цыпочках,
А мы спокойно спим, едой насытившись,
Не замечая этот страшный час.
Но спохватившись вдруг в какой - то год,
Им отмечаем шумно дни рождения,
Но это запоздалое раденье
Ни их, ни наши души не спасет.

Эти поэтические строки М. Сергеева – отправная точка в решении *проблемы истинной человечности* в рассказе "Телеграмма".

Разбираясь в прочитанном, вместе с ребятами ищем ответы на вопросы:
Какую роль в понимании душевного состояния героини играет эпизод "Катерина Петровна в саду?" Как Паустовский передал угасающую надежду пожилой женщины на то, что дочь приедет?

– Настя получила письмо от матери. Как она отнеслась к нему? Почему?

Были ли у Насти серьезные причины, чтобы не поехать к матери? Почему и как пытается мать оправдать дочь?

Почему Настя так самоотверженно помогает скульптору Тимофееву? Бескорыстна ли она? Почему так безразлична к матери?

"за добро плати добром, не будь пустельгой". Кому адресованы эти слова?

Кого из героев рассказа можно назвать сердечным, душевным?

– Кто словно пробуждает ее сознание? (*Чей-то взгляд тяжелый все время чувствовала; Гоголь смотрел на нее усмехаясь; Насте показалось, что Гоголь тихо сказал: "Эх, ты!"*).

– Я понимаю: она совершила предательство, и оценку ее поступкам дает Гоголь. Он видит насквозь фальшь и предательство, презирает ее за тщеславие и эгоизм.

– Почувствовала ли Настя укор Гоголя? Пробудилась ли совесть Насти?

– Какие факты свидетельствуют о том, что совесть у Насти пробудилась? (Бросив все, она наконец-то поехала к матери)

– А для чего, по вашему мнению, вводится в рассказ образ молодой учительницы? (Она почувствовала вину дочери и попыталась ее заменить, проводив мать в последний путь.) Какая черта есть у нее и отсутствует у Насти? (Душевность, добросердечие.)

Ведь и народная мудрость гласит: «Роднее матери - родни нет».

Гоголь взывает к совести. Великий сатирик Н.В. Гоголь, и автор рассказа К.Г. Паустовский показали, что истинной душевности, человечности Настя лишена. Она думает только о себе, о своей карьере.

Хороший вопрос – это "множитель информации": он не только вызывает подсознательные ассоциации, стимулирует творческое воображение, но и вырабатывает поведенческие реакции ученика. Атакующая мысль настоящего вопроса разрушает любую инертность мышления.

На таком уроке, я уверена, в руках учителя литературы самое богатое наследие в мире, самое влиятельное на душу ребят учение о доброте к ближнему, о непреходящих ценностях в человеческом обществе, ведь перед родителями мы все в неоплатном долгу. У писателя Азарова есть замечательные слова: "Не борись с тьмой. Чтобы победить тьму, надо зажечь свет". Этим светом является наша национальная культура, её духовные истоки.

Зажигая на уроках литературы огоньки веры и любви в сердцах учеников, стремлюсь научить их жить по законам добра. Настойчиво формирую систему ценностей, относящихся к лучшим традициям отечественной культуры. Именно они, эти традиции, станут прочной основой духовной высоты личностей сегодняшних школьников. Ведь, как известно, люди "не рождаются, а становятся теми, кто они есть".

Главный предмет литературы как искусства – человек, его внутренний мир, его отношение к другим людям, к обществу и природе, и задача, стоящая перед учителем – словесником, во многом отличаются от целей и задач других учителей – предметников. По большому счёту наша главная цель – это душа ребёнка, это проблемы нравственности.

А.Е. Сатканбаева

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Казахстан, г. Семей

ПРОЯВЛЕНИЕ АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА У ПОДРОСТКОВ

На современном этапе развития общества особую значимость приобретают знания о таких личностных характеристиках, которые являются ведущими и определяющими в формировании личности в целом.

Необходимо отметить, что особое внимание в концепции образования РК уделено формированию личностно и профессионально значимых качеств, необходимых для жизни в современном обществе и эффективной социальной профессиональной деятельности, развитию потребности в непрерывном личностном и профессиональном самосовершенствовании, воспитанию на основе сформированных в казахстанском обществе устойчивых традиций [1].

Попытки построения типологии характеров неоднократно предпринимались на протяжении всей истории психологии. Одной из наиболее известных и ранних из них явилась та, которая еще в начале нашего века была предложена немецким психиатром и психологом Э. Кречмером, а также нашим соотечественником В.М. Бехтеревым [2]. Несколько позже аналогичную попытку предприняли психологи П.Б. Ганнушкин, М. Фрамер, О.В. Кербиков, У. Шелдон, а в наши дни - Э. Фромм, К. Леонгард, Г.К. Ушаков, А.Е. Личко и ряд других ученых.

Характер человека – это то, что определяет его значимые поступки, а не случайные реакции на те или иные стимулы или сложившиеся обстоятельства [3]. Поступок человека с характером почти всегда сознателен и обдуман, может быть объяснен и оправдан, по крайней мере, с позиций действующего лица. Говоря о характере, мы обычно вкладываем в представление о нем способность вести себя самостоятельно, последовательно, независимо

от обстоятельств, проявляя свою волю и настойчивость, целеустремленность и упорство. Бесхарактерный человек в этом смысле - тот, кто не проявляет подобные качества ни в деятельности, ни в общении, плывет по течению, зависим от обстоятельств, управляется ими.

Актуальность данной статьи заключается в том, что в период становления характера, его типологические особенности, не будучи еще сглажены и затушеваны жизненным опытом в старшем возрасте, выявляются очень ярко. Со временем черты акцентуаций обычно сглаживаются. Акцентуация является основополагающим аспектом в становлении взрослеющей личности, обуславливает общественно значимое поведение и деятельность.

Одной из особенностей подросткового периода является завершение формирования характера с заострением некоторых черт и последующим их сглаживанием. Именно в подростковом возрасте чаще всего проявляются акцентуации характера, представляющие собой крайние варианты нормального характера. В обычных условиях наличие той или иной акцентуации не всегда заметно окружающим и не препятствует благоприятной социальной адаптации. Однако под влиянием стрессов, психотравмирующих ситуаций, жизненных трудностей, которыми достаточно богат подростковый возраст, лица с акцентуациями характера могут стать девиантными. Акцентуации ярко проявляются в подростковом возрасте на фоне становления личности и исчезают или сглаживаются со взрослением (А.Е. Личко).

Акцентуации характера оказывают влияние на многие психические свойства человека, не исключая интеллектуальных. Распознавание типа акцентуации, точная диагностика «места наименьшего сопротивления» позволяют установить специфические особенности любознательности акцентуированной личности и гармонизировать развитие рассматриваемого личностного свойства, что приведет к возможной активной адаптации человека в современных социокультурных условиях.

Под акцентуацией характера А. Е. Личко понимал «крайние варианты его нормы, при которых отдельные черты характера чрезмерно усилены, отчего обнаруживается избирательная уязвимость в отношении определенного рода психогенных воздействий при хорошей и даже повышенной устойчивости к другим» [4,С.9]. Таким образом, диагностическим критерием акцентуации характера явилось «место наименьшего сопротивления» [5,С.8], то есть такое специфическое для определенного типа акцентуации характера психогенное воздействие, которое вызывает дезадаптивное поведение. При этом подросток с другим типом акцентуации может проявлять к данному воздействию повышенную устойчивость.

В 1964 году К. Леонгард дал развернутые описания 4 типов акцентуаций характера и 6 типов акцентуаций темперамента. На основе этих описаний Шмишек в 1970 году разработал личностный опросник, предназначенный для диагностики 10 акцентуаций у взрослых людей [6].

Попытку творческого развития концепции К. Леонгарда предпринял отечественный психиатр А.Е. Личко, выделивший 11 типов акцентуаций характера у подростков и предложивший их оригинальное психологическое описание. Эти описания были проанализированы автором на основе теорий отношений В.Н.Мясищева, в результате чего появился новый тест для оценки акцентуаций – патохарактерологический диагностический опросник (ПДО). Следует заметить, что сходство между концепциями А.Е. Личко и К. Леонгарда чисто внешнее, например, эпилептоидный тип первого автора напоминает возбудимый второго, истероидный сходен с демонстративным. Однако анализ психологических 24 характеристик в обеих схемах приводит к выводу об их глубоком различии и несопоставимости [3,С.135].

По мнению К. Леонгарда акцентуации личности, прежде всего, проявляются в общении с другими людьми. Поэтому, оценивая стили общения, можно выделить определенные типы акцентуаций. В классификацию, предложенную К. Леонгардом, входят следующие типы: 1. Гипертимный тип 2. Циклоидный тип 3. Лабильный тип 4. Астено – невротический тип 5.

Сенситивный тип 6. Психастенический тип 7. Шизоидный тип 8. Эпилептоидный тип 9. Истероидный тип 10 Неустойчивый тип 11. Конформный тип 12. Смешанные типы.

Амальгамные типы – это тоже смешанные типы, но иного рода. Они формируются как следствие напластования черт одного типа на эндогенное ядро другого в силу неправильного воспитания или иных хронически действующих психогенных факторов. Здесь также возможны далеко не все, а лишь некоторые наслоения одного типа на другой. Здесь же следует отметить, что гипертимно-неустойчивый и гипертимно-истероидный типы представляют собой присоединение неустойчивых или истероидных черт к гипертимной основе. Лабильно-истероидный тип обычно бывает следствием наслоения и истероидности на эмоциональную лабильность, а шизоидно-неустойчивый и эпилептоидно-неустойчивый – неустойчивости на шизоидную или эпилептоидную основу. Последнее сочетание отличается повышенной криминогенной опасностью. При истероидно-неустойчивом типе неустойчивость является лишь формой выражения истероидных черт. Конформно-неустойчивый тип возникает как следствие воспитания конформного подростка в асоциальном окружении. Развитие эпилептоидных черт на основе конформности возможно, когда подросток вырастает в условиях жестких взаимоотношений. Другие сочетания практически не встречаются [4].

Таким образом, из сказанного ясно, что характер не наследуется и не является прирожденным свойством личности, а также не является постоянным и неизменным свойством. Характер формируется и развивается под влиянием окружающей среды, жизненного опыта человека, его воспитания. Трудными подростками называют тех мальчишек и девчонок, у которых акцентуация личности проявляется по гипертимному (возбудимому) типу. Они слишком подвижны, сверхэмоциональны, упрямы и настойчивы, иррациональны и субъективны в своих неадекватных притязаниях и нетерпимости к иным точкам зрения. На основе анализа литературы выяснили, что предупреждению девиантного поведения способствуют: информационно-просветительская работа с родителями; информационно-просветительская работа с педагогами; развитие у подростка навыков взаимодействия с другими людьми на основе самопринятия, самораскрытия.

Нами было проведено исследование в КГУ СОШ№9 среди учащихся старших классов.

Цель исследования: определение типа акцентуации характера

В нашем исследовании нами был использован «Тест - опросник Г. Шмишека, К. Леонгарда. Анализ результатов акцентуаций характера старших школьников позволил выявить уровень выраженности различных типов акцентуаций[6].

Наиболее выраженным типом акцентуации среди испытуемых является гипертимический тип. Гипертимический тип выявлен у 37,5% опрошенных, при этом у 45% данной группы респондентов наблюдается ярко выраженная форма, у 40% - средне выраженная, у 13% - слабо выраженная форма. Следует отметить, что 3% испытуемых имеют максимальный показатель по данной шкале: их отличает подвижность, общительность, выраженность экспрессии, жестов, мимики, пантомимики. Это очень тревожный результат, так как он характеризует общую направленность личности среднего школьника-выпускника. Такие индивиды не разборчивы в контактах, их интересы неустойчивы и весьма поверхностны, они не могут долго заниматься одним делом и достигать намеченных целей, постоянно меняют один вид деятельности на другой. Часто попадают в «плохие» компании, склонны к различного рода девиациям и аддиктивным формам поведения.

Таким, образом, проблема направленности личности продолжает оставаться одной из главных в общей психологии, психологии личности. Существенно, что поведение личности определяется не каким-либо одним мотивом, а их сложной иерархической системой, обобщенной психологической характеристикой, которой и является направленность личности. Так как в каждом возрастном периоде отношение к себе и к окружающей действительности различное, то и проблемы, возникающие на возрастных этапах онтогенеза в направленности личности, отличаются.

Обобщая сказанное можно сделать вывод, что направленность является сложным образованием, включающая установки, мотивы, желания, стремления, потребности, влечения, намерения, интересы, склонности, убеждения, идеалы, мировоззрение и жизненные смыслы. Ип акцентуации указывает на слабые места характера и тем самым позволяет предвидеть факторы, способные вызвать психогенные реакции, ведущие к дезадаптации, - тем самым открываются перспективы для психопрофилактики. Наконец, без знания характера трудно бывает решать семейные проблемы, роль которых в развитии нарушений старших школьников чрезвычайно велика. При психопатиях и акцентуациях характера у учащихся их родители нередко имеют весьма неточное представление об особенностях характера своего сына, дочери, следствием чего бывает неправильное к ним отношение, неадекватные требования, а отсюда взаимное непонимание и конфликты.

Список литературы:

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее. – Астана, 2014.
- 2 Кречмер Э. Строение тела и характер // Психология индивидуальных различий. — М.: 2001. - С. 238-349.
- 3 Немов Р.С. Психология: пособие для учащихся 10-11 классов. – М.: Просвещение, 2007.
- 4 Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков: патохарактерологический диагностический опросник для подростков (ПДО). — СПб.: Речь, 2013. — 251 с.
- 5 Личко А. Е. Акцентуации характера как концепция в психиатрии и медицинской психологии // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. — 1993. — № 1. — С. 5-17.
- 6 Леонгард, К. Акцентуированные личности. – Киев, 1989. – 213 с. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Изд. 2-е доп. и перераб. – Л.: Медицина, 1983. – 241 с.

Ж.Ж. Муздыбаева

под руководством: к.психол.н, и.о. доцент Беленко О.Г.
Государственный университет имени Шакарима г. Семей

РАЗВИТИЕ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ КАК ПОКАЗАТЕЛЯ СОЦИАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ

Социальная успешность, являясь предпосылкой и следствием социального взаимодействия, свидетельствует о способности человека осознавать себя в обществе как социально полноценного субъекта, самостоятельно определять для себя цели и достигать их, о развитости осознанного чувства собственного достоинства, уверенности в своем положении в обществе.

Действительно, состояние успешности во многом способствует формированию важных для человека качеств: уверенности в себе, самоуважения, прочих достоинств, в то время как ощущение своей ущербности, неполноценности, неверие в свое «Я» все чаще являются источником замкнутости, агрессивности, а порой и жестокости молодежи, что становится острой социальной проблемой. Следовательно, перед обществом стоит важная задача - обеспечить процесс сохранения и повышения ценности растущим человеком своего «Я». В педагогическом контексте именно образовательное учреждение должно помочь ему в решении этой проблемы путем создания благоприятных педагогических условий для удовлетворения данной жизненной потребности. Мало того, на практике существует уже

немало форм и методов ее решения, но в большинстве случаев - в отношении старшекласников.

Наибольшая часть исследований уверенности в себе разрабатывалась на материале социальной и педагогической психологии. Это изучение уверенности школьников и студентов в себе и своих знаниях в соотношении с успеваемостью. Основные положения данных исследований отражены в трудах Ж.М. Бизук, З.В. Бойко, Е.В. Жатько, Е.В. Кочневой, Т.Д. Корчагиной, Н.Ю. Молостовой, Ю.М. Орлова, А.М. Прихожан, Б.И. Рзаева, В.Г. Ромек, М.А. Селиверстовой, Е.А. Серебряковой, О.А. Федосенко и др.

Многие авторы в своих работах отмечали, что формирование и развитие уверенности в себе актуально для человека на всех возрастных этапах, и особенно в подростковом возрасте. Это обусловлено тем, что данный период представляет собой один из самых сложных и критических этапов развития человека. Подростки, как правило, с трудом решают свои психологические проблемы, они конфликтны в социальном взаимодействии, им не свойственно продуктивно выходить из стрессовых ситуаций, для них характерны болезненные переживания, повышенная чувствительность и раздражительность, перенос неудовлетворенности собой на окружающий мир, чувство одиночества, боязнь насмешек, повышенная тревога, неуверенность и др. (Л.С. Выготский, А.Г. Грецов, Т.В. Драгунова, И.В. Дубровина, И.С. Кон, И.Ю. Кулагина, В.С. Мухина, А.В. Петровский, А.М. Прихожан, А.А. Реан, Н.В. Самоукина, Е.Е. Сапогова, В.И. Слободчиков, Д.И. Фельдштейн, А.П. Ходосова и др.).

Подростковый возраст - не просто этап в развитии ребенка, находящийся между детством и зрелостью, - это период между первичной, неопределенной духовной структурой ребенка и точной, определившейся структурой взрослого человека [1], возраст, являющийся значимым для духовного развития личности, для формирования ее ценностей. О психологическом содержании подросткового возраста дискутируют отечественные психологи: несмотря на большое число исследований, единого мнения относительно таких ключевых понятий, как ведущая деятельность подростков, основные новообразования возраста нет.

Практика работы психологической службы в школе показывает, что особо частым обращением подростков к психологу является вопрос о том, как стать уверенным в себе, преодолеть застенчивость и скованность. Страх показаться смешным в глазах ровесников, несостоятельным и неуспешным в той или иной ситуации беспокоит большинство подростков [2]. Это объясняется тем, что подростковый возраст - один из самых сложных и критических этапов развития. Именно в этом возрасте формирующееся самосознание делает подростков чувствительными к критике окружающих, эмоционально неуравновешенными и неуверенными в себе.

Основными формами работы с подростками являются: психологическая диагностика, психологическое просвещение, психологическая коррекция и индивидуальное психологическое консультирование.

Психологическая диагностика как специально организованная деятельность психолога направлена на углубленное изучение психологии проявления уверенности и неуверенности подростков. Эта деятельность включает решение двух основных задач:

1) составление социально-психологического портрета уверенного и неуверенного в себе подростка;

2) оценивание эффективности проводимой психологической работы.

Методом такой диагностики становится тестирование, использующее стандартизированные методики. В качестве основных методик рекомендуются следующие: «Изучение общей самооценки с помощью процедуры тестирования» (опросник Г. Н. Казанцевой), «Шкала самоуважения» М. Розенберга, «Шкала общей самоэффективности» Р. Шварцера, М. Ерусалема (адаптированная В. Г. Ромеком) и тест уверенности в себе В. Г. Ромека. Подбор методик осуществлен с учетом возрастных особенностей подростков.

Психологическое просвещение, проводимое в форме бесед и лекций, призвано:

1) доступно разъяснить подросткам источники и причины их психологических трудностей;

2) обсудить проблему уверенности и ценности данного феномена для личностного развития и значимости в жизни;

3) мотивировать подростков на активную работу в тренинге и работу над собой.

Основные темы психологического просвещения: «Роль самопознания и уверенности в себе в жизни человека», «Чувство личной эффективности», «Уверенное поведение в межличностных отношениях и в ситуациях публичного выступления».

Психологическая коррекция направлена на активное формирование уверенности в себе. Основным средством здесь выступает тренинг. Преимущество данного вида работы заключается в том, что он позволяет реализовать на практике необходимые психологические условия, способствующие развитию у подростков способности к самопознанию, формированию навыков уверенного поведения и уверенности в себе.

Система психологического сопровождения при работе с подростками также предполагает возможность пройти психологическое консультирование - это еще один блок, важный вид деятельности в работе психолога с подростками. Консультирование осуществляется в том случае, когда психолог выявляет наиболее проблемного подростка, видит его особую потребность в индивидуальной работе.

Таким образом, модель психологического сопровождения интегрирует в себе работу психолога, как с самим подростком, так и с его родителями и педагогами. Только взаимодействие всех субъектов школьной образовательной системы приведет к желаемому результату, а именно к сформированности уверенности в себе у подростков, проявляющуюся:

- в адекватной самооценке и самоуважении;
- осознании своих сильных и слабых сторон характера, достоинств и недостатков;
- сформированной позитивной установке по отношению к себе и к окружающим;
- убежденности в успешности своих действий;
- способности верить в себя, в свои силы и возможность достичь поставленных перед собой целей;
- умения преодолевать свои страхи и негативные эмоциональные состояния;
- наличии репертуара уверенного поведения и развитости эффективных коммуникаций[3].

Для рассмотрения подходов по формированию успешности подростков мы возьмем классификацию организации взаимодействия педагога и ребенка Е.А. Александровой, в ее трудах на основании базовых педагогических концепций выделено три группы педагогических подходов к процессу воспитания: антропологически - ориентированный, продуктивно-ориентированный и социо-ориентированный).

Среди антропологически - ориентированных педагогических подходов (индивидуальный, субъект-субъектный, личностно-ориентированный, индивидуальный и поддерживающе-сопровождающий подходы) их используют для осуществления формирования социальной успешности подростка, для реализации принципа самопринятия и педагогической поддержки. Личностно-ориентированный подход (Е.А. Александрова, Е.Н. Степанов, В.В. Сериков), суть его заключается в том, что классный руководитель учитывает особенности и потребности каждого ребенка.

По мнению Е.В. Бондаревской, отношение к ребенку как к субъекту, носителю активности. Для проявления этой активности ему необходимо пространство свободы, где он имел бы возможность автономизироваться, выбирать, оценивать, совершать поступки, является основным признаком личностно-ориентированного воспитания [4]. Стратегиями работы классного руководителя, на наш взгляд являются: «наставничество, помощь и поддержка» [5].

Личностно-ориентированный подход предполагает опору на личностные характеристики и опыт обучающегося, на процесс саморазвития задатков и творческого

потенциала личности, поддержание адекватной самооценки, высокого уровня мотивированности, уважения к себе. Использование классным руководителем данного подхода позволит каждому подростку проявлять инициативу, самостоятельность, избирательность при выборе дополнительных занятий, творческих объединений, создаст обстановку для его самовыражения, будет способствовать формированию его социальной успешности. Следуя данному подходу, классный руководитель сможет наиболее адекватно, позитивно, с пониманием относиться к каждому подростку, создавая условия, способствующие его самовыражению, самоанализу и самопринятию.

Важным результатом ориентации деятельности классного руководителя на личностно-ориентированный подход является выбор классным руководителем и применение средств и методов формирования социальной успешности подростка с учетом его личных особенностей: мотивов, интересов, характера. Среди группы продуктивно ориентированных педагогических подходов (проблемно-задачный, проектный, деятельностный и компетентностный подходы) для формирования социальной успешности в рамках принципа самоанализа важен деятельностный подход (А.Н. Леонтьев, Л.И. Божович), так как именно в процессе деятельности подросток приобретает знания, умения, опыт общения, учится выражать свое мнение.

Таким образом, проведенный теоретический анализ трудов отечественных и зарубежных психологов показал, что качество жизни - это жизненное благополучие, при котором у человека появляется внутренняя удовлетворенность условиями своего существования и ощущение счастья. Психологическими составляющими качества жизни являются ощущение счастья, удовлетворенность жизнью и социально значимые ценностные ориентации. Ценностные ориентации наряду с другими социально-психологическими образованиями личности выполняют функции регуляторов поведения и проявляются во всех областях человеческой жизнедеятельности.

Определяющая роль качества жизни принадлежит психологическим факторам и, в частности, уверенности в себе как комплексной интегральной характеристики человека включающей личностный, когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты и отражающей самоуважение, осознание человеком своих достоинств и недостатков, стремление к самоэффективности, эмоциональную зрелость и социально приемлемый поведенческий репертуар, проявляющийся в успешности деятельности.

Формирование и развитие уверенности в себе актуально для человека на всех возрастных этапах и, особенно в подростковом возрасте. Это обусловлено тем, что данный период представляет собой один из самых сложных и критических этапов развития человека. Подростки, как правило, с трудом решают свои психологические проблемы, они конфликтны в социальном взаимодействии, им не свойственно продуктивно выходить из стрессовых ситуаций, для них характерны болезненные переживания, повышенная чувствительность и раздражительность, перенос неудовлетворенности собой на окружающий мир, чувство одиночества, боязнь насмешек, повышенная тревога, неуверенность и др.

Список литературы:

1. Обухова Л. Ф. Возрастная психология: учебник для вузов. М., 2007. 460 с.
2. Самоукина Н. В. Практический психолог в школе: лекции, консультирование, тренинги. М.: ИНТОР, 2003. 192 с.
3. Ромек В.Г. Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности: дис. ... канд. психол. наук. – Ростов на Дону: Изд-во РГУ, 1997. – 242 с.
4. Бондаревская Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности. — Ростов-н/Д.: Молот, 2005. — 32 с.
5. Якиманская И.С. Разработка технологий личностно-ориентированного обучения // Вопросы психологии. — 2008. — № 2. — С. 31-45.

М.С. Советова
под руководством: к.психол.н, и.о. доцент Беленко О.Г.
Государственный университет имени Шакарима г. Семей

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЛИДЕРСТВА У ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК

Изучению феномена лидерство посвящено достаточно много работ, как в отечественной, так и зарубежной психологии. Несмотря на более чем столетнюю историю исследований феномена лидерства, в зарубежной психологии не существует единого определения данного феномена. При этом наблюдается доминирование прикладных исследований над теоретическими. Особенностью современных исследований лидерства за рубежом является признание того факта, что новое тысячелетие предъявляет новые требования к личности современного руководителя. К сожалению, единого «списка» качеств личности эффективного лидера американским психологам так и не удалось сформулировать[1].

Отличительной чертой современной российской лидерологии является ориентация на практическую направленность проводимых исследований, среди которых доминируют такие области психологии лидерства, как формирование детского, подросткового и юношеского лидерства, лидерство в подразделениях силовых структур, политическое и организационное лидерство, гендерная психология лидерства, а также личностные качества лидеров. Другой важной тенденцией выступает активное внедрение в отечественную психологию лидерства теоретических концепций и схем из зарубежной психологии [Логвинов 2014].

Важность изучения лидерства обуславливается возможностями его влияния на развитие личности. Формирование активной жизненной позиции личности предполагает ее оптимальную включенность в коллектив и исполнение лидерских функций. Лидерство создает также социально-психологические условия, способствующие успешной социализации личности (Б.З. Вульф, АС. Макаренко, Б.Д. Парыгин, Л.И. Уманский). Еще большее воздействие лидерство оказывает на группу. Так, многие исследователи рассматривают лидерство в качестве одного из показателей развития группы и успешности ее деятельности (Р.Л. Кричевский, Л.И. Уманский, Р. Shambaugh, А. Hare).

Социальная психология накопила богатый эмпирический и теоретический материал, посвященный лидерству, изучены многие его аспекты. В то же время проведенный нами теоретический анализ концепций лидерства в социальной психологии показывает, что некоторые вопросы требуют дальнейшей проработки и более детального рассмотрения: традиционные подходы к исследованию лидерства не дают достаточно полных представлений о взаимовлиянии динамики становления лидерства в малой группе и уровнем ее социально-психологической зрелости.

Современная психологическая наука рассматривает лидерство и социальное взаимодействие студентов с позиции социальной одаренности, которая приобретает многообразные формы; первостепенную роль в ней играет личностная характеристика человека (Д.В. Ушаков, 2004). В ходе жизнедеятельности любой, в том числе и студенческой группы, большое значение имеет тот факт, как воспринимают друг друга и самих себя ее члены. Процесс восприятия одним человеком другого выступает как обязательная составная часть взаимодействия и влияет на все внутригрупповые процессы. С этой точки зрения студенческую среду можно рассматривать как показательную, где формируются и проявляются новые представления о социальных ролях и тендерной социализации. Ранее эти представления были направлены в сторону явной маскулинизации лидерской роли (К. Бэртол, Д. Мартин, 1986), а в настоящее время молодежь проявляет тенденции к выработыванию нестандартных, отличных от традиционных, суждений о тендерной принадлежности лидерской роли и тендерных особенностях лидерства.

В своих работах Ш. Берн [2] рассуждает о том, что деление людей на мужчин и женщин является главной установкой восприятия нами различий, имеющих в поведении и психике человека. Большинство считают, что эти различия связаны с природными особенностями женского и мужского организмов, их анатомическими, генетическими и физиологическими особенностями. Идея противоположности женского и мужского начал встречается в традициях и мифах многих обществ. Эта идея закреплена в различных социальных институтах (армия, семья). Но факт телесной несхожести женщин и мужчин не обязательно свидетельствует о том, что видимые различия между ними происходят только из физиологических особенностей. Многие различия между мужчинами и женщинами происходят из социокультурного контекста и отражают то, что в данный период в обществе считается традиционно свойственным женщине, а что традиционно свойственно мужчине.

Однако, в ситуациях межличностного общения и взаимодействия люди достаточно редко объединяют психологические особенности с гендерными характеристиками. О.М. Здравомыслова [3] считает, что из-за смешения понятий «пол» и «гендер» активно критикуется гендерный подход к объяснению поведения людей. Термин «пол» сводит всё встречающееся многообразие к тому или иному строению гениталий, в то время как термин «гендер» подчёркивает социокультурное происхождение психологических различий. Пол и гендер, по мнению И.С. Кона [41] являются системами условных обозначений, формирующие определённый порядок отношений между людьми, их отношение к различным проявлениям сексуальности, определяют формы представления себя другим людям в различных практиках социального взаимодействия.

Данную позицию разделяет Н.В. Ходырева [5] и говорит о том, что именно культурными факторами определяются различия в восприятии различий между полами. Г. Келли, выделяет несколько уровней половой организации человека:

1. Набор генов определяет генетический пол;
 2. Работа желез внутренней секреции определяет гендерный пол;
 3. Строение и функционирование внутренних и наружных половых органов определяют морфологический пол
 4. Дифференциация мозга под влиянием гормонов определяют церебральный пол.
- Разграничение социокультурных и конституциональных аспектов в различении мужчин и женщин привело к введению в научный аппарат термина «гендер» в 1975 году. С этого момента стало принято разделять биологический пол и социокультурный пол (гендер).

Исследователи ситуационного подхода (Т. Хейлин, Ц. Джибб, Белл, Френч, Гоулднер, Хартли, Сэнфорд, Дж. Холландер, Вебб, Т. Адорно и др.) подчеркивали важность таких факторов, как авторитет и свобода действий лидера, установки группы, характер работы, а также характер внешней среды. В данных исследованиях выделяется два направления. Первое – теория харизматического лидера (термин харизматического лидерства был введен М. Вебером в 1990 году), которая прослеживала связь между личностными качествами лидера и произвольностью труда группы [6, С.131].

Во втором направлении выявляют опосредующую роль ситуационных факторов между установками лидера, чертами личности, поведением и 9 показателями его эффективности (лидерство - субъективно воспринимаемый конструкт) - теория имплицитного лидерства [6, С.133].

Представителями личностного подхода было продолжено изучение качеств лидера (Б.Л. Хилтон, Р.М. Стогдилл, Б. Мак-Ленан, Д. Стенг и др.). Но в данном подходе произошли некоторые изменения в сторону дифференциации личностных черт. Различались: эффективные и неэффективные лидеры, лидеры разных уровней управления, лидеры в разных группах, использующие разные лидерские стили (выделенные К.Левинем) и принадлежащие к разным типам. В результате проделанных работ исследователи пришли к следующим выводам:

- существуют не отдельные личностные качества, а комбинация черт;

- помимо особенностей личности лидера на его успех влияет также особенность конкретной ситуации;

- сделано предположение о том, что личность лидера культурно детерминирована.

В рамках интеракционистского подхода лидерство понимается как функция взаимодействующих между собой личностного и ситуативного факторов (Ц. Джибб, К. Клиффорд, Т. Кох, Б. Басс, Р. Стогдилл, Ф. Фидлер, В. Шутц, Р. Хауз, Т. Хэммер, Ш. Дэчлер, С. Грин, Д. Небекер, М. Бони и др.).

В рамках данного подхода исследователями интегрировалось несколько переменных: личности лидера и его последователей, группа в целом, восприятие лидером ее и наоборот, ситуацию в широком смысле. В конце второго тысячелетия наблюдается расцвет двух областей лидерологии (организационной и политической), а также формирование двух новых подходов – гендерного и культурального. Появление первого подхода обусловлено следующими причинами: перманентный кризис психологии лидерства, эмансипация, «активизация», демократизация общества и дегуманизация [7]. Суть данного подхода состоит в исследовании различий феномена лидерства у представителей разного пола. В развитии лидерства отечественные исследования в хронологических рамках несколько отличаются от зарубежных, что связано с идеологическими воззрениями советского руководства. Но тем не менее работа велась, и в отечественной лидерологии есть свои достижения.

Можно выявить общие, основополагающие черты человека с лидерскими задатками [8, С.48-53]:

- *способность вызывать доверие.* Без этого качества человека нельзя назвать лидером, доверие помогает найти круг единомышленников и направить их активность в нужное для работы русло. Настоящий лидер управляет своими сотрудниками посредством своих личностных и профессиональных качеств, лишь изредка применяя в качестве средства служебное положение.

- *способность достигать поставленной цели.* Основная роль лидера в организации – достигнуть нужного результата путем затраты наименьшего количества ресурсов. Лидер координирует деятельность подчиненных и прибегает ко всем доступным методам для осуществления поставленной задачи, при этом активно используя интеллектуальные способности и связи с нужными людьми.

- *сочетание риска и ответственности.* Лидер способен принимать импульсивные и рискованные решения при уверенности в собственных силах, но, как и все люди, лидер имеет право на ошибку. Настоящий лидер имеет мужество взять ответственность на себя и исправить ситуацию.

- *инициативность.* Данный тип личности любит свое дело и рад любой возможности взяться за сложную проблему, ему нравится учиться и передавать свои знания другим.

- *общительность и харизматичность.* Человек с лидерскими качествами располагает к себе людей, обладает правильной речью и интересными для окружающих идеями.

- *преданность своему делу.* Лидер является примером и опорой для всей организационной структуры, поэтому его преданность и самоотдача – необходимое качество для работы механизма компании.

Лидерские качества могут проявляться с самого раннего возраста, иногда становятся заметными после некоторых жизненных преград или успехов. Относительно лидерства в обществе установилось два подхода: поведенческий и ситуационный. Эти подходы раскрывают сущность лидерства с различных сторон.

Проанализировав зарубежную и отечественную литературу, мы можем видеть, что феномен лидерства изучался и изучается с разных позиций, а также изучаются различные аспекты данного феномена. Современное общество не предполагает разделение лидеров по половому признаку. Если человек обладает высокими лидерскими способностями и соответствует качествам лидера, или качествам маскулинного гендерного типа, то он будет успешен. Тем не менее, маскулинность лидерства подтверждает тот факт, что роль лидера

исторически определена для мужчин. Для девушек данная роль осложняется тем, что она должна соответствовать мужской роли и снижать показатели качеств, которые заложены в ней для реализации семейных функций.

Список литературы:

1. Каган, В. Е. Стереотипы мужественности женственности и образа «Я» у юношей [Текст] / В.Е. Каган. М., 1989. 53-62 с.
2. Берн, Ш. Гендерная психология [Текст] / Ш. Берн. СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. 320 с.
3. Здравомыслова, О. М. Общество сквозь призму гендерных представлений [Текст] / О.М. Здравомыслова. М., 1999. 192 с.
4. Кон, И. С. Половые различия и дифференциация социальных ролей [Текст] / И.С. Кон. - М.: Владос, 2009. 763 с.
5. Ходырева, Н. В. Гендерный подход [Текст] / Н.В. Ходырева. Алатейя, 2006. 276 с. 44
6. Мошкина Л.Д. Психология политического лидерства // Вестник Южно-уральского государственного университета. Серия: Социальногуманитарные науки. – 2013. - №1. – С.131-133.
7. Бендас Т.В. Перспективы развития гендерной психологии лидерства в свете современных научных тенденций // Современная социальная психология: теоретические подходы и прикладные исследования. – 2011. – №3. – С.85-92
8. O'Toole J. Leading Change: The Argument for Values-Based Leadership. New York: Ballantine, 1996

Ж.Т. Базельжанов

под руководством Турсунгожиновой Г.С.

Государственный Университет имени Шакарима города Семей

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ К УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В настоящий период накоплено большое количество работ по проблеме формирования организаторских умений, выявлены их сущность и структура разработаны методы развивающие умения. Необходимо отметить возросшую актуальность вопросов формирования организаторских качеств и соответствующих умений педагогов на этапе обучения в вузе, так как одним из решающих признаков педагогической квалификации учителя все более становится его способность компетентно выполнять организаторскую и общественную деятельность. Эти качества должны быть присущи педагогу, осуществляющему управление педагогическим процессом, однако их точнее было бы назвать лидерскими.

Исследователь А.У. Хараш считает обязательным для организатора ряд черт: самостоятельность суждений и решений, способность принимать и осваивать новое, сосредоточенность на деле, уважение к личности другого человека, умение найти индивидуальный подход к каждому подчиненному, готовность к содействию и сопереживанию, «диалогичность», т.е. постоянную готовность выслушать и понять другого человека, учесть его точку зрения при принятии собственного решения [1].

А.А. Эм особенно рассматривает организаторские качества педагога. Автор выделяет их группы в зависимости от области применения организаторских качеств:

- организаторские качества педагога, необходимые в работе с учащимися;
- организаторские качества педагога, необходимые во внеклассной воспитательной работе;
- качество самоорганизации учителя;

–личностные качества, необходимые в организаторской деятельности.

Под организаторской функцией педагога А.А. Эм понимает целенаправленное управление коллективов детей и их деятельностью, взрослыми людьми и их деятельностью, собой и своей деятельностью. Успешное осуществление учителем указанных функций обуславливается воспитанностью у него соответствующих организаторских умений [2]. Автор соотносит эти качества с реализацией управления педагогическим процессом.

Исследование Саяхова В.Ю., который определил сущностные характеристики лидерских качеств студентов в образовательном процессе вуза на основе разведения понятий «менеджер (руководитель)» - лицо, наделенное официальной властью и регулирующее сферу деловых отношений и «лидер» - лицо неофициальное, наиболее влиятельное в сфере внутригрупповых, эмоциональных отношений [3]. Менеджеру для успешного выполнения функций управления, важно уметь «вести за собой» подчиненных, создавая для них благоприятные условия, то есть, прежде всего, проявлять себя в качестве лидера – человека, обладающего наиболее ценным потенциалом, обеспечивающим ему ведущее влияние в группе. Лидерские качества студентов, по мнению ученого, – это динамическое профессионально-личностное образование, формируемое в процессе профессиональной подготовки в вузе, включающее: индивидуально-лидерскую компетенцию (ориентация на реализацию биологических, физиологических, психологических задатков лидера, способность к самопрезентации, мобилизации своего индивидуального потенциала); управленческо-лидерскую компетенцию (способность влиять на других людей, «вести за собой», увлекая других интересной, позитивной, созидательной деятельностью, умения ставить цели и определять пути их достижения, корректировать цели и соответствующие им средства влияния в сфере внутригрупповых, эмоциональных отношений, управлять через элементы неофициального лидерства); коммуникативно-прогностическую компетенцию (способность к общению, активная гражданская позиция, построению продуктивных взаимоотношений со студентами и преподавателями: деловых и эмоциональных, способность к прогнозированию личностного и профессионального развития, жизненных перспектив, реализации собственного лидерского потенциала и потенциала других, коллектива студенческого сообщества в образовательном процессе вуза), обеспечивающие будущим специалистам профессиональную мобильность и конкурентоспособность. Другими словами, ученый рассматривает компетенции как составляющие элементы лидерских качеств, что на наш взгляд, не соответствует реальному положению. В этом плане нам интересны идеи Н.Д. Ладанова, согласно утверждению которого, лидерство – существенный компонент деятельности руководителя, связанный с оказанием целенаправленного влияния на поведение отдельных лиц или целой рабочей группы. Инструментами такого влияния на подчиненных могут выступать лидерские качества менеджера, отвечающие внешним и внутренним потребностям группы.

Саяхов В.Ю. в своей диссертационной работе на основе анализа психолого-педагогической литературы, показал терминологические уточнения в понятии «лидер»:

–выдвигается неофициально, стихийно, никто не может гарантировать запланированное лидерство, потому что многие условия его возникновения зависят от групповых процессов, которые не всегда предсказуемы, лидерство является стихийным процессом, регулирует межличностные отношения, связано только с внутригрупповыми отношениями;

–лидер не обладает системой установленных законом санкций, воздействующих на ведомых, имеет возможность использовать только неформальные санкции;

- является представителем своей группы, ее членом, он ограничен в сфере своей деятельности рамками внутригрупповых отношений;
- выступает как элемент микросреды;
- никакой персональной ответственности перед законом за плохую работу группы или за то, что в ней происходит, не несет;
- владеет только той информацией, которая существует в рамках данной группы, принятие решений осуществляет непосредственно;
- добровольно принимает на себя значительно большую меру ответственности в достижении групповых целей, чем того требуют формальные предписания или общепринятые нормы;
- всегда авторитетен, в противном случае он не будет лидером.

Карпова А.Л. в своей работе пришла к выводу о том, что не существует однозначно определенного комплекса организаторских качеств [4]. Отдельно взятая характеристика личности может не являться непосредственно его составляющей, но в сочетании с другими, будет показателем организаторского потенциала личности. Р.Х Шакуров разделял организаторские качества с учетом особенностей их влияния на организуемых [5]. К группе административно-организаторских качеств он относит: требовательность, критичность, умение четко и ясно инструктировать, настойчивость в реализации распоряжений и требований, решительность, уверенность в себе, твердость, умение сохранить дистанцию с организуемыми, дисциплинированность, аккуратность, владение современными способами принятия решений и планирования, инструктирования, контроля, различными формами организаторской работы, навыками публичных выступлений. К лидерским качествам автор относит умение воздействовать на организуемых, опираясь на моральный авторитет, личный пример, методы убеждения, стимулирования активности организуемых через коллектив. В современной литературе существует две точки зрения на лидерские качества. Первая предполагает, что лидером нужно родиться, что обучение и воспитание не играют основной роли в развитии лидерских качеств. Другая точка зрения заключается в том, что лидерские качества развиваются, хотя для этого необходимы определенные задатки психофизиологического характера, например, такие, как острое внимание, хорошая память, способность к продуктивному мышлению и их целенаправленное развитие. Лидерские качества целесообразно формировать целенаправленно в процессе овладения навыками профессиональной деятельности. Важнейшими профессионально-значимыми качествами личности для реализации управленческой деятельности учителем являются лидерские качества.

Исследователи, разрабатывающие проблемы профессионально-значимых качеств личности педагога в последнее время обращаются к компетентностному подходу в построении модели будущего специалиста. Процесс подготовки будущего специалиста согласно положениям компетентностного подхода должен быть ориентирован на конкретный результат, в качестве которого выступает сформированная компетентность. Соответственно проведенному анализу, управленческой деятельностью учителя начальных классов можно считать педагогическую деятельность в функциональных областях образования, воспитания и развития младшего школьника, для реализации которой необходимо обладать управленческой компетентностью.

В качестве целевого ориентира в подготовке к управленческой деятельности как компонента общей профессиональной подготовки можно определить формирование управленческой компетентности. По результатам исследования Садвакасова З.М. приходит к

выводу, что целенаправленная подготовка будущих школьных менеджеров образования, перспективно определяющая их готовность к управленческо-педагогической деятельности, становится управляемой при реализации следующих педагогических условий:

- ориентации процесса подготовки на целевые установки модели компетентности менеджера образования;

- установление диалектической взаимосвязи научно-педагогического образования и менеджмента. Причем научно-педагогическое образование является приоритетным в подготовке менеджеров образования;

- построение учебного процесса в университете на основе компетентностного подхода как особой формы познавательной и практической деятельности, стимулирующей внутреннюю активность, профессиональную самооценку, рефлекссию, самоактуализацию и самоорганизацию будущих специалистов;

- проведения психолого-педагогической диагностики как мониторинга по определению готовности будущих школьных менеджеров к управленческо-педагогической деятельности на всех этапах обучения [6].

Анализ современных работ российских ученых по вопросам формирования компетентности показывает, что, в целом, к определению профессиональной компетентности авторы подходят с точки зрения готовности к профессиональной деятельности, выражающийся глубокими знаниями, сформировавшимся мировоззрением и личностными качествами.

Управленцу важно обладать определенным комплексом качеств, однако на наш взгляд, в данном случае не учитывается деятельностный аспект, то есть практический опыт личности, выражаемый в знаниях, умениях, способах деятельности. Управленческая компетентность – готовность к диалогу позиций субъектов образовательного процесса.

Таким образом, коммуникативный аспект является составляющей характеристикой качеств личности управленца-лидера, способность к управленческой деятельности которого может быть сформирована и развита посредством овладения комплексом соответствующих знаний и умений, эти знания и умения необходимы для выполнения управленческих функций.

Список литературы:

1. Хараш А.Я. Руководитель, его личность и деятельность. – М., 2003. – 155 с.
2. Эм А.А. Формирование организаторских умений у будущих учителей начальных классов в педагогическом институте. – М., 1978. - 120 с.
3. Салыхов В.Ю. Формирование лидерских качеств студентов (на опыте подготовки менеджеров): дис. ...канд.пед.наук. – Волгоград, 2008. – 189 с.
4. Карпова А.Л. Формирование организаторских качеств педагога в процессе профессиональной подготовки: дис. ...канд.пед.наук. – Москва, 2004. – 234 с.
5. Шакуров Р.Х. Социально-психологические проблемы руководства педагогическим коллективом. – М.: Педагогика, 1992. – 208 с.
6. Садвакасова З. М. Педагогические условия подготовки школьных менеджеров в структуре университетов: автореф. ...канд.пед.наук. – Караганды, 2006. – 28 с.

А.С. Шулятьев

под руководством Турсунгожиновой Г.С.

Государственный Университет имени Шакарима города Семей

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР

В настоящий момент в психологии нет единого понимания эмоционального интеллекта. Одни исследователи понимают эмоциональный интеллект как когнитивные способности, другие - как совокупность когнитивных способностей и личностных черт. Исходя из этого, существующие на данный момент в психологии теории эмоционального интеллекта можно условно разделить на две группы: теории когнитивных способностей и смешанные теории. Соответственно, к теориям когнитивных способностей относятся теории, понимающие эмоциональный интеллект как когнитивную способность, например, теория Майер, Салоуэй и Карузо [1]. К смешанным теориям относятся теории, понимающие эмоциональный интеллект как сумму когнитивных способностей и качеств личности.

Анализ определений различных авторов показал, что многие исследователи эмоционального интеллекта определяют его как способность или совокупность способностей. При этом некоторые исследователи подразумевают когнитивные способности - Д. Майер, П. Салоуэй и Д. Карузо, другие - подчеркивают некогнитивную природу способностей - Г. Орме и К. Кеннон [2].

Интересным представляется определение эмоционального интеллекта как механизма психологической защиты. Это определение, на наш взгляд, хорошо отражает важную роль эмоционального интеллекта в жизни человека. Ведь от того, насколько человек владеет своими эмоциями, во многом зависит его способность к быстрой адаптации к окружающему миру.

Можно четко увидеть, что Д. Майер, П. Салоуэй и Д. Карузо понимают эмоциональный интеллект в непосредственной связи с мышлением [1, С. 128]. Так, в своем определении они подчеркивают связь с мыслительными процессами: эмоции служат «для улучшения мыслительной деятельности», «для содействия мышлению». Мы согласны с точкой зрения, что эмоциональный интеллект опирается на мыслительные процессы.

В нашем исследовании мы будем придерживаться определения «эмоционального интеллекта», которое представляет собой в какой-то мере синтез изученных нами трактовок.

Эмоциональный интеллект – это совокупность способностей, обеспечивающих понимание своих эмоций и эмоций других людей, а также управление своими и чужими эмоциями на основе интеллектуальных процессов. Данное определение является уточненным определением Д.В. Люсина [3], так как считаем, что оно наиболее полно отражает классическое представление об эмоциональном интеллекте, включающем эмоции не только свои, но и других людей. В то же время мы определяем эмоциональный интеллект не как одну способность, а как совокупность способностей. Важным моментом в нашем определении является акцент на интеллектуальную природу всех этих процессов, т.е. мы все-таки считаем, что понимание и управление эмоциями происходит на основе интеллектуальных процессов.

Первая модель эмоционального интеллекта была разработана Д. Майером и П. Салоуэем. Они понимают эмоциональный интеллект исключительно как когнитивные способности, способствующие переработке информации, которую несут в себе эмоции, и использование этой информации для содействия мышлению и принятию решений. Выделяют четыре составляющие эмоционального интеллекта, которые, по их мнению, развиваются последовательно в процессе онтогенетического развития личности. Структура эмоционального интеллекта, согласно их теории, включает 4 уровня:

1. Восприятие, оценка и выражение эмоций;

2. Использование эмоций для повышения эффективности мышления;
3. Понимание и анализ эмоций;
4. Осознанная регуляция эмоций.

Каждый уровень содержит в себе способности, при этом способности, которые в развитии человека проявляются раньше – располагаются слева, а проявляющиеся позднее – справа. Развитие способностей на каждом уровне происходит слева направо. Развитие эмоционального интеллекта происходит снизу вверх: от простых способностей восприятия и выражения эмоций (первый уровень) к осознанной регуляции эмоций (4 уровень). При этом способности низшего уровня являются необходимыми и служат основой для формирования способностей следующего уровня. Например, пока не сформировалась способность воспринимать и выражать эмоции, человек не сможет использовать эмоции для повышения эффективности мыслительной деятельности. Таким образом, в данной теории способности выстраиваются в иерархию.

Раскроем немного подробнее сущность каждого уровня эмоционального интеллекта. Восприятие, оценка и выражение эмоций – первоначальный, основной компонент эмоционального интеллекта. Проявляется в точности, с которой человек способен идентифицировать свои и чужие эмоции. Этот уровень связан с невербальным выражением и восприятием эмоций. Оказывается, выражения лиц для основных эмоций универсальны для всех людей, независимо от культурной, национальной и расовой принадлежности. Уже с младенчества ребенок учится различать эмоции родителей и соответственно реагировать на них. Позже он начинает тонко различать свои собственные физические и мимические ощущения.

Таким образом, способность, верно, воспринимать проявляемые на лице и в голосе эмоции служит основой для дальнейшего развития эмоционального интеллекта.

Использование эмоций для повышения эффективности мышления представляет собой второй компонент в иерархии способностей эмоционального интеллекта. Выражается в способности с помощью эмоций содействовать мышлению и ориентировке познавательной деятельности. Проявляется в том, что человек становится способен вызывать эмоции для решения каких-то задач или для того, чтобы направить внимание на важные события. Исследователями эмоционального интеллекта было отмечено, что эмоции способствуют тому, что человек обращает внимание на важные для него предметы окружающей среды и отношения. А если опираться на представление, что своими эмоциями можно управлять, то становится возможным намеренно вызывать необходимые для нашей успешной деятельности эмоции.

Третий компонент «Понимание эмоций». Поскольку П. Салоуэй и Д. Майер понимают эмоциональный интеллект как когнитивные способности, а эмоции как вид информации об окружающем мире, то эмоции, как и любая информация, подлежат обработке. Эмоции как информация несут определенные сигналы о возможных действиях других людей (например, страх может говорить о желании убежать). Итак, каждая эмоция несет с собой набор возможных действий. И если человек сможет определять подобные сообщения в виде эмоций о возможных действиях, то он становится способным рассуждать об эмоциях и понимать значение эмоций [1, С. 52].

Управление эмоциями как четвертый, но не менее важный компонент эмоционального интеллекта, раскрывается через истину, которая знакома не всем: «эмоциями часто можно управлять». Возможность управлять своими эмоциями способствует успешному достижению человеком своих социальных и личных целей. Способность управлять эмоциями, на самом деле, открывает для человека много возможностей более эффективной жизни и успешной адаптации к окружающей среде. Перейдем к следующей теории – теории эмоционального интеллекта Д. Гоулмана [4].

Теория эмоционального интеллекта Д. Гоулмана. Д. Гоулман – один из главных исследователей в области эмоционального интеллекта. Д. Гоулман изменил модель Д. Майера и П. Салоуэя, добавив в структуру эмоционального интеллекта к когнитивным

способностям личностные характеристики. К структурным компонентам, выделенным Д. Майером и П. Сэлоуэем, в теории Д. Гоулмана дополнительно выделяются: энтузиазм, настойчивость и социальные навыки. В современном варианте теории эмоциональный интеллект состоит из 4 составляющих, которые в свою очередь включают 18 связанных с ними навыков [4, С. 23].

Как уже было сказано, Д. Гоулман в уточненной теории эмоционального интеллекта выделяет 4 составляющие эмоционального интеллекта: самосознание, самоконтроль, социальная чуткость, управление отношениями. Самосознание и самоконтроль позволяют управлять своими эмоциями и связаны с личностными навыками, в то время как социальная чуткость и управление отношениями касаются социальных навыков и помогают управлять эмоциями окружающих. Поэтому автор выделяет как бы два измерения – «Я - Другие» и «Опознание – Регуляция», в результате соединения которых мы и получаем 4 структурных элемента эмоционального интеллекта, названные выше. «Я - Другие» - измерение, выражающие две сферы приложения эмоционального интеллекта – применительно к себе и к другим людям, а измерение «Опознание – Регуляция» означает умение понимать и интерпретировать эмоции, с одной стороны, и умение управлять ими – с другой. В сумме мы как раз получаем классическое понимание эмоционального интеллекта как способности понимать и управлять своими эмоциями и эмоциями окружающих людей. В свою очередь, 4 аспекта эмоционального интеллекта включают каждый в себя сумму определенных когнитивных способностей и личностных черт. Так, самосознание («Я-Опознание») включает в себя эмоциональное самосознание, точную самооценку и уверенность в себе, самоконтроль («Я-Регуляция») – состоит из обуздания эмоций, открытости, адаптивности, воли к победе, инициативности и оптимизма. Социальная чуткость («Другие - Опознание») проявляется в сопереживании, деловой осведомленности, предупредительности. Управление отношениями («Другие - Регуляция»), в свою очередь, включает такие способности и качества как: воодушевление, влияние, помощь в самосовершенствовании, содействие изменениям, урегулирование конфликтов, укрепление личных взаимоотношений, командная работа и сотрудничество [5]. Данная теория, как мы видим, включает в себя как когнитивные способности, так и личностные черты. Д. Гоулман выделяет эмоциональный интеллект как важный фактор, влияющий на жизненный успех человека, ведь он способствует самомотивации и помогает справляться с трудностями.

Некогнитивная теория эмоционального интеллекта Р. Бар-Она так же относится к смешанным теориям, однако рассматривает эмоциональный интеллект не в контексте успешности в жизни, а в рамках адаптации к обстоятельствам и трудностям окружающей среды Р. Бар-Он подчеркивает некогнитивную природу способностей [6].

Внутриличностный интеллект: осведомленность о собственных эмоциях, уверенность в себе, самоуважение, самоактуализация и независимость; Межличностный интеллект: эмпатия, межличностные отношения, социальная ответственность; Адаптация: разрешение проблем, оценка реальности, гибкость; Управление стрессом: устойчивость к стрессу, контроль побуждений. Общее настроение: счастье, оптимизм. На основе своей теории и предложенной структуры эмоционального интеллекта Р. Бар-Он разработал методику измерения эмоционального интеллект – опросник, называемый EQ-I (Emotional Quotient Inventory), который измеряет эмоциональный интеллект по показателям.

Проанализировав данные теории, мы пришли к выводу, что обе теории хоть и предлагают разную структуру эмоционального интеллекта, но при этом обе включают в эмоциональный интеллект по сути одни и те же конструкты.

Существует взаимосвязь между образом тела и эмоциональным интеллектом. Эмоциональный интеллект ведь предполагает способность человека к саморегуляции эмоционального состояния. К тому же, регуляция эмоций происходит, в первую очередь, через тело, физиологически.

Подчеркнем, что эмоциональный интеллект проявляется в том, что эмоции ассимилируются в мышление (т.е. влияют на качество мыслительной активности). В модели Майера, Салоуэй и Карузо делается акцент на роли эмоций в мышлении.

Таким образом, можно предположить, что, влияя на мышление, эмоции влияют также и на формирование телесного «Я-образа».

Список литературы:

1. Мэйер Дж., Сэловей П., Карузо Д. Эмоциональный интеллект. - М.: Институт психологии РАН, 2010. - 146 с.
2. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. - М.: КСП, 2003. - 37 с.
3. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. - М.: Ин-т психологии РАН, 2004. - С. 29 - 36.
4. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. — 560 с.
5. Майер Г. Психология эмоционального мышления // Хрестоматия по общей психологии. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 123 - 129
6. Bar-On R. Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory // Handbook of emotional intelligence. – San Francisco: Jossey-Bass, 2000. – P. 363-388.

С.Н. МаксUTOва

Г.С. Турсунгожинованың жетекшілігімен

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет

КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Болашақ маманның шығармашылық тұлғасының белсенді бағытын оның тек кәсіби білімге жалпы қатынасы және оның қажеттілігі мен мұқтаждығы ғана емес, сондай-ақ білімді тәжірибелік іскерліктерді қабылдау мен меңгеру үрдісінің өзі де анықтайды. Ол – шығармашылықтың ізденістің алғашқы баспалдағы. Адамның белгілі бір әрекетінің түріне бейімделуі кәсіби даярлық әдісімен анықталады.

Адамның негізгі құрылымдық бейімделу бөлігіне мыналар кіреді:

- азаматтық қасиеті;
- еңбекке деген қарым-қатынасы, мамандыққа қызығуы, сол еңбек сапасына қатысты;
- тұлғаның кәсіби еңбек бағытылығы;
- жалпы жарамдылығы (дене және ақыл-ой);
- аранайы қабілеттері немесе белгілі бір іс-әрекетіне қажетті сапалар;
- білім, дағды, тәжірибе, белгілі кәсіби қызметке үйрену [1].

ЖОО оқыту процесінде нақты психологиялық-педагогикалық білімді хабарлау және меңгеру сферасында педагогикалық бағыттылық қажет, сонымен қатар кәсіби жеке сапаларды және педагогикалық көпшілдік (қарым-қатынасқа түсе білетін), педагогикалық бақылаушылық, педагогикалық шығармашылық, эмоционалды берік және т.б. шеберліктерді қалыптастыру қажет [1, 7 б.].

Қарым-қатынастың жеке стилін қалыптастырудың төмендегі жүйесін тиімді деп есептейміз:

- өз тұлғалық ерекшеліктерін зерттеу;

- жеке қарым-қатынастағы кем тұстарды анықтау, ұялшақтықты жеңу жөніндегі жұмыстар;
- өзіңнің жеке ерекшеліктерің негізінде педагогикалық қарым-қатынас элементтерін игеру;
- педагогикалық қатынас технологиясын қарым-қатынастың қалыптасқан стиліне сәйкес игеру;
- педагогикалық қызметті жүзеге асыру, балалармен қарым-қатынасты – жеке стилінді бекіту [2].

Қарым-қатынастың жеке стилін қалыптастыра отырып, педагог ең алдымен өзінің психофизикалық аппаратын оның тұлғалығы, білімі және көз-қарасы балаларға «аударылатын» шығармашылық жеке компонент ретіндегі ерекшелігін анықтап алуы тиіс. Содан кейін өзінің коммуникативті қасиеттері балалардың жеке типологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетіндігіне не келмейтіндігіне көңіл аудару керек. Педагогикалық қатынас процесі мұғалімнің тұлғалығымен, адамгершілік құндылықтарымен, балалармен жұмыс істеуге ниеттілігімен және ұмтылысымен қамтамасыз етілуі керек. Қарым-қатынастың педагогикалық феномені – бұл, ең алдымен кәсіби-этикалық компонент, яғни қарым-қатынастың әрбір элементі тәрбиешінің адамгершілік тәжірибесімен байытылып отыруы керек [3].

Білім беру жүйесінде бейінді оқытудың мақсаты мен міндеті ретінде біз мыналарды ерекшелейміз:

- оқушыларда психологиялық мәдениет пен гуманистік дүниетанымды қалыптастыру;
- оқушылардың ойлауын қалыптастыру;
- оқушылардың саналы кәсіби өзіндік реттелуіне жағдай жасау;
- оқушы қабілетінің дамуы мен ашылуына ықпал ету, әлеуметтік және коммуникативті компетенттілікті дамыту;
- өзіндік талдау дағдыларын, басқа адамдардың сезімі мен мінез-құлық мотивін түсіну.

Коммуникативті компетенциясы қалыптасқан тұлғаның құрылым моделі де қарастырылған [4].

Білім. Пәндік компетенцияға жалпы психологиялық білімдерді кіргізеді, сонымен қатар:

- болашақ мамандық іс-әрекетінің кәсіби саласы;
- еңбек өндірісі мен оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың негізі;
- қарым-қатынас психологиясы мен этика негізі;
- танымдық іс-әрекеттің даму және көріну ерекшеліктері.

Іс-әрекет. Пәндік компетенция басқа оқу және тәжірибе жағдайларында психологиялық білімдерді тәжірибелі қолдану шеберлігі мен дағдысы психологиялық білімнің шығармашылық ауысымын ұсынады. Оқушылар өздерінің индивидуалды ерекшеліктерін ескере отырып НОТ тәсілін қолдана алулары қажет; танымдық процесстердің эксперименталды зерттеулерін жоспарлау, жүргізу және нәтижелерін талдау; мнемотехникалық тәсілдерді қолдану және ырықты зейінді реттеу тәсілдерін меңгеру; реакция берудің типтік тәсілдерін, қарым-қатынастың өзіндік мотивтерін, сонымен қатар қарым-қатынас бойынша серіктердің мотивтерін талдау; қарым-қатынастың тиімді құралдарын қолдану (кері байланыс, белсенді тыңдау және т.б.).

Қарым-қатынас. Пәндік компетенция, қарым-қатынас психологиясының теориялық білімдеріне негізделген әлеуметтік перцепция дағдыларын меңгеруді кіргізеді, сәтті қарым-қатынасқа қажетті өзара әрекет, коррекция және мақсатты дамытуды тиімді ұйымдастыру.

Эмоция. Пәндік компетенция эоционалды өзіндік реттеу мен өзіндік қолдау тәсілін меңгерумен анықталады.

Тұлға. Пәндік компетенция: психологиялық–педагогикалық білім негізінде алынған өзіндік конструкция, эмпатияға қабілеттілік, толеранттылық, саналы мотивті тұлғалық және кәсіби өзіндік реттелуге қабілеттілік

Жоғары қабілеттілік. Бейінді оқыту жағдайында психологиялық шығармашылық ойлауды, психологиялық қабілеттілікті дамыту.

Оқушылардың тікелей іс-әрекетіне негізделген оқу жұмысын түсіндіру үшін зерттеушілер «топтық жұмыс», «бірлескен оқу іс-әрекеті», «бірлесіп бөлінген оқу іс-әрекеті», «құжымдық бөлінген оқу іс-әрекеті», «оқу бірлестігі» және т.б. сияқты заттар қолданды. Қазіргі уақытта отандық педагогикалық психологияда мұғалімнің топпен өзара бірлескен іс-әрекетін және оқу тобының ішінде өзара қарым-қатынастың көпжақтылығын түсіндіретін, басқа терминдерге қатысты жалпы және іс-әрекетте бағдарланған «оқу бірлестігі» терминін қолданады. Біріккен іс-әрекет ретінде өзара әрекеттесуші субъектілердің белсенді ұйымдасқан жүйесі мынадай болып сипатталады [5].

Біріккен іс-әрекетті талдау кезінде, біріншіден, мұғалім-оқушы сызығы оқушы-оқушы сызығы бойынша өзара әрекеттіктен толықтырылатынын ескеру қажет. Нәтижесінде көрсетілгендей, оқушы-оқушы оқу бірлестігі оқытудың тиімділігін көтеру үшін ғана емес, оқушылардың тұлғалық қалыптасып, дамуы үшін мәнді жолдарды ұсынады.

Әрбір тұлғаның сана-сезімі, мінез-құлқы, мәдениеті, өмірге көзқарасы, әр түрлі мамандықтардың ерекшелік сипаттарына қабілеттері бірдей бола бермейді. Олардың өзіндік ерекшелігі – тәрбиесіне, шыққан ортасына да байланысты [6].

Білім берудің басты ұстанымдарының бірі – жастарға кәсіптік бағдар беру. Кәсіптік бағдар беру – көп салалы әрі қиын үрдіс. Ал кәсіби даярлау - жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы таңдауға және маман ретінде дайындауға бағытталған жұмыстардың бірлескен іс-әрекеті. Кәсіби даярлық мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделілігін тәрбиелеуді қажет етеді. Кәсіби іс әрекетке даярлау жүйесі қазіргі таңда жастарды өз бетінше кәсіп үйренуде ғылыми-теориялық және практикалық қабілеттерін, ел экономикасындағы қажеттілікпен ұштастыру болып отыр.

Педагогикалық қабілеттілік:

- Адамның мінез-құлқында, іс-әрекетінде мейірімділік, адамгершілік сияқты жағымды көріністерді стимулдау;
- Қамқоршыға педагогикалық техникалық құралдар тобымен (сөз, дауыс, жест, ораторлық шеберлік) әсер ету;
- Тапсырыс берушіге кәсіби оқыту мен өзіндік тәжірибе процесі негізінде алынған білімді беру;
- Материалды образды, логикалық, бейнелі, мәнерлі баяндау.
- *Өзін-өзі басқару қабілеттілігі:*
- Үлкен нервтік-психологиялық күшті бастан кешіру;
- Қамқоршының қызығушылықтары үшін өз қызығуларынан бас тарту;
- Психологиялық қысымды төмендету.

[7].

Көп жылдық зерттеулердің нәтижесі көрсетіп отырғандай (М.В.Молоканова), психолог қызметінің нәтижелілігі коммуникативті қабілеттің қалыптасу деңгейімен

анықталады. Олар: объектіге деген сезімталдық деңгейімен, психологиялық іс-әрекеттің процесі мен нәтижесі, проективті қабілеттің қалыптасу деңгейімен (немесе басқа адамның мінез-құлқына әсер ету күшімен) анықталады.

Іс-әрекеттің жеке тұлға дамуындағы ерекшеліктері әрекетінің нәтижесінен көрінеді. Адамның іс - әрекетін тиімді ұйымдастыру оның өз ісіне қызығу мен жауапкершілік сезімін оятады. Сонымен қатар бұл пайымдаулар тексті талдау, оның жекелеген бөліктерін ойша салыстыру, бұл бөліктердегі басты сәттерді ойша айқындау, бірегей көрініске біріктіру, жалпылау жатады.

Қарым-қатынаста қабылдау мен сөйлеуді түсіну, есте сақтау, сөйлеуді дамыту, сөйлеу бұзылыстары, бірнеше рет сөздік хабарламаны беру процесінде әртүрлі өзгерістер жүреді (қысқару, қосу, бұзу); мәтіндердің негізгі идеясын түсіну және беру айтарлықтай күрделі екендігі ерекшеленген [8].

Қабілеттілік те іс-әрекет сияқты сапалық жағынан, яғни автоматтандырылған репродуктивті, іздеушілік және шығармашылық тұрғыда қарастырылуы мүмкін. Кәсіби қабілеттіліктің қалыптасу деңгейімен сәйкес кәсіби іс-әрекеттің деңгейі анықталады. Н.В.Кузьмина іс-әрекеттің келесі сапаларын бөліп көрсетеді:

1. Репродуктивті - өзің білетін білімдерді басқаға жеткізе білу қабілеттілігі (алайда ең терең меңгерілген білімнің өзі кәсіби квалификацияның белгісі бола алмайды).

2. Адаптивті – тек іс-әрекет затын құрайтын ғана емес, сондай-ақ оны қабылдау мен түсіну ерекшеліктерінен тұратын білім мен қабілеттің жаңа деңгейіне жету.

3. Локальді модельдеуші білім – нақты аудиторияға сәйкес білімді беру ғана емес, сондай-ақ оларды құрастыра білу.

4. Жүйелі модельдеуші білім – білім жүйесінің, дағды мен қабілеттің қалыптасу стратегиясын меңгеру.

5. Жүйелі модельдеуші шығармашылық – дамуға қабілетті шығармашылық пен тұлғаның қалыптасу стратегиясын меңгеру.

Әдебиеттер:

1. Климов Е.А Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
2. Горянина В.А. Психология общения. –М.: Академия, 2005. – 416 с.
3. Зинченко Е.В. Самораскрытие и его обусловленность социально - психологическими и личностными факторами: дис. канд. психол. наук: 19.00.01. – Ростов-на-Дону, 2000. - 120 с.
4. Иванов П.Н. Влияние некоторых индивидуально-психологических особенностей на процесс общения: дис. канд. психол. наук: 19.00.01. – М., 1985 -100 с.
5. Жақыпов С.М. Оқыту процесіндегі танымдық іс-әрекет психологиясы. Оқу құралы – Алматы: «Алла прима» ЖШС, 2008. – 216 б.
6. Ахтаева Н.С., Әбдіғалбарова А.І., Бекбаева З.Н. Әлеуметтік психология: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 243 б.
7. Коломинский Я.Л. Социально - психологические проблемы взаимоотношений в малых группах и коллективах // Вопросы психологии - 1971. - №6. – С. 101-111.
8. Бердібаева С.Қ. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. – Алматы.: Қазақ университеті, 2006. - 216 б.

Н.Б. Серекбаева
«Семей қаласы № 37 гимназия» КММ,
өзін-өзі тану пәнінің мұғалімі

ЖЕТКІНШЕК КЕЗДЕГІ БАЛАНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӨЗІН – ӨЗІ ТАНУ ПӘНІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Жеткіншек жасындағылардың өзін-өзі тану мәселесі психологияда өзекті де, күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселе барлық елде жан-жақты зерттелуде.

Өзін-өзі тану мәселесін теориялық жағынан толығырақ қарастырған Б.Г.Ананьев,Л.И.Божович,М.И.Лисина,А.Липкина,В.В.Столин,Е.Шорохова, У.Джеймс,Ч.Куль,Д.Ж.Мид,Э.Эриксон,К.Роджерс,тағы басқалары. Бұл ғалымдардың зерттелулерінде танудың онтогенезі, оның құрылымы,атқаратын қызметтері,қалыптасулардың мүмкіндіктері мен заңдылықтары қарастырылған.

Өзін – өзі тану өзін – өзі, өзінің қабілетін, өзекті ерекшеліктерін, тұлғалық, ақыл – ой қабілеттерін, мінез ерекшеліктерін, өзінің басқа адамдармен қарым – қатынастарын және т.б. танып білу.

Мәдениетімен білімі жоғары адам «Өзіңді – өзің танып біл» деген сөзді маңызды ойларға әкеліп тірейді, жаңа философиялық сауалдарды анықтайды. Олардың төртеуін анықтап көрсетейік: - өзін – өзі танудың адам үшін мағынасы неде? – өзіңдегі нені білуің керек, нені білудің қажеті жоқ? (Өзін – өзі танудың жолдары мен механизмдері қандай?)

- Адам өзін танып білді, әрі қарай не болды? Өзін – өзі тану мағынасы ғылыми тұрғыдан психологияда неғұрлым толығырақ ашылады. Мұнда өзін – өзі танудың алуан түрлі жақтары көрінеді. Олар:
- өзін – өзі тану – тұлғаның психикалық және психологиялық саулығына қол жткізуінің шарты;
- өзін – өзі тану – психологиялық тұрғыдан пісіп жетілуі мен ішкі үйлесімділікке қол жеткізу амалы;
- өзін – өзі тану – тұлғаның өзін – өзі дамытуы мен оны жүзеге асырудың жалғыз жолы[1].

Әрине, бұлардың барлығы өзара тығыз байланысты, оқшауланып жүзеге асырылмайды. Психологиялық тұжырымдамалардың бірінде бір жағы айтылса, екіншісінде екінші жағы айтылмайды. Егер тұлғаға ұстамдылық тұрғыда педагогикалық – психологиялық көмек көрсетілетін болса, анда өзін – өзі тану мен өзін – өзі дамыту үрдістері әлеуметке қолайлы қалыптарда да тиімді жүргізілетін болады. Сонымен, өзін – өзі тану дегенміз өзінің қабілетті, өзекті ерекшеліктерін, ақыл – ой және тұлғалық қасиеттерін, сыртқы және ішкі дүниеде жасалатын мінез – құлық сипаттарын, басқа адамдармен қарым – қатынастарын танып білу үрдісі.

Қазіргі заманғы психологияда басқа адамдарға анық сипаттамалар беруге, жеке өзіндік танымды қалыптастыруға әрине, өзіндік сипаттама беруге мүмкіндік беретін көптеген сұлбалар бар. Өзін – өзі тану мен өзін – өзі талдауда қолданылатын төмендігідей жалпылама салаларын атап көрсетуге болады:

Тұлғалық сипаттағы ерекшеліктері, яғни басқа адамдарға деген қатынастарды (адал ниетті, кішіпейлікті және т.б.); еңбекке, оқуға, іс – әрекетке деген қатынастарды (еңбексүйгіштікті, бастамалықты, жауапкершілікті, және т.б.); өзіне деген қатынастарды (өзіндік құрметті, сенімділікті - сенімсіздікті); табиғатқа, ғылымға, өнерге деген және т.б.

Тұлғаның себептік – құндылықты саласы – өзінің іс – әрекеті мен қылықтарын сипаттайтын мақсаттарын, себептерін, өзіндік құштарлықтарын тану[2]

Тұлғаның эмоциялық - ерік саласы – өзіндік эмоциялық күйлерін, басым сезімдерін, күйзелісте сәттердегі жауап қайтару амалдарын, жинақтала білу, табандылық көрсету, мақсаттылығын, іскерлігін білдіру және т.б. тануы. Мүмкіншіліктер мен қабілеттіліктер саласы – өмірдегі алуан түрлі іс – әрекет салаларындағы, өз мүмкіншіліктеріне талдау жасау,

ойындағыны жүзеге асыру мүмкіншіліктерін бағалау. Тұлғаның танымдық саласы – психикалық үрдістер қызметін мойындау және түсіну: қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиялдау, өзінің ақыл – ойының қасиеттері мен ерекшеліктерін, мұқияттылығын, өмірлік және кәсіби мәселелерді шешу тәсілдерін түсініп, мойындауы.

Сыртқы бейнесінің, темперамент ерекшеліктерінің саласы – өзінің бейнесі, сыртқы бейнесі, жүріс – тұрысы, өзін – өзі ұстауы, сөйлеуі және де жинақтала келе темпераментті білдіретін ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Әлеуметтік ортамен, басқа адамдармен қарым – қатынастарының саласы – адам өзіне жақын және жақын емес адамдармен қалай байланыс жасайтынына, арақатынасты қалай қалыптастыратынына, өзіндік міне- құлқына, келіспеушіліктері мен кедергілеріне талдау берілуі.

Ең алдымен, өзін – өзі тану негізінде өзі жайлы білім пайда болады. Бұл блімдер жақындығы бойынша құрастырылады, мәселен, ақыл – ой ерекшеліктері, міне- құлық сипаттамалары, эмоциялық ерекшеліктері, қабілеттіліктері. Құрастырылған жинақтала келе «мен» бейнесін анықтайды. «Мен » бейнесінің құрамды бөліктерін үйлестіру, негіздеу, арқылы адам үшін оның «Мен концепциясын» анықтап береді. Әрине, «Мен концепциясы» толықтай біртұтас мойындалуы мүмкін емес, өйткені оның айтарлықтай бөлігі санадан тысқары қалады [3].

«Мен – концепциясының» мойындалуы дәрежесі көбінесе адамға, оның өзін – өзі тану қабәлеттілігіне, оның өзін – өзі тану қабілеттілігіне, оның өзін – өзі тануға ұмтылуына және өзін – өзі танумен ұдайы айналысуына байланысты болады.

Өзін-өзі бағалау адамның өз іс-әрекетінің реттелуіне тікелей қатысушы жеке адамдық құрылым, жеке адамның автономды мінездемесі, жеке адам белсенділігінің орталық компоненті ретінде алынады. Адамның өз дене күшін, ақыл-ой қабілетін, іс-әрекет мотивтері мен мақсатына иналасындағы адамдармен қарым-қатынасын сезінуі өзіндік бағалау арқылы жүзеге асырылады. Өзіндік бағалаудың ерекшелігі көптеген сезімдердің ерекшелігіне, жеке тұлғаны тәрбиелеу қарым-қатынасы мен талаптану деңгейіне тәуелді. Кез-келген мемлекеттік бағдарламалық міндеттерінің бірі – мемлекет алдында тұрған міндеттерді өздігінше шешуге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу болып табылады.

Саналы түрде өзін-өзі басқарудың ядросы өзін-өзі бағалау екені белгілі И.С.Кон, А.И.Липкина, Е.И.Саванько, А.М.Прихожан, Е.А.Серебрякованың пікірінше, жасөспірім жасы өзін-өзі бағалауын қалыптастыру үшін қолайлы. Сондықтан осы жас кезеңінде оның дамуын зерттеу, басқару үдерісінің маңызды құрылымы ретінде өзін-өзі бағалау қызметінің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Өзін-өзі бағалауда екі өзара байланысты аспектілер лрганикалық түрде қосылады: операционалды процессуалды және құрылымдық. Өзін-өзі бағалаудың екі жақты табиғаты психологиялық әдебиеттерде, оған берілген анықтамаларда көрінеді. Оларда өзін-өзі бағалау не операционалды, не тұлғалық құрылым болады.

Өзін-өзі бағалаудың маңыздылығы: істеген істері мен жеткен жетістіктерін бағалау.

Адамның өзін-өзі бағалауы не тым жоғары, не өте төмен (адекватты емес) болуы мүмкін екенін ескеретін болсақ, бұл екеуі де адам өмірін ауырлатады. Адекватты емес өзін-өзі бағалау, сол адамның өзіне ғана емес, онымен өндірістік, тұрмыстық және тағы басқа қатынастардағы адамдар өміріне де жағымсыз әсер етеді. Б.Г.Ананьев өзара түсінісу үдерісінде адамда екі түрлі білім: басқалар және өзі жайлы қалыптасады десе, В.С.Мерлин өзіндік сана-сезім дамуының 4 кезеңін бөліп көрсетеді:

1. Тепе-теңдік сатысы: бала өзін қоршағандардан, алғашқыда анасынан бөле бастайды;
2. «Мен» сатысы өзін іс-әрекет субъектісі ретінде ұғынумен байланысты;
3. Өзінің психикалық қасиеттерін ұғыну;
4. Жеткіншектік кезеңде пайда болатын әлеуметтік-адамгершіліктік өзін-өзі бағалау.

И.М.Чеснокова бойынша, сана-сезімнің мынадай екі деңгейі бар:

1. «Мен және басқа адам» шеңберінде өзі жайлы білім қабылданады және оны басқа адам түсіндіреді, ал кейін ол өзіне ауысады.

2. «Мен және мен» шеңберінде адам өз мінез-құлқын жүзеге асыратын мотивациямен байланыстырады.

Өзін-өзі бағалау тұлға мінез-құлқын реттеуге қатыса отырып, өзін тану мен өзіне деген эмоциялық-құндылық қатынастың нәтижесі болып табылатын өзіндік сана-сезімнің негізі ретінде қарастырылады. А.В.Бороздина бойынша өзін-өзі бағалау өз-өзіне деген қатынасқа негізделмейді, керісінше, оның өз-өзіне деген қандай да бір жағымды немесе жағымды қатынасын туғызуда қабілетті. О.В.Хулосева өзін-өзі бағалауды адамның өзі жайлы білімдері мен өзі не қатынасының бірлігі ретінде түсінеді. [5]

М.Р.Гинзбург тұлғалық өзіндік анықтаудан көбіне өмірдің мағынасының қалыптасуына әсер ететін құндылықтарды көреді. Өзіндік анықтау «салыстырмалы әлеуметтік-мәдени құндылықтарды» өзінде анықтау болып табылады деп бекітеді. Сондықтан, жеткіншек кезеңде көрініс беретін психологиялық мінездеме, бала бойындағы қасиеттерді өзін-өзі тану арқылы жетілдіріп дамытуға болады деп нық сеніммен айта аламыз. Тұлғаның дамуы үшін өзіндік анықтаудың маңыздылығын атап көрсете отырып, сонымен қатар оны болашақ жолды жеке таңдау ретінде, өзінің орнында еңбекте, қоғамда, өмірде табу қажеттілігі ретінде анықталуы да белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абульханова К.А. Психология и самосознания личности / К.А. Абульханова. –М: Московский психолого-социальный институт. 1999. -224 с.
2. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития М., 2002. 31 бет
3. Фельдштейн Д.И. Психология современного подростка М.: Педагогика, 1988. – 114с.
4. Фельдштейн Д.И. Психологические аспекты изучения современного подростка. М.: «Вопросы психологии», 1985. – 32с.
5. Фридман Л.И., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. - М.: Просвещение, 1991.- 161с

ӘОЖ: 371

Т.С. Бейсыбекова, А.Д. Дарибекова
ҚМҚК №8 «Балбөбек» ясли-бақшасы
Қазақстан, Семей қ., balbobek8_2015@mail.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ БОЙЫНА ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМ ТӘРБИЕЛЕУ

Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру үшін: әр ұлттар мен ұлыстар тек өз мәдениетін ғана танып білуі жеткіліксіз, сонымен қатар олар бір-бірін танып біліп, құрметтеуі тиіс.

Балалардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда ана тілі пәндерінің алатын орны ерекше. Отанын сүйген, елін жаудан қорғау үшін қасық қаны қалғанша аянбай шайқасатын Қобыланды, Қамбар, Ер Тарғын, Алпамыс тұлғалары, ақын-жыраулардың, билердің татулыққа, адамгершілікке, елін сүйуге шақырған өлең жырлары, шешендік сөздері балалардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда маңызы өте зор.

Патриотизм туралы идеяларды кезінде өздерінің шығармаларында қазақ даласының ойшылдары Әбу-Насыр әл-Фараби, Хас Хажиб Баласағұн, Махмұд Қашқари, жыршы-жыраулары Асан қайғы, Доспамбет жырау Қалқаманұлы, Махамбет Өтемісұлы айтқан болатын. Аталған ғұламалардың еңбектері еліміздің егемендік алуымен байланысты педагогикалық тұрғыда зерттеліп, бір жүйеге келтірілді.

Патриотизм идеясының дамуына француз материалистерінің, неміс философтарының да қосқан үлесі мол. Сонымен, мектепке дейінгі жастағы балаларды патриоттық тәрбиелеу

мақсаты – қоғамның әлеуметтік даму жағдайында балаларға патриоттық тәрбие берудің жүйесін айқындай отырып, ұлтаралық қатынас мәдениетін, еліміздің бейбітшілігі мен егемендігін сақтауға, экономикасын дамытуға ықпал ететін тұлғаны қалыптастыруға бағытталды [1].

Патриоттық тәрбиенің міндеттері төмендегідей:

- білім беру ұйымдарында денсаулығы зор, рухани дүниесі бай, адамгершілікті, тәуелсіз жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін тәрбие жүйесін құру және дамыту;
- балалар мен жастарды отансүйгіштікке, зиялылыққа, адам құқықтары мен бостандықтарын, мемлекеттік рәміздер мен ұлттық дәстүрлерді сыйлауға тәрбиелеу;
- өзінің және қоғамның, болашақ ұрпақ алдында әлеуметтік, табиғи және мәдени ортадағы өз іс-әрекетінің нәтижесі үшін жауапкершілікті сезінуде гуманистік дүниетанымын қалыптастыру және т.б.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды патриоттық тәрбиелеудің басым бағыттары айқындалды:

- Азаматтық-патриоттық, құқықтық және полимәдениеттік;
- Рухани-адамгершілік;
- Отбасы тәрбиесі;
- Өзін-өзі тану мен өзін-өзі дамыту қажеттілігін қалыптастыру;
- Әлеуметтік-мәнді және жеке қасиеттерін қалыптастыру;
- Коммуникативтік мәдениетті қалыптастыру;
- Экологиялық;
- Эстетикалық;
- Дене тәрбиесі мен салауатты өмір сүру салтын және денсаулық қорғаушы орта қалыптастыру;
- Еңбек және экономикалық;
- Кәсіби-шығармашылық;
- Интеллектуалды мәдениетті дамыту.

Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие – адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заман талабына лайық тәрбие білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді. Жас ұрпаққа білім беруді жетілдіру мәселесі толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге жүрері анық [2].

Балабақшада берілетін тәрбие – барлық тәрбиенің бастамасы, әрі жан-жақты тәрбие мен дамыту ісінің түпкі негізін қалайтын орын. Бала бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып олардың өнегелі, тәрбиелі болып өсуіне балабақша ошағының тигізер әсерінің маңызы зор.

Баланың бойында адамгершілік патриоттық тәрбиені қалыптастырудың негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді:

- ізгілік бастамасымен тәрбиелеу. Өз отбасына, балабақшасына, туған қаласына, көшесіне сүіспеншілікпен, қамқорлықпен қарау;
- табиғатқа қамқорлықпен қарау;
- еңбексүйгіштік, үлкендер еңбегін құрметтеу;
- қазақ халқының салт-дәстүріне қызғушылықпен қарау;
- мемлекеттік рәміздермен таныстыру. Отанға деген сүіспеншілікке тәрбиелеу [3].

Балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заман талабына лайық тәрбие мен білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді. Жас ұрпаққа білім беруді жетілдіру мәселесі толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге жүрері анық.

Балабақшада берілетін тәрбие – барлық тәрбиенің бастамасы, әрі жан-жақты тәрбие мен дамыту ісінің түпкі негізін қалайтын орын. Бала бойынан жақсы икемділігі мен мүмкіндіктер аша отырып, олардан жеке тұлға қалыптастыруда маңызы зор

Балаларға патриоттық тәрбие беру, елжандылықты қалыптастырудың педагогикалық құндылығын анықтауға, мазмұндары мен әдіс-тәсілдерін бағдарлап, болжамдар жасауға мүмкіндік берді.

Қазіргі уақытта патриоттық, интернационалдық тәрбиенің маңызы көп жоғарылады. Ол дегеніміз – өз Отанына деген сүйіспеншілік, біздің еліміздің халықтар арасындағы достығы, ұлтаралық қатынастағы мәдениет, ұлтшылдық және нәсілшілдіктің көрінуіне төзбеу, ұлттық шектеушілік және ұлттық өзімшілдікке жол бермеу [4].

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған жағдайында патриоттық тәрбие мәселелері негізінен ұлттық дәстүрлерге сүйене отырып адамдарға ықпал ету арқылы ғана шешілуі мүмкін. Мұның бірнеше дәйектемелері бар.

Біріншіден, ұлттық дәстүрлер адамдарды халықтың материалдық және мәдениетімен туыстырады.

Екіншіден, ұлттық дәстүрлер халық зердесіне тарихи құндылықтарды жаңғыртады, ұлттық психология сипаттарын нығайтады.

Үшіншіден, халық зердесіне тарихи құндылықтарды жаңғырта, ұлттық психологияны жетілдіре отырып, ұлттық дәстүрлер адамдарды өз халқына, өз Отанына құрметпен қарауға тәрбиелейді.

Әдебиеттер:

1. Бабаев С.Б. Кемел адам-тұлға қалыптасуы. - Түркістан, 2010.
2. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлімтәрбиесі. - Алматы, 1995.
3. Майғаранова Ш., Иманбаева С.Т. Мектептегі тәрбие теориясы мен әдістемесі. Оқу-әдістемелік кешен. - Алматы, 2006.
4. Калиев С., Майғаранова Ш., Иманбаева С., т.б. Мектептегі тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі. – Алматы: «Рауан», 1999.

ӘОЖ: 371

Г.М. Белибаева, Г.К. Зарипова

ҚМҚК №8 «Балбөбек» ясли-бақшасы

Қазақстан, Семей қ., balbobek8_2015@mail.ru

БАЛАЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМГЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ БАЛАБАҚШАНЫҢ ЫҚПАЛЫ

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа адамгершілік-патриоттық тәрбие беру. Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен тәрбиешілер шешуші роль атқарады. Еліміздің болашағы жас ұрпақты тәрбиелеуде бірінші бесік-отбасы, ата-ана тәрбиесі болса, екінші бесік-білім беру мекемесі.

Балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заман талабына лайық тәрбие білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру, жаңа технологияларды, идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді.

Балабақшада берілетін тәрбие-барлық тәрбиенің бастамасы, әрі жан-жақты тәрбие мен дамыту ісінің түпкі негізін қалайтын орын. Бала бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып олардың өнегелі, тәрбиелі болып өсуіне балабақша ошағының тигізер

әсерінің маңызы зор. Мектепке дейінгі жастағы адамгершілік-патриоттық тәрбие дегеніміз-баланың моральдық қасиеттерін белгілі бір мақсатқа бағыттап қалыптастыру. Адамгершілік сезімдерді тәрбиелеу арқылы-моральдық түсініктердің, әдеттердің және мінез-құлық мотивтерінің қалыптасуы бірлесіп жүзеге асады және мектепке дейінгі балалардың адамгершілік тәрбиесін қамтамасыз етеді.

Баланы адамгершілік-патриоттық тәрбиеге тәрбиелеу – күрделі үрдіс. Оның негізінде адамгершілік қасиеттерді дамыту жатыр.

Отан – отбасынан басталды дейді, яғни баланың отбасына, жақын адамдарына – анасына, әкесіне, ата-әжесіне деген қатынасынан басталады. Бұлар баланы қоршаған ортасымен және туған үйімен байланыстырушы тамыр. Әр елдің өз ертегілері бар, және олар ұрпақтан ұрпаққа негізгі адамгершілік құндылықтарды жеткізіп отырады, олар: жақсылық, достық, көмек, еңбексүйгіштік. Халық ауыз әдебиетіндегі шығармалар өз елінің дәстүріне сүйіспеншілікті тудырып ғана қоймай, сонымен қатар, жеке тұлғаның патриоттық сезімінің дамуына әсер етеді [1].

Патриоттық тәрбиемен жұмыс кезіндегі тәрбиешінің міндеті-берілген тақырыптардың ішінен балаға түсініктісін таңдау керек: туған жердің табиғаты мен жануарлар әлемі; ересектердің еңбегі; салт-дәстүр, қоғамдық мерекелер, т.б. Балаларға көрсетілетін көрнекіліктер, эпизодтар ашық түсті, балалардың қызығушылығын тудыратындай болуы керек. Сондықтан да, балалармен патриоттық тәрбие бойынша жұмысты бастамас бұрын тәрбиеші оны өзі жақсы білуі керек. Ол балаға өздеріне таныс жерлерге сай жұмыстарды көрсетіп, дұрыстап ретке келтіріп, дұрыс мақсатын құрып айтуы керек.

Туған жері жайлы айтқанда, балаға туған жерінің тарихын, ескеркіштерін, салт-дәстүрін, құрметті адамдарын айта отырып таныстыру қажет.

Туған ауылы жайлы балада қандай ақпараттар және түсініктер қалыптасуы қажет?

Төрт жастағы бала өзінің тұратын көшесінің және балабақшасы орналасқан көшенің атауын білуі керек.

Ересек балалардың назарын жақын маңдағы көшелерде орналасқан объектілерге аудару қажет: мектеп, кинотеатр, пошта, дәріхана және т.б.

Мектепалды даярлық топтың балаларын ауқымдырақ объектілермен таныстырады, олар аудан, қала және олардың тарихи жерлері мен ескерткіштері. Бұл жастағы бала өзінің тұратын ауылының, көшесінің атауын және көшенің кімнің құрметіне берлігенін білуі қажет.

Патриоттық тәрбие беруде ересектердің үлгі көрсетуі аса маңызды. Мысалы, арғы ата-бабаларының соғыстағы ерліктері туралы айту. Сонымен қатар, «Отан алдында борышын өтеу», «Отанға деген сүйіспеншілік», «ерлік жасау» және т.б. ұғымдарды баланың санасына сіңіру қажет [2].

Сондай-ақ, балаларды Қазақстанның басқа қалаларымен таныстырып, Отанымыздың астанасымен, әнұранымен, туымен және елтаңбасымен таныстырылуы қажет.

Баланы өзінің ауылына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу арқылы, өз ауылдарының Отанның бір бөлшегі екенін түсіндіреміз. Бір Отанда ортақ заттың көп екендігі айқындалады, мысалы:

– Барлық жерде адамдар бәрі үшін еңбек етеді (мұғалімдер балаларды оқытады, дәрігерлер науқастарды емдейді, т.б.);

– Барлық жерде салт-дәстүр сақталады: Отан өзін жаудан қорғаған батырларды ұмытпайды;

– Барлық жерде әр түрлі ұлт өкілдері өмір сүреді, бірігіп еңбек етеді және бір-біріне көмектеседі.

– Адамдар табиғатты қорғайды және сақтайды;

– Ортақ кәсіби және қоғамдық мерекелер бар, және т.б.

Жылдың соңында бала біздің елде өзге ұлттар да өмір сүретінін, әр ұлттың өз тілі, салт-дәстүрі, өнері мен құрылысы бар екенін білуі тиіс.

Патриоттық тәрбие беруде педагог келесі принциптерге сүйене отырып, баланың жас ерекшелігіне сай жоспар құрады:

- «Позитивті орталық» (баланың жасына сай білімдерді жинақтау);
- Педагогикалық үрдістің үзілмеуі;
- Әр баланың мүмкіншіліктерін, психологиялық ерекшеліктерін табу.

Туған өлкенің табиғатын, тарихын балаға түсіндіре отырып Отанға деген сүйіспеншілігін тудыру патриоттық тәрбиенің негізі болып табылады [3].

Баланың бойында адамгершілік патриоттық тәрбиені қалыптастырудың негізгі міндеттері мына бағыттармен түйінделеді:

- ізгілік бастамасымен тәрбиелеу;
- өз отбасына, балабақшасына, туған қаласына, көшесіне сүйіспеншілікпен, қамқорлықпен қарау;
- табиғатқа қамқорлықпен қарау;
- еңбек сүйгіштік, үлкендер еңбегін құрметтеу;
- қазақ халқының салт-дәстүріне қызғушылықпен қарау;
- мемлекеттік рәміздермен таныстыру, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу.

Сондай-ақ, тәрбиешілер балалармен тақырыптық сабақтар өткізеді, Отан туралы, туған жер туралы тақпақ-өлеңдер жаттатып, әңгімелеу арқылы бала бойына елге, жерге, Отанға деген сүйіспеншіліктерін арттырады. Еліміздің төл мерекелеріне балабақшада ертеңгіліктер өткізіп тойлайды. Осы сабақтар, ертеңгіліктерді өткізуге тәрбиешілер, ата-аналар белсене қатысып, өз үлестерін қосады. Балаларды адамгершілік-патриоттық сезімге тәрбиелеуде балабақша мен мектептің, кітапханалар мен мұражайлардың сабақтастығыда әсерін тигізеді [4].

Біздің алдымызда тұрған басты міндет – тәуелсіз Қазақстанның әр жас жеткіншегінің жүрегінде Отанына, жеріне, еліне деген ыстық сезім, шынайы сүйіспеншілік ұялату. Сондықтан біз адамзаттық көзқарасы қалыптасқан, әлеуметтік белсенділігі жоғары отаншыл ұрпақ тәрбиелеп өсіруге аса көңіл бөлуіміз керек. «Әрбір Қазақстандықты өз мемлекеті қамқорлықсыз қалдырмайды, ал әрбір Қазақстандық өз мемлекетінің болашақ тағдыры үшін жауапты» деген ұғымды жас ұрпақ санасына сіңіруіміз қажет.

Әдебиеттер:

1. Джаманшалова Г.Н. Балаларды патриоттық сезімге тәрбиелеудегі балабақшаның ықпалы. <https://multiurok.ru/index.php/files/>
2. Төлеубекова Р. Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика /әдістемелік құрал. - Алматы, 1994
3. Меңжанова А.Н. Мектеп жасына дейінгі педагогика. – Алматы, 1992
4. Жұмабекова Г. Баланың шығармашылығын ойын арқылы дамыту//Отбасы және балабақша. - 2003. - №8. – 28 б.

ӘОЖ: 371

А.А. Касымова, К.К. Икрамбекова

ҚМҚК №8 «Балбөбек» ясли-бақшасы

Қазақстан, Семей қ., balbobek8_2015@mail.ru

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МАҚСАТЫНДА БАЛАБАҚШАДА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстанды жарқын болашаққа жетелейтін жеткіншектеріміз халқымыздың аңсап жеткен тәуелсіздік туын жықпай, желбіретіп білуі тиіс. Өйткені, ата-бабаларымыздың тәуелсіздік жолындағы сан ғасырлық арманын, осынау ұлан байтақ жерін қорғап, осы уақытқа жеткізгені баршамызға аян. «Мәңгілік Ел» ұрпақтары сондай текті бабаларымыздың ұрпағы екендіктерін сезініп, осы «Тәуелсіздік», «Мәңгілік Ел» ұғымдарын саналарына

сіңіріп, қастерлеп өсуге міндетті. «Мәңгілік Ел» идеясының маңыздылығы «Халық өмірі оның келесі ұрпағымен жалғасып отырады. Сондықтан Халықтың Мәңгілігі туралы арманнан асқақ арман жоқ. Мәңгілік Ел – бұл ертеңгі күнге есік ашатын, болашаққа сенімді арттыратын идея, бұл – кері қайтпайтын және берік тұрақтылықтың символы...», - деді Елбасы Н. Назарбаев.

«Мәңгілік ел» идеясында өскелең ұрпақ тәрбиесіне баса мән берілген. Осы тұғырлы идеяны қалыптастыру үшін ең алдымен ұлағатты тәрбие мен сапалы білімнің қажеттілігі анық көрсетілген. Мектепке дейінгі білім беруде жас ұрпақтың бойына сіңіретін тәрбие ең алдымен ұлттық құндылықтарға негізделіп жүргізілген абзал. Оның ішіне рухани-адамгершілік қасиеттері мен отаншылдық сезімнің ұдайы дамып отыру бағытындағы іс-әрекеттер кіріктірілуі тиіс. Балабақша қабырғасынан бастап, отан, ел, жер ұғымының киелілігін білу, ұлттық құндылықтардың оның ішінде салт-дәстүр, менталитет, тарихтың маңызын бойына сіңіріп өсіру ең басты қағидат болуы қажет. М. Шаханов айтқандай төрт ана үшін күресуге белді бекем бұған ұрпақ елі үшін аянбайды. Қазіргі кездегі күрделі мәселенің бірі болып отырған ана тілі де бала үшін асыл қасиет екенін ұқтыру баршамыздың міндетіміз.

Елбасы айтқан ана тіліміз Мәңгілік елдің мәңгілік тіліне айналуы үшін бірқатар маңызды іс-шараларды жүзеге асырып, соның нақты нәтижесінен қорытынды шығаруымыз қажет. Әсіресе балабақшадағы өткізілетін танымдық, тәрбиелік шаралар тек ана тілінде өткізіліп, ана тілінде жүзеге асуы үшін айқын басымдықты мемлекеттік тілге беруіміз керек. Мектеп жасына дейінгі балаларды ана тілінде еркін сөйлетуге бағытталған танымдық шараларға ойлау, көру көрнекілігін жиі қолданған дұрыс. Әсіресе қазақ тіліндегі басты қасиеттер мен құндылықтарды сәбилердің өздеріне айтқызып, олардың сәби жүрегінен шыққан пікірімен де санасып отыру қажет. Бала тілі бал, түрлі пікірлер айтады, қиялын жеткізеді. Қазақ тілінің ерекшелігіне өздерінше пікірін білдіреді. Ал тәрбиеші оны дамытып баланы жігерлендіріп, алға жетелеу арқылы талпындыру қажет [1]. Ана тіліміз баршамыздың рухани тірегіміз екенін сәби көңілдеріне сіңіріп отыру, олардың тіл байлығын дамыту бағытындағы шараларда қателікке бой алдырмау қажет. Барынша ана тіліміздің тазалығын сақтаудың жолын бойларына сіңіре беру қажет. Мақал-мәтел, өлеңдер, жаңылтпаштар, нақыл сөздерді жаттатып қана қоймай мағынасына терең бойлауға баулу басты міндетіміз. Күнделікті балалармен нақыл сөздерді жаттату міндетті ісіміз болуы қажет. Ойын бөлмесі мен жатар орындарында мағыналы сөздер, ғұламалардың айтқан сөздерін көрнекілік ретінде іліп қою, ұлттық құндылықтарға байланыс суреттер салғызу, оқиғаның мағынасын ашқызу барлығы бала бойындағы ұлттық тәрбиені дамытудың құралы болады. Сонымен қатар бірлікке тәрбиелеу, бір-бірінің ынтымақтастықта жұмыс істету, берекелі орта қалыптастыру бағытындағы іс-шаралар Мәңгілік ел идеясындағы басты құндылық екенін ескеріп отыру қажет. Тәрбие мен білімді тәрбиеші ретінде тәжірибемен ұштастырып отыру да өзі нәтижесін береді. Әр мағыналы іске балаларды үнемі қатыстырып, көшбасшылыққа ұмтылудың іргетасын балабақшадан бастау Елбасымыз көрсеткен Мәңгілік ел идеясын жүзеге асырудың басты құралы екенін ұмытпағанымыз абзал. Тарихи оқиғалар, әсіресе отаншылдыққа бағытталған

Мектепке дейінгі тәрбие – барлық тәрбиенің бастауы, жеке тұлға болып қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Алғашқы отансүйгіштік, патриоттық сезімдері отбасы мен мектептегі тәрбиеден бастау алады. Туғандарына, жақындарына деген махаббаты, туған өлкесіне, қаласына сүйіспеншілігі жеке тұлға санасына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Сондықтан ата-анамен тығыз байланыста болу. Жылдың басында ата-аналар жиналысын жасап, ұлттық идея – ең алдымен туған жер, отанға деген сүйіспеншілік негізінде ұлттық менталитет, ықылым заманнан бері келе жатқан ұлттық құндылықтар арқылы топтастырылған этностық сезім екенін, осыған байланысты бірлесе жұмыс жасауға шақыру. «Мәңгілік Ел» идеясының маңыздылығын ата-аналарға түсіндіру барысында түрлі әңгімелер, кеңестер, көрнекі безендірілген әртүрлі тақырыптағы «Спорт – көркі өмірдің, Спорт – досың, серігің», «Жарысқа шық, Жас ұлан!», «Дені саудың – жаны

сау» сияқты спорттық сайыстар, «Шаңырағым – шаттығым», «Отбасы – аялы алақан мекені», «Отбасы – өмір өзегі», «Баланың құқығы» және т.с.с. іс-шаралар өткізу арқылы қалыптастыру.

«Мәңгілік Ел» патриоттық актісін енгізу арқылы балаларды еліміздің рухани бай мұраларына терең баулуға, өз елінің патриотын тәрбиелеу үшін балабақшамызда жүргізіліп отырған жұмыстың мазмұны:

Балаларды қазақ халқының және басқа халықтың мәдени мұрасына, халық ауыз әдебиеті шығармашылығына, ұлттық ойындарына, өнеріне баулу. Өз отбасының тарихын, туған-туыстары, отбасылық дәстүрлерін үйрету. Балаларды туған елінің тарихымен, көрікті жерлерімен, әнұран, елтаңба, туымен және балабақшаның дәстүрлерімен, өзі тұратын ауылдың, қаланың тарихымен, қаланың көрікті жерлерімен таныстыру. Қарапайым еңбек дағдыларын жетілдіру, еңбекті бағалап, еңбек адамына құрметпен қарау. Өнімді, шығармашылық, ойын әрекет түрлерін дамыту. Өлкетану және басқа музейлерге, ескерткіштерге мақсатты серуендер, экскурсиялар ұйымдастыру. Туған ел, қала, ауыл туралы тәрбиешінің әңгімелері. Ауылда балабақша ауласында еңбек етіп жатқан адамдарды бақылап, олардың еңбегінің нәтижесін көре білу. Тақырыптық слайдтарды, бейнероликтерді, суреттерді қарастыру. Тақырыптық аудиожазбаларды тыңдау (Қазақстан Республикасының әнұраны, құстардың дауысы), еліміздің елтаңбасы мен туын көрсетіп, олар туралы әңгімелеу. Ауыз әдебиетінің үлгілері- ертегі, мақал-мәтелдер, өлеңдер, ойындармен таныстыру. Халықтың сәндік өнерімен таныстыру (ою-өрнек, қол өнері). мерекелеріне дайындыққа және өткізуге қатысу [2].

Ұйымдастырылған оқу қызметінде мемлекеттік рәміздер, өзінің туған қаласы, ауылы, елінің тарихымен, табиғи қоры және байлығымен, көрікті жерлерімен және ауа райы туралы түсініктер беру. Туған өлкенің мәдениетімен, қазақ халқының салт-дәстүрімен таныстыру, өлкетану мұражайына экскурсия ұйымдастыру. Табиғатты жақсы көріп, оған қамқорлықпен қарауға тәрбиелеу, табиғатты сақтауға деген жауапкершілік сезімдерін қалыптастыру. Отан үшін жан қиып, ерлік көрсетіп, қаза болған жауынгерлер өмірімен танысу. Батырлардың ерен ерліктерін халық ешқашан ұмытпай, мәңгі есте сақтайтынын түсіндіру. «Жеңіс күніне» және басқа да мерекелерге арналған ертеңгіліктер, ардагерлерге арнап құттықтау хаттар, сыйлықтар дайындап, ескерткіштер мен монументтерге экскурсия жасап, гүл шоқтарын қойып, тағзым ету. Жеңіс күніне арналған ертеңгіліктер өткізу.

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру. Еліміздің болашағы, жас ұрпақты тәрбиелеуде бірінші бесік-отбасы, ата-ана тәрбиесі болса, екінші бесік-білім беру мекемесі. Балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Өйткені балабақшада берілетін тәрбие-барлық тәрбиенің бастамасы, әрі жан-жақты тәрбие мен дамыту ісінің түпкі негізін қалайтын орын. Бала бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып, олардың өнегелі, тәрбиелі болып өсуіне балабақша ошағының тигізер әсерінің маңызы зор [3]. Қазақстан Республикасының азаматы, ұлағатты есім «құстаз» болғандықтан, сондай-ақ кез келген ұлт өкіліне таныс, тілсіз тіл- музыка пәні мұғалімі ретінде жас бүлдіршіндердің бойына патриоттық құндылықтарды баланың жас ерекшелігіне ескере отырып, бала тілінде, түйсігіне түсінікті, қылығына қонымды етіп жеткізу, қалыптастыру- менің міндетім. Сондықтан Шығыс Қазақстан облысы, Семей қаласының «№8 «Балбөбек» балабақшасында тәрбиешілік қызметтерімізді атқара отырып, біздің балабақшамызда патриоттық тәрбие берудің ерекшеліктерімен бөліскім келеді. Оң, солын танымаған, тілдері жаңа шыққан бүлдіршіндер алдыға келгенде әр сабағыңды қызықты етіп өткізіп қана қоймай, бала тәрбиесіне көп көңіл бөлеміз. Баланың сабақ барысында өзін-өзі ұстай білу, жүріп-тұруын, топпен жұмыс жасауын қадағалаумен қатар, баланың ой-өрісін кеңейтуге, өз ойын бала тілінде айта білуге, жаман мен жақсыны айыра білуге үйретеміз. Мәселен, музыкалық-дидактикалық ойындарды ойната отырып, ойында ұнамды әдеттер, өзара қарым-қатынастар, сондай-ақ ұйымшылдық, жауапкершілік, парыздың сезімі сияқты қасиеттерді бойларына сіңіреміз. Әрбір балаға қандай да болмасын бір міндетті орындау үшін, өзіндік ерекше

жағдайлар жасаймыз. Қазіргі кезде 3-4 жастағы балалардың тілдерінің кеш шығуы, немесе, ана тілінде сөйлей алмауы баланың өсіп, жетілуіне әсерін тигізеді. Сондықтан сабақта баланың тілін жаттықтыруға, ана тілінде таза сөйлеуге, сөздік қорларын дамытуға арналған дауыс жаттығуларын, жаңылтпаштарды, өлең шумақтарын қолданамыз. Балабақшада әр түрлі ұлт өкілдерінің балалары тәрбиеленуде.

Сонымен, қорытындылай келе, Отанның гүлденуіне және оны қорғауға деген патриоттық сезім адам жүрегінде өмір сүрген, өмір сүре бермек. Бірақ патриоттық сезім адамда өзінен өзі, не болмаса туа пайда болмайды. Ол ерте жастан адамға әсер ететін, ұзақ мақсатты түрде бағытталған тәрбиенің қорытындысы. Патриотизм ортаның, отбасындағы тәрбиенің, мектепке дейінгі мекеменің және түрлі қоғамдық ой-пікірлердің әсер етуімен қалыптасады. Өз Отанына деген сүйіспеншілік сезімі бала жүрегінде алғашқыда отбасына, балабақшаға деген сүйіспеншіліктен басталады. Ендеше біздің балабақша ұжымы болашақта өз елінің нағыз патриоттарын тәрбиелеуде аянбай еңбек етуде.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. «Мәңгілік ел – қазақ халқының ұлттық идеясы» Жолдауы. - А., 2014.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010
3. Жұмабекова Ф.Н. «Мектепке дейінгі педагогика». – Астана, 2012

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТЕГІ БАЯНДАМАЛАР

Д.К. Ахметов құттықтау сөзі	4
М.Ғ. Ескендіров ҚҰНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫ: ТҰЛҒА, ТАРИХ, ФЕНОМЕН	5
Е.Б. Сыдықов ҚҰНАНБАЙ – ҰЛТ ҚАСИЕТІНІҢ ТҰҒЫРЛЫ ТҰЛҒАСЫ	10
А.С. Еспенбетов ОЛ СЫПАТТЫ ҚАЗАҚТАН, ДҮНИЕГЕ ЕШКІМ КЕЛМЕПТІ	14
Ғ.Есім ҚҰНАНБАЙ МІНЕЗІ	18
З.Е. Қабылдинов АБАЙДЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІК БОЛМЫСЫ	19
Р.М. Жумашев, К.Ж. Абилов ИДЕИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ И ЕГО СОВРЕМЕННИКОВ	24
А.Т. Смағұлова ТАРИХИ ҚҰНДЫ ЕҢБЕК	29
ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ	
<hr/>	
Г.Т. Мусабалина ҚҰНАНБАЙ УСКЕНБАЕВ В ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА	30
С.Қ. Түсіпбаева АБАЙ СӨЗІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ	33
Ф.Ш. Айниязова ЖАСТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ ҚҰЛҚЫ - ӨРКЕНИЕТ ПЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІК НЕГІЗІН ҚҰРАУШЫ	36
Б.Т. Байтелекова ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚОЛӨНЕР АРҚЫЛЫ КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНДЕ ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІКТЕРДІ ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ	38
Д.А. Махат АДОЛЬФ ЯНУШКЕВИЧТІҢ ХАТТАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ МЕН ЭТНОГРАФИЯСЫ	41

Ш.С. Актанова, Б. Нергиз ҚАЗАҚТЫҢ КӨРНЕКТІ ЖАЗУШЫСЫ М.ӘУЕЗОВ ПЕН АМЕРИКАНЫҢ АТАҚТЫ ЖАЗУШЫСЫ Э.ХЕМИНГУЭЙДІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ КОНЦЕПТИСІНІҢ БЕРІЛУІ	45
А.К Рахметуллин XIX Ғ. СОҢЫ-XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ АБАЙ МЕКТЕБІНІҢ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ - САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ Сайлаубаева Н.Е. ҚҰНАНБАЙДЫҢ ЕЛ ТАРИХЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ	49
С.К. Ахмер ТӨРКІЛЕУ МЕН ҰЖЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	55
М.Г. Ескендилов, К.Ш. Акпарова ПРОЦЕССЫ ИЗМЕНЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕМЕЙСКОГО РЕГИОНА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 20-50 Г. XX	58
М.С. Ибраимова, С.Қ. Түйебаева МЕМЛЕКЕТТІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫНА ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАРСЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ	62
М.С. Ибраимова, Д.К. Жакашев XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ	65
К.С. Өмірбеков ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ӘКІМШІЛІК- ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ	69
А.Е. Каримова, А.Н. Швец ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ КАЗАХСТАНА С РОССИЕЙ В XIX ВЕКЕ	73
Г.А. Абенова РАЗВИТИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА	77
Р.Ж. Мухамеджанова ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІ ТҮЛҒАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ ҚЫЗМЕТІ МЕН ҚАЙРАТКЕРЛІГІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)	79
С.К. Курманбаев, С.М. Сейлгазина ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	85
Мұқатаева З.К., Т.А. Кариева, Ә. М. Қорғанбаева XIX ҒАСЫРДЫҢ І-ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС АЙМАҒЫ САУДА ОРТАЛЫҚТАРЫ МЕН КЕРУЕН ЖОЛДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ЖАҒРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	88
З.К. Мұқатаева, Т.А. Кариева, Ә. М. Қорғанбаева ШЫҒЫС ӨҢІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ШАРУШАЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ- ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 20-60 ЖЫЛДАРЫ)	96

АУЫЗША ЖӘНЕ ЖАЗБАША ДЕРЕКТЕРДЕГІ ҚҰНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫ

Т.М. Демежанов ПОЭТИКА ПРЕДАНИЙ И УСТНЫХ РАССКАЗОВ О КУНАНБАЕ	103
Н.Е. Сайлаубаева ҚҰНАНБАЙДЫҢ ЕЛ ТАРИХЫНДАҒЫ ЕҢБЕГІ	107
А. Тоқсамбаева ТІРІСІНДЕ ТІРЕСПІ, АРУАҒЫНДА АРДАҚТАП	110
А.О. Тоқсамбаева, М. Оспанов, Р.Қ. Сабырбаева, Қ.С. Құрмамбаева, Ж.Ж. Аитова, Әубәкірова Қ. ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПРАКТИКАСЫНДА ҚҰНАНБАЙДЫ ОҚЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ	114
Кенжебулатова А.М. ИДЕЯ МНОГОМЕРНОСТИ ЛЮБВИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ И ПУШКИНА	122
Ә. Асанова АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІН ТӘЖІРИБЕДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ	126
Жұмабекова Ф.Н., Менлибаева Ж. ХАКІМ АБАЙДЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫН РУХАНИ – АДАМГЕРШЛІК ҚАҒИДАЛАРЫМЕН ҮНДЕСТІРУ	130
Жұмабекова Ф.Н., Омарова А. АБАЙ ЖӘНЕ ХХІ - ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ КӨЗҚАРАСТАРҒА СИПАТТАМА	134
Н. Санақбекқызы ҚҰНАНБАЙ БАЛАЛАРЫНЫҢ АНАЛАРЫ	137
Қ. Алпысбаев АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ	140
М.Қ. Каримов ҚЫТАЙДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ ҚАЖЫНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ	144
А. Тоқтабай ЗЕРЕ ӘЖЕМІЗДІҢ ҰРПАҚТАРЫ ЖАЙЫНДА	152
А.Б. Бақытжанова, Д.Е. Оспанова ҚҰНАНБАЙ БЕЙНЕСІ (ТҮЛҒАСЫ) ТАРИХИ ЕҢБЕКТЕРДЕ	157
С.М. Сейлғазина, Е.Е. Біләлов, А.А.Закиева АБАЙДЫҢ ДҮНИЕ ТЫЛСЫМЫН ТАНУДАҒЫ АСЫЛ МҰРАСЫНА - ТАҒЗЫМДЫҚ ТАНЫМ	161

М.Мұхамедова АБАЙ ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫНА ҚАТЫСТЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ	165
--	-----

ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕГІ БЕЙНЕСІ

М.Т.Абдикакимов ОЦЕНКА ОТНОШЕНИЕ НАСЕЛЕНИЕ ГОРОДА СЕМЕЙ К ТВОРЧЕСТВУ АБАЯ КУНАНБАЕВА	169
---	-----

Л.М.Маденова ӘДІЛДІКІЗДЕУШІ	174
---------------------------------------	-----

Н.К. Султанова, Т.Ш.Ахметова АБАЙДЫҢ ТАБИҒАТ ЛИРИКАСЫ МЕН ӨСИЕТТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	178
--	-----

А.С. Ақтанова АБАЙ ОҚЫҒАН ЕРТЕГІЛЕР ТУРАЛЫ	180
--	-----

Г. Б. Ысқақова РИЗАМЫН, АСЫЛДЫҢ СЫНЫҒЫ БОП ӨТКЕНІМЕ	182
---	-----

А.Т. Смағұлова ҚҰНАНБАЙ – ТАРИХИ ТҰЛҒА	183
--	-----

А.Б. Қадыров ҚҰНАНБАЙ АСЫЛЫНЫҢ БІРІ	186
---	-----

Е.Сайлаубай, Ж.Карипбаев КУНАНБАЙ: НОВАЯ ТРАКТОВКА БИОГРАФИИ	188
--	-----

Ж.А Нурикенова “АБАЙ, A GREAT KAZAKH POET”, DEVOTED TO THE 175TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE GREAT АВАІ	191
--	-----

Д.Е. Оспанова М.ӘУЕЗОВ КӨСЕМСӨЗДЕРІНДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР	193
---	-----

А.А. Лекерова КАЗАХСТАН В XX ВЕКЕ	197
---	-----

С.Б. Зайтова, Д.Е. Оспанова ТӘРБИЕ БАСТАУЫ	199
--	-----

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

М.Б. Богданова ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ	204
А.Е. Сатканбаева ПРОЯВЛЕНИЕ АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА У ПОДРОСТКОВ	207
Ж.Ж. Муздыбаева РАЗВИТИЕ УВЕРЕННОСТИ В СЕБЕ КАК ПОКАЗАТЕЛЯ СОЦИАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ	210
М.С. Советова ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЛИДЕРСТВА У ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК	214
Ж.Т. Базельжанов ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ- ПСИХОЛОГОВ К УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	217
А.С. Шулятьев ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР	221
С.Н. МаксUTOва КОММУНИКАТИВТИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	224
Н.Б. Серекбаева ЖЕТКІНШЕК КЕЗДЕГІ БАЛАНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӨЗІН – ӨЗІ ТАҢУ ПӘНІНІҢ ЫҚПАЛЫ	228
Т.С. Бейсыбекова, А.Д. Дарибекова МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ БОЙЫНА ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМ ТӘРБИЕЛЕУ	230
Г.М. Белибаева, Г.К. Зарипова БАЛАЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМГЕ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ БАЛАБАҚШАНЫҢ ЫҚПАЛЫ	232
А.А. Касымова, К.К. Икрамбекова «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МАҚСАТЫНДА БАЛАБАҚШАДА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	234

«Құнанбай: аңыз және ақиқат»
халықаралық ғылыми-практикалық конференция

ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции
«Құнанбай: мифы и реальность»